

The Sacred Books of the Jainas

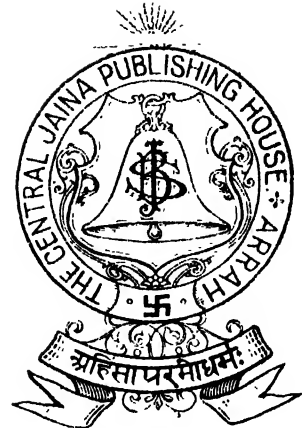
DRAVYA
SAMGRAHA

BIBLIOTHECA JAINICA

THE SACRED BOOKS OF THE JAINAS.

VOLUME I.

“सिद्धान्ताम्भोधिचन्द्रः प्रणुतपरमदेशीगणाम्भोधिचन्द्रः
स्याद्वादांभोधिचन्द्रः प्रकटितनयनिक्षेपवाराशिचन्द्रः ।
एनश्चक्रौघचन्द्रः पदनुतकमलप्रातचन्द्रः प्रशस्तो
जीयाज्ञानाग्धिचन्द्रो मुनिपकुलवियञ्चन्द्रमा नेमिचन्द्रः ॥”

THE SACRED BOOKS OF THE JAINAS

ORIGINAL TEXTS AND COMMENTARIES

WITH INTRODUCTION, TRANSLATION, NOTES, ETC.,

EDITED

WITH THE CO-OPERATION OF VARIOUS SCHOLARS

BY

SARAT CHANDRA GHOSHAL, M.A., B.L.,

SARASVATÎ, KÂVYA-TÎRTHA, VIDYÂBHÛSAṆA, BHÂRATÎ,

*Sometime Professor of Sanskrit, Edward College, PABNA, and Professor of
English and Philosophy, Hindu College, DELHI,*

Editor "Prâchīna Bhâratiya Granthavalī," Author of "Vârūnī,"

"Yantuka," Translator of "Vedānta-Paribhāṣā,"

"Pramāṇa-mīmāṃsā," etc., etc

VOLUME I.

DRAVYA-SAMGRAHA.

All Rights Reserved.

COPYRIGHT, 1917, BY C. J. P. HOUSE, ARRAN (India).

The publisher has much pleasure in announcing that Rai Sahib Lala Pyare Lal, Pleader, Chief Court, Delhi, and president of the Delhi Bar Association, has kindly contributed one-sixth of the cost of publishing this volume on the happy occasion of the wedding of his son, Lala Adishwar Lal, on the 20th January 1915.

Another contribution of one-sixth has been generously made by the wife of Lala Munshi Lal, Rais of Karnal, through her daughter—the charitably-inclined *Jnavanibhakta* Vidyapremini Srimati Chambeli Devi ! wife of Lala Ajita Prasada, Government Treasurer, Dehra Dun

The publisher has instructions from the donors to present copies of this volume to Oriental Libraries and Scholars interested in Jaina Philosophy and Literature on their behalf.—Victory to Jaina *Siddhantu* !

DAVVA-SAMGAHA

(DRAVYA-SAMGRAHA)

BY

NEMICHANDRA SIDDHĀNTA-CHAKRAVARTĪ

WITH A COMMENTARY BY

BRAHMA-DEVA

EDITED WITH

Introduction, Translation, Notes and an original Commentary in English

BY

SARAT CHANDRA GHOSHAL, M.A., B.L.,
SARASVATĪ, KĀVYA-TĪRTHA, VIDYĀBHŪSANA, BHĀRATĪ,

General Editor: "THE SACRED BOOKS OF THE JAINAS." ARRAH.

“भुवि नेमिचन्द्रः
विभाति सैखान्तिकसार्वभौमः
ब्रह्मण्डराजार्चितपादपद्मः ॥”

PUBLISHED BY

KUMAR DEVENDRA PRASADA

THE CENTRAL JAINA PUBLISHING HOUSE

ARRAH (INDIA)

यदीयकरुणाकणाद् विविधधर्ममोहात्यये
समादरसुशिचणं सकलधर्मसारेषु मे ।
तथा सकलमानवे समनुरागभावोऽस्फुरत्
तदीयचरणाम्बुजे समुपहार एषोऽर्पितः ॥

TABLE OF CONTENTS.

INTRODUCTORY.

	PAGE.
PREFACE	ix
A List of Works Consulted ...	xiv
A Guide to Transliteration ...	xviii
INTRODUCTION—	xix—xlviii
The Gaṅga Dynasty ...	xix
Mārasimha II ...	xx
Chāmunda Rāya ...	xx
Rāchamalla or Rājamalla II ...	xxiii
Śravaṇa Belgola ...	xxv
Chandragiri and Vindhya-giri ...	xxv
Gommatesvara ...	xxvi
The Inscriptions below the im- age of Gommatesvara ...	xxvii
Gaṅga Rāja ...	xxviii
The legendary account of Bhu- javali ...	xxviii
The legendary accounts of the establishment of the image by Chāmunda Rāya ...	xxx
The story in Vāhuvali Charitra ...	xxx
The story in Rājāvali Kathe ...	xxxi
The story in Sthala Purāṇa ...	xxxii
The date of the construction of the image ...	xxxv
Nemichandra Siddhānta-Chakra- vartti, the author of Dravya- samgraha ...	xxxvii
The Works of Nemichandra—	xxxix
Gommatasāra ...	xl
Commentaries on Gommatasāra ...	xli
Labdhi-sāra ...	xli
Kṣapapāśāra ...	xlii
Trilokasāra ...	xlii

	PAGE.
Pratiṣṭhā Pāṭha ...	xliii
The GURUS of Nemichandra ...	xliv
SUBJECT-MATTER of Dravyasam- graha ...	xlv
Brahmadeva's Commentary ...	xlvi
LIST OF ILLUSTRATIONS—	
1. VĀHUVALI Gommatesvara <i>frontispiece</i>	
2. Chandragiri at Śravaṇa Belgola in Mysore ...	xxv
3. The Temple of Neminātha by Chāmunda Rāya on Chandragiri (Southern side) ...	xxv
4. The Temple of Neminātha by Chāmunda Rāya (lengthwise)...	xxvi
5. Vindhya-giri, with the image of Gommatesvara and the temple around it ...	xxv
6. Inscribed slabs below the im- age of Gommatesvara on Vin- dhya-giri ...	xxvi
7. Inscription at the foot of the image of Gommatesvara on Vindhya-giri ...	xxvii
8. The anointing ceremony of Gommatesvara ...	xxxv
9. Nemichandra expounding the tenets of Jainism to Chāmunda Rāya ...	xxxix
SUBJECT INDEX ...	xlix

ENGLISH TRANSLATION OF DRAVYA SAMGRAHA

WITH

*Prākṛit Gāthās (Text), and Sanskrit Chhâyās (renderings), & Padapāṭha.
An Original Commentary & Notes, explanatory and critical,
accompany the text, being placed on the same
page as the matter to which they refer,
with cross references and
copious footnotes.
pp. 1-123.*

APPENDICES.

	PAGE
SANSKRIT COMMENTARY (VRITTI) BY BRAHMADEVA ...	1-103
APPENDIX OF IMPORTANT REFERENCES	li
ALPHABETICAL INDEX OF THE PRĀKRIT GĀTHĀS ..	lxviii
ALPHABETICAL INDEX OF THE SANSKRIT CHHĀYĀS	lxx
ALPHABETICAL INDEX TO THE INTRODUCTION ..	lxxlii
GENERAL INDEX	lxxvi
ADDENDA-ET-CORRIGENDA	lxxxiii

LIST OF OTHER ILLUSTRATIONS—

1. LOKĀKĀŚA, CONTAINING THE DRAVYAS AND ALOKĀKĀŚA
BEYOND IT ... .. facing 58
2. THE PANCHA PARAMESŪTHIS (Tri-color) 112

LIST OF CHARTS—

CHART I.—PRAMĀNA	19
CHART II.—JĪVA-SAMĀSA	35
CHART III.—ŚABDA	51
CHART IV.—ĀSRAVA	78
CHART V.—SAMVARA	92
CHART VI.—THE TĪRTHANKARAS Appendix	lii
CHART VII.—THE DEVAS Appendix ..	lv
CHART VIII.—DEHYĀNA Appendix	lxvii

 THIS VOLUME CONTAINS 381 PAGES AND 11 ILLUSTRATIONS.

PREFACE.

THIS is perhaps the first systematic attempt in India to publish the sacred and secular works of the Jainas with translation in English, so that not only the Jainas scattered over different parts of India, speaking different languages, but also the savants of Europe and America, may be enabled to explore the fountain-head of Jainism and derive a first-hand knowledge of the hitherto sealed literature of the Jainas. At the outset, we acknowledge gratefully the help derived from the works published and researches made by the orientalists with reference to Jainism without which it would have been impossible for us to launch into this great undertaking. It is not too much to say that, without the epoch-making researches of scholars like Weber, Hoernle, Jacobi, Leumann, Guerinot, Lewis Rice, Bhandarkar, etc., and the publication of original works by various societies in India, the literature of the Jainas would not have attracted even the slight attention which the modern orientalists deem fit to bestow on it.

Though Jainism is one of the oldest religions of India whose votaries in the past ranked from the prince to the peasant, exercising a noble influence in placing all beings on the same sacred status by unfurling the banner of peace and universal brotherhood, under which they were called to assemble, it is at the present day understood to consist of some customs and practices, the relics of a noble system, at which the other religionists continually fling their weapons of ridicule. The true principles and tenets of Jainism are as little known to these antagonists of the present day as to the Jainas themselves, and, consequently, we find a thickening of the gloom of ill-feeling in the minds of the friends and foes of Jainism which would have been easily dispelled by the light of knowledge, if they studied the original works of the Jaina Āchāryas. It is also a pity that the different sects of the Jainas waste their time and labour in finding faults of one another, each endeavouring to belittle the other sects and with well-meant, but ill-advised ways make the breach between them wider and wider every day. A study of their own canons, with the history of the great schisms in their order, would certainly dispel the deep-rooted aversion against the

sects which profess to hold different doctrines ; for all will then understand that the different sects are like different branches of a river which have sprung from a single source, but, under stress of varying causes, were led to wander in different ways, always having in view the ultimate end of joining the ocean. The schisms in Jainism were in like manner, caused by circumstances of time and place, and the varying angles of vision of Jain Âchâryas, Sâdhus, and Srâvakas, the preceptors and the initiates, though the ultimate goal of liberation is the same to all.

We intend to include in this series all the sacred works of the Jainas—those accepted by all the sects and those the authority of which is accepted by only a particular sect of the Jainas. By this course, we hope to open a field of impartial investigation, by which each sect of the Jainas can find out what are the actual points of difference of opinion, and without suffering any depreciation of their own, will be enabled to appreciate what is good in the views of others.

It would not have been necessary to dilate upon this point at the very beginning, had it not been for the fact that in India, at the present day, with a very few notable exceptions, every undertaking to promote the cause of Jainism is very often suspected as a sectarian propaganda. It is therefore necessary to emphasise that in the present series the sacred works of all sects of the Jainas will receive equal and impartial attention.

The difficulties which we shall have to overcome in our undertaking are many. The valuable manuscripts of the sacred works on Jainism are kept so very concealed and neglected in temples and private libraries that they may be said to be almost inaccessible. Fortunately for us, there is a band of enlightened scions of different sects of the Jainas gradually increasing in number who have nobly sacrificed their time and money in propagating the tenets of Jainism, irrespective of minor differences of opinion. It is only with the help of friends like these that it has been possible for us to gain access to the rare manuscripts, which will be published in the subsequent volumes of this series.

Our aim, therefore, is to publish the sacred books of the Jainas in original, together with old commentaries ; and, in order to make the sacred works written in languages little understood at the present day, accessible to all, to add translation, elucidation and notes. In

the opening volumes of the series we shall take up simpler treatises on Jainism and proceed to add exhaustive original commentaries, so that even a reader with little or no knowledge of Jainism may without difficulty prepare himself by gradual stages to grasp the abstruse tenets of Jainism embodied in works to be published in the subsequent volumes.

Our series opens with *Davva-Samgaha* (*Dravya-Samgraha*) by Nemichandra Siddhānta-chakravartī, a brief, but exhaustive, work very useful to a beginner in his study of Jainism. This work is written by a Jaina sage, belonging to the Digambara sect, and it may not be out of place to mention that the Digambara sect of the Jainas arranges their sacred works into four classes, according to the subject-matter; and these four classes consist of (i) works which lay down rules of conduct, (ii) works in which an exposition of numerical sciences are given, (iii) works which by means of allegories and fables expound the tenets of Jainism, (iv) and works which treat of *Dravyas* (substances) existing in and composing the universe. The exposition of the principles of Jainism, as contained in the sacred books of the Jainas, is technically called *Anuyoga*, and the exposition of these four kinds of works mentioned above are respectively called (i) *Charaṇānuyoga*, i.e., exposition of what one ought to do, (ii) *Gaṇitānuyoga*, i.e., exposition of sciences, like mathematics, etc., (iii) *Dharmakathānuyoga*, i.e., exposition of parables and stories, and (iv) *Dravyānuyoga* or exposition of substances existing in this universe. *Charaṇānuyoga* is also known as *Prathamānuyoga*, because it heads the list. Among the *Aṅgas*, the canonical works of the Jainas according to the *Svetāmbara* school, *Āchārāṅga* belongs to the first, *Chandra-prajñapti* to the second, *Jñātī-dharmakathāṅga* to the third, and *Sūtra-kritāṅga* to the fourth class of works mentioned before.*

Though *Dravyānuyoga* is mentioned last, it must not be

* “अनुयोगो हि सूत्रार्थयोर्व्याख्यानम् । तस्य चत्वारो मेधास्तत्र प्रथमश्चर-
णानुयोग आचारवचनमाचाराङ्गादिस्त्रयः । द्वितीयो गणितानुयोगः संख्याशास्त्रं
चन्द्रप्रकल्प्यादिस्त्रयः । तृतीयो धर्मकथानुयोग आख्यायिकावचनं कालधर्मकथा-
ङ्गादिस्त्रयः । चतुर्थो द्रव्यानुयोगः पदद्रव्यविचारः सूत्रकृताङ्गादिस्त्रयः, सम्यग्-
तत्त्वार्थप्रमुखप्रकरणानि च महाशास्त्रानि ।”

[द्रव्यानुयोगतर्कः । प्रथमसूत्रव्याख्या ।

supposed that, in studying the scriptures, the exposition of Dravya should be sought last of all. On the contrary, without Dravyānu-yoga, the first and the most important exposition, of Charaṇānu-yoga becomes ineffectual.* For, first of all, a person must have knowledge of substances existing in this universe and then proceed to regulate his conduct accordingly.† Therefore, though the exposition of the rules of conduct (Charaṇānu-yoga) is, from the religio-secular point of view of more importance than the exposition of substances (Dravyānu-yoga), the first step to be taken in comprehending the scripture of the Jainas must be the study of works which expound the theory of substances.

This is the reason why we open our series with a work on Dravya. The other authoritative works on Dravya are Sūtrakritāṅga, Tattvārthādhigama Sūtra by Umāsvāmi, Sammati Prakaraṇa, etc. The exposition of Dravya is also found in later works like Pravachana-sāra and Pañchāstikāya-samaya-sāra by Kundakundāchārya, Dravyānu-yogatarkaṇā by Bhojadeva, etc. In the first volume of our series, while expounding Dravya, we have quoted parallel passages from these works to enable the reader to refer to many authorities on a single point.

Besides these works, we have also quoted from works like Jaina epics, passages illustrative of Dravya, so that the reader may judge how, even in the secular literature of the Jainas, the subject of Dravya has been treated by different writers.

In conclusion, we beg to thank the authorities of institutions like Deva Kumar's Central Jaina Oriental Library, Arrah, and Hemchandra Jaina Library, Benares, for kindly placing many rare and

* “विना द्रव्यानुयोगोहं चरणकरणाख्ययोः ।

सारं नेति कृतिप्रेष्ठं निर्दिष्टं सम्मतौ स्फुटम् ॥”

[द्रव्यानुयोगतर्कणा ॥ २ ॥]

† “चरणकरणं प्यहाणा ससमयपरसमय मुक्तावारा ।

चरणकरणस्त सारं विचिन्वतुर्धं य आर्यंति ॥”

[सम्मतिप्रकरणम् ।]

‡ “तत्त्वार्थं सम्मतिमुक्तेषु महाभूतेषु ।

द्रव्यानुयोगमहिमा कथिता विशेषात् ॥”

[द्रव्यानुयोगतर्कणा ॥ ९ ।]

valuable works and manuscripts at our disposal, and we also acknowledge our indebtedness to Mr. Ajita Prasad, M.A., LL.B., of Lucknow, Mr. Champat Rai Jain, Bar-at-Law of Hardoi, for their valuable help and to our loved friend, Kumar Devendra Prasad Jaina of Arrah, without whose untiring zeal this volume would never have seen the light of day.

Admitting many imperfections, we beg to ask the co-operation of all scholars interested in the study of Jainism, so that the future volumes may be worthier than the present one and more suited to the noble object which we have set before us in this great undertaking.

ŚRUTAPANCHAMI :

26th May, 1917.

S. C. GHOSHAL.

ALPHABETICAL LIST OF WORKS CONSULTED.

- Âcharânga Sûtra (H. Jacobi) S. B. E. Series.
 Adhyâtma-kalpa-druma. *Ahmedabad*. Vikram Samvat 1971.
 Alphabetical Index of MSS. in the Government Oriental MSS. Library, Madras.
Madras, 1898.
 ✓Amarakośa. Nirṇaya Sâgara Press, *Bombay*.
 Anekânta-jaya-patâkā, *Ahmedabad*.
 Âpta-mīmamsâ (Pandit Gajadharlâl) *Benares*, 1914.
 Âpta-parikṣâ (Pandit Gajadharlâl), *Benares*, 1913.
 Arthaprakāśikâ (Pannalal Jain), *Calcutta*, 1916.
 Asiatic Researches, Vol. IX, *London*, 1809.
 Astaka-prakarana, *Ahmedabad*.
 Bhâṣârâbhasya, *Ahmedabad*.
 Chandraprabhâ-charitam, (Pandit Durgaprasad and V. L. Śâstri), *Bombay*, 1912.
 Dharmasarmâbhyudayaṃ (Pandit Durgaprasad), *Bombay*, 1894.
 Dravya Samgrah Marathi Hindi Edition, Kolhâpur, 1900.
 Dravya Samgrah (Pandit Suraj Bhan, Vakil) Deoband, 1909.
 Dravya-samgraha (Pannalal Jain) *Bombay*, 1910.
 Dravya-samgraha, *Benares*, 1909.
 Dravyânuyôga-tarkana (Râyachandra Series), *Bombay*, Vir Nirvâṇa Samvat 2432.
 Dvisandhânâṃ (Pandit Sivadatta and K. P. Parab), *Bombay*, 1895.
 Epigraphia Carnatica, Vols. II, III and VIII, *Bangalore*, 1889.
 Epigraphia Indica, Vols. V. and VII.
 Essai de bibliographie Jaina (M. A. Guerinot), *Paris*, 1906.
 First Principles of Jaina Philosophy (J. L. Jhaveri) *Bombay*, 1912.
 Fraser's Magazine, May, 1875.
 Gommata-sâra, Jiva-kâṇḍa (Râyachandra Series), *Bombay*, 1911.
 Gommata-sâra Karma-kâṇḍa (Râyachandra Series), *Bombay*, Vikram Samvat 1969.
 Heart of Jainism, The (Mrs. S. Stevenson), *Oxford*, 1915.
 History and Literature of Jainism (U. D. Barodia), *Bombay*, 1909.
 History of Indian Architecture (Fergusson).
 History of Fine Art in India and Ceylon (Vincent Smith).
 Imperial Gazetteer of India.
 Indian Antiquary Vols. II, V and XII.
 Introduction to Jainism (A. B. Latthe) *Bombay*, 1905.
 Inscriptions at Srâvaṇâ Belgola (Lewis Rice), *Bangalore*, 1889.
 Insight into Jainism (R. D. Jain) Meerut.
 Jainendra Prakriyâ (Śrîlâl Jain), *Benares*, 1914.
 Jainism (Herbert Warren) *Madras*, 1912; Arrah, 1916.
 Jaina-siddhânta-praveśikâ (Gopâl Dâs Barala) *Bombay*, 1912.
 Jaina-tattva-digdarśana (Vijaya Dharma Suri) *Benares*. Vir Nirvâṇa Samvat 2437.
 Jivandhara-champâ (T. S. K. Śâstri), *Tan/ore*, 1905.
 Jñânârṇava (Râyachandra Series), *Bombay*, 1907.
 Jñâtridharmakathâṅga (Rai Dhanpat Singh Bahadur), *Calcutta*.
 Karma Philosophy (V. R. Gandhi), *Bombay*, 1918.
 Kathâ-kośa (C. H. Tawney).
 Key of knowledge (O. R. Jain), Arrah, 1915.
 List of the Strasburg Collection of Digambara MSS. (E. Leuman).
 Lieut.-Col. Mackenzie's Collection (H. H. Wilson), Vol. I.
 Mahâvira-stavanam, *Ahmedabad*.
 Manual of Salêm District (Rev. T. Foulkes).
 Manual of South Carara (Slurrock).
 Mokṣa-sâstra (Pannalal Jain), *Bombay*, 1917.
 Mysore and Ooorg (Lewis Rice).
 Nâgânanda, *Calcutta*.
 Nemi-nirvâṇa (Pandit Sivadatta), *Bombay*, 1896.
 Notes on Modern Jainism (Mrs. S. Stevenson), *Oxford*, 1910.
 Notices of Sanskrit MSS. (Rajendralal Mitra) Vols. VI. and IX.
 Notices of Sanskrit MSS. (Haraprasâd Śâstri).
 Nyâya-karpikâ (M. D. Dassi) Arrah, 1915.
 Nyâyâlôka. *Ahmedabad*.
 Nyâvatâra (S. C. Vidyabhusana), Arrah, 1915.
 Nyâya-dîpika (Śrîlâl Jaina), *Calcutta*, 1915.

- Outlines of Jainism (J. L. Jaini), Oxford 1916.
 Pañcādhyaṣṭi. *Koḥāpur*. Saka 1828.
 Pañcāstikāya Samayasāra (Rāyachandra Series), 1904.
 Paphā-vāgarāṇa (Rai Dhanpat Singh Bahadur), *Calcutta*.
 Parikṣā-mukha. *Koḥāpur*. Saka 1826.
 Pārsavābhyudayaṃ, *Bombay*. Vir Nirvāṇa 1938.
 Paramātma-prakāśa (R. D. Jain), *Arrah*, 1915.
 Patraparikṣā (Pandit Gajadharlal) *Benares*, 1918.
 Pramālakṣma, *Ahmedabad*, Vir Nirvāṇa Samvat 1967.
 Pramāṇa-mīmāṃsā, *Ahmedabad*.
 Pramāṇa-nayatattvālokaśāṅkārā, *Benares*.
 Pramāṇa-parikṣā (Pandit Gajadharlal), *Benares* 1914.
 Prameya-kamala-mārttand, *Bombay*.
 Ratnākara-vatārikā, *Benares*.
 Report on the Search for Sanskrit MSS. (R. G. Bhandarkar), *Bombay*, 1887.
 Sabdārṇava-chandrikā (Śrīlāl Jain), *Benares*, 1915.
 Sāgāra-dharmāmṛita (Lālārām Jain), *Surat*. Vir Nirvāṇa Samvat 2442.
 Sākatāyana Vyākaraṇa, *Benares*.
 Samaya-prābhṛita (Pandit Gajadharlal), *Benares*, 1914.
 Sammatī-tarka, *Benares* (Yasovijaya Series).
 Sanātana-Jaina-granthamāla (Pannalal Bansidhar) *Bombay*, 1905.
 Sapta-bhaṅgi-taraṅgiṇī, *Bombay*. (Rāyachandra Series).
 Sarva-Darsana-saṃgraha (Cowell).
 Sarvārtha-siddhi (Kālāpa Sarmā) *Koḥāpur*, 1903.
 Sthānāṅga (Rai Dhanpat Singh Bahadur) *Calcutta*.
 Sūtra kritaṅga (Rai Dhanpat Singh Bahadur), *Calcutta*.
 Svāmikarttikeyānuprekṣa (Rāyachandra Series), *Bombay*, 1904.
 Syādvādamānjari (Yasovijaya Series), *Benares*.
 Tattvārthadhigama-sūtra } (Pandit Gajadharlal), *Benares* 1915.
 Tattvārtha-rāja-vārttika }
 Tattvārtha-sāra. (Sanātana-Jainagranthamāla Vol. I), *Bombay*, 1905.
 Upadeśa rahasya, *Ahmedabad*.
 ✓ Vedānta Sūtra. Nirṇaya Sagar Press, *Bombay*.
 Vipāka sūtra (Rai Dhanpat Singh Bahadur) *Calcutta*.
 Vrihad-dravya-saṃgraha (Rāyachandra Series), *Bombay*. Vir Nirvāṇa Samvat 2438.
 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mongenlandes Vol. XI. *Wien*, 1897.
 Yaśastilaka-champū (Pandit Sivadatta and K. P. Parab), *Bombay*. Vol. I, 1901.
 Vol. II, 1908.

MANUSCRIPTS.

- Gommata-sāra-vṛtti by Abhayachandra Traividya Chakravartti.
 Gommata-sāra-vṛtti by Keśava-varṇi.
 Harivamśa-purāṇa by Jināsena.
 Kṣapana-sāra by Nemichandra Siddhanta-Chakravartti.
 Labdhi-sāra by Nemichandra Siddhanta-Chakravartti.
 Pāṇḍava-purāṇa by Subha-Chandra.
 Pratiṣṭhāpāṭha by Nemichandra Siddhanta-Chakravartti.
 Pravachana-sāra by Kundakundachārya.
 Rājāvalī-kathe.
 Sthala-purāṇa.
 Svāmī-karttikeyānuprekṣā-tikā by Subha-Chandra.
 Triloka-sāra by Nemichandra Siddhanta-Chakravartti.
 Triloka-sāra-tikā by Mādhava-Chandra.
 Vāhuvallī-charitra.
 Vardha-māṇa Purāṇa by Sakalakīrti.
 Viśeṣavākyaka-bhāṣya.

PERIODICALS.

- Digambara Jain, Edited by M. K. Kapadia Esq., *Surat*.
 Jaina Gazette, Edited by Ajit Prasad M. A., LL B., *Lucknow*.
 Jaina Hitaisi, Edited by Nathuram Premi, *Bombay*.
 Jaina Mitra-Edited by Brahmehari Sital Prasad, *Surat*.
 Jaina Siddhanta Bhāṣakara, Published by Deva Kumar's Central Jaina Oriental Library *Arrah*.
 Jaina Svetambara Conference Herald, Edited by M. D. Desai B. A., LL.B., *Bombay*.

BIBIOGRAPHY.

- Besides the works mentioned in the preceding list we mention the following:—
Alaṅkāra-chintāmaṇi, *Bombay*.
Antagaḍa-dasdo and Anuttarova-vāḍya-dusdo (L. D. Barnett), *London*, 1907.
Annual Address, Asiatic Society of Bengal (A. F. R. Hoernle), *Calcutta*, 1898.
Atma-khyāti-samaya-sāra, *Bombay*.
Bhadrabahu-samhitā, *Bombay*, Arrah 1916.
Bhasabatyāṅga (Rai Dhanpat Singh Bahadur) *Calcutta*.
Bhaktāmara-stōtra, *Bombay*.
Bombay Gazeteer, Vol. IX Part I.
Cave Temples (J. Fergusson and J. Burgess), *London*, 1880.
Dasā-vaikālīka-sūtra, *Bombay*.
Dharma-mahōḍaya.
Die Lehre vom karman in der Philosophie der Jainas, (Helmuth von Glasenapp), *Leipzig*, 1915.
Digambara Jaina Iconography (J. Burgess), 1903.
Encyclopædia of Religion and Ethics, (Hastings.)
Essai sur la religion des Jains (De Millone) Le Musion, *Louvain*, 1884.
Early History of India, the (A. Vincent Smith) *Oxford*, 1914.
Gurugunaratnakara kāvyā (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Haima-līṅgānuśāsana, *Benares*.
Hira-saubhāgya. Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Indian Religions (W. Crooke) in the Imperial Gazetteer of India, Vol. I. *Oxford*, 1909.
Jagadguru-kāvyā (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Jaina-nitya-pātha-saṅgraha. Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Jaina-stotra-ratnākara. Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Jaina-stotra-saṅgraha. Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Kavi-kalpa-druma (Yaśovijaya series), *Benares*.
Kalyāṇa-mandira stotra, *Bombay*.
Kalpa-sūtra, *Bombay*.
Kāvyā-māla. Part VII. Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Kāvyānuśāsana (Nāgabhata) Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Kāvyānuśāsana (Hemachandra) Nirṇaya Sāgar Press, *Bombay*.
Kriyārātna-samuchchaya (Yaśovijaya Series) *Benares*.
Lecture on Jainism (Lāla Banārsi Das), *Agra*, 1902.
Life of Mahāvīra (Manak Chand Jaini) *Allahabad*, 1908.
Mallinātha-mahākāvyā. (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Metaphysics and Ethics of the Jainas, The (Transactions of the Congress for the History of Religion), *Oxford*, 1908.
Miscellaneous Essays (H. T. Colebrooke) Vol. II.. *London*, 1873.
Mudrita-kumuda-chandra prakaraṇa (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Nava-tatva (Rev. J. Stevenson), *London*, 1848.
Nirvaya-bhīma-vyāyoga (Yaśovijaya Series) *Benares*.
Notes on the Sthānakvasi or the non-Idolatrous Svetāmbara Jains (Seeker) *India*, 1911.
Nyāyārtha-mañjūṣā (Yaśovijaya Series) *Benares*.
Nyāya-sāra, *Calcutta*.
On the Indian Sect of the Jainas (J. G. Buhler, Ed. by J. Burgess), *London*, 1908.
Parīṣiṣṭaparva, *Calcutta*, 1891.
Parvakathāsaṅgraha (Yaśovijaya Series) *Benares*.
Pārśvanātha-charitra (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Pravandha-chintāmaṇi, *Calcutta*.
Prākṛita Lakṣaṇa, *Calcutta*.
Prākṛita Paṅgala, *Calcutta*.
Religions of India, The (H. W. Hopkins) *Boston*, 1895.
Sacred literature of the Jainas (A. Weber) Translated in the Indian Antiquary Vols. XVII—XXI, 1888-1892.
Saddarśana-samuchchaya (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Sālibhadra-charitra (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Samarālochchakabhā, *Calcutta*.
Sāntinātha-charitra (Yaśovijaya Series), *Benares*.
Siddha-hema Saḍḍānuśāsana (Yaśovijaya series) *Benares*.
Silā-dūta-kāvyā (Yaśovijaya series) *Benares*.
Specimens of Jaina sculptures from Mathura (J. G. Buhler) Epigraphica Indica Vol. I., 1892, Vol II, 1894.

Stôtra-saṅgraha (Yaśovijaya Series), Benares.

Subhaṣita-ratna-sandoha, Nirṇaya Sāgar Press, Bombay.

Tilaka-mañjarī, Nirṇaya Sagar Press, Bombay.

Über Des, Leben Des Jaina-mönches Hemachandra, Vienna, 1889.

Upadeśa-taraṅgini (Yaśovijaya series) Benares.

Upamiti-bhava-prapañcā-kathā, Calcutta,

Uvāsaga-dassō, Calcutta, 1890.

Vagbhatāśaṅkāra, Nirṇaya Sāgar Press, Bombay.

[N.B.—The reader may also refer to the following works for further lists of works and articles concerning Jainism :—

Essai de Bibliographie Jaina (in *Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'Études*, tome XXII) Paris, 1906.

Répertoire d'Épigraphie Jaina (Publications de l'École Française d'Extrême Orient, Vol., X), Paris, 1908.]

A GUIDE TO TRANSLITERATION.

VOWELS.

अ = A	उ = U	लृ = Li	ओ = O
आ = Â	ऊ = Ū	लृ = Lli	औ = Au
इ = I	ऋ = Rī	ए = E	· = Ṃ
ई = Î	ॠ = Rî	ऐ = Ai	: = Ḥ

CONSONANTS.

क = Ka	ट = Ṭa	प = Pa	ष = Ṣa
ख = Kha	ठ = Ṭha	फ = Pha	स = Sa
ग = Ga	ड = Ḍa	ब = Ba	ह = Ha
घ = Gha	ढ = Ḍha	भ = Bha	
ङ = Ṇa	ण = Ṇa	म = Ma	
च = Cha	त = Ṭa	य = Ya	
छ = Chha	थ = Ṭha	र = Ra	
ज = Ja	द = Da	ल = La	
झ = Jha	ध = Dha	व = Va	
ञ = Ña	न = Na	श = Śa	

VAHUVALI GOMATESHWARA.

Copyright Reserved.

INTRODUCTION.

AMONG the ancient royal dynasties of India, the Gaṅga of the West were devoted followers of Jainism. There is a tradition that a Jaina Āchārya named Simhanandi, belonging to the Māhārāṣṭra, helped Śivaśara, the first king of the Gaṅga dynasty, to rise to the throne. In one inscription we find a mention of the fact that Śivaśara's Rājaguravaṃ was the disciple of Simhanandi,* and it is worthy that the race of the Gaṅgas prospered through the sage Simhanandi. It is therefore no wonder that we shall find in Jaina works written at the effect that the Gaṅga kings worship the feet of Simhanandi. It is a dynasty which owed its origin to the help of a Jaina Āchārya should be staunch to

* Vide Repertoire Répertoire Jaina (A. A. Guarinet) Inscriptions Nos. 213 and 214. Also—

“योऽसौ धातिमकादिपुत्रवर्धकः कामावली-कण्ठ-
 धामनासिः पतुर्हृदो भवन्तः शिवराज प्रसादीकृतः ।
 क्षात्रस्वाधि स सिद्धदीपकः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 ससमो राक्षसमगम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः ॥”

[Inscription in Pāṇḍya, South Chandragiri Hill, Sravasa Belgola, Mysore (Inscription No. 54—'Inscriptions of Sravasa Belgola' by Lewis Rice, page 42.)]

† “यस्यामवत् सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 कण्ठो महामुनिः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः ॥”

[Manual of the Sanskrit Language, Book I, Chapter I, Verse 1, The word 'सौम्य' instead of 'सौम्य' in the above passage is according to Lewis Rice.]

‡ “सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः
 सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः सौम्यः ॥”

INTRODUCTION.

AMONG the ancient royal dynasties of India, the Gaṅgas of the The Gaṅga Dynasty. West were devoted followers of Jainism. There is a tradition that a Jaina Âchârya, named Simhanandî, belonging to the Nandigaṇa, helped Śivamâra, the first king of the Gaṅga dynasty, to rise to the throne. In one inscription we find a mention of the fact that Śivamâra Koṅguṇivarmâ was the disciple of Simhanandî,* and in another that the race of the Gaṅgas prospered through the sage Simhanandî.† It is therefore no wonder that we shall find in Jaina works verses to the effect that the Gaṅga kings worship the feet of Simhanandî,‡ or that a dynasty which owed its origin to the help of a Jaina Âchârya should be staunch to

* *Vide* Repertoire d'epigraphie Jaina (A. A. Guérinot) Inscriptions Nos. 213 and 214. Also—

“योऽसौ घातिमलाद्विषद्वलशिला—स्तम्भावली—खण्डन—
ध्यानासिः पतुर्हतो भगवतः सोऽस्य प्रसादीकृतः ।
छात्रस्यापि स सिंहनन्दिमुनिना नो चेत् कथम् वा शिला-
स्तम्भो राज्यरमागमाध्वपरिघस्तेनासिखण्डो घनः” ॥

[Inscription in Pârśvanâtha Basti on Chandragiri Hill, Śravaṇa Belgola, Mysore. (Inscription No. 54—‘Inscriptions at Śravaṇa Belgola’ by Lewis Rice, page 42.)]

† “यस्याभवत् प्रवरकाश्यपवंशजोऽग्रे
कण्वो महामुनिरनल्पतपःप्रभावः ।
यः सिंहनन्दिमुनिप्रतिलब्धवृद्धि—
गंगान्वयो विजयतां जयतां वरः सः ॥”

[Manual of the Salem District—Rev. T. Foulkes, II, 369.] The reading कुनि instead of नदिप in the above verse is according to Lewis Rice.

‡ “श्रीदेशीयगणाधिपूर्वभृगभृच्छ्रीसिंहनन्दिमति—
श्रीपादाम्बुजयुगममत्तमधुपः सम्यक्त्वचूडामणिः ।
श्रीमज्जैनमताधिर्वर्द्धनसुधासूतिर्महीमण्डले
रेजे श्रीगुणभूषणो बुधनुनः श्रीराजमल्लो नृपः ॥”

[Vâhuvali Charitra, Verse 6.]

the Jaina religion. There are records which establish beyond doubt that the kings of the Gaṅga dynasty were the promoters and protectors of Jainism. Numerous inscriptions, dating from the fourth to the twelfth century A. D., testify to the building of Jaina temples, consecration of Jaina images of worship, hollowing out caves for Jaina ascetics and grants to Jaina Āchāryas by the rulers of the Gaṅga dynasty.

In this dynasty there was a king, named Mārasimha II, mentioned in the inscriptions as Dharma-Mahārāja-Mārasimha II. dhirāja Satyavākya Koṅṅunivarmā-Parmāṇaḍi Mārasimha. The reign of this king was conspicuous by great and decisive victories over the Cheras, the Cholas, the Pāndyas and the Pallavas of the Nolambādi country. The most notable success of Mārasimha II against his enemies was that against Vajjala-deva, and his most terrible fights were fought at Gonūr and Uchchaṅgi. Faithful to the doctrines of Jainism, this great king, after a glorious reign, abdicated his throne and gave up his life by a three days' fast, in the presence of his spiritual preceptor, the great Ajitasena, at Bānkāpur, in the Dhārwar district. The epitaph of Mārasimha II is contained in the inscription engraved on the four sides of the base of the pillar known as Kūge Brahmadeva Khambha, near the entrance to the temples on Chandragiri hill, at Śravaṇa Belgola (Mysore) §. Though this inscription is without date, the year of the death of Mārasimha II is inferred from another inscription to be 975 A. D. ||

Chāmuṇḍarāja or Chāmuṇḍarāja was the worthy minister of this great king. It is the heroism of this minister Chāmuṇḍarāja. that enabled Mārasimha II to win his great battles against Vajjala and those fought at Gonūr and Uchchaṅgi. In an inscription at Śravaṇa Belgola, we have an eulogy of Chāmuṇḍarāja in the following terms :

Chāmuṇḍarāja, the sun adorning, like a jewel, the head of the eastern mountain of the Brahma-kṣatra race, the moon increasing by the rays of fame the waters of the Brahma-kṣatra race, a jewel in the garland sprung from the mountain containing the mine of the

§ Vide Inscription No. 38. 'Inscriptions at Śravaṇa Belgola' by Lewis Rice.

|| Vide Inscription at Melāgāni, quoted in the footnote to the 'Introduction to the Inscriptions at Śravaṇa Belgola (Lewis Rice), page 18. Vide also, Epigraphia Indica,' Vol. V, Inscription No. 18.

Brahma-kṣatra race, and a fierce wind to raise the fire of the Brahma-kṣatra race, was born.

Where the array of the enemy was broken like that of a herd of deer before a pursuing elephant, in front of the victorious elephant of his lord, the king Jagadekavira (the one hero in the world), when at the order of king Indra* he raised his arm to conquer Vajjala-deva, of terrible power, like the ocean disturbed at the end of age, and who was the younger brother of Pâtâla-malla.

He who was thus praised by his lord in the fight with the king of Nolambas : “ Which king among my foes will not fall as food to the black snake of my arrow when you sitting always in the front of the bravest heroes—an elephant by whose tusks, resembling a thunderbolt, the rock of the temples of the elephants of the enemy are split, and a goad to the wild animals—the enemy—are present?”

Who fiercely roared thus in the fight with king Raṇa-siṃha, “ O king Jagadekavira ! By your prowess I can conquer in a moment (an enemy), even if he be Râvana, his city, Laṅkā, the citadel, Trikûta, and the moat, the briny ocean.”

To whom the celestial damsels bestowed the blessing—“ We were thirsted in many battles of this hero by our eagerness to embrace his neck, but now we have been satiated with the water of the edge of his sword. O victor of Raṇa-raṅga-siṃha ! live to the end of age.”

Who, formerly frustrated the desire of king Chaladaṅka-gaṅga, who wished to snatch by power of arms the fortune of the empire of the Gaṅgas, and who satisfied the desire of the Rākṣasas, who were eager to drink blood, by holding the blood of his brave enemies in skulls of heroes resembling cups made of jewels.†

* Indra IV, grandson of Kriṣṇa III. [Vide Inscription No. 18, Vol. V, Epigraphia Indica.]

† “ ब्रह्मक्षत्रकुलोदयाचलशिरोभूषामणिर्मानुमान्
ब्रह्मक्षत्रकुलाब्धिवर्द्धनयशोरोचिः सुधादीधितिः ।
ब्रह्मक्षत्रकुलाकराचलभवश्रीहारवल्लीमणिः
ब्रह्मक्षत्रकुलाग्निचण्डपवनश्चामुण्डराजोऽजनि ॥
कल्पान्तक्षुभितावधिभीषणबलं पातालमल्लानुजम्
जेतुम् वज्रजलदेवमुद्यतभुजस्येन्द्रक्षितीन्द्राक्षया ।
पत्युः श्रीजगदेकवीरनृपतेर्जैत्रद्विपस्याप्रतो
धावदन्ति यत्र भग्नमहतानीकं मृगानीकवत् ॥

The above inscription is Châmuṇḍarāja's own information about himself. But the greater part of this inscription seems to have been lost. "Heggade Kanna, in order to have only two lines and-a-half inscribed regarding himself, appears to have caused three sides of Châmuṇḍarāja's original inscription to be entirely effaced, leaving only the one side" * a translation of which we have given above.

"Châmuṇḍarāja composed a work called Châmuṇḍa Râya Purâṇa, containing an epitome of the history of the 24 Tirthaṅkaras, and at the end its date is given as Śaka 900, the year Isvara (A. D. 978).† The statements found in the verses of the inscription quoted above "accord with those given in the Châmuṇḍa Râya Purâṇa. It is there said, in the opening chapter, that his lord was the Gaṅga-kula-chûḍâmaṇi Jagadekavîra Nolambakulântaka-deva; and that he was born in the Brahma-kṣatra vaṇṣa. In the concluding chapter

अस्मिन् दन्तिनि दन्तवज्रदलितद्वित्कुम्भिकुम्भोपले
 वीरोत्तंसपुरोनिषादिनि रिपुव्यालाङ्कशे च त्वयि ।
 स्यात् को नाम न गोचरः प्रतिनृपो मद्बाणकृष्णारग—
 ग्रासस्येति नोलम्बराजसमरे यः श्लाघितः स्वामिना ॥
 ज्ञातः क्षारपयोधिरस्तु परिधिश्चास्तु त्रिकूटः पुरी—
 लङ्कास्तु प्रतिनायकोस्तु च सुरारातिस्तथापि क्षमे ।
 तं जेतुं जगदेकवीरनृपते त्वत्तेजसीति क्षणान्
 निर्व्यूढं रणसिंहपार्थिवरणे येनोर्जितं गर्जितम् ॥
 वीरस्यास्य रणेषु भूरिषु वयं कण्ठग्रहोत्कण्ठया
 तप्ताः सम्प्रति लब्धनिवृत्तिरसास्तत्-खङ्गधाराम्भसा ।
 कल्पान्तं रणरङ्गसिंहविजयि जीवेति नाकाङ्क्षना
 गीर्वाणीकृतराजगन्धकरिणे यस्मै वितीर्णाशिषः ॥
 आकण्डुं भुजविक्रमादभिलषन् गङ्गाधिराज्यभ्रियं
 येनादौ चलदङ्गाङ्गनृपतिर्व्यर्थमभिलाषीकृतः ।
 कृत्वा वीरकपालरत्नचषके वीरद्विषः शोणितम्
 पातुं कैतुकिनश्च कोणपगणः पूर्णमभिलाषीकृताः ॥"

[Inscription on the Tyāgada Brahma Deva Khambha. Size 1' 9" x 1' 6". *circa* A. D. 988. *Vide* Lewis Rice Inscript. at S. B., p. 85.]

* Lewis Rice—'Inscriptions at Śravaṇa Belgola.' Introduction, page 33.

† Lewis Rice—'Inscriptions at Śravaṇa Belgola.' Introduction, page 22. *Vide* also Lieut.-Col. Mackenzie's Collections, Edited by H. H. Wilson, Vol. I, p. 146, where it is said that Châmuṇḍa Râya Purâṇa gives "an account of the sixty-three celebrated personages of the Jainas."

it is said that he was the disciple of Ajita-sena; also that in the Krita Yuga he was Śaṇmukha, in the Treta Yuga Râma, in the Dvâpara Yuga Gândîvi, and in the Kali Yuga Vira-mârttaṇḍa. The origin of his various titles is then related. From his defeat of Vajjala Deva, in the Khedaga war, he obtained the title *Samara-Dhurandhara*; from the valour he displayed on the plains of Gonûr in the Nolamba war, the title *Vîra-mârttaṇḍa*; from his fight in the fort of Uchchaṅgi, the title *Râna-raṅga-siṃha*; from his killing Tribhuvana Vîra, and others, in the fort of Bâgalûr and enabling Govinda to enter it, the title of *Vairikula-kâladaṇḍa*; from his defeat of Râja and others in the fort of king Kâma, the title of *Bhuja-vikrama*; from his killing his younger brother, Nâga-varmma, on account of his hatred, the title of *Chhaladaṅka Guṇa*; from his killing the Gaṅga warrior (bhaṭa) Mudu Râchayya, the titles of *Samara-paraśu-râma* and *Pratipakṣa-râkṣasa*; from his destroying the fort of the warrior (bhaṭa) Vîra, the title of *Bhaṭa-mâri*; from upholding the brave qualities of himself and others, the title of *Guṇavaṃ Kâva*; from his virtue, liberality, etc., the title of *Samyaktva-ratnâkara*; from his not coveting the wealth or wives of others, the title of *Śaucha-bharana*; from his never telling an untruth even in jest, the title of *Satya-yudhiṣṭhira*; from his being the head of the bravest, the title of *Subhaṭa-châḍḍamâni*. Finally, in his composition, he calls himself *Kavijana-śekhara*, the head of the poets.

Of most of these allusions we have no other information; but it is remarkable that among so many distinguished actions no mention is made of a single work of religious merit.....On the contrary, there is little more than a record of warfare and bloodshed from beginning to end." †

But there are authentic records to show that, with the advance of his age, Châmuṇḍarâja devoted himself mostly to religion, under his spiritual teacher, Ajitasena, and became immortal as one of the greatest promoters of Jaina religion, by erecting the colossal images of Gomateśvara and Neminâtha in Vindhyagiri and Chandragiri at Śravaṇa Belgola, (Mysore,) and devoting the greater part of his wealth to the maintenance of worship of these images.

After the death of Mârasimha II of the Gaṅga dynasty, Pañchaladeva, fully known as Dharma-mahârâja-dhirâja Satyavâkya Koṅguṇivarmâ Pañchaladeva, ascended the throne, and he was succeeded by

Râchamalla II or
Râjamalla II.

king Rāchamalla or Rājamalla II *, fully known as Dharma-mahā-rājādhirāja Satya-vākya Kōṅguṇivarma Parmanāḍi Rāchamalla. Chāmūṇḍa Rāja was also the minister of Rāchamalla or Rājamalla II. In one inscription we read “Rāya (i.e., Chāmūṇḍa-Rāya), the excellent minister of the king Rāchamalla,” † and in another “Chāmūṇḍa Rāya, second in glory to king Rācha-malla.” ‡ In a Jaina work, named Vāhuvali-Charitra, we find that there was a king named Rājamalla, the worshipper of the feet of the sage Simphanandī. Chāmūṇḍa Bhūpa (or Rāja) was his minister.§ In a manuscript we read “Chāmūṇḍa Rāya, having the titles of *Raṇaraṅga-malla*, *Asahāya-parākrama*, *Guṇa-ratna-bhūṣaṇa*, *Samyaktva-ratna-nīlaya*, etc., the *Mahāmātya* (highest minister) of Rājamalla of the Gaṅga dynasty, graced by the great sage Simphanandī.”||

* Mr. Fleet has accepted the name Rācha-malla to be the correct one (Epigraphia Indica, Vol. V, Inscription No. 18), and, though we find this name in some inscriptions, the name Rājamalla is also used by Jaina writers whom we have quoted in this Introduction and in inscriptions like No. 107 Md. Vol. III, Epigraphia Carnatica.

† “राचमल्लभवर-चरमन्त्रि-रायने” Inscription at Bhaṇḍāri Basti. Śrāvāṇa Belgola, Mysore. [Vide Lewis Rice—‘Inscriptions at Śrāvāṇa Belgola,’ p. 103.]

‡ “राचमल्लं जगन् नुतन् आ भूमिपण द्वितीयविभवं चामुण्डरायम्”

Inscription to the left of the Dvārapālaka doorway. [Vide Lewis Rice—‘Inscriptions at Śrāvāṇa Belgola,’ p. 67]

§ “श्रीदेशीयगणाब्धिपूर्णेष्टुगभृच्छ्रीसिंहनन्दिव्रति—

श्रीपादाम्बुजयुग्ममत्तमधुपः सम्यक्त्वचूडामणिः ।

श्रीमज्जैनमताब्धिवर्द्धनसुधासूतिर्महीमण्डले

रेजे श्रीगुणभूषणे बुधनुतः श्रीराजमल्लो नृपः ॥.....

तस्यामात्यशिखामणिः सकलवित् सम्यक्त्वचूडामणि—

र्भव्याम्भोजवियन्मणिः सुजनवन्दिवातचूडामणिः ।

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशुक्तिसुमणिः कीर्त्यैघमुक्तामणिः

पादन्यस्तमहीशमस्तकमणिश्चामुण्डभूपोऽप्रणीः ॥”

[Vāhuvali-Charitra, Verses 6 and 11.]

|| “ सिंहनन्दिमुनीद्राभिनन्दिगङ्गवंशललाम.....श्रीमद्राजमल्लदेव—

महीवल्लभमहामात्यपदविराजमान-रणरङ्गमल्ला—सहायपराक्रम—गुणरत्नभूषण—

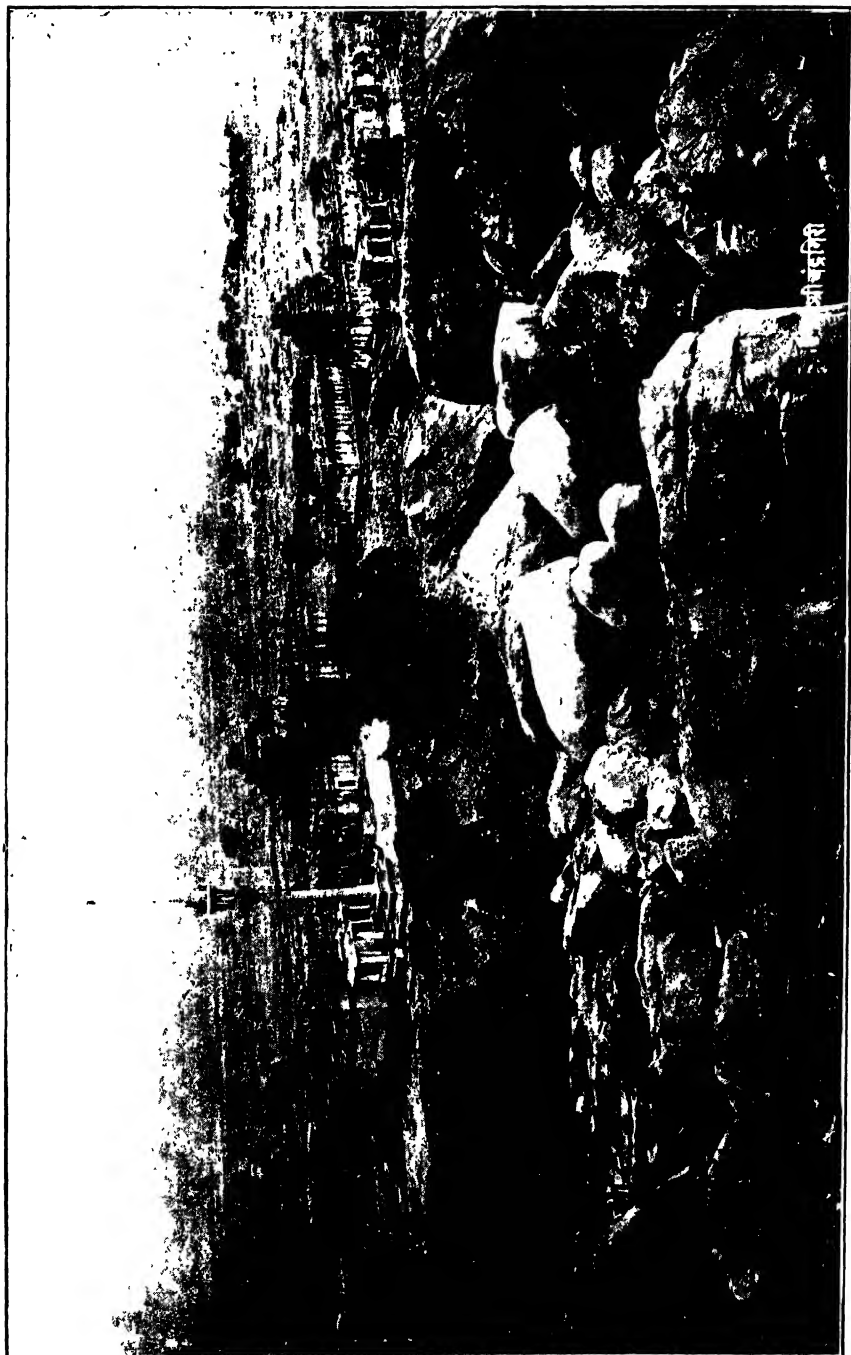
सम्यक्स्वरत्ननिलयादिविविधगुणग्रामनामसमासादितकीर्त्ति ... श्रीमच्चामुण्डराय—

भवत्पुण्डरीक—द्रव्यानुयोगप्रश्नानुरूपं.....”

[Commentary on Gommatā-sāra by Abhayachandra Traividya-chakravartti. The MS. from which we quote the above passage is in the Central Jaina Oriental Library, Arrah.]

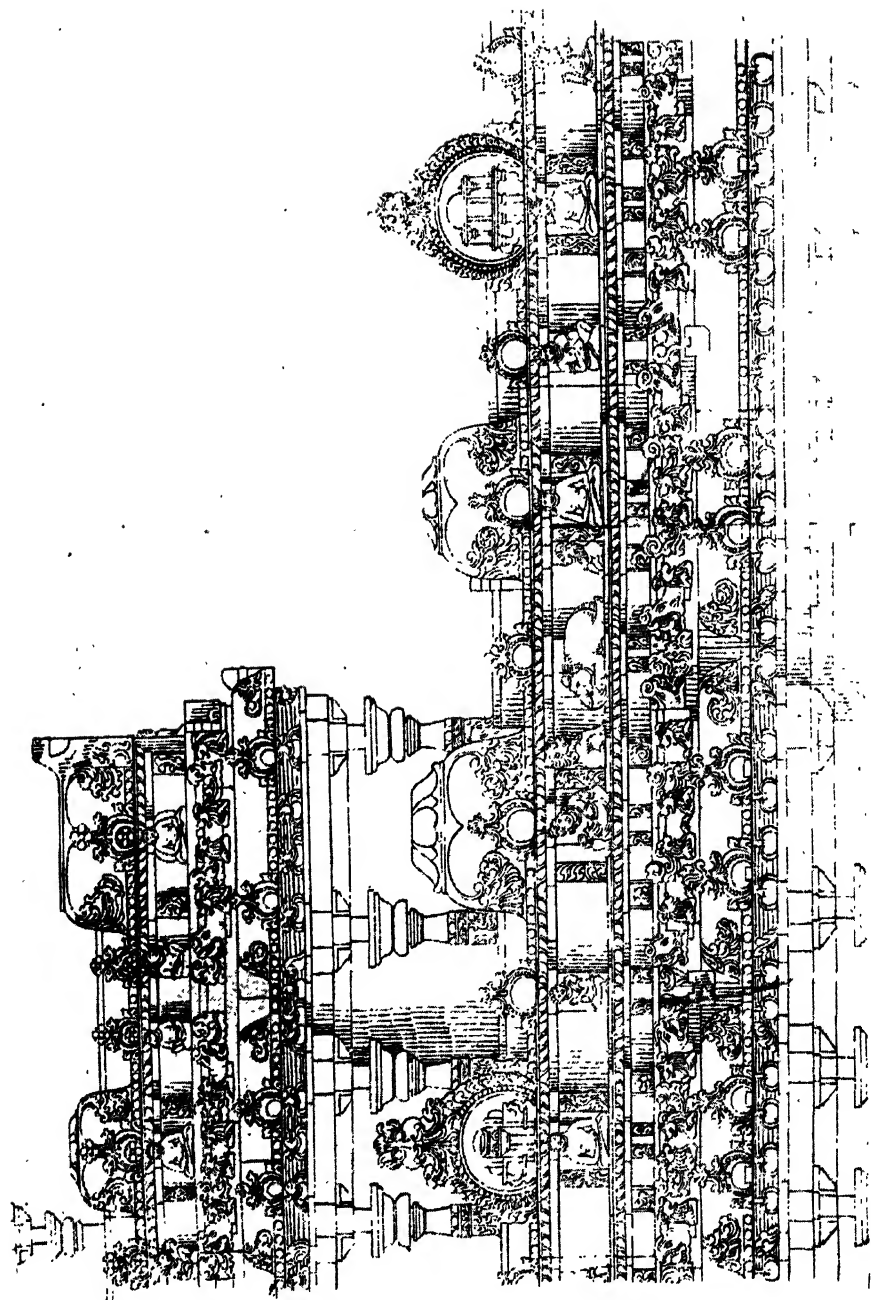
Special for S.B.J.

CHANDRAGIRI AT SRAVANA BELGOLA IN MYSORE.

• Special for S.B.J.

THE TEMPLE OF NEMINĀTH BY CHĀMUNDAṚAYA ON CHANDRAGIRI (Southern side.)

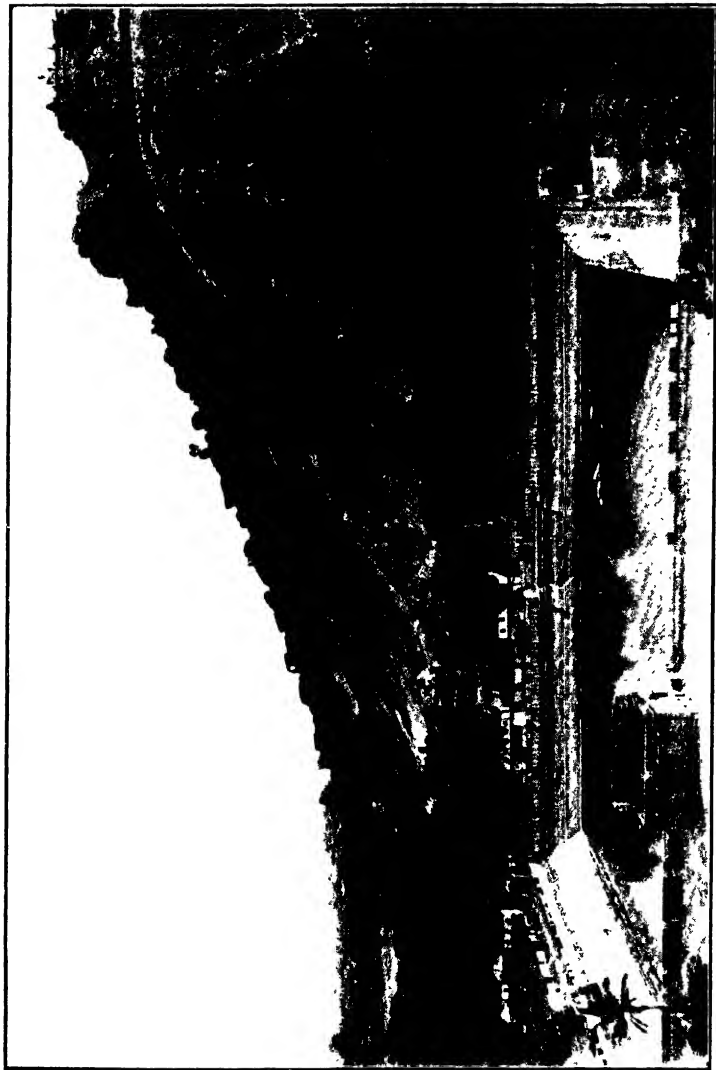

Plate IV.

The Temple of Vahuvali Gomateshwara by Chamundaraya on Vindhyagiri at Sravana Belgola.

10

11

Before we proceed to describe the images and buildings established by Châmuṇḍa Râya, it will be better to give a brief description of the places which bear these monuments of piety and which have now become some of the holiest places of pilgrimage resorted to by the Jainas.

Śravaṇa Belgola or Belgola of the Śramaṇas (Jainas) is a village in the Channarayapaṭṇa Taluq of the Hassan district in Mysore. The word 'Śravaṇa' is used before Belgola to distinguish it from two other Belgolas which are known as Hale Belgola and Koḍi Belgola. Belgola in Canarese indicates "white lake;" and in many inscriptions we have references to "Dhavala-sarovara," * "Dhavala-sarasa" and "Śveta-sarovara," † all signifying the "white lake;" and the place must have derived this name from the beautiful lake situated on the spot. There are two hills, one on the north and the other on the south of the village, which are respectively known as Chandragiri (see Plate I) and Vindhya giri (see Plate IV), on which there are temples and images established by the Jainas and numerous inscriptions throwing a flood of light on the ancient history of this faith. Chandragiri according to a tradition derives its name from Chandragupta, who followed his spiritual teacher, Bhadrabâhu, when the latter with twelve thousand disciples, at the approach of a terrible famine, left Pâtaliputra and moved towards the south. It was on Chandragiri that Bhadrabâhu left his mortal body, and in his last moments there was only one disciple, the above-mentioned Chandragupta, who was present. If we accept the tradition of the Jainas we shall have to come to the conclusion that this Chandragupta, the disciple of the sage Bhadrabâhu, was none other than the celebrated Maurya emperor of the same name.‡

It was on Chandragiri that Châmuṇḍa Râya erected a magnificent temple containing the image of the twenty-second Jaina Tirthaṅkara, Neminâtha. [See Plate II.] Subsequently, the upper storey of the building was added by the son of Châmuṇḍa Râya, and an image of the twenty-third Tirthaṅkara, Pârśvanâtha, was placed in it. Both

* Inscription No. 108. Lewis Rice—Inscriptions at Ś. B.

† Inscription No. 54. Lewis Rice—Inscriptions at Ś. B.

‡ For a detailed discussion on this point, the reader may refer to *Epigraphia Carnatica*, Vol. II. Introduction, pages 1-14. *Vide also* 'The Heart of Jainism' by Mrs. Sinclair Stevenson, page 10.

these storeys were built in the tenth century A. D. and give a fine idea of the beautiful architecture of that age. [See Plates II and III.]

On Vindhyagiri, Châmuṇḍa Râya erected a colossal image of Gommatesvara, Vâhuvali or Bhujabali, more commonly known as Gommat Svâmi or Gommatesvara. [See frontispiece]. Later on, imitating Châmuṇḍa Râya, the chief Vîra-Pândya erected another statue of Gommatesvara at Karkala (South Canara), in A. D. 1432; and afterwards a similar figure of Gommatesvara was established by the chief Timmarâja at Yenur (South Canara), in A. D. 1604.*

These "colossal monolithic nude Jain statues.....are among the wonders of the world." † These are "undoubtedly the most remarkable of the Jain statues and the largest free-standing statues in Asia .....All three being set on the top of eminences, are visible for miles around, and, in spite of their formalism, command respectful attention by their enormous mass and expression of dignified serenity. The biggest, that at Śravaṇa Belgola, stands about 56½ feet in height, with a width of 13 feet across the hips, and is cut out of a solid block of gneiss, apparently wrought *in situ*. That at Karkala, of the same material, but some 15 feet less in height, is estimated to weigh 80 tons. The smallest of the giants, that at Yenur, is 35 feet high. The three images are almost identical, but the one at Yenur has the 'special peculiarity of the cheeks being dimpled, with a deep grave smile,' which is considered to detract from the impressive effect. The extreme conventionalism of Jain art is well-illustrated by the fact that, whereas all the three colossi are substantially identical, save for the smile at Yenur, the dates vary widely." ‡

The image erected by Châmuṇḍa Râya "is not only the most ancient in date and considerably the highest of the three, but from its striking position on the top of the very steep hill and the conse-

* References for Śravaṇa Begola statue: Indian Antiquary, Vol. II, page 129; Epigraphia Indica, Vol. VII, page 108; Lewis Rice — 'Mysore and Coorg,' page 47.

References for Karkala statue: Indian Antiquary, Vol. II, page 353; Epigraphia Indica, Vol. VII, page 112.

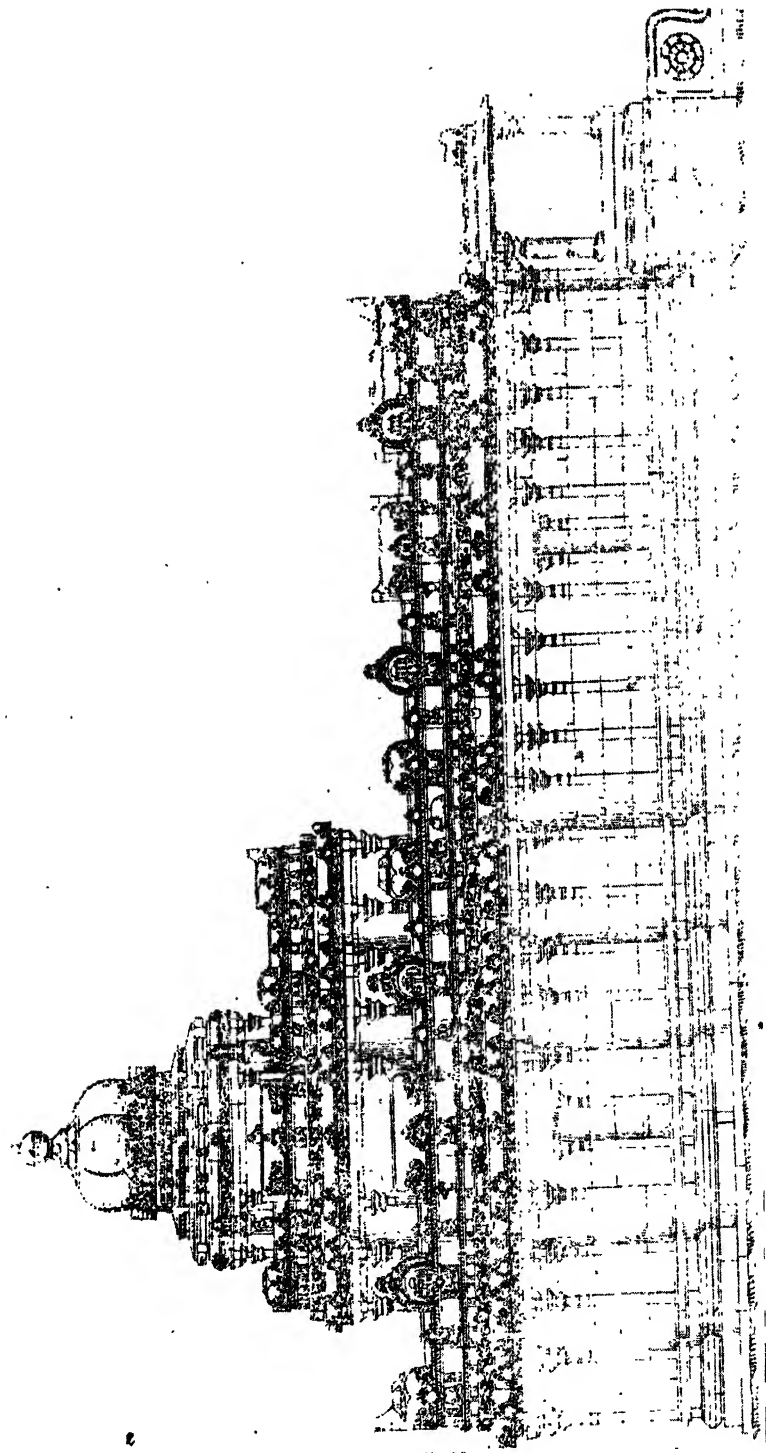
References for Yenur statue: Indian Antiquary, Vol. V, page 37; Epigraphia Indica, Vol. VII, page 112.

† Imperial Gazetteer of India, page 121.

‡ Vincent Smith — 'A History of Fine Art in India and Ceylon,' page 268.

Further references to these statues will be found in Slurrock — 'Manual of South Canara,' page 85; Fergusson — 'History of Indian Architecture,' page 267; 'Fraser's Magazine,' May, 1875 (Mr. Walhouse's article).

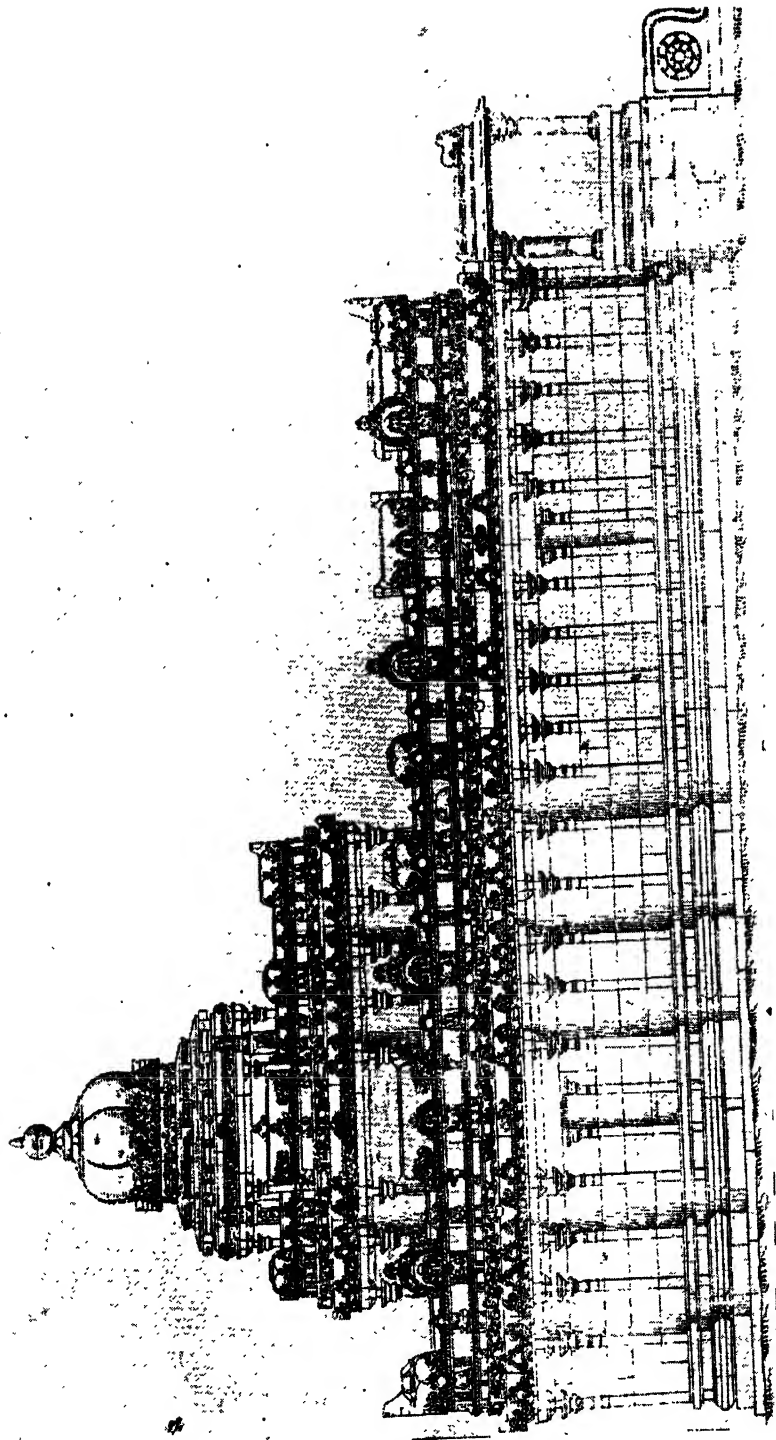
Special for S.B.J.

THE TEMPLE OF NEMINĀTH BY CHAMUṆḌARĀYA ON CHANDRAGIRI

Showing the beautiful carving on its walls. (Length wise)

THE TEMPLE OF NEMINĀTH BY CHĀMUNDAṚĀYA ON CHANDRAGIRI

Special for S.B.J.

Showing the beautiful carving on its walls. (Length wise)

Special for S. B. J.

THE TEMPLE OF NEMINATH BY CHAMUNDARAYA ON CHANDRAGIRI

Showing the beautiful carving on its walls. (Length wise)

PLATE V.

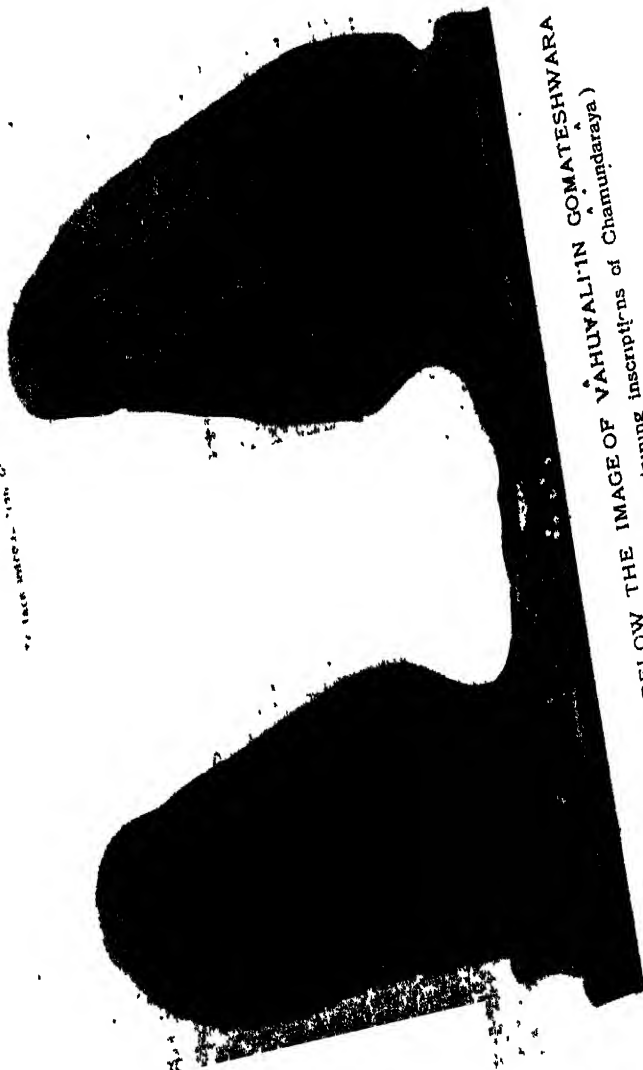
To face introduction of *DRAVYA-SAMGRAHA* Vol 1 OF S.B.J.

Special for S.B.J.
INScribed SLABS BELOW THE IMAGE OF VĀHUVALI IN GOMATESHWARA
TEMPLE ON VINDHYAGIRI (Containing inscriptions of Chamundaraya.)

1/2 INCH UNITS - 1/2 INCH OF IMAGE OF RAMODANA Vol 1 OF 882

INSCRIBED SLABS BELOW THE IMAGE OF VĀHUVĀLI^A IN GOMATESHWARA
TEMPLE ON VINDHYAGIRI (Containing inscriptions of Chamundaraya)

Special for 882.

Special for S.B.J.

INSCRIPTION AT THE FOOT OF THE IMAGE OF VĀHUVALI IN GOMATESHWARA
TEMPLE ON VINDHYAGIRI.

quently greater. A figure inscribed in its direction is by far the most interesting. The figure is small and much more facing the north. The figure has an aspect above the right. Up to that point it is represented as a serpent by a snake, from which a large serpent a circular disk is seen both around both legs and both arms, representing in the upper part of the arm in a circle of light or having. The pedestal on which the figure stand is carved in represent an open lotus.

There are inscriptions on the slabs near the right and left side. The inscriptions of the image of Ganga Raja at Siva Raja Balgola. Below the image of Ganga Raja at Siva Raja Balgola. [See Plate V]. The inscription on the right-hand slab is as follows:

Sri-Chamundaraja madisidam;
 Sri-Chamundaraja [to] Yv [v] itan;
 Sri-Gangaraja antilayam madisida

that is to say—

Sri-Chamundaraja caused to be made
 Sri-Chamundaraja caused to be made
 Sri-Gangaraja caused the Chaturanga (antilayam) to be made

The alphabet and language of the first line is in the Kannada script and language. The second line is a Tamil inscription of two words, of which the first is written in the Vatteluttu script and the second in the Vatteluttu alphabet. The first line is in the Kannada script and language. Chamundaraja caused to be made the image of the goddess. The inscription is engraved and the first line is in the Kannada script and language. He made the buildings which surround the temple.

The inscription on the left-hand slab is as follows:
 Sri-Chamundaraja madisidam;
 Sri-Gangaraja antilayam madisida

that is to say—

Sri-Chamundaraja caused to be made
 Sri-Gangaraja caused the Chaturanga (antilayam) to be made

The alphabet is Nagari and the language is Sanskrit. The inscription is engraved and the first line is in the Nagari script and language. He made the buildings which surround the temple.

In Plate VI we have a photograph of the image of Ganga Raja at Siva Raja Balgola. The image is small and much more facing the north. The figure has an aspect above the right. Up to that point it is represented as a serpent by a snake, from which a large serpent a circular disk is seen both around both legs and both arms, representing in the upper part of the arm in a circle of light or having. The pedestal on which the figure stand is carved in represent an open lotus.

ಶ್ರೀ ವಾಸುಧೇವಾಯ ನಮಃ
 ಶ್ರೀ ಗಣೇಶಾಯ ನಮಃ
 ಶ್ರೀ ವಾಸುಧೇವಾಯ ನಮಃ
 ಶ್ರೀ ಗಣೇಶಾಯ ನಮಃ
 ಶ್ರೀ ವಾಸುಧೇವಾಯ ನಮಃ
 ಶ್ರೀ ಗಣೇಶಾಯ ನಮಃ

IN 11, 5 B. 1

IN 11, 5 B. 1 THE FOOT OF THE IMAGE OF VĀHUVAL: IN GOMATTSHWARA
 TEMPLE ON VINCHYAGIRI.

quently greater difficulty involved in its execution, is by far the most interesting. The image is nude and stands erect facing the north..... The figure has no support above the thighs. Up to that point it is represented as surrounded by ant-hills, from which emerge serpents: a climbing plant twines itself round both legs and both arms, terminating at the upper part of the arm in a clustre of fruit or berries. The pedestal on which the feet stand is carved to represent an open lotus." *

There are inscriptions on the slabs near the right and left foot of the image of Gommataśvara at Śravaṇa Belgola. [See Plate V]. The inscription on the right-hand slab is as follows :—

The Inscriptions
below the image of
Gommataśvara at
Śravaṇa Belgola.

Śrī-Chāmuṇḍarājaṃ māḍisidaṃ ;
Śrī-Chāmuṇḍarājan [śe] Yv [v] ittāṇ ;
Śrī-Gaṃgarāja suttālayavaṃ māḍisida ;

that is to say—

Śrī Chāmuṇḍarāja caused to be made.

Śrī Chāmuṇḍarāja caused to be made.

Śrī Gaṃgarāja caused the Chaityālaya (enclosure) to be made.

"The alphabet and language of the first and third lines are Canarese. The second line is a Tamil translation of line 1, and consists of two words, of which the first is written in the Grantha and the second in the Vaṭṭeluttu alphabet. The first two lines record that Chāmuṇḍarāja caused to be made the image, at the foot of which the inscription is engraved, and the third line that Gaṃgarāja caused to be made the buildings which surround the image."†

The inscription on the slab on the left-hand is as follows :—

Śrī-Chāmuṇḍarājem karaviyaleṃ
Śrī-Gaṃgarāje suttāle karaviyale ;

that is to say—

Śrī Chāmuṇḍarāja caused to be made.

Śrī Gaṃgarāja caused the Chaityālaya (enclosure) to be made.

"The alphabet is Nāgarī, and the language is Marāṭhi.....The Marāṭhi language was perhaps adopted for the benefit of Jain pilgrims from the Marāṭhā country."†

In Plate VI we have given a facsimile reprint of the inscriptions mentioned above, beginning with that on the left. From the

* Epigraphia Carnatica, Vol. II, Introduction, page 29.

† E. Hultzsch—'Inscriptions on the Three Jain Colossi of Southern India' (Epigraphia Indica, Vol. VII, pages 198-199.)

identical type used in both the lines, the inscription on the left-hand slab is supposed to be engraved during the reign of Gaṅga-rāja, when he erected the building round the image of Gommatesvara established by Chāmuṇḍa-Rāya. It is all the more probable, as the inscription on the left is nothing but a repetition of that on the right in a different language.

Gaṅga-rāja was the minister of Viṣṇuvardhana, a king of the Hoysala dynasty, who ruled in the 12th Century A. D. In an inscription dated about 1160 A. D., we find the praise of Gaṅga-rāja and Chāmuṇḍa-Rāya, together with that of Hulla, as follows :—

“ If it be asked who in the beginning were firm promoters of of the Jina doctrine (*i.e.*, in Śravaṇa Belgola)—(they were) Rāya, the minister of king Rāchamalla ; after him, Gaṅga, the minister of king Viṣṇu ; and after him, Hulla, the minister of king Nṛsiṃha-deva : if any others could claim as much, would they not be mentioned ?”*

Besides the inscription at the foot of the image announcing that Chāmuṇḍa Rāya established the same, we find reference to this in another inscription, dated about 1180 A. D., in the following manner :—

“ Combining in himself wisdom, religion, glory, high character and valour, the moon of the Gaṅga race was Rāchamalla, famed in all the world. That king’s second in glory (his minister Chāmuṇḍa Rāya), equal to Manu, was it not he that had this Gommata made by his own effort ?”†

The three statues represent Vāhuvali or Bhujavali, also known as Gommatesvara, who was the son of Ādijina Ṛṣabhānātha, the first Tīrthāṅkara of the Jains. Ṛṣabhadeva, according to tradition, was a king, and had two wives, Nandā (some say Sumaṅgalā) and Sunandā. Nandā or Sumaṅgalā gave birth to the twins, Bharata and Brāhmī, a boy and a girl, the former of whom was placed on the throne by Ṛṣabhadeva, when he retired to seek absolute knowledge. Vāhuvali and his sister, Sundarī, were born of Sunandā, and the former ascended the throne of Takṣa-sīla (modern Taxila), when his father distributed his

* *Vide Epigraphia Carnatica*, Vol. II, Introduction, page 84. Hulla was the minister of Narasiṃha I, of the Hoysala dynasty, who ruled in the 12th century A.D.

† *Vide Epigraphia Carnatica*, Vol. II, page 154. The line speaking of the construction of the image is—

“ चामुण्डरायं मनुप्रतिमं गोम्मटं अल्पे माहिसिद्धिं इन्ती देवं यत्नयिम् ”

kingdom among his sons. Bharata had possession of a wonderful Chakra (discus), which could not be withstood by any warrior in fight. With the help of this Chakra, Bharata conquered the earth and returned to his capital. But the discus would not enter the capital (or, according to another account, the armoury). Bharata then took this as a sign that there was still another territory on earth which had not been conquered by him, and, after reflection, came to the conclusion that there was only the kingdom of Takṣa-śīla, ruled by his brother, Bhujavali, which had not been subdued by him. Bharata then declared war on his brother, Bhujavali, and in the terrible fight that followed, Bhujavali was victorious. Even the discus of Bharata could do no harm to Bhujavali. But Bhujavali, though victorious, suddenly became lost in meditation, thinking of the vanity of this world. Bharata made obeisance to Bhujavali and returned to his place; but Bhujavali went to the summit of Kailāsa mountain, remained standing there (or, according to another account, stood on the very field of battle) in a statuesque posture for one year* and "the creepers, wreathing round the boughs of the trees on the bank clung to his neck and crowned his head with their canopy and the blades of kuśa-grass grew between his feet, and he became in appearance like an ant-hill."† Subsequently, Bhujavali obtained absolute knowledge and became one of the Kevalis.

In an inscription, however, we read that Puru was the father of Vāhuvali or Bhujavali and Bharata.‡ Then the inscription goes on to say that "Bharata, the son of Puru Deva, surrounded by all the kings conquered by him, erected, in glee, an image, representing the victorious Vāhuvali Kevali, which was 525 bows in height, near Podanapura. After a long time, innumerable Kukuta-sarpa (dragons having the body of a fowl and the head and neck of a snake), terrifying the world, grew up in the place surrounding (the image of) that Jina, for which the image became known as Kukkuteśvara."§

* *Vide* Harivaṃśapurāṇa by Jināsena, Chapter XI. For a slightly different account, see Kathākōśa, translated by C. H. Tawney, pages 192-195.

† *Vide* The Kathā-kōśa or Treasury of Stories, translated by C. H. Tawney, pages 192-195.

‡ "पुरु-सुनु-बाहुवलि केवल्" Inscription No. 85, Epigraphia Carnatica, Vol.

II, page 67.

“धृत—जयबाहु—बाहुवलिकेवलि—रूपसमान—पञ्चविंशति—समुपेत—

In the light of these traditions, we shall be able to understand the significance of the sculptured anthills, from which serpents are issuing, and the climbing plant which twines round the legs and arms of the images of Gommatesvara at Śravaṇa Belgola, Karkala and Yenur. "These details are identical in all three, and supposed to represent so rigid and complete an absorption in penance that ant-hills had been raised around his feet and plants had grown over his body, without disturbing the profoundness of the ascetic's abstraction from mundane affairs." *

The story of the establishing of the image of Gommatesvara by Chāmuṇḍa Rāya is thus described in a work, composed in Sanskrit verses, named Vāhuvali Charitra.

The legendary accounts of the establishment of the image by Chāmuṇḍa Rāya.

In the city of Madhurā (now known as Madura) in the Drāviḍa country there was a king, named Rājamalla, who encouraged the spread of Jaina tenets, and was the worshipper of Sīmhanandi, belonging to the Deśīya Gaṇa † His minister was called Chāmuṇḍa Rāja. One day, when the king sat with his minister in the royal court, a travelling merchant came there and told them that in the north there is a town called Paudanapurī, where there is an image of Vāhuvali, also called Gommata, established by Bharata. Hearing this, the devout Chāmuṇḍarāja resolved to visit the shrine of the image, and going home narrated the tale to his mother, Kālikā Devī whereupon she also wished to go with him to that sacred spot. Chāmuṇḍarāja then went to his spiritual preceptor,

पञ्चशतचापसमुन्नतियुक्तम् अण्य तत्—प्रतिकृतियं मनोमुददे माडिसिदं भरतं
जिताखिलक्षितिपतिचक्रि पौदनपुरान्तिकदोल् पुरुदेव-नन्दनम् । चिरकालं
सखे तज्जिन्नान्तिक—धरित्री—देशादोल् लोकभीकरणं कुक्कुटसर्पसंकुलं असंख्यं
पुष्टि दल् कुक्कुटेश्वरनामन्....." Inscription No. 85, Epigraphia Carnatica,
Vol. II, page 67.

* Lewis Rice—Inscriptions at Śravaṇa Belgola ; Introduction, page 83.

† When the Āchāryas of the Nandi-saṅgha of the Jains spread themselves over the country (Deśa), their saṅgha came to be known as Deśīya-Gaṇa, vide :—

“पूर्वं जैनमतागमाग्निविशुवच्छीनम्भिसंवेऽभवन्
सुखानर्हितपोषणाः कुक्कुटयान्मया मयूखा इव ।
सत्सङ्गे भुवि देशदेशानिकरे भीसुप्रसिद्धे सति
भीदेशीयगणो द्वितीयविलसन्नाम्ना मिथः कथ्यते ॥”

[Vāhuvali Charitra, verse 87.]

Ajitasena, who revered Simphanandi and made a vow before the latter that he will not drink milk till he sees the image of Vâhuvali. Accompanied by Nemichandra, his mother and numerous soldiers and attendants, Châmuṇḍarâja started on his pilgrimage and reached the Vindhyaḡiri (in Śravaṇa Belgola). In the night, the Jaina Goddess Kuśmāṇḡi (the Yakṣiṇi attendant on Neminâtha, the twenty-second Tirthaṅkara) appeared in a dream to Châmuṇḍarâja, Nemichandra and Kâlikâ, and told them that it was very difficult to go to Paudanapura but on that very hill there is an image of Vâhuvali, formerly established by Râvaṇa, which will be visible if the hill be cleft by a golden arrow. According to the dream, on the next morning, Châmuṇḍarâja stood on the hill with his face towards the south and let loose a golden arrow from his bow. Immediately the mountain was cleft in twain, and an image of Vâhuvali became visible. Châmuṇḍarâja then established and consecrated the image and granted lands for the worship of this image. When king Râjamalla heard of this affair, he conferred the title of "Râya" on Châmuṇḍarâja and granted further lands for the regular worship of the image.

In a very recent work, named Râjâvali-kathe, written by Deva The story in Chandra in the Kannâḡa language, the same story Râjâvali-kathe. is repeated, with variations in details. It is there written that Châmuṇḡa Râya was a feudatory chief of king Râjamalla. His mother learnt from Âḡi-purâṇa, when this work was being read to her, that in Podanpura there was an image of Vâhuvali. Thereupon she set out with her son to see this image, but on her way on the hill where Bhadrabâhu Svâmi died, she dreamt one night that Padmâvatî Devî appeared to her and said that there is an image of Vâhuvali on that very hill, covered by stones, which was formerly worshipped by Râma, Râvaṇa and Mandodarî. On the next morning an arrow was shot and the image of Vâhuvali became visible.

Thus, in the legendary accounts of the Jainas, we find that Châmuṇḡa Râya was not the person who caused the image to be made, but that there was already an image on the hill which he established and consecrated in the proper way. The high priest at Śravaṇa Belgola had also stated, according to these traditions, that "in ancient times, an image was at this place, self-formed from earth, under the shape of Gomat Îvara Svâmi which Râvaṇa, the monarch of the Râkṣasas, worshipped to obtain happiness."

Châmuṇḍarāja discovered it and “made the workmen cut it into a regular shape, with the utmost accuracy of proportion in all its parts; the several proportions of the body resembling the original likeness of Gomat Īśvara Svāmi in profound contemplation to obtain Mokṣa. He also caused several buildings to be constructed as temples and other edifices round the God (?). On their completion, he established the worship of the image...with great ceremony and devotion.”* In an extract taken from Sthala-purāṇa, we find the following passage which agrees with the above story :

“Châmuṇḍarāja ..... set out with his family ... with a view of visiting the God Gommatesvara ... at Padanapura and the 1,254 other gods scattered throughout the surrounding country. *En route* he came to Śravaṇa Belgola Kṣetra, having heard a good deal about the God Gommatesvara ... He repaired the ruined temples and, among other ceremonies, had that of sprinkling the god performed. He appointed Siddhāntāchārya as Guru of the Maṭh to conduct the daily, monthly, annual and other processions. He established in the Maṭh a Chattraṃ, where food, medicine and education were provided for pilgrims. He appointed men of his caste to receive with due respect the devotees and pilgrims of all three castes who should resort to the place from Delhi, Kanakādri, Svītpura, Sudhāpura, Pāpāpuri, Champāpuri, Sammida-giri, Ujjayanta-giri, Jayanagara, etc. For this purpose, certain villages ... were made over to the temple. He fixed Śilā-sasanas in the four directions ... This endowment was maintained by his descendants for 109 years.”†

Now let us attempt to find out how far these statements to the effect that Châmuṇḍa Rāja was merely the discoverer of the image of Gommatesvara at Śravaṇa Belgola are true. The work, Bhujabali Charitra or Vāhuvali Charitra, is composed in Sanskrit verses, and in it we find only a collection of traditions handed down from mouth to mouth, with variations arising from such a course. The date of the work cannot be definitely ascertained, but, from its style, it can be inferred that it was composed long after the establishment of the image of Gommatesvara. Rājāvalīkathē

* Historical and Legendary account of Bellīagola (Asiatic Researches, Vol. IX, page 268).

† “Sthalapurāṇa” Extract taken by Capt. I. S. F. Mackenzie (Indian Antiquary, Vol. II, page 180).

**Special for S.B.J. S. C. GHOSHAL, M. A., BL.,
SARASWATI, KAVYA TIRTHA, VIDYABHUSHAN, BHARATI
GENERAL EDITOR
THE SACRED BOOKS OF THE JAINAS.**

is "a compendium of Jaina history, legends and chronology, drawn up early in the present century for Devīramma, a lady of the Mysore royal family, by Devachandra of the Jaina establishment at Maleyūr"* This work also cannot, therefore, be called to be an authority for determining the question in hand. In Rājavalī-kathe and in Sthala-purāṇa, the authors made no attempt to be accurate on historical points, for the subject-matter in their hands was merely a collection of legends and fables. It is true that there are historical materials underlying these stories, but these should not be taken on trust as they are, but we should test the accuracy of the same by comparing these with other and more trustworthy records before we could accept them as matters of history. To mention one among many inaccuracies in Sthala-purāṇa, we may quote the line "Chāmuṇḍa Rāya, king of Dakṣiṇa Madura and the descendant of Jaina Kṣatri Pāṇḍu,"† from which we shall understand how in the legendary accounts Chāmuṇḍa Rāya, the minister, came to be described as the king of Madura.

Further, if there had not been any contemporary and authentic records to prove who caused the image to be constructed, we might have doubted, on the basis of these traditionary accounts, that Chāmuṇḍa Rāya erected this statue. But, fortunately for us, there are records to prove that it was Chāmuṇḍa Rāya and no other who had the image of Gommatesvara constructed.

First, there is the inscription which we have already quoted under the feet of the image in which it is distinctly stated that Chāmuṇḍa Rāja "made" the image. Next, in an inscription, dated about 1180 A. D. (see page X), we have seen that Chāmuṇḍa Rāya had this image made by his own effort. These are supported by a work, named Gommata-sāra, composed by Nemichandra, the

* Lewis Rice—Inscriptions at Sravāṇa Belgola : Introduction, page 3 (1889).

† Extract taken from "Sthala-purāṇa" by Capt. Mackenzie (Indian Antiquary, Vol. II, page 180). It may also be mentioned that in the Pattāvalī of Sena-gaṇa, we have "Chāmuṇḍarāya, the king of the Southern Tailāṅga and Karnāṭaka, the crest jewel of the Kṣatriya race, a resident of the city of Dakṣiṇa Madhura, for whose awakening of soul the image of Vāhuvalī Gommata Svāmi (was efficacious) and consecrated by Ajīta-sena Bhaṭṭāraka." ["दक्षिणमधुरानगरनिवासि—क्षत्रियवंशशिरोमणिव-
क्षिणतैलङ्गकर्णाटकदेशाधिपतिचामुण्डराय—प्रतिषेधक—बाहुबलिप्रतिविम्बगोमट्ट-
स्वामिप्रतिष्ठाचार्य—धीमजितसेनभट्टारकाणम्"] [Jain Siddhānta Bhāskara, Part 1, No. I (1912), page 38.

preceptor, and therefore contemporary, of Châmuṇḍa Râja, in which we have the following verses :

“ Let the aphorisms consisting of the Gommata compendium, the Gommata Jina, on the summit of Gommata Hill and the Dakṣiṇa Kukkuta Jina (the Southern Kukkuta Jina) constructed by Gommata Râya, be victorious.

“ Let that Gommata by whom the face of the image was constructed which was seen ... by the gods ... and sages, be victorious.”*

The image of Gommataśvara caused the hill on which it was situated to be called Gommata hill, and Nemichandra uses the words “constructed (विनिर्मित) by Châmuṇḍa Râya.” We have already mentioned that the image of Gommataśvara, which was established by Bharata in Paudanapura, came to be known as Kukkutaśvara, when dragons sprung up around it. The image established by Châmuṇḍa Râya came to be called the Southern Kukkuta Jina to distinguish it from the other one which was in the north. Châmuṇḍa Râya, by having this image constructed came to be called Gommata Râya.

From these facts we have not the least doubt that it was Châmuṇḍa Râya who had this image constructed. For such a great act he himself came to be known as Gommata Râya, which would have been hardly possible, had it been the fact that he merely discovered the image. Nemichandra, the preceptor of Châmuṇḍa Râya, must have been present at the time of the establishment of this image (for even in Vâhuvali Charitra we find that Nemichandra was present on this occasion), and consequently the words of Nemichandra, supported as they are by the inscription, must be accepted to be conclusive on this point.

The reason why in the works like Vâhuvali Charitra, Râjâvalī-kathe, etc., we find that Châmuṇḍa Râya was merely the discoverer of the image, may probably be that the writers of these works desired to ascribe to the image a greater antiquity, causing the image to be considered an object of deeper veneration.

-
- * “गोम्मटसंगहसुत्तं गोम्मटसिद्धरुवरि गोम्मटजिणे य ।
 गोम्मटरायविनिर्मितयदक्खिणकुक्कुडजिणे जयउ ॥
 जेव विनिर्मित—पट्टिमा—वययं सवहसिद्धिदेवेहिं ॥
 सवपरमेहिजोर्गिहिं दिट्ठं सो गोम्मटो जयउ ॥

[Gommata-sāra. Karma-Kāṇḍa, verses 968 and 969].

THE ANOINTING CEREMONY OF
VAHUVALI GOMATESWARA.

There is one more legend connected with the image of Gommatesvara which describes how the pride of Châmuṇḍa Râya for establishing such a figure was humbled. The story is as follows :—

“Châmuṇḍa Râya, after having established the worship of this image, became proud and elated, at placing this God by his own authority at so vast an expense of money and labour. Soon after this, when he performed in honour of the God the ceremony of *Pañchâmrita snâna* (or washing the image with five liquids—milk, curds, butter, honey and sugar), vast quantities of these things were expended in many hundred pots ; but, through the wonderful power of the God, the liquor descended not lower than the navel, to check the pride and vanity of the worshipper. Châmuṇḍa Râya, not knowing the cause, was filled with grief that his intention was frustrated of cleaning the image completely with this ablution. While he was in this situation, the celestial nymph, Padmâvatî, by order of the God, having transformed herself into the likeness of an aged poor woman, appeared, holding in her hand the five *amritas* in a *Beliya Gola* (or small silver pot) for washing the statue : and signified her intention to Châmuṇḍa Râya, who laughed at the absurdity of this proposal, of accomplishing what it had not been in his power to effect. Out of curiosity, however, he permitted her to attempt it ; when, to the great surprise of the beholders, she washed the image with the liquor brought in the little silver vase. Châmuṇḍa Râya, repenting his sinful arrogance, performed a second time, with profound respect, his ablution, on which they formerly wasted so much valuable liquids, and washed completely the body of the image. From that time this place is named after the silver vase (or *Beliya Gola*), which was held in Padmâvatî's hand.” *

We shall now try to ascertain the probable date on which the image of Gommatesvara was erected by Châmuṇḍa Râya. We have already seen that Châmuṇḍa Râya was the minister of Mârasimha II and Râchamalla or Râjamalla II. It was during the reign of Râjamalla that the tradition ascribes the establishment of the image of Gommatesvara. We have found that during the reign of Mârasimha II, Châmuṇḍa Râya distinguished himself as a valiant warrior, and in an inscription in

---

* Asiatic Researches, Vol. IX, page 266. In the above account a quite different explanation of the name of Śravaṇa Belgola has been given. Recently the Jains performed an anointing ceremony of Gommatesvara, a picture of which with the scaffoldings erected, is reproduced here. [See the illustration facing this page].

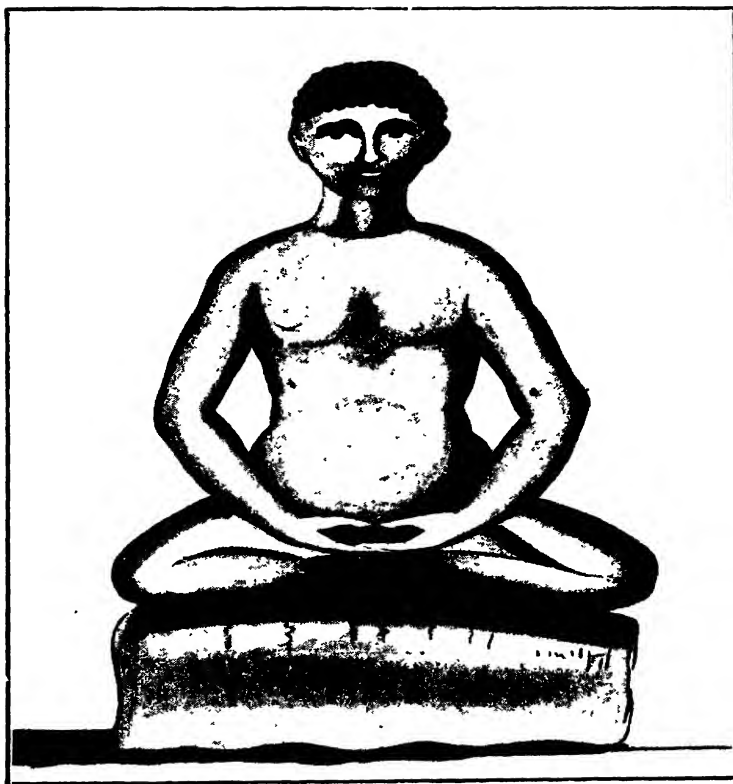
which he gives an account of himself he only makes mention of the victories which he had won. There is no mention of any religious work done by him, and had it been the fact that he erected the colossal image during the reign of Mârasimpha II, he must have mentioned the same, it being a monumental work which has immortalised his name. Mârasimpha II died in 975 A. D. Châmuṇḍa Râya, in his work, named Châmuṇḍa Râya Purâṇa, gives a detailed account of all his exploits and mentions all his titles and how he derived the same, but there is not the slightest mention of the erection of the image of Gommatesvara by him. At the end of this work the date of its completion is mentioned to be Śaka 900 (A. D. 978). It must have been, therefore, after A. D. 978 and before the last year of the reign of Râchamalla or Râjamalla II that the image of Gommatesvara was erected. The reign of Râjamalla II ended in A. D. 984. We therefore come to a limited period, viz., 978—984 A. D. within which the statue must have been established.

There is a verse in Vâhuvali Charitra which purports to give the exact date of the establishment of the image. That verse is as follows :—

“कल्क्यब्दे षट्शताब्धे विजुतविभवसंवत्सरे मासि चैत्रे,
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे दिनमणिदिवसे कुम्भलग्ने सुयोगे ।
सौभाग्ये मस्तनास्त्रि प्रकटितभगणे सुप्रशस्तां चकार
श्रीमच्छामुण्डराजो बेलगुलनगरे गोमटेश-प्रतिष्ठाम् ॥”

i.e., Śrī Châmuṇḍarâya established the image of Gomatesa in the city of Belgula, in Kumbha Lagna, on a Sunday, the fifth day of the bright lunar fortnight, in the month of Chaitra, in the praised year Vibhava, in the Kalki age; known as 600, when the auspicious Mrigaśirâ star was visible.

“If we accept that the date mentioned above is the true one, as it indicates an auspicious day on which such a great work might have been performed, we shall have to find out on what date in the years between 978 and 984 A. D. (for we cannot go beyond this period, as has been already shown) was such a combination possible. We have carefully tested all the possible dates according to the methods adopted in astronomy and found out that on Sunday, the 2nd of April 980 A. D., there was Mrigaśirâ Nakṣatra, and that from the previous day (the 20th Chaitra) there was Pañchami Tithi (Śukla Pakṣa) and that there was also Kumbha Lagna on Sunday. This, therefore, may be accepted to be the date on which Châmuṇḍa Râya established the image.

From an ancient Statue Special for S.B.J

A
SRI NEMICHANDRA SIDDHANTA CHAKRAVARTI

Author of
DRAVYA-SAMGRAHA
etc., etc., etc.,

But there is one point in the above verse which at the first sight is in discrepancy with the accepted period derived from history. In the above verse, it is stated that in the Kalki age 600, in the praised year Vibhava, the statue of Gommataśvara was established. The Śaka Samvat begins after 605 years five months elapse from the Nirvāṇa of Mahāvīra* and the Kalki era begins 394 years and seven months after the Śaka era, or, in other words, 1000 years after the Virānirvāṇa. The Kalki era therefore begins from 472 A. D. The year 600 of the Kalki would therefore be $472 + 600 = 1072$ A. D., which does not accord at all with history, for Rāchamalla II's reign ended in 984 A. D. Further, even by astronomical calculation we find that the Pañchamī Tithi in Śukla Pakṣa in Chaitra of the Kalki year 600 falls on Friday, the 23rd Chaitra, a fact which is opposed to that laid down in the verse itself, viz., that the Śukla Pañchamī in Chaitra was a Sunday in that year.

It is, therefore, necessary to interpret "the Kalki era 600" as the sixth century of the Kalki. The Vibhava year should be the eighth in order, so that it may accord with historical facts. By "the Kalki era 600 in the praised year Vibhava," therefore, we should mean the eighth year in the sixth century of the Kalki, viz., the year 508 of the Kalki era; and, if we accept this, it exactly accords with the year 980 A. D. and corresponds in every astronomical detail with the facts mentioned in the verse.

There are, therefore, two courses open for us to adopt; first, to reject the verse contained in the Vāhubali Charitra as opposed to the historical records, or to interpret it in the way we have done, so that it may accord with the data obtained from the inscriptions; and we think that the latter course would be the best to adopt.

We shall now try to collect all available information about
 Nemichandra the author of *Dravya-saṃgraha* (*Dravya-saṃgraha*)
 Siddhanta-chakravarti, the author or compendium of the substances. From the
 of *Dravya-saṃgraha*. last verse of this work, it appears that it was

* Vide:—

“पञ्चसहस्रस्य पञ्चमासस्युद

गमिय कीरणिदुर्वो सगराजो ।”—[Triloka-sāra by Nemichandra.

i.e., six hundred and five years, joined to five months, having passed away, since the Nirvāṇa of Vira, the Śaka king (was born)]. [See *Indian Antiquary*, Vol. XII, page 21 (1888).

composed by Muni Nemichandra.* In Vāhuvali Charitra we read that Nemichandra, belonging to the Deśiya Gaṇa, accompanied Chāmuṇḍa Rāya and his mother when they started to see the image of Gommatesvara at Paudanapura. Further, that Nemichandra also dreamt that there was an image of Gommatesvara on the Vindhyagiri, and that Chāmuṇḍa Rāya, after establishing the image, offered villages yielding a revenue of ninety-six thousand coins at the feet of Nemichandra for the daily worship and festivals of Gommatesvara.†

That Nemichandra was revered by Chāmuṇḍa Rāya appears from the following verse in an inscription dated about 1530 A. D., engraved in the enclosure of Padmāvati temple in Nagar Taluq, Shimoga District, Mysore :—

“त्रिलोकसार-प्रमुख.....

. .... भुवि नेमिचन्द्रः ।

विभाति सैद्धान्तिक-सार्वभौमः

चामुण्डराजार्चित-पादपद्मः ॥”

i. e., “(The author of) Trilokasāra and other (works).....Nemichandra, the Saiddhāntika Sārvabhauma (the Paramount Lord of those versed in the Siddhāntas) shines in this world, his lotus-feet worshipped by Chāmuṇḍa-rāja.”‡ Though a fragment of this verse is effaced, the meaning is quite clear. The Saiddhāntika Sārvabhauma is a synonym of the epithet ‘Siddhānta-chakravartti,’ generally applied to Nemichandra.

Nemichandra himself, in his work entitled Gommatasāra, has praised Gommata Rāya or simply Rāya which, as we have shown before (see page), is but another name of Chāmuṇḍa Rāya. In the eulogistic verses, Nemichandra has mentioned that Ajitasena was the

* “दृढसंग्रहमिणं मुणिणाहा दोससंचयचुदा सुदपुण्या ।

लोभयंतु तणुसुसधरेण नेमिचंदमुणिणा भणियं जं ॥

[Dravya-saṃgraha, verse 58.]

† Vide :—

भीपादाग्रे सदा पश्यतिदशशतद्रव्यभूषामवर्ध्यान् ।

दत्त्वा भीगोमदेशोत्सवसवननित्यार्चनावैमवाय

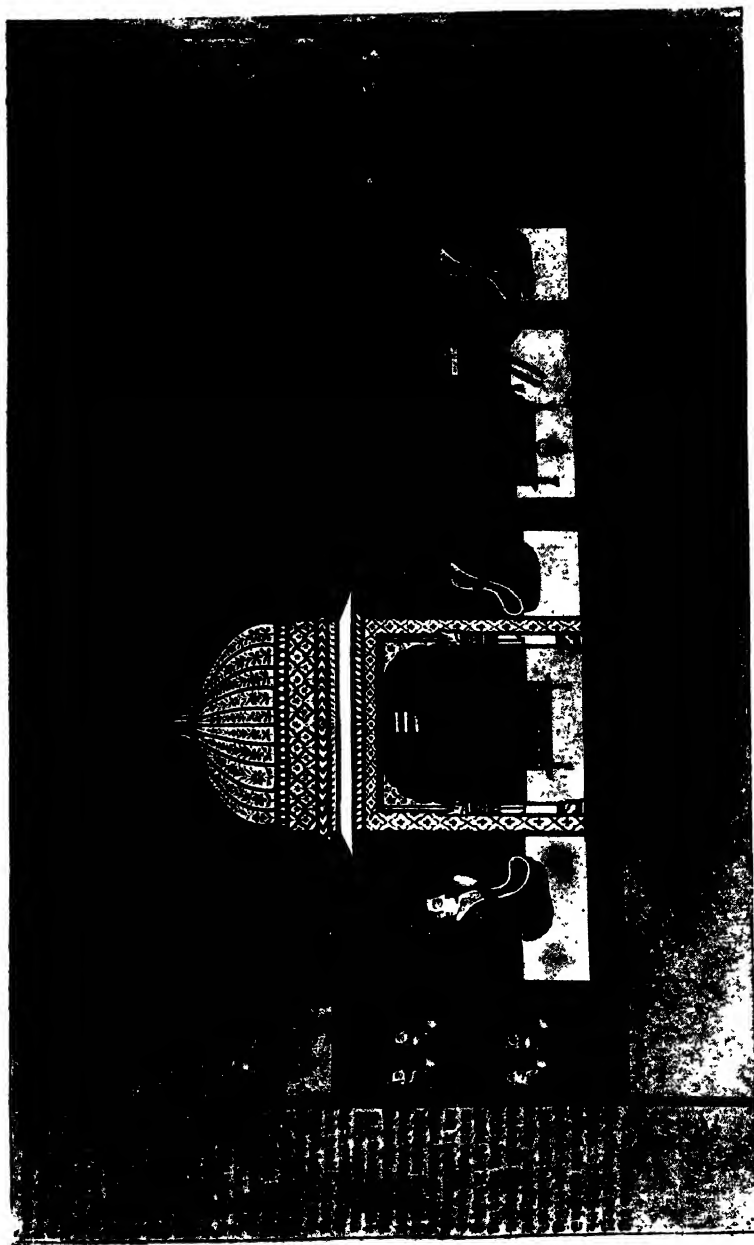
भीमचामुण्डराजो निजपुरमथुरां संजगाम क्षितीशः ॥”

[Vāhuvali Charitra, verse 61.]

‡ Epigraphia Carnatica, Vol. VIII, Nagar Taluq, Inscription No. 46.

NEMICHANDRA SIDDHANTA-CHAKRAVARTI EXPLAINING THE SCRIPTURES TO CHAMUNDARAYA.

[By the courtesy of a Jain Lady.
From a very old illuminated manuscript]

ANES, THE 108A SIDDHANTA. - "HARVARD" EXAMINING THE SCRIPTURES TO CHAMUNEARAYA.

From a very early age, I was Russian.

18, rue Lafayette - 3rd Floor - New York City

spiritual preceptor of Châmuṇḍa Râya, who erected the image of Gommatesvara.*

In the introduction to the commentary on Gommatasâra by Abhayachandra, we find that this work was composed according to the desire of Châmuṇḍa Râya, who wished to learn the exposition of substances as enumerated in the canonical works of the Jainas. In a very old illuminated manuscript of Trilokasâra, composed by Nemichandra, we have a picture representing Châmuṇḍa Râya, with several courtiers hearing the tenets of Jainism as expounded by Nemichandra. (See picture facsimile reprint of this, facing this page).

Nemichandra Siddhânta-chakravartti is the author of (1) Dravya-samgraha, (2) Gommatasâra, (3) Labdhi-sâra, (4) Kṣapaṇasâra and (5) Trilokasâra. In Vâhuvali Charitra we have "Nemichandra, the author of Gommatasâra, Labdhi-sâra and Trilokasâra."† In the last verse of Dravya-samgraha, Nemichandra has mentioned his name.‡ Similarly, from a verse in

* "गोम्मट संगहसुत्तं गोम्मटसिद्धवरि गोम्मटजिणे य ।
गोम्मटरायविणिम्मियद्विखणकुक्कुडजिणे जयउ ॥
जेण विणिम्मियपडिमावयणं सबहसिद्धिदेवेहिं ।
सबपरमेहिजेगिहिं दिहं सो गोम्मटो जयउ ॥
वज्जयणं जिणमवणं ईसिपभारं सुवण्णकलसे तु ।
तिहुवणपडिमाणिक्कं जेण कयं जयउ सो राये ॥
जेणुव्भियथंभुवरिमज्जकव—किरीटगकिरणजलधेया ।
सिद्धाय सुद्धपाया सो राये गोम्मटो जयउ ॥
जमहि गुणा विस्संता गणहरदेवादि—इड्डिपसाणं ।
सो अजियसेणणाहे जस्स गुरु जयउ सो राये ॥"

[Gommatasâra Karmakāṇḍa, verses 968—971 and 966.]

† *Vide* :—

"सिद्धान्तामृतसागरं स्वमतिमन्थस्माभृदालोड्य मध्ये
लेभेऽभीष्टफलप्रदानपि सदा देशीगणाप्रेसरः ।
श्रीमद्भोमटलब्धिसारविलसत्त्रैलोक्यसारामर—
स्माज्जभीसुरधेनुचिन्तितमणीन् श्रीमैमिचन्द्रो मुनिः ॥"

[Vâhuvali Charitra, verse 68.]

‡ "वेमिचन्द्रमुखाया भणियं जम् ।"

[Dravya-samgraha, verse 58].

Gommatasāra we know that it was composed by Nemichandra.* It may be well to give a brief account of the works of Nemichandra at this place.

Gommatasāra is so named, as it was composed for the reading of Chāmūṇḍa Rāya who, as we have already shown, was also known as Gommata Rāya. This work is also known as Pañcha-saṃgraha† [the compendium of five things], the significance of which will be understood when we mention that in it the following five subjects have been thoroughly treated : (1) Bandha (bondage), (2) Badhyamāna (that which is bound), (3) Bandhasvāmi (that which binds), (4) Bandha-hetu (the cause of bondage) and (5) Bandha-bheda (the varieties of bondage).

The work consists of 1705 verses in Prākṛit, and is divided into two parts Jivakāṇḍa and Karmakāṇḍa, containing 733 and 972 verses respectively. In Jivakāṇḍa, there is an enumeration of Mārgaṇās, Guṇasthānas, Jīva, Paryāpti, Prāṇa, Saṅga and Upayōga.‡ In Karmakāṇḍa, there are nine sections, called Prakritisamutkīrtana, Bandhodayasatva, Sattvasthānabhaṅga, Trichūlikā, Sthānasamutkīrtana, Pratyaya, Bhavachūlikā, Trikarāṇa-chūlikā and Karma-sthiti-rachanā. The eight varieties of Karma and the bondage of Karma, with respect to its Prakṛiti, Sthiti, Anubhāga and Pradeśa, are also treated in detail. There are also various other subjects connected with Karma which are elaborated in this part. To be brief, the first part of Gommata-sāra gives an idea of the natural characteristics of Jīvas and the means and stages of their development, while the second part describes the obstacles producing bondage of Karma which must be removed, in order that Jīvas might attain liberation. The advancement of the soul is the end which the author always keeps in view ; and it is in this light that he has summarised the precepts of Jaina Āchāryas on this point in Gommatasāra. The work, in very brief limits, comprises most of the important tenets of Jaina philosophy,

* “सिद्धं तु दयतु दुग्गयस्मिन्मलवरेणेमिचंदकरकलिया ।

गुणरयणभूषणं दुहिमहवेला भरउ भुवणयलं ॥ ”

[Gommatasāra, Karmakāṇḍa, verse 967.]

† Vide :—

“भीमश्चामुण्डरायप्रज्ञानुरूपं गोमटसारनामधेयपञ्चसंग्रहशास्त्रं प्रारभमानः॥”

[Commentary on Gommatasāra by Abhayachandra. From a MSS. in the Central Jaina Oriental Library, Arrah.]

‡ What these mean will appear from Dravya-saṃgraha, pages 89, 87, 88, 7 and 8 respectively.

and proceeds to lay down the ways and means to liberation, warning us against the hindrances and obstacles to the same.

Châmuṇḍa Râya himself wrote a commentary on Gommata-Commentaries on sâra in Canarese language. In the last verse of Gommatasâra. Gommatasâra there is a reference to the fact that Châmuṇḍa Râya wrote in the popular language a commentary, named Vira-mârttaṇḍī.* [Gommatasâra, Karmakâṇḍa, verse 972.] One of the titles of Châmuṇḍa Râya being Vīramârttaṇḍa, he named his commentary "Vira-mârttaṇḍī," meaning "composed by Vira-mârttaṇḍa." This commentary of Châmuṇḍa Râya seems to have been lost, and we only have a reference to it in another commentary, named Keśavavarṇīyâ Vṛitti, by Keśavavarṇī, in the opening verse of which the author says: "I write the Vṛitti on Gommatasâra from the Karnâṭaka Vṛitti."† There is another commentary on Gommatasâra, named Mandaprabodhikâ, written by Abhayachandra‡. Following these commentaries, Todarmalla has written a commentary in the Hindi language which is widely read by the Jaina Pandits of the present day.§

Labdhisâra|| is a treatise on Labdhi, which literally means "attainment." The sense in which it is used in Labdhisâra. Jaina philosophy is "the attainment of those things which will lead to perfect conduct." Labdhi is said to be of five kinds,

* Vide:—

गोम्मटसुत्तल्लिहणे गोम्मटरायेण या कया देसी ।
सो राघो चिरं कालं यामेण य वीरमत्तण्डी ॥"

[Gommatasâra, Karmakâṇḍa, verse 972.]

† Vide:—

"नेमिचन्द्रं जिनं नत्वा सिद्धं श्रीज्ञानभूषणम् ।
वृत्तिं गोम्मटसारस्य कुर्वे कर्णाट-वृत्तितः ॥"

[Vṛitti by Keśavavarṇī.]

‡ Vide:—

"मुनिं सिद्धं प्रणम्याहं नेमिचन्द्रं जिनेश्वरम् ।
टीकां गोम्मटसारस्य कुर्वे मन्द-प्रबोधिकाम् ॥"

[Commentary by Abhayadeva.]

§ The editions of Gommata-sâra are:—

1. Jiva-Kâṇḍa (Ed. by Pandit Manoharīal) Bombay, 1914.
2. Karmakâṇḍa (Râya Chandra Series) Bombay, 1912.

|| Labdhisâra has not yet been printed, and we give the above account from a manuscript in the Central Jaina Oriental Library, Arrah. A notice of another manuscript of Labdhisâra, where a brief summary of the work has also been given, may be found in Notices of Sanskrit Manuscripts, by Rajendralal Mitra, Vol. IX Part I, page 86. The manuscript is there numbered 2980.

Kṣāyopasamika, Viśuddhi, Deśanâ, Prâyôgya and Karaṇa.* The first four kinds of Labdhi appear without distinction to Bhavya and Abhavya individuals, but the fifth one appears only to a Bhavya individual who is advanced towards perfect conduct. The opening verse of Labdhisâra is as follows :—

सिद्धे जियेद्वन्द्वे आययिष्य उवज्जाय सङ्गसाङ्गणे ।

वन्दिय सम्महंसण चरित्तल्लिं परूवेमे ॥

i.e., "Bowling to Siddhas, Jinendras, Âchâryas, Upâdhyâyas and Sâdhus,† I shall relate the attainment of perfect faith and conduct."

Kṣapaṇasâra‡ by Nemichandra should not be confounded with another work of the same name written by Kṣapaṇasâra. Mâdhavachandra, the latter being composed in Sanskrit prose and the former in Prâkrit verse. The subject-matter of both these works is the same, for each of them treats of Bandha, Kaṣâya, Leśyâ, etc., and lays down the means by which Kaṣâyas may be removed. Kṣapaṇa literally means 'destruction' and Kṣapaṇasâra deals with the destruction of Kaṣâyas. The opening verse of the work is as follows :—

कसायकषणो द्वाणे परिणामो केरिसो हवे ।

कसाण उवजोगो लेस्सा वेदो य को हवे ॥"

This work may be considered to be a continuation of Labdhisâra, and both Labdhisâra and Kṣapaṇasâra are so related to Gommatasâra that these may be said to be a sequel to it. The number of verses in Jivakâṇḍa of Gommata-sâra is 733, that in Karmakâṇḍa 972, that in Labdhisâra 380 and that in Kṣapaṇasâra 270.

Trilokasâra§ contains a description of the three Lokas (regions of the universe). In it is found a description of the countries of the earth, with oceans, mountains, etc., together with a description of the abodes of heavenly beings and

* Vide :—

“अयउवसमियविसोही देसणउग्गकरखल्लही य ।

अत्तारि वि सामग्गा करणं पुण होदि संम्मसे ॥”

[Gommatasâra, Jivakâṇḍa, verse 650.]

† For an explanation of these terms, see Dravya-saṃgraha, page 112.

‡ The account given here is from a manuscript in the Deva Kumar's Central Jaina Oriental Library, Arrah.

§ This work has not yet been printed. We give an account of it from Notices of Sanskrit Manuscripts by Rajendaralal Mitra, Vol. VI, page 97. Manuscript No. 2041. There is a manuscript of this work in the Arrah Library.

the inmates of hell. The stars and planets, with their orbits, are described, and there is a mention how night and day are caused by the motion of the earth. Besides these, there are other subjects, such as the various kinds of measurements, methods of reckoning, etc.

The opening verses are as follows :—

“वल्लो गोविन्दसिंहासनि किरणकलावदयचरयहकिरणं ।

विमलयरेणेमिचंदं तिष्ठवचचंदं यमंतामि ॥

भववर्तेतरजोहसविमाचरतिरियलोयजियमवणे ।

सवामरिंदं यरवह संपूजिय वंदिए वंदे ॥”

The last verse, similar to that of *Dravya-samgraha*, is as follows :—

“इदि येमिचंदमुणिणा अप्यस्तुवेयुभयण दिवच्छेय ।

रयिन्नो तिलोयसारो खमं तु तं वहु सुदाहरिया ॥”

There is a commentary on *Trilokasāra*, written by *Mādhava-chandra Traividya*, in the introduction of which we find that the work was obviously written by *Nemichandra* for imparting knowledge to *Chāmuṇḍa Rāya*. It is curious to note, however, that at the end of the commentary, *Mādhavachandra* says that he himself wrote some verses which have been incorporated in this work, according to the instructions of his preceptor *Nemichandra*.† The commentary begins with the following verse :—

“त्रिभुवनचन्द्र जिनेन्द्रं भक्त्या नत्य त्रिलोकसारस्य ।

वृत्तिरियं किञ्चिज्ज्ञ—प्रबोधनाय प्रकाश्यते विधिना ॥”

We further hear that there is a work, named *Pratiṣṭhāpāṭha*, *Pratiṣṭhāpāṭha*, by *Nemichandra*, which was written in imitation of another work of the same name written by *Indranandi*, to whom *Nemichandra* makes obeisance in *Gommatasāra*.‡ This work is said

* “श्रीमदप्रतिहताप्रतिमलिःप्रतिपक्षनिष्करण—भगवन्नेमिचन्द्रसैखान्तदेवश्च-
तुरनुयोगचतुर्दधिपारगश्चामुण्डरायप्रतिबोधनव्याजेन अशेषविनेयजन-
प्रतिबोधनार्थं त्रिलोकसारनामानं ग्रन्थमारचयन् तत्रादौ निर्विघ्नतः शास्त्र-
परिसमाप्त्यादिकफलकुलमवलोक्य विशिष्टदेवतामभिधौति ।”

[Introduction to the Commentary by *Mādhavachandra*.]

† “गुरुणेमिचंदसम्मद—कविमयगाहा तहिं तहिं रइदा ।

माधवचंदतिचिउजे णियमसुसरणिज्ज मज्जेहिं ॥”

[Commentary by *Mādhavachandra*.]

‡ “अमह गुणरयखभूसखसिखंतामियमहण्णिमवमावं ।

वरवीरणंदिचंदं विम्मलगुणभिंदणंदिगुरं ॥”

[*Gommatasāra*, *Karmakāṇḍa*, verse 896.]

to consist of directions for the establishment and consecration of images. Pandit Javâharlal Shâstrî has written that he has seen an incomplete manuscript of this work.* We are at present unable to give any further information about the same.

In Gommatasâra, we have a mention of several sages to whom
 The Gurus of Nemi- Nemichandra makes obeisance as his preceptors.
 chandra. These sages are Abhayanandi, Indranandi, Vira-
 nandi and Kanakanandi.† There is an epic, named Chandra-prabha
 Charitam (which we have often quoted in our commentary on Dravya-
 samgraha) composed by Viranandi, at the end of which it is
 written that Viranandi was the disciple of Abhayanandi ‡ and that
 Abhayanandi was the disciple of Guṇanandi. In Gommatasâra
 itself we find that Kanakanandi was the disciple of Indranandi.§

* Vide Introduction to Vrihad-dravya-samgraha, page 9, footnote No. 2.

† “गमिऊण अभयणंदिं सुदसायरपारगिंदणंदिगुरुं ।
 वरवीरणंदिणाहं पयडीणं पच्चयं वोच्छं ॥”

Also :—

“वरइंदणंदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्धंतं ।
 सिरिकणयणंदिगुरुणा सत्तट्ठाणं समुद्धिदं ॥”

[Gommatasâra, Karmakāṇḍa, verses 785 and 396.]

‡ “बभूव भव्याम्बुजपद्मबन्धुः पतुर्मुनीनां गणभृत्समानः ।
 सदग्रणीर्देशिगणाग्रगण्यो गुणाकरः श्रीगुणनन्दिनामा ॥
 मुनिजननुतपादः प्रास्तमिथ्याप्रवादः
 सकलगुणसमृद्धस्तस्य शिष्यः प्रसिद्धः ।
 अभवदभयनन्दी जैनधर्माभिनन्दी—
 स्वमहिमजितसिन्धुर्भव्यलोकैकबन्धुः ॥

भव्याम्भोजविबोधनोद्यतमतेर्भास्वत् समानत्वेषः
 शिष्यस्तस्य गुणाकरस्य सुधियः श्रीवीरनन्दीत्यभूत् ।
 स्वाधीनास्त्रिलोकायस्य भुवनप्रख्यातकीर्तिः सतां
 संसत्सु व्यजयन्त यस्य जयिनो वाचः कुतर्काङ्कुशाः ॥”

[चन्द्रप्रभवचरितप्रशस्तिः । श्लोकाः १, ३, ४,]

§ “वरइंदणंदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्धंतं ।
 सिरिकणयणंदिगुरुणा सत्तट्ठाणं समुद्धिदं ॥”

[Gommatasâra, Karmakāṇḍa, verse 396.]

Dravya-saṃgraha or **Dravya-saṃgraha**,* the work which we are publishing as the first volume of our series, may be conveniently divided into three parts. The first part deals with the six **Dravyas** (substances) including the five **Asti-Kāyas** existing in and comprising this universe. This part extends from verse 1 to verse 27. The second part, comprising verses 28-39, deals with the seven **Tattvas** and nine **Padārthas**. The third part, consisting of verses 40-57, describes the way to attain liberation.

In the opening verse, along with the usual **Maṅgalācāraṇa**, it is mentioned that **Dravya** consists of **Jīva** and **Ājīva**. In the second verse, **Jīva** is defined; and the several characteristics of **Jīva** mentioned in this definition are taken up one by one in verses 3-14, and a detailed consideration of the same is embodied therein. After this detailed description of **Jīva**, the author proceeds to describe **Ājīva** in verse 15 which consists of **Pudgala**, **Dharma**, **Adharma**, **Ākāśa** and **Kāla**, each of which is defined in verses 16-22. These five classes of **Ājīva** with **Jīva** make up the six **Dravyas** existing in this universe.

Among these, **Jīva**, **Pudgala**, **Dharma**, **Adharma** and **Ākāśa** are called **Astikāyas** (verse 23), the definition of which is given in the next verse. The first part ends after two more verses.

The second part deals with the seven **Tattvas**, viz., **Āsrava**, **Bāṇdhana**, **Samvara**, **Nirjarā**, **Mokṣa**, **Puṇya** and **Pāpa**. These seven, together with **Jīva** and **Ājīva**, are known as the nine **Padārthas**. Some again regard all these nine as **Tattvas**. The different varieties of **Āsrava**, **Samvara**, etc., are treated in detail in verses 29-38.

The third part begins with verse 39, in which and the next verse the means to attain liberation are stated, according to the ordinary and realistic points of view. Perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct which are essential to obtain liberation are then defined, and

---

* Manuscripts of **Dravya-saṃgraha** are: **Dravya-saṃgraha** par **Nemichandra** [E. Leumann. A list of the Strassburg collection of Digambara manuscripts. (Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Vol. XI, page 297-312), Wien. 1897]. There is also a MSS. of **Dravya-saṃgraha** with **Dravya-saṃgraha-sūtra-vṛtti** in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras [Vide Alphabetical Index of MSS. in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, 1893.] Vide also notices of MSS. of **Dravya-saṃgraha** and its commentary in Notices of Sanskrit MSS. by **Haraprasad Śāstri**, Vol. X, Nos. 8292 and 8293, the latter being a copy of the commentary by **Brahmadeva**. The printed editions are **Vṛihad-dravya-saṃgraha**, edited by **Javaharlal Śāstri** (**Raychandra Jaina Śāstramāla** No. 10) (Bombay) **Dravya-saṃgraha** published by **Jaina Grantha-Ratnākara Office** (Bombay), and **Dravya-saṃgraha** (Benares) 1900.

in this connection the importance of Dhyāna (meditation) is emphasised. In verse 49 we are introduced to the prayers of the Jainas by which one should attempt to concentrate the mind upon the Arhats, Siddhas, Āchāryas, Upādhyāyas and Sādhus. These five classes of beings are known as the five Parameṣṭhis, and their characteristics are described in verses 50-54. The work ends with a mention of the efficacy of Dhyāna (meditation).

The commentary on Dravya-saṃgraha which we publish herewith is composed by Brahmadeva.† Portions of this commentary have been quoted by Śubhachandra in his commentary on a work entitled, Svāmi-kārtikeyā-nuprekṣā.* There is, therefore, no doubt that Brahmadeva must have lived before, or at least was the contemporary of, Śubhachandra. The commentary on Svāmi-kārtikēyā-nuprekṣā by Śubhachandra was finished on the 10th of Magh, in the Vikrama year 1613† Śubhachandra wrote another work, named Pāndava-Purāṇa, at the end of which it is mentioned§

‡ “द्रव्यसंग्रहसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये समासतः ।” [ब्रह्मदेववृत्तिः]

Also श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदैवैर्विरचितस्य द्रव्यसंग्रहामिधानग्रन्थस्य सम्बन्धिनी
श्रीब्रह्मदेवकृतवृत्तिः समाप्ता ।

* We mention this on the authority of a passage written by Pandit Javaharlal Śāstri in his Introduction to Vrihad-dravya-saṃgraha, page 11. There is evidence that Śubhachandra was well-versed in the works of Nemichandra.

cf. त्रैलोक्यसार-गोमहसार-लब्धिसार-क्षपणसारादिशास्त्र-सरित्पतिपारम्प्राप्तानां”

[Pattāvali printed in Jain Siddhānta-Bhāskar, a Part I, No. 4., page 45.]

‡ Vide: “श्रीमद्विक्रमभूषतेः परिमिते वर्षे शते षोडशे ।

श्रीमच्छ्रीशुभचन्द्रदेव-रचिता टीका सदा नन्दतु” ॥

[Praśasti of the commentary on Svāmikārtikeyā-nuprekṣā by Śubhachandra as quoted in Jaina Siddhānta Bhāskarāa Part I, No. 4 page 67]

Dr. Bhandarkar, however, in his Report on Sanskrit Mss. page 118 (Bombay), says “ Śubhachandra finished his work on the 10th of Māgha in the year 1618 of Vikrama”

§ “श्रीमद्विक्रमभूषतेर्द्विकहते स्पष्टाष्टसंख्ये शते
रम्येऽष्टाधिकवत्सरे सुलकरे भाद्रे द्वितीयान्तिथौ ।

श्रीमद्वाग्धरनिर्वृतीदमतुले श्रीशाकवाटे पुरे

श्रीमच्छ्रीपुरुषामिधे विरचितं ख्येयात् पुराणं धिरम् ॥”

[Pāndava-Purāṇa Praśasti verse 86. From a Mss. in Jaina Library, Arrah.]

The place, Śākabāta Pura, where the work Pāndava Purāṇa was finished, is Sangbarā, where Śubhachandra succeeded his guru in the Patta established in that place. The order of succession of Gurus of Śubhachandra is as follows; Padmanandi, Sakala-kīrti, Bhubana-kīrti, Jñānabhāṣana, Vijayakīrti, Śubhachandra. For a further account of Śubhachandra, the reader may refer to an article in Jaina Siddhānta Bhāskarā, Part I, No. 4 pages 65-68.

that it was finished in the Vikrama year 1608. Manuscripts of the commentary on Svâmi-kârtikeyâ-nuprekṣâ and Pândava-Purâṇa have been discovered from which we quote the above dates. This Subhachandra seems to be different from an author of the same name who composed Jñânârṇava, etc.

Thus it is clear that the commentator, Brahmadeva, was born several centuries after Nemichandra. Consequently, the statements which he makes about the composition of works by Nemichandra must be read with caution and accepted only when the same are confirmed by other proofs. Keeping this fact in view, we are not inclined to accept, without any further evidence, the statement made by Brahmadeva, namely, that Nemichandra first wrote a small treatise, in twenty-six verses, entitled Laghu-dravya-saṃgraha, for a merchant, named Soma, in the temple of the Tirthaṅkara Muni Subrata, in the town Âsrama of the ruler Sripâla, under the King Bhoja of Dhârâ, in Mâlwa, and that subsequently Nemichandra enlarged the work and named it Vrihad-dravya-saṃgraha.† We do not find any indication of such a fact in the work itself, and in the last verse, Nemichandra has named his work to be “Davva-saṃgaha (or Dravya-saṃgraha and not “Vrihad-dravya-saṃgraha),” as it would have been the case according to the statement of the commentator. Further, the supposition that Nemichandra flourished during the reign of Bhoja of Malwa makes his date later than what has been proved by inscriptions and authorities quoted before. For this reason we do not feel ourselves justified in agreeing with Pandit Javâharlal Sâstrî in holding that Nemichandra resided for a time in Malwa and then went to other places, especially as there is no certainty as to the Bhoja (for there are several kings of this name) mentioned in the commentary.

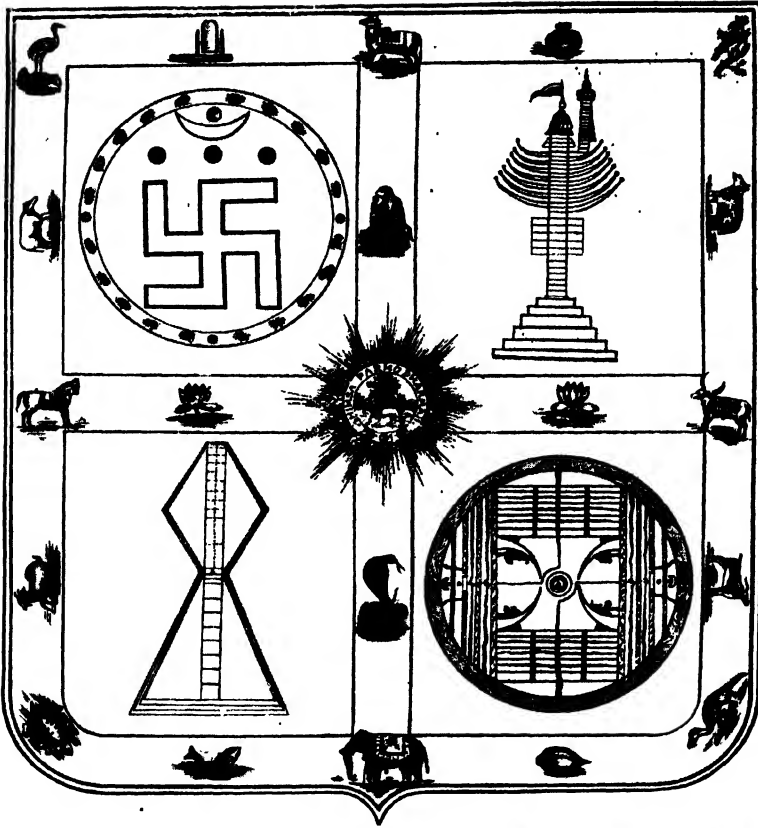
†“ अथ मालवदेशे धारानामनगराधिपति-राजमोजदेवामिधानकलिकालचक्रवर्तिसम्बन्धिनः श्रीपालमण्डलेश्वरस्य सम्बन्धिन्याभ्रमनामनगरे श्रीमुनिसुव्रततीर्थकरचैत्यालये...सोमामिधानराजभेष्टिनो निमित्तं श्रीनेमिचन्द्रसिद्धास्तिदेवैः पूर्वं षड्विंशतिगाथाभिर्लघुद्रव्यसंग्रहं कृत्वा पश्चाद्विरोधतत्त्वपरिज्ञानार्थं विरचितस्य बृहद्रव्यसंग्रहस्याधिकारशुद्धिपूर्वकत्वेन वृत्तिः प्रारभ्यते ।”

[Introduction to the commentary by Brahma-deva.]

In the Mss. of Dravyasaṃgraha-sūtra-Vṛitti preserved in the Govt. Oriental Mss. Library, Madras, the name of the merchant given is *सोम* instead of *सोम*.

With these words as a preliminary, we leave the reader to peruse the following pages, hoping that the subject matter and the method of treatment adopted by the celebrated Jaina Âcharya will meet with due justice in his hands according to the intrinsic merits underlying the same.

Special for S.B.J.

Designed & Copyrighted by D. P. Jain.

THE SACRED AND MYSTICAL SYMBOL OF THE JAINAS.

SUBJECT-INDEX.

	Page
The Dravyas, Jīva and Ajīva	1
The characteristics of Jīva	4
Jīva, according to Vyavahāra and Nīśchaya Naya	7
The two kinds of Upayoga	8
The four kinds of Darśana	8
Sub-divisions of Jñāna	10
Jīva, according to Śuddha Naya	20
Jīva—without form, according to Nīśchaya Naya, and having form, according to Vyavahāra Naya	22
Varieties of colour, taste, smell and touch	23
Connection of Jīva with Karmas	24
The fruits of Karmas—whether enjoyed by Jīva	27
The extent and existence of Jīva	28
Śthāvara and Traṣa Jīvas	31
Jīvas having, not having, and being without mind	
Bādara and Śūkṣma Jīvas	
Paryāpta and Aparyāpta Jīvas	33
The fourteen Guṇasthānas	36
The fourteen Mārgaṇās	39
Mukta Jīvas	42
The varieties of Ajīva	44
The modifications of Pudgala	47
Dharma	52
Adharma	54
The two kinds of Ākāśa	56
Lokākāśa and Alokākāśa	58
Vyavahāra and Paramārthika Kāla	59
Points of time	62
The six kinds of Dravya	63
The five Astikāyas	63
Definition of Astikāya	64
Pradeśa in Jīva, Pudgala, Dharma, Adharma, Ākāśa and Kāla	66
Why Pudgala is Kāya ?	69
Definition of Pradeśa	69
Bhāvāsrava and Dravyāsrava	71
The sub-divisions of Bhāvāsrava	74
Characteristics of Dravyāsrava	79
Bhāva-bandha and Dravya-bandha	80
Bandha, according to Prakṛiti, Sthiti, Anubhāga and Pradeśa	82
Bhāva-saṃvara and Dravya-saṃvara	84
Varieties of Bhāva-saṃvara	

	Page
The two kinds of Nirjarā	93
Bhāva-mokṣa and Dravya-mokṣa	96
Puṇya and Pāpa	98
The Causes of Liberation... ..	100
The Soul, with reference to Liberation	101
Perfect knowledge	102
The three kinds of Samāropa	103
Darśana	105
The rise of Jñāna and Darśana in Saṃsāris and Kevalis	106
Chāritra	107
Perfect conduct	108
The importance of Dhyāna	109
How to succeed in meditation	110
The meditation of Mantras	111
Who is an Arhat?	113
Who is a Siddha?	115
Who is an Āchārya?	116
Who is an Upādhyāya?	117
Who is a Sādhu?	118
Nischaya Dhyāna	119
Excellent meditation	121
The efficacy of practising penances, keeping vows and reading Scriptures	121

द्रव्य-संग्रहः

DRAVYA-SAMGRAHA

जीवमजीवं द्रव्यं जिणवरवसहेण जेण णिदिहुं ।

देविन्दविन्दवं वंदे तं सव्वदा सिरसा ॥ १ ॥

Jivamajivam Davvam jinavaravasahena jena niddittham
Devinda-vinda-vandam vande tam savvadā sirasā—(1).

Padartha.—The Jinas, by whom. जिणवरवसहेण Jinavaravasahena, the
greatest of the great Jinas. जीवमजीवं Jivamajivam, Jiva and Ajiva. द्रव्यं Dav-
vam, the Dravya. णिदिहुं Niddittham, has been described. देविन्दविन्दवं Devin-
davidandam, worshipped by the host of Indras. * तं Tam, him. सव्वदा
Savvadā, always. सिरसा Sirasā, with the head. वंदे Vande, salute.

1. I always salute with my head that eminent
one among the great Jinas, who is worshipped by the
host of Indras and who has described the Dravyas
(substances), Jiva and Ajiva.

COMMENTARY.

The title of this work 'Dravya-Samgraha' being interpreted
literally means "A compendium of Dravyas." According to the
Jaina philosophy, the component factor of the universe is Dravya
(substance), which is subdivided into Jiva (living) and Ajiva
(non-living) substances. Everything in this universe is either Jiva or

* Sanskrit rendering :

जीवमजीवं द्रव्यं जिणवरवसहेण जेण णिदिहुं ।

देविन्दविन्दवं वंदे तं सव्वदा सिरसा ॥ १ ॥

Jivamajivam Davvam jinavaravasahena jena niddittham

Devinda-vinda-vandam vande tam savvadā sirasā ॥ १ ॥

Ajīva or a resultant of these. The author of *Dravya-Samgraha* has fully described *Dravya* with its classes and sub-classes in verses 1-38 of this work. *Jīva*, the first variety of *Dravya*, is defined in verse 2 and a detailed explanation of this definition is given in verses 3-14. *Ajīva*, the second variety of *Dravya*, is next described with its subdivisions in verses 15-27.

The first verse of this work is nothing but the usual *Mangalā-charan*, in which the author salutes *Mahāvīra*, the twenty-fourth *Tīrthaṅkara* of the Jainas. He is called here the Eminent One among the great Jinas. The word *Jina* literally means "the Victor". One who has freed himself from the bondage of *Karma* by conquering *Rāga* (attachment) and *Dveṣa* (Aversion) is called a *Jina* by the Jainas. In Buddhist scripture the word *Jina* is often used as a synonym to *Buddha*. In the lexicon called *Amarakoṣa** and in popular Sanskrit literature, the use of the word *Jina* to signify *Buddha* is too common.† The Buddhists take the word *Jina* to mean one who has conquered *Māra*.‡ But the word *Jina* is used in a special sense by the Jainas. The *Gaṇadharas* or disciples of the *Tīrthaṅkaras* and the *Tīrthaṅkaras* themselves are known as *Jinas*, *Jinendras*, *Jineśvaras*, etc. [See Appendix A.]

Lord *Mahāvīra* has been saluted at the beginning of almost all the later works of the Jainas. Here it is said that he is worshipped by the *Indras*. *Indras* are Gods who possess special excellent powers [“परमैश्वर्यादिन्द्र-व्यपदेशः । *Tattvārtha-rāja-vārttika* by *Akalanka Deva*. IV. 4. 1.] According to *Jaina eschatology* there are four kinds of Gods, dwelling in four different spheres, known respectively as *Bhavana*, *Vyantara*, *Jyotiṣa* and *Vaimānika*. [See Appendix B.] The *Vaimānika* region is again subdivided into *Kalpa* and *Kalpātīta* spheres. *Indras* are a higher order of Gods who dwell in *Bhavana*, *Vyantara* and *Jyotiṣa* regions and the *Kalpa* sphere only of the *Vaimānika* region. There are no *Indras* in the *Kalpātīta* sphere.

* “सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिह्लोकजिज्जिनः॥”—*Amarakoṣa*, I. lines 25, 26.

† We quote only one instance among many :—

“सैष्यं मारवधूमिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ।”

[*Nāgānanda* by *Śrīharṣa*. नागदी]

‡ In the *Jaina* work on *Nyāya* called *Parikṣāmukha*, *Jina* is used in the same sense, e.g.—

“नमो जिनाय दुर्वार-मार-वीर-मदच्छिदे ।”

Besides these Indras among Gods, there are also others among men and among the lower animals.

There is a difference of opinion between the two principal sects of the Jainas as to the number of Indras. "The Svetāmbaras assert that there are twelve heavens and sixty-four Indras;" but "the Digambaras maintain that there are sixteen heavens and one hundred Olympian monarchs (Indras)." From a verse† found in most of the commentaries on Digambara Jaina works, we learn that "there are forty Indras among the Gods who dwell in Bhavana (sphere), thirty-two among the Gods (who live in) Vyantara (sphere), twenty-four among the Gods (living in) Kalpa (sphere), two among the Jyotiṣa or planetary Gods, the sun and the moon, (one among) men and (one among) the Tiryaks‡ (i.e., all creatures excluding Gods, men and inmates of hell)."

Mahāvira is said to have been the propounder of all the Jaina Canonical works. The wrong theory that Mahāvira is the founder of Jainism and that Jainism is an offshoot of Buddhism, has long ago been exploded; and when we say that there is a tradition that Mahāvira spoke to his disciples what has been embodied in the Canonical works of the Jainas, it must be understood that, though the fundamental truths of Jainism were preached long before Mahāvira, it was after the Nirvāṇa of this last Tīrthaṅkara that the teachings of Jainism were reduced to writing which formed the basis of the Jaina Canonical works now extant.

The Aṅgas which are the Canonical works of the Svetāmbara sect of the Jainas are said to have been dictated by the fifth Gaṇadhara Sudharmā Svāmi to his disciple, Jambu Svāmi, when the latter asked the former to explain the tenets of Jainism as laid down by Mahāvira. In the Aṅgas we find questions like this: "What has been laid down by Lord Mahāvira, the Tīrthaṅkara, on such and such a matter?"§ put to Sudharmā Svāmi by his disciple,

* Asiatic Researches, Vol. XVII, p. 289.

† भवणालय चालीसा चिंतरदेवाय हेति बचीसा ।

कप्पामर चउबीसा चंदो सुरो जरो तिरयो ॥

‡ "बौपपादिकमनुष्येभ्यः शेषास्तियग्योनयः ।"

[Tattvārthādhigama Sūtra by Umasvāmi, IV. 27.]

§ "समयेणं भगवया महावीरेणं आहारेणं तित्थगरेणं.....के अहे पण्यसे ।"

—Gāṭhīdharmakathāṅga. Introduction.

"समयेणं भगवया महावीरेणं.....के अहे पण्यसे ।"—Vipāka Sutrāṅga. Introduction.

Jambu Svāmi. Further, in the *Aṅgas* there are sentences spoken by Sudharmā Svāmi to the effect : " I am telling you such and such a matter, as described by Lord Mahāvira."* From passages like these, it becomes certain that Mahāvira is the earliest authority to which the existing Jaina Canonical works refer.

The Digambaras, however, deny the authority of the *Aṅgas* and say that the original Canonical works have perished during the first century after the Nirvāṇa of Mahāvira; but they also maintain that the tenets of Jainism were made popular by Lord Mahāvira. The tradition of both the Jain sects thus agree in attributing to Mahāvira the popular exposition of the tenets of Jainism. This is the reason why we most frequently find Mahāvira worshipped by the Jaina writers in the opening verses of their Works as the great proponent of the Truths of their religion. Here also Nemichandra, the author of *Dravya-Samgraha*, seems to have saluted Mahāvira as the proponent of *Dravya*, which is the subject-matter of the present work.

The word "Jīva" is usually translated as "Soul," "Living being," "Consciousness," etc., and Ajīva as "things without life," "non-living substance," etc., but we shall use the original words throughout the translation. The accurate meaning of these terms will be understood from the verses which follow, and which deal with the distinguishing characteristics of each of these substances.

जीवो उवायोगमथो अमुत्ति कत्ता सदेहपरिमाणो ।

भोक्ता संसारस्थो सिद्धो सो विस्ससोद्धगई ॥ २ ॥ †

Jīvo uvaogamao amutti kattā sadehaparimāṇo.

Bhottā samsārattho siddho so vissasodḍhagaī—(2)

Padapāṭha.—जीवो Jīvo, Jiva. उवायोगमथो Uvaogamao, characterised by upayoga. अमुत्ति Amutti, formless. कत्ता Kattā, agent. सदेहपरिमाणो Sadehaparimāṇo, equal in extent to its own body. भोक्ता Bhottā, enjoyer. संसारस्थो Samsārattho, being in the Samsāra. सिद्धो Siddho, siddha. सो So, he. विस्ससोद्धगई Vissasodḍhagaī, having a natural upward motion.

2. Jīva is characterised by upayogā, is formless

* "बोच्छामि आसुपुद्दीप जह भवियाणि भगवया ।"—*Praśna-vyākaraṇāṅga*. VI.

† Sanskrit rendering :

जीवः उपयोगमयः अमूर्तिः कर्ता स्वदेहपरिमाणः ।

भोक्ता संसारस्थः सिद्धः स विस्ससोद्धगतिः ॥ २ ॥

Jīvaḥ upayogamayah amūrtiḥ kartā svadehaparimāṇaḥ.

Bhoktā samsārasthaḥ siddhaḥ sa viśasā ūrdhvatigatiḥ—(2.)

and an agent, has the same extent as its own body, is the enjoyer (of the fruits of Karma), exists in saṃsâra, is Siddha and has a characteristic upward motion.

COMMENTARY.

In this verse the author lays down the distinguishing characteristics of Jīva. The nine characteristics of Jīva mentioned in this verse will be taken up one by one in verses 4-14, and a full explanation of them will be given in the notes to the said verses. Brahmadeva in his Commentary on Dravya-Samgraha has mentioned in connection with this verse that each of these characteristics of Jīva is mentioned in order to differentiate the Jaina conception of 'Jīva' from that of Sāṅkhya, Nyāya, Mīmāṃsā, Chārvāka, Sadāśiva and Bauddha systems of philosophy. His words are as follows :

“ जीवसिद्धिः चार्वाकं प्रति, ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणं नैयायिकं प्रति, अमूर्च्छ-
जीवस्थापनं भट्टचार्वाकद्वयं प्रति, कर्मकर्तृत्वस्थापनं सांख्यं प्रति, स्वदेह-
प्रमिति-स्थापनं नैयायिक-मीमांसक-सांख्य-त्रयं प्रति, कर्मभोक्तृत्व-व्याख्यानं बौद्धं
प्रति, संसारस्थ-व्याख्यानं सदाशिवं प्रति, सिद्धत्व-व्याख्यानं भट्ट-चार्वाकद्वयं
प्रति, ऊर्ध्वगति-स्वभावकथनं माण्डलिक-ग्रन्थकारं प्रति इति मतार्थो ज्ञातव्यः ।”
i.e., Jīva is established to (refute) Chārvāka, its characteristic of having upayoga consisting of Jñāna and Darśan is said to (refute) the followers of Nyāya, that of Jīva being formless to (refute) Bhaṭṭa (i.e., those who follow Kumārila Bhaṭṭa, the propounder of one branch of Mīmāṃsā philosophy) and Chārvāka, that of the agency of Karma to (refute the) Sāṅkhya (view), that of having the same extent of its body is expressed to refute the three, viz., the Nyāya, Mīmāṃsā and Sāṅkhya views, that of the enjoyment of (the fruits of) Karma is said to refute the Buddhistic view, that of being in the Saṃsāra to refute Sadāśiva, that of being Siddha to refute Bhaṭṭa and Chārvāka, and that of having an upward motion to refute views of all other writers.”

It should be remembered that, as the Hindu and the Buddhist philosophers omitted no opportunity to refute the views of the Jaina philosophy, so also the Jain philosophers on their part tried to refute the views of their opponents. It is a special feature of nearly every system of Indian philosophy to proceed to maintain its own views after refuting those of other systems. Examples of such refutation by Hindu philosophers may be found in Vedānta Sūtra, Chapter II, Pādas I and II, and Sāṅkhya Sūtra, Chapter V. The refutation of the views of the Hindu systems of philosophy may, on the other

hând, be found in numerous Jaina works, such as Ratnâkarâvatârikâ, Syâdavâdamanjari, Prameyakamalamârtanda, etc., etc.

In this verse also Jîva is recognised as against the Chârvaïka view, which recognises no proof but Pratyakṣa which is only derived through the senses. The Nyâya system recognises the difference between a quality and the possessor of a quality (गुणगुणभेदः); but in this verse, by saying that Jîva consists of the quality upayoga which is made up of Jñâna and Darśana, that theory of Nyâya is upset. Similarly, by saying that Jîva is the agent of all actions, the Sâṅkhya theory that Puruṣa is indifferent (उदासीनः), is denied. The other characteristics also deny in this manner the views of Mīmāṃsâ, Buddhistic and other systems of philosophy. These will be further explained in notes to verses 4-14. But it should be remembered that the author does not directly proceed to refute the views of the other systems of philosophy, for that would be entirely impossible in a compendium like this. What the commentator, therefore, suggests, is that by laying down this definition of Jîva, the author has incidentally denied the opposite views of other systems of philosophy.

For a brief account of the tenets of different systems of philosophy, we refer the reader to Sarvadarśana-saṅgraha of Mâdhavâchârya (Ed. by Cowell) in which the account of Jaina philosophy, under the head of "Ârhat Darśan," is worthy of notice as being written by a non-Jaina author who, though not very enthusiastic about Jainism, tried his best to be impartial.

The following verse from Pañchâstikâyasamayâsâra by Kundakundâchârya, is exactly similar to this verse of Dravya-Samgraha:—

जीवोऽपि ह्यदि चेदा उपभोगविसेसिदो पट्ट कत्ता ।

भोक्ता य देहमत्तो य हि मुक्तो कम्मसंजुक्तो ॥

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । २० ।]

i.e., "Jîva is conscious, formless, characterised by upayoga, attached to Karma, the lord, the agent, the enjoyer (of the fruits of Karma), the pervader of bodies (large or small)."

The only characteristic of Jîva mentioned in Dravya-Samgraha but not found in the above verse, is that of having an upward motion; but this is mentioned in the next verse of Pañchâstikâyasamayâsâra:—

“कम्ममलविप्यमुक्तो उड्डं लोगस्य चंतमधिगता ।”

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । २१ ।]

i. e., "That which goes upward to the end of Loka, being freed from the impurity of Karma."

तिकाले चदुपाणा इंदिय बलमाउ आणपाणो य ।

ववहारा सो जीवो निश्चयणयोदो दु चेदणा जस्स ॥३॥*

Tikkāle chadupāṇā indiya balamāu āṇapāṇo ya

Vavahārā so jīvo niśchayanayado du chedanā jassa—(3).

Padapāṭha.—ववहारा Vavahārā, according to Vyavahāra Naya. तिकाले Tikkāle, in three kinds of time. इंदिय Indriya, Indriya (the senses). बल Balam, force. आउ Au, Life. आणपाणो Āṇapāṇo, respiration. य Ya, also. चदुपाणा Chadupāṇā, the four Prāṇas. दु Du, but निश्चयणयोदो Niśchayanayado, according to Niśchaya Naya जस्स Jassa, whose. चेदणा Chedanā, consciousness. सो So, he. जीवो Jīvo, Jīva.

3. According to Vyavahāra Naya, that is called Jīva, which is possessed of four Prāṇas, viz., Indriya (the senses), Bala (force), Āyu (life) and Āṇa-prāṇa (respiration) in the three periods of time (viz., the present, the past and the future), and according to Niśchaya Naya, that which has consciousness is called Jīva.

COMMENTARY.

Vyavahāra and Niśchaya Naya is thus distinguished in Dravyānuyogātarkaṇā of Bhoja :

“तेनेहं भाष्यसंदिष्टं गृहीतव्यं विनिश्चयम् ।

तत्त्वार्थं निश्चयो वक्ति व्यवहारो जनोदितम् ॥”

[द्रव्यानुयोगतर्कणा ॥८२३॥]

i. e., “Therefore, this is to be understood as described in the Bhāṣya (Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya, a celebrated Jaina work) that Niśchaya narrates the real thing and Vyavahāra narrates things in the popular way.” Vyavahāra Naya, therefore, is the ordinary or common sense point of view in which we speak every day about the things of this world. But Niśchaya Naya is the realistic point of view, which attempts an accurate description of the realities which are over-

* Sanskrit rendering :

त्रिकाले चतुः प्राणाः इन्द्रियं बलं आयुः आणप्राणः च ।

व्यवहारात् स जीवः निश्चयनयतः तु चेतना यस्य ॥ ३ ॥

Trikāle chatuḥprāṇāḥ indriyaṃ balaṃ āyuh āṇapraṇaḥ cha
Vyavahārāt sa jīvaḥ niśchayanayataḥ tu chetanā yasya—(3).

looked in our everyday parlance. For example, we ordinarily say “a jar of honey ;” but to be accurate we must say “a jar of clay or some other substance containing honey.” The characteristics of Jīva will be examined from both these points of view in the following verses.

Here it is said that ordinarily we say that Jīva (Living Substance) possesses the five senses, Sight, Hearing, Touch, Taste and Smell, the three forces of thought, word and action, life and respiration. Indriya (the five senses), Bala (the three forces of thought, word and action), Âyu (life) and Ânaprâṇa (respiration)—these four are called the four Prâṇas of Jīvas in the past, present and the future. The following verse from Pañchâstikâyasamayāsâra is parallel to this verse of Dravya-Saṃgraha :—

“पाणेहिं चदुहिं जीवदि जीवस्सदि जो इ जीविदो पुवं ।

सो जीवो पाणा पुण बलमिंदियमाउ उस्सासो ॥”

[पञ्चास्तिकावयसंग्रहः । १० ।]

i. e., “That is Jīva which lives, will live or has lived formerly by four Prâṇas. The Prâṇas are Bala (force), Indriya (the senses), Âyu (Life) and Uchchhâsa (Respiration).”

Thus, from the ordinary point of view (Vyavahâra Naya), we regard Jīva to possess a period of life, during which its characteristics are respiration and the employment of the five senses and the three forces of thought, word and action. But from the realistic point of view, Jīva is distinguished by its own great quality, viz., consciousness.

उवओगो दुवियप्पो दंसण णाणं च दंसणं चदुधा ।

चक्खु अचक्खु ओही दंसणमध केवलं णेयं ॥ ४ ॥ ❀

Uvaogo duviyappo damsaṇa nâṇaṃ cha damsaṇaṃ
chadudhâ,

Chakkhu achakkhû ohî damsaṇamadha kevalaṃ
neyaṃ—(4).

Padapāṭha.—उपयोगे Uvaogo, Upayoga. दुवियप्पो Duviyappo, of two varieties. दंसणं Damsaṇaṃ, Darśana. च Cha, and. णाणं Nâṇaṃ, jñāna. दंसणं Damsaṇaṃ, Darśana. चदुधा Chadudhâ, of four kinds. नेयं Neyaṃ, is to be known. चक्खु-अचक्खु-ओहीदंसणं Chakkhu-achakkhu-ohî-Damsaṇaṃ, the Darśana like Chakṣu.

* Sanskrit rendering :

उपयोगः द्विविकल्पः दर्शनं ज्ञानं च दर्शनं चतुर्धा ।

चक्षुः अचक्षुः अवधिः दर्शनं अथ केवलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

Upayaḥ dvivikalpaḥ darśanaṃ jñānaṃ cha darśanaṃ chaturddhâ
Chakṣuḥ achakṣuḥ avadhiḥ darśanaṃ atha kevalaṃ jñeyaṃ—(4).

Achakṣu and Avadhi. अथ Adha, then. केवलं Kevalam, Kevala. दंष्ट्रं Daṁṣaṇam, Darśana.

4. Upayoga is of two kinds, Darśana and Jñāna. Darśana is of four kinds. Darśana is known to be (divided into) Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala.

COMMENTARY.

Verses parallel to these are found in Pañchâstikâyasamaya-sāra, as follows :—

“उपयोगो कलु दुविहो नायेण य दंसणेण संजुत्तो ।
जीवस्स सवकालं अणणभूदं वियाणीहि ॥
दंसणमवि चक्खुजुदं अचक्खुजुदमवि य ओहिणा सहियं ।
अणियणमणंतविसयं केवलियं चावि पणत्तं ॥”

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । ४०, ४२]

i.e.,—“Upayoga is of two kinds, being connected with Jñāna and Darśana : know that this Upayoga is at all times inseparable from Jīva. Darśana also is said to be with Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and the endless and eternal Kevala.”

Upayoga is the resultant of consciousness which, according to Nischaya Naya or realistic point of view, is the sole characteristic of Jīva. Roughly, Upayoga may be said to be a sort of inclination which arises from consciousness. This inclination is either towards Darśana or towards Jñāna. The difference between Darśana and Jñāna consists in this, that in the former the details are not perceived, while in the latter the details are also known. “Before we know things in a detailed way, there is the stage where we simply see, hear, or otherwise become conscious of it in a general way, without going into its ins and outs. We simply know it as belonging to a class, we may know it as a horse, for instance, without going into any further details as to its individual characteristics. This is the first stage of knowledge; it may be called detail-less knowledge or indefinite cognition (Darśana). If this stage is not experienced, there can be no knowledge of the thing.”* Cognition of the details consists in Jñāna (knowledge).

Darśana is thus understood to be “cognition in an undifferentiated way.....you see a picture, for instance, but you do not go into the details of it; you just know in a general way that it is a picture.”†

* ‘Jainism’ by Herbert Warren, p. 29.

† ‘The Karma Philosophy’ by V. R. Gandhi, pp. 5-6.

Jīva, according to Jaina philosophy, consists of infinite Jñāna and Darśana, but certain classes of Karma tend to obscure these. Darśana is of four kinds, Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala ; so there are also four kinds of Karma which obscure each of these varieties. When there is a cessation or mitigation (क्षयोपशम) of one or more of these varieties of Karma, the corresponding class or classes of Darśana is or are evolved. Thus, by the removal of these Karmas, which obscure the Darśana which is received through the eye, a Jīva can see through the eyes. This is Chakṣu Darśana (Darśana through the eye). Again, by the removal of that Karma which obscure the Darśana through any sense other than the eye, or mind, a Jīva can cognise through the four organs of sense—ear, nose, tongue or skin, and through the mind. This is called Achakṣu Darśana (Darśana not through the eye). Similarly, when Karmas obscuring Avadhi Darśana are removed, a Jīva can have Avadhi Darśana (psychic knowledge, limited by space and time and obtained directly by the soul, e.g., clairvoyance). Lastly, by the removal of the Karmas which obscure Kevala Darśana, a Jīva can have Kevala (or perfect) Darśana (in which everything in the three worlds existent in the present, past and the future is at once cognised).

[Besides the four varieties of Karmas obscuring Darśana already mentioned, there are also five others mentioned by Umāsvāmi, e.g., Nidrā (sleep), Nidrānidrā (Deep sleep), Prachalā (Trance), Prachalā prachalā (Drowsiness) and Styānagriddhi (Somnambulistic state) *. These, together with the Karmas obscuring Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala Darśana already mentioned, make up nine Darśanā-varaṇīya Karmas.]

णाणं अट्टवियप्पं मदिसुदओही अणाणणाणि ।

मणपज्जय केवलमवि पच्चकूखपरोकूखभेयं च ॥ ५ ॥†

Nāṇaṃ aṭṭhaviyappaṃ madisudaohī aṇāṇaṇāṇāṇi

* “चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रा-निद्रानिद्रा-प्रचला-प्रचलाप्रचला-स्थानगृह-यश्च ।”—[Tattārthādhigama Sōtra, VIII. 7.]

† Sanskrit rendering :

ज्ञानं अष्टविकल्पं मतिभूत-अवधयः अज्ञानज्ञानानि ।

मनःपर्ययः केवलम् अपि प्रत्यक्षपरोक्षभेदं च ॥ ५ ॥

Jñānaṃ aṣṭavikalpaṃ mati-aruta-avadhayaḥ ajñānājñānāni,

Manah-paryayaḥ kevalaṃ api pratyakṣa-parokṣa-bhedaṃ cha—(5).

Maṇapajjaya kevalamavi pachchakkha-parokkha-vheyam cha (5).

Padapāṭha.—**मदिसुदोहो अणमणमणमणि** Matisuda-ohi aṇaṇaṇaṇaṇi, the Jñāna and Ajñāna of Mati, Śruta and Avadhi. **अवि** Avi, also. **मणपज्जय** Maṇapajjaya, **माण पयया**. **केवलं** Kevalam, kevala. **पाणं** Nāṇam, Jñāna. **अट्ठविपपं** Aṭṭhaviyappam, of eight varieties. **च** Cha, also. **पच्चकक-परोक्क-येणं** Pachchakkha-parokkha-vheyam, has the varieties Pratyakṣa and Parokṣa.

5. Jñāna is of eight kinds, *viz.*, Jñāna and Ajñāna of Mati, Śruta and Avadhi, Maṇaḥ-paryaya and Kevala. (It is) also divided into Pratyakṣa and Parokṣa (from another point of view).

COMMENTARY.

In the previous verse, the first stage of cognition, *viz.*, Darsana (undifferentiated knowledge) has been described. In this verse the next stage, Jñāna (detailed knowledge), with its varieties, is being described.

The eight kinds of Jñāna are (1) Mati Jñāna, (2) Śruta Jñāna, (3) Avadhi Jñāna, (4) Maṇaḥ-paryaya Jñāna, (5) Kevala Jñāna, (6) Kumati or Ajñāna of Mati, (7) Ku-śruta or Ajñāna of Śruta and (8) Vibhaṅgāvadhi or Ajñāna of Avadhi.

Kundakundāchārya has summed up all of them in the following verse :—

**“आभिणिवोधिसुदोधिमणकेवलाणि णाणाणि पंचमेयाणि ।
कुमदिसुद-विमंग्गाणि य तिण्णि वि णाणेहिं संजुत्ते ॥”**

[पञ्चाहिकावसनयसारः । ४९ ।]

i.e., “Ābhiṇibodhika or Mati, Śruta, Avadhi, Maṇaḥ-paryaya and Kevala—these are the five varieties of Jñāna. Kumati, Ku-śruta and Vibhaṅga—these three also are connected with Jñāna.”

The three last-mentioned are nothing but false knowledge of the first three. It will, therefore, be sufficient to explain the first five varieties only of Jñāna. Unāsvāmi has also mentioned them in Sūtra 9, Chapter I of Tattvārthādhigama Sūtra. [*e.g.*, “**मतिभुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।**”]. It should be remembered that these varieties of Jñāna constitute the two sorts of Pramāṇas recognised in Jaina Philosophy [“**तत् प्रमाणे । तत्त्वार्थसूत्र १ । १०**”]

Mati Jñāna is knowledge derived through the senses, including the knowledge which arises from the activity of the mind. Śruta Jñāna is knowledge derived through symbols or signs (*e.g.*, words which are symbols of ideas, gestures, etc.). Avadhi Jñāna is the psychic

knowledge which is directly acquired by the soul without the medium of the activity of the mind or the senses. Knowledge in the hypnotic state may be cited as an example of Avadhi Jñāna. Manaḥ-paryaya Jñāna is the knowledge of the ideas and thoughts of others. Mind reading is an instance of this kind of knowledge. Kevala Jñāna is omniscience or knowledge unlimited as to space, time or object.

In our everyday life we have Mati Jñāna and Śruta Jñāna, but there are instances, though rare, of persons who, under a hypnotic trance, have knowledge of certain things (Avadhi Jñāna) and of persons who can read the thoughts of others (Manaḥ-paryaya Jñāna). Though the exact nature of the last two kinds of knowledge have not yet been understood, there is no doubt of the possibility of their existence. The mention, therefore, of these kinds of knowledge by ancient Jaina writers proves that at that time there were evidences which led them to believe in these two forms of knowledge. The occult powers attainable by Yogis which are mentioned in Yoga Philosophy of the Hindus also support the view that in ancient India occult sciences were by no means unknown. The last-mentioned knowledge, Kevala-Jñāna or omniscience, which correspond to the knowledge of the sages called Sarvajñas or Trikaladarsis in the Purāṇas of the Hindus, is, according to the Jaina tradition, only possessed by those who have reached the highest point of elevation. The Tirthaṅkaras and Gaṇadharas are said to possess such a kind of knowledge.

Though it is not possible to understand the real nature of knowledges called Avadhi Jñāna, Manaḥ-paryaya Jñāna and Kevala Jñāna, we can describe fully the remaining two kinds of knowledge, viz., Śruta Jñāna and Mati Jñāna. Śruta Jñāna is knowledge derived from words spoken by a person, from reading books, from seeing gestures or facial expressions and from all other kinds of symbols or signs. Mati Jñāna requires much detailed consideration; for it gives us an idea of that part of the Jaina psychology which treats of Perception and Memory.

In Jaina psychology four stages in Mati Jñāna are usually recognised. These are called (1, Avagāha,* (2) Īha, (3) Avāya and (4) Dhāraṇā.

*“अर्थस्य ।” I. 17. “व्यञ्जनस्यावगमः ।” I. 18—Tattvārthādhigama Sūtra.

In works on Jaina Nyāya philosophy, we find that Pramāṇais of two kinds—Pratyakṣa (independent) and Parokṣa (dependent). Pratyakṣa is clear knowledge or cognition that this object is of such and such a character, without depending upon any other kind of knowledge. That cognition, which is not clear by itself, i.e., that which depends upon some other kind of knowledge is Parokṣa.* Pratyakṣa or independent knowledge is of two kinds, Sāṅhyavahārika and Pāramārthika. Sāṅhyavahārika again is of two kinds, viz., Indriya-nivandhana (caused through the senses) and Anindriya-nivandhana (not caused through the senses.)† The senses recognised in Jaina philosophy are the eye, the ear, the nose, the tongue and the skin. Mind (Manas) is called No-indriya or Anindriya‡ (Not Indriya). This Sāṅhyavahārika variety of Pratyakṣa is what we have in our everyday life. The processes of Perception and Memory are dependent upon this variety of Pratyakṣa only. We shall, therefore, deal with Sāṅhyavahārika Pratyakṣa leaving aside Pāramārthika Pratyakṣa

*“प्रमाणं द्विधा ।” I. 1. 9.

“प्रत्यक्षं च परोक्षं च ।” I. 1. 10.

“विशदः प्रत्यक्षः ।” I. 1. 13.

“प्रमाणान्तरानपेक्षेदन्त्या प्रतिभासो वा वैशद्यम् ।” I. 1. 14.

“अविशदः परोक्षम् ।” I. 2. 1.—[Pramāṇa Mīmāṃsā].

“तद् द्वेधा ।” II. 1. “प्रत्यक्षेतरभेदात् ।” II. 2. “विशदं प्रत्यक्षं ।” II. 3.

प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन विशेषवस्तया वा प्रतिभासनं वैशद्यम् ।” II. 4.

“परोक्षमितरत् ।” III. 1.—[Parikṣāmukha Sūtra.]

“तद् द्विभेदं प्रत्यक्षं च परोक्षं च ।” II. 1. “स्पष्टं प्रत्यक्षम् ।” II. 2.

“अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वम् ।” II. 3. “अस्पष्टं परोक्षम् ।” III. 1.—[Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra].

†“तद् द्विप्रकारं साव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ।”

तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ।”

[Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra, II. 4. 5].

“इन्द्रियानिन्द्रियमिच्छं देशतः साव्यवहारिकम् ।”

[Parikṣā-mukha Sūtra, II. 5].

‡“स्पर्शरसगन्धरूपशब्दग्रहणलक्षणाणि स्पर्शनरसनस्वाद्यवक्षुः श्रोत्रादीन्द्रियाणि ।” I. 1. 22.—[Pramāṇa Mīmāṃsā].

“मनोऽनिन्द्रियमिति नो इन्द्रियमिति च उच्यते ।”

[Pramāṇa Mīmāṃsā Vṛtti].

which includes the little understood occult knowledges—Avadhi, Manah-paryaya and Kevala mentioned previously.*

Satvyabahāra is the act of satisfying a desire to cognize. [“समी-
चीनः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो व्यवहारः संख्यवहारः ।” *Pramāṇa Mimāṃsā Vritti*]
This is the essence of Sāṅkhyavahārika Pratyakṣa which, according
to Jaina philosophers, is of four kinds, viz., Avagraha, Īhā, Avāya,
and Dhāraṇā.† These four are identical with the four stages of
Mati Jñāna already mentioned by us, and we shall now proceed to
explain each of these four varieties.

The first stage, Avagraha, consists in the general knowledge
of an object when it is brought into contact with a sense organ.
First of all, there is an excitation in the sense organ by the stimulus
(viz., the object present in the outside world). Then there is an
excitation in the consciousness. Thus, in the first stage a person
is barely conscious of the existence of an object.‡

The second stage, Īhā, consists in the desire to know the parti-
culars of the object §, e.g., a desire to know whether it is this or that.
Thus, similarities and differences of this object with other objects
become the subject of consciousness in this stage.

* Pāramārthika Pratyakṣa is divided into classes, Sakala (Perfect) and Vikala (Imperfect). Kevala Jñāna comes under Sakala and Avadhi and Manah-Paryaya come under Vikala Pratyakṣa.

“तद्विकलं सकलं च ।” “तत्र विकलमवधिमनःपर्ययज्ञानरूपतया
द्वेषा ।” “सकलं तु... केवलज्ञानम् ।”

[*Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra*. II. 19, 20 and 28].

Hemachandra also mentions Kevala, Avadhi and Manah-paryaya under Pratyakṣa

[“तत्-सर्वथावरणविलये चेतनस्य स्वरूपाविर्भावे मुख्यं केवलम् ।”

“तत्सारतम्येऽवधिमनःपर्यायौ च ।”—*Pramāṇa Mimāṃsā*. I. 1. 15 and 18]

† एतद्विहितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशब्दचतुर्विकल्पम् ।”

[*Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra*. II. 6.]

“इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवग्रहेहावायधारणात्मा सांख्यवहारिकम् ।”

[*Pramāṇa Mimāṃsā* I. 1. 21.]

For a detailed account of this part of Jaina philosophy, the reader may refer to
my translation of *Pramāṇa Mimāṃsā*, published in the *Jaina Gazette*, 1915.

‡ “विषयविषयिसंनिपातानन्तर—समुद्भूत—सत्तामात्र—गोचरदर्शनाज्ञात-
माद्यमवान्तर—सामान्याकार—विशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रहः ।”

[*Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra* II. 7.]

“अक्षार्थयोगे दर्शनानन्तर—मर्थग्रहणमवग्रहः ।”

[*Pramāṇa Mimāṃsā*. I. 1. 27]

§ “अवग्रहीतार्थविशेषाकारक्षयमीहा ।”

[*Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra*. II. 8.]

“अवग्रहीतविशेषाकारक्षयमीहा ।”—[*Pramāṇa-Mimāṃsā* I. 1. 28].

In the first stage (Avagraha), we have for example simply the knowledge of a man, but in the second stage (Īhā) we desire to know the particulars of this man, e.g., whether he is a resident of Karnāta or Lāta country, etc.*

In the third stage, Avāya, there is a definite finding of the particulars which we desired to know in the second stage. The second stage is merely an attempt to know the particulars, while the third stage consists of the ascertainment of these particulars.†

The fourth stage, Dhāraṇā, consists of the lasting impression which results after the object, with its particulars, is definitely ascertained.‡ It is this impression (संस्कार) which enables us to remember the object afterwards. Memory, therefore, is the result of these four successive stages of Mati Jñāna.

Now we shall turn to that part of verse 5 of Dravya-Samgraha which, after laying down the eight varieties of Jñāna, says that it may also be divided into two classes from another point of view. These two classes are respectively known as Pratyakṣa and Parokṣa.

We have already given a detailed account of Pratyakṣa, and it now remains to narrate briefly Parokṣa knowledge.

Parokṣa knowledge is said to be of five kinds : (1) Smaraṇa, (2) Pratyabhijñāna, (3) Tarka, (4) Anumāna and (5) Āgama. Smaraṇa is simply the remembrance of an object. Pratyabhijñāna is the recognition of an object by noticing similarities and differences. The difference between Smaraṇa and Pratyabhijñāna may be understood from the following examples. We see a certain man. We then remember that we had seen him previously. This is Smaraṇa. We go to a forest and see a strange creature. Then we remember that we have heard or read about such a creature, and we identify it. This is Pratyabhijñāna. This corresponds to Upamāna Pramāṇa recognised in the Hindu philosophies. Tarka or Uha consists of the knowledge of an universal concomitance of any two things (e.g.,

* “अथग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तर—मनुष्यत्वादिजातिविशेषलक्ष्यस्तस्य विशेषः कर्णाटलाटादिभेदस्तस्याकाङ्क्षं भवितव्यताप्रत्ययरूपतया ग्रहणा-
मिमुख्यमीहेत्यभिधीयते ।” —[Ratnākaraśāntārīka. II. 8].

† “ईहितविशेषनिर्णयोऽवयवः ।”

[Pramāṇa-Naya-tattvālokālaṅkāra. II. 9 and Pramāṇa Mīmāṃsā I. 1. 30].

‡ “स एव हृदयमावस्थापन्नो धारणा ।”

[Pramāṇa-naya-tattvālokālaṅkāra. II. 9]

“स्मृति-हेतुर्धारणा ।” —[Pramāṇa Mīmāṃsā. I. 1. 29].

wherever there is smoke, there is fire.) This is the same as Vyâpti Jñâna mentioned in the Nyâya philosophy of the Hindus. Anumāna is inference and is either Svârtha (for one's own self) or Parârtha (for others.) There is a detailed treatment of Anumāna in Jaina Nyâya philosophy, similar to that found in the Nyâya philosophy of the Hindus. Āgama is knowledge derived through the words of one who is trustworthy. This also is recognised in different systems of Hindu philosophy, such as Vedânta, Nyâya, Sāṅkhya, Mīmāṃsā, etc.*

We finish this brief survey of different kinds of knowledge by saying that, as we have mentioned in our notes to verse 4 Dravya-Saṃgraha that there are certain Karmas called Darśanāvaranīya Karmas which obscure the different varieties of Darśana, so there are also Karmas which obscure the different varieties of Jñâna. These are known as Jñânāvaranīya Karmas. Umāsvāmi in his Tattvârthâ-dhigama Sūtra has mentioned that Jñānavaranīya Karmas are of five sorts which obscure Mati, Śruta, Avadhi, Manaḥparyaya and Kevala

“प्रत्यक्षादिनिमित्तं स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदम् ।” III. 2.

“संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारा स्मृतिः ।” III. 3.

दर्शनस्मरणकारणकं सकूलनं प्रत्यभिज्ञानम् ।” III. 5.

उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः ।” III. 11.

साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानम् ।” III. 14.

“आसवचनादिनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः ।” III 99.

[Parikṣāmukha Sūtra.]

“स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत् पञ्चप्रकारम् ।” III. 2.

“तत्र संस्कारप्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणम् ।” III. 3.

“अनुभवस्मृतिहेतुकं तिर्यगूर्ध्वनासामान्यादिगोचरं संकलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ।” III. 5.

“उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धाद्यालम्बनं इदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनमूहापरनामा तर्कः ।” III. 7.

“आसवचनादाविर्भूतमर्थसंवेदनमागमः ” IV. 1.—[Prāmāṇya-Naya-Tattvālokālakāra.]

“स्मृतिप्रत्यभिज्ञानोद्बोधानुमानागमास्तद्विधयः ।” I. 2. 2.

“वासनोद्बोधहेतुका तदित्याकारा स्मृतिः ।” I. 2. 3.

“दर्शनस्मरणसम्भवं तदेवेदं तत्-सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतियोगीत्यादिसंकलनं प्रत्यभिज्ञानम् ।” I. 2. 4.

“उपलम्भानुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूहः ।” I. 2. 5.

“साधनात् साध्यविज्ञानमनुमानम् ।” I. 2. 7.—[Prāmāṇya Mīmāṃsā.]

knowledge respectively. [“मतिभुतावधिमनःपर्ययकेवलानाम् ।” तत्त्वार्थचिन्तासूत्र, ८।६।]

Now, a doubt is started by the commentator of Dravya-Samgraha. He says that in Tark-Śāstra (Nyāya philosophy) of the Jainas we find that Mati Jñāna, with its four varieties, Avagraha, Īhā, Avāya and Dhāraṇā, is included under Sāṅkhyavahārika Pratyakṣa. But Umāsvāmi in his Tattvārtha Sūtra says plainly that Mati and Śruta Jñānas are not Pratyakṣas, but Parokṣas.* We have the following aphorisms in Tattvārtha Sūtra :—

“मतिभुतावधिमनःपर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।” I. 9.

“आद्ये परोक्षम् ।” I. 11.

“प्रत्यक्षमन्यत् ।” I. 12.

i.e., “Knowledge is of five kinds : Mati, Śruta, Avadhi, Manah-paryaya and Kevala. The first two are called Parokṣa and the rest are known as Pratyakṣa.”

Now, this is apparently in contradiction with the works on Jaina Nyāya philosophy some of which we have already quoted in our notes. How can this apparent contradiction be explained away?

The commentator says that Umāsvāmi's aphorism is to be regarded as a general ordinance (उत्सर्गः) while the sayings of the writers on Jaina Nyāya philosophy should be taken as a special rule or exception.† (अपवादः)

In special or exceptional cases the general rule should not be followed. In the present instance also, though the general rule as laid down in Tattvārtha Sūtra says that Mati and Śruta Jñānas are Parokṣa knowledge, there are particular exceptional cases, ‡ when

* “अत्राह शिष्यः—आद्ये परोक्षमिति तत्त्वार्थसूत्रे मतिभुतद्वयं परोक्षं भणितं तिष्ठति, कथं प्रत्यक्षं भवति ?”

† “परिहारमाह । तदुत्सर्गव्याख्यानम्, इदं पुनरपवादव्याख्यानम् । यदि तदुत्सर्गव्याख्यानं न भवति तर्हि मतिज्ञानं कथं तत्त्वार्थे परोक्षं भणितं तिष्ठति ? तर्कशास्त्रे सांख्यवहारिकं प्रत्यक्षं कथं जातं ? यथा अपवाद-व्याख्यानेन मतिज्ञानं परोक्षमपि प्रत्यक्षज्ञानं तथा स्वात्माभिमुखं भावभुत-ज्ञानमपि परोक्षं सत् प्रत्यक्षं भण्यते ।”

‡ The commentator lays down in the following passage certain cases where Śruta Jñāna is wholly Parokṣa, where it is partially Parokṣa and where it is not at all Parokṣa but Pratyakṣa :—“शब्दात्मकं भुतज्ञानं परोक्षमेव

तावत् । स्वर्गापवर्गादिबहिर्विषयपरिच्छिन्ति-परिज्ञानं विकल्परूपं तदपि परोक्षम् । यत् पुनरन्यन्तरे सुखदुःखविकल्परूपोऽहमनस्तज्ञानादिरूपो-

these should be called Pratyakṣa. The commentator further says that we all know that the knowledge of our own happiness and misery is Pratyakṣa, but if we say that, according to Tattvārtha Sūtra, Mati and Śruta Jñānas are always Parokṣa, the knowledge of our happiness or misery should also become Parokṣa, which is absurd. *

The following table of Jñāna can, therefore, be re-arranged from different points of view, in the manner shown in Tables I and II in the accompanying Chart No. I.

Jñāna.				
Mati.		Śruta.	Avadhi.	Manaḥ-paryaya. Kevala.
Jñāna.	Ajñāna (Kumati).	Jñāna.	Ajñāna (Kusruta).	Jñāna. Ajñāna (Vibhaṅgā- vadhi.)

ऽहमिति वा तत् ईषत्-परोक्षम् । यच्च निश्चयभावभुतज्ञानं तच्च शुद्धात्मा-
भिमुखसुखसंविस्तिस्वरूपं स्वसंविस्त्याकारेण सविकल्पमपीन्द्रियमनोज-
नितरागादिविकल्पजालरहितत्वेन निर्विकल्पम्, अभेदनयेन तदेवात्म-
शब्दवाच्यं धीतरागसम्यक्चारिप्राविनाभूतं केवलज्ञानापेक्षया
परोक्षमपि संसारिणं क्षायिकज्ञानाभावात् क्षायोपशमिकमपि प्रत्यक्षम-
भिधीयते ।”

*“यदि पुनरेकान्तेन परोक्षं भवति तर्हि सुखदुःखादि-संवेदनमपि परोक्षं
प्राप्नोति, न च तथा ।”

CHART I.

TABLE I.

[This table is according to Works on Jaina Nyāya Philosophy.]

PRAMĀNA.

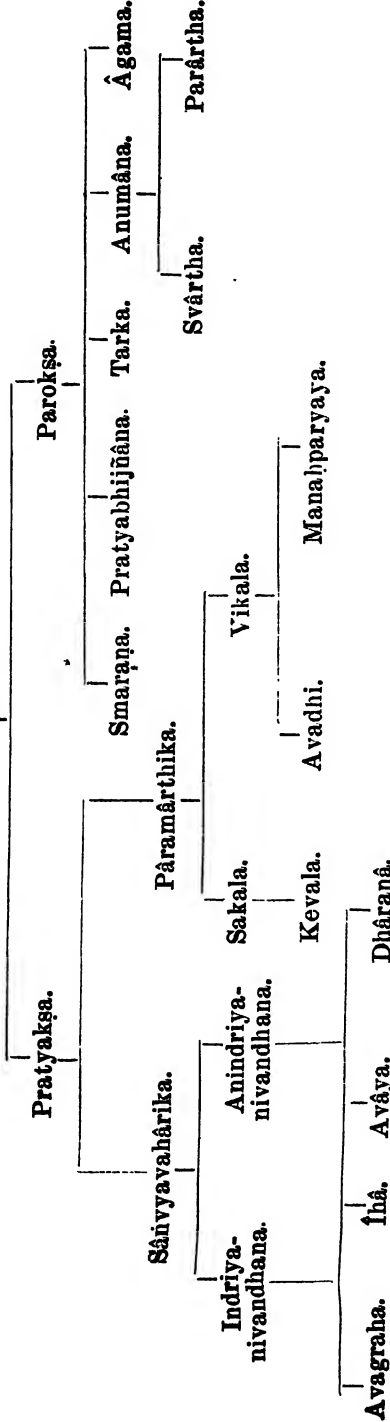
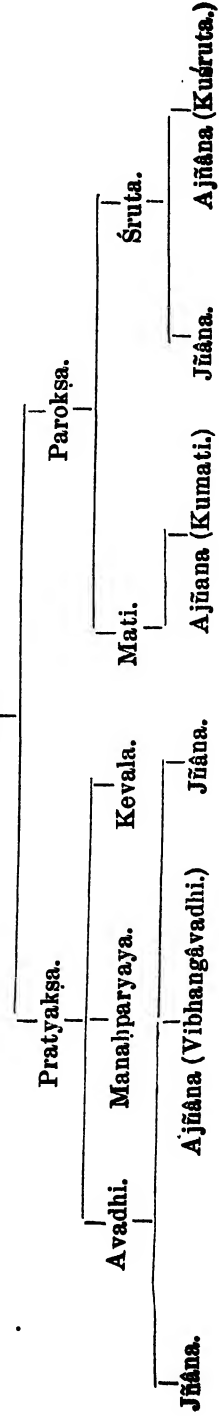

TABLE II.

[This table is according to Tattvārthadhigama Sūtra of Umāsvāmi, but is not exhaustive. Only as much of the details as is treated in Dravya-Saṃgraha has been included in it.]

JNĀNA.

अष्टचदुणाणदंसणं सामण्यं जीवलक्खणं भणियं ।

ववहारा सुद्धणया सुद्धं पुण दंसणं णाणं ॥ ६ ॥*

Atṭhachadunāṇadamsaṇa sāmāṇṇaṃ jīvalakkhaṇaṃ
bhaṇiyaṃ.

Vavahârâ suddhaṇayâ suddhaṃ puṇa damsaṇaṃ
ṇāṇaṃ (6).

Padapṭha.—सामण्यं Sāmāṇṇaṃ, in a general sense. जीवलक्खणं Jīvalakkha-
ṇaṃ, the characteristic of Jīva. ववहारा Vavahârâ, according to Vyavahâra Naya.
अष्टचदुणाणदंसणं Atṭhachadunāṇadamsaṇa, the eight Jñānas and four Darśanas.
भणियं Bhaṇiyaṃ, is narrated. पुण Puṇa, again. सुद्धणया Suddhaṇayâ, according
to Śuddha Naya. सुद्धं Suddhaṃ, Śuddha (Pure). दंसणं Damsaṇaṃ, Darśana
(perception). णाणं Ṇāṇaṃ, Jñāna (knowledge).

6. According to Vyavahâra Naya, the general characteristics of Jīva are said to be eight kinds of Jñāna and four kinds of Darśana. But according to Śuddha Naya, (the characteristics of Jīva) are pure Jñāna and Darśana.

COMMENTARY.

The commentator Brahmadeva says that Jīva is said in a general sense to have the characteristics of eight kinds of Jñāna and four kinds of Darśana. By the word "Sāmānya" or "in a general sense" in the original verse we should understand "when we do not desire to distinguish between Saṃsâri (leading a mundane existence) or Mukta (liberated) Jīvas or when we do not distinguish between pure and impure Jñāna and Darśana."† In this verse the author says that really Jīva possesses the characteristics of pure Jñāna and Darśana, but from the ordinary or common sense point of view,

* Sanskrit rendering :

अष्टचतुर्ज्ञानदर्शने सामान्यं जीवलक्षणं भणितम् ।

व्यवहारात् शुद्धनयात् शुद्धं पुनः दर्शनं ज्ञानं ॥ ६ ॥

Aṣṭachaturjñānadarśane sāmānyaṃ jīvalakṣaṇaṃ bhaṇitaṃ.

Vyavahârât suddhanayât suddhaṃ puṇaḥ darśanaṃ jñānaṃ.—(6).

† "सामान्यमिति कोऽर्थः ? संसारिजीव—मुक्तजीवविवक्षा नास्ति,
अथवा शुद्धाशुद्ध-ज्ञानदर्शनविवक्षा नास्ति ।"

Commentary on Dravya—Samgraha, Verse 6. By Brahmadeva.

we recognise that Jīva has eight kinds of Jñāna and four kinds of Darśana. Among the eight kinds of Jñāna, varieties of impure or false knowledge are also included, but these can only be said in a general sense to be the characteristics of Jīva, for in Mukta or liberated Jīva, these are not possible. So Jīva in its pure state has only the characteristics of pure Jñāna and Darśana.

The commentator says that verses 4-6 of Dravya Samgraha by explaining Upayoga refute the doctrine of Nyāya Philosophy, viz., that a thing and its qualities are permanently distinct.* It should be remembered that in Nyāya Philosophy the identity of a quality and the possessor of that quality is never recognised. Here it is said that Jñāna and Darśana are not only the qualities of Jīva, but are identical with it. Now the question may arise how can this be possible? Can we not conceive of qualities as separated from the possessor of the same? The answer is that Jainism examines everything from different standpoints and though from the realistic point of view Jīva and its qualities are identical, we say from the ordinary or common-sense point of view that these are distinct. That is to say, in Jainism there is no dogmatic assertion as in Nyāya Philosophy that there can be no identity between a quality and the possessor of that qualities. On the contrary, the identity of Jīva and its qualities is recognised. Of course from the ordinary point of view we may recognise qualities as distinct from the possessor of them. That is to say, we can conceive the qualities as distinguishable, but not distinct from their possessor, that is, this separate existence is not real. In Pañchāstikāya-samayasāra also we find the following verse which expresses a similar view:—

“दंसयणाणाणि तद्वा जीवणिवद्वाणि गण्यभूदाणि ।
वचदेसदो पुद्गलं कुर्वन्ति हि यो समावादो ॥”

[Verse No. 52.]

“Darśana and Jñāna, in a similar manner, are identical with Jīva and not separable from it. Only in common parlance we separate (Darśana and Jñāna from Jīva), but in reality there is no such separation.”

* “एवं नैयायिकं प्रति गुणगुणिभेदैकान्तनिराकरणार्थमुपयोगव्याख्यानेन
गाथात्रयं गतम् ।”

Commentary on Dravya-Samgraha, Verse 6. By Brahmadeva.

वण्ण रस पंच गंधा दो फासा अट्ठ निच्चया जीवे ।

णो संति अमुत्ति तदो ववहारा मुत्ति बंधादो ॥७॥*

Vaṇṇa rasa pañcha gandhâ do phâsâ atṭha nīchchayâ jīve.

No santi amutti tado vavahârâ mutti bandhâdo—(7).

Padapīṭha.—*णिच्चा Nīchchayâ*, according to *Nīschaya Naya*. जीवे *Jīve*, in *Jīva*. वण्ण *Vaṇṇa*, colour. रस *Rasa*, taste. पंच *Pañcha*, five. दो *Do*, two. गंधा *Gandhâ*, smells. अट्ठ *Atṭha*, eight. फासा *Phâsâ*, touch. नो *No*, not. संति *Santi*, are. तदो *Tado*, therefore. अमुत्ति *Amutti*, without form. ववहारा *Vavahârâ*, according to *Vyavahâra Naya*. बंधादो *Bandhâdo*, from *Bandha* (bondage). मुत्ति *Mutti*, possessed of form.

7. According to *Nīschaya Naya*, *Jīva* is without form, because the five kinds of colour and taste, two kinds of smell, and eight kinds of touch are not present in it. But according to *Vyavahâra Naya* [*Jīva*] has form through the bondage [of *Karma*.]

COMMENTARY.

Jīva is naturally invisible, but “when the soul is attacked by the passions...it takes on the *Pudgala* (material) particles fit for the bondage of the *karmas*, just as a heated iron-ball takes up water-particles in which it is immersed. This is the bondage of the *Karmas*.”† Thus “the naturally invisible soul is compounded in a very subtle way with visible, tangible matter, and is in a sense thereby rendered visible, as lemon-juice is rendered sweet by the addition of sugar and water. In its pure state the soul [*Jīva*] is invisible, just as in itself the lemon-juice is sour.”‡

We should therefore remember that, according to the *Jaina* belief, *Jīva*, in its natural or real state, is invisible. But it combines with

* Sanskrit rendering :

वर्णाः रसाः पञ्च गन्धौ द्वौ स्पर्शाः अष्टौ निश्चयात् जीवे ।

नो संति अमूर्तिः ततः व्यवहारात् मूर्तिं बन्धतः ॥

Varpāḥ rasāḥ pañcha gandhau dvau sparśāḥ aṣṭau nīschayāt jīve,
No santi amūrtiḥ tataḥ vyavahārāt mūrtiḥ bandhataḥ.

† A. B. Latthe—“An Introduction to Jainism,” pages 9-10.

‡ Herbert Warren—“Jainism,” pages 10-11.

Pudgala or matter. This combination is the bondage (Bandha) which produces karmas. When Jīva thus combines itself with Pudgala (matter), it leaves its invisible state and becomes visible to us. It is Pudgala (matter) which has form and when Pudgala combines itself with Jīva, the taste, colour, smell and touch of the former which are the requisites of its form, are attributed to the really formless Jīva, and we say that Jīva has form. Every form of mundane life which we see is a Jīva in its impure and visible state in combination with Pudgala. Therefore, according to Vyavahāra-Naya, that is to say, from the ordinary or common sense point of view, we may say that Jīvas have form, but we must remember that according to Nischaya Naya or the realistic point of view, Jīvas are without form.

Brahmadeva in his commentary quotes a verse to support this view :

“बंधं पटि पयसं लक्षणदो हवदि तस्स मिण्यत्तं ।
तस्मा अमुत्तिभावो येगंतो होदि जीवस्स ॥”

i.e. “In bondage [Jīva] is one [with Pudgala], but really according to definition, it is separate [from Pudgala]. Hence formlessness does not always belong to Jīva.”

Pudgala is said to possess touch, taste, smell and colour.* Though these qualities are really inseparable from Pudgala, from the ordinary point of view we speak of them as separate from Pudgala.† Colours are of five kinds, viz., Blue (Nīla), Yellow (Pīta), White (Śukla), Black (Kṛṣṇa), and Red (Lohita).‡ The varieties of taste are Bitter (Tikta), Sour (Katu), Acid (Amla), Sweet (Madhura) and Astringent (Kaṣāya).§ Smells are of two kinds, fragrance (Surabhi) and its opposite (Asurabhi).|| The eight kinds of touch are Soft (Mṛidu),

* “स्पर्शरसगंधवन्तः पुद्गलाः ।” Tattvārthādhigama Sūtra V. 23.

† “वर्णरसगंधफला परमाणुपदविदा विसेसा हि ।
दध्वादो य अण्यथा अण्यसपणासगा होति ॥”

[पञ्चास्तिकायसमयसारः ॥ ५२ ॥

‡ “वर्णाः पञ्चधा नीलपीतशुक्लकृष्णलोहितमेदात् ।”

[Tattvārtharājavārttika No. 10 on Sūtra V. 23.]

§ “तिक्तकटुकाम्लमधुरकषाया रसप्रकाराः ।”

[Tattvārtharājavārttika No. 8 on Sūtra V. 23.]

|| “गंधः सुरमिरसुरमिद्वय ।” [Tattvārtharājavārttika No. 9 on Sūtra V. 23.]

Hard (Kaṣṭhina), Heavy (Guru), Light (Laghu), Cold (Śīta), Hot (Uṣṇa), Smooth (Snigdha) and Rough (Rûkṣa).*

The commentator says that the author in this verse establishes the formlessness of Jīva which is contrary to the views held by (Kumarila) Bhaṭṭa (and his followers) and Chârvâka. [“इति मह-
बार्वाकमतं प्रत्यमूर्च्छजीवस्यापनमुख्यत्वेन सूत्रं गतम्”] Chârvâka recognises nothing but what is capable of being perceived by the senses, hence a formless Jīva is contrary to his doctrine.

पुगलकम्मादीणं कत्ता ववहारदो दु णिच्चयदो ।

चेदणकम्माणादा सुद्धणया सुद्धभावाणं ॥ ८ ॥ †

Puggalakammâdīṇaṃ kattâ vavahârado du ṇichchayado.
Chedanakammânâdâ suddhanayâ suddhabhâvâṇaṃ.—(8).

Padapâtha.—ववहारदो Vavahârado, according to Vyavahâra Naya. कत्ता Kattâ, Jīva. पुगलकम्मादीणं Puggalakammâdīṇaṃ, of the Pudgala Karmas. कत्ता Kattâ, doer. दु Du, but. णिच्चयदो Ṇichchayado, according to Nischaya Naya. चेदकम्माणं Chedanakammâṇa, of the thought karmas. सुद्धणया Suddhanayâ, according to Suddha Naya. सुद्धभावाणं Suddhabhâvâṇaṃ, of the Suddha Bhâvas.

8. According to Vyavahâra Naya, Jīva is the doer of the Pudgala Karmas. According to Nischaya Naya, [Jīva is the doer of] Thought Karmas. According to Suddha Naya, [Jīva is the doer] of Suddha Bhâvas.

COMMENTARY.

In this verse the Jaina doctrine of causation as to the origin of the world is briefly treated. Causes are generally accepted to be of two kinds. Upâdâna (Substantial Cause) and Nimitta (Determining Cause). Take the case of an earthen pot. The Upâdâna or the

* “मृदुकटिनशुक्लघुशीतोष्णनिग्धस्पर्शभेदाः ।”

[Tattvâratharâjavârttika No. 7 on Sûtra 23.]

† Sanskrit rendering:—

पुगलकर्मणां कत्ता व्यवहारतः तु निश्चयतः ।

चेतनकर्मणां आत्मा शुद्धनयात् शुद्धभावाणाम् ॥ ८ ॥

Pudgalakarmmâdīṇaṃ karttâ vyavahârataḥ tu niśchayataḥ

Chetanakarmmanâṇaṃ âtmâ suddhanayât suddha-bhâvâṇaṃ.—(8).

Substantial Cause of the earthen pot is the earth, and its Nimitta or Determining Cause is the potter and his implements. First of all, the potter forms an idea of the shape, size, etc., of the pot which he is going to make. This existence of the pot in the idea may be called the resultant in consciousness of the potter. Then follows the existence of the pot which we can perceive by our senses. According to Jaina Metaphysics, Jīvas are only possessed of infinite knowledge, etc., and are not agents. But causation is attributed to Jīvas from different points of view. First, Jīvas are said to be agents of their own resultants, *viz.*, infinite knowledge, bliss, etc. This is according to Śuddha (Pure) Naya. Again, according to Nischaya Naya, Jīvas are said to be causes of the thought karmas which precede the Pudgala-karmas preceptible by us. According to Vyavahāra Naya, Jīvas are also recognised as agents of even these Pudgala-karmas.

Karmas are generally understood to be of two sorts—Dravya-karmas and Bhāva-karmas. To return to our example of the making of a pot, the existence of a pot in the mind of a potter may be said to be a Bhāva-karma, while the material existence of the pot perceptible by our senses is known to be a Dravya-karma. Now, the potter is directly the cause of the Bhāva-karma, and that Bhāva-karma again is the cause of the Dravya-karma. It should, therefore, be remembered that, according to Nischaya Naya, the potter is the agent of the Bhāva-karma (the pot existing in idea), and according to Vyavahāra Naya, that of the Dravya-karma (the pot perceptible by us).

Similarly, in the case of Jīvas, they are really possessed of the characteristics, *viz.*, infinite knowledge, bliss, etc. Jīvas, therefore may be said to be the agents of these characteristics according to Śuddha Naya. Next, we may say that the Jīvas are agents of those mental attitudes and conditions which favour the influx of particles of matter. Attachment, aversion, etc., may be mentioned as examples of such states of Jīvas. These are the thought karmas. According to Nischaya Naya, Jīvas are said to be the agents of these classes of karmas. When the Jīvas cause such thought karmas to be produced, these thought karmas, on the other hand, lead to the generation of the material karmas or Dravya-karmas. The Jīvas are not, therefore, the direct causes of Dravya-karmas. It is according to Vyavahāra Naya only that we can speak of Jīvas as agents of Dravyakarmas. The very essence of Dravya-karmas consists of particles of matter, and these are in no way akin to consciousness—the characteristic

of Jīvas. The Upādāna or substantial cause of a Dravya-karma is therefore Pudgala or matter, and their Nimitta or determining cause is the Bhāva-karma, *viz.*, that condition of the Âtmâ which render it capable of assimilating the particular Dravya-karma. Thus a Jīva is neither the Upādāna nor the Nimitta cause of Dravyakarmas, according to Nischaya Naya. It is only from the Vyavahāra point of view that we say that the Jīvas are causes of Dravyakarmas. But, in reality, (according to Nischaya Naya), Jīva is only the agent of its own attitudes (Bhāvas). In Pañchâstikaya-samaya-sāra, we have : “Âtmâ is the agent of its own Bhāvas, as it causes its own resultants. But it is not the agent of Pudgala-karmas. This should be understood to be the precept of the Jina.”*

The universe is therefore made up of Jīvas and Ajīvas. Pudgala or matter is the substantial cause of every material thing, while different Bhāva or thought karmas are the determining cause of these. Jīvas cause these thought karmas to be produced. Thus two sorts of substances, material and spiritual, may be regarded to be the cause of all kinds of manifestations. There are many units of this spiritual substance possessed of qualities which are known as Jīvas, and there are also many units of material substance (Pudgala), which again have their own characteristic qualities. These two kinds of substances act and re-act upon each other, and a constant state of activity is going on in this universe.

The Jaina doctrine of the causation of the world should therefore be remembered as quite distinct from the same of Hindu philosophies, like Vedānta, which asserts that the whole of the universe is one homogeneous spiritual Brahma, or, like Chārvāka, which avers that the universe is made up of matter only.

The commentator, Brahmadeva says that this verse refutes the doctrine of the Sāṅkhya philosophy that Puruṣa (corresponding to Jīva of the Jainas) is always Udāsīna (lit. indifferent, *i.e.*, without activity), for here it is recognised that Jīva is an agent. †

* “कुर्वन् सगं सहायं अत्ता कत्ता सगस्स भावस्स ।

य हि पोगलकम्मायं इदि जिणवययं मुखेयम् ॥”

[Verse 61.]

† “एवं सार्थमतं प्रत्येकान्ताकर्तृत्वनिराकरण-मुख्यत्वेन गथां गता”

[Brahmadeva's Commentary on verse 8, Dravya-saṃgraha].

ववहारा सुहदुक्खं पुगलकम्मफलं पभुजोदि ।

आदा निच्चयणयो चेदणभावं खु आदस्स ॥६॥

Vavahârâ suhadukkham puggalakammaphalam pabhuñ-jedi.

Âdâ nichchayanayado chedanabhâvam khu âdassa.—(9).

Padapâtha.—आदा Âdâ, Jîva. ववहार Vavahârâ, according to Vyavahâra Naya. सुहदुक्खं Suhadukkham, happiness and misery. पुगलकम्मफलं Puggalakam-maphalam, the fruits of Pudgala karma. पभुजोदि Pabhuñjedi, enjoys. निच्चयणयो Nichchayanayado, according to Nischaya Naya. आदस्स Âdassa, of Jîva. चेदणभावं Chedanabhâvam, conscious Bhâva. खु Khu, only.

9. According to Vyavahâra Naya, Jîva enjoys happiness and misery, the fruits of Pudgala karmas. According to Nischaya Naya, Jîva has conscious Bhâvas only.

COMMENTARY.

It has already been laid down that Âtmâ (or soul) is entirely distinct in its characteristics from Pudgala (or matter). The essence of Jîva or Âtma is consciousness which is altogether absent from Pudgala or matter. Hence, as in the previous verse it has been laid down that a spiritual substance (Jîva) cannot be the cause of Pudgala-karmas (*i.e.*, material karmas), so in this verse it is shown that Jîvas from their very nature are unaffected by the fruits of Pudgala-karmas. Really speaking, Jîvas only enjoy eternal bliss which is their essential characteristic. Therefore, according to Nischaya Naya, a Jîva should only be regarded as an enjoyer of bliss resulting from its characteristic of consciousness. But through the generation of attachment, aversion, etc., Jîvas attain such a condition that they become ready for the assimilation of matter. It is only in such states of Jîvas that there is an influx of matter in them. When there is such an influx of matter, the Jîvas have to enjoy sorrow and delight, happiness and misery, as these are the fruits of Pudgala-karmas.

* Sanskrit rendering :—

व्यवहारात् सुहदुःखं पुद्गलकर्मफलं प्रभुङ्क्ते ।

आत्मा निश्चयनयतः चैतनभावं खलु आत्मनः ॥९॥

Vyavahârât suhaduhkham pudgalakarmaphalam prabhuñkte.

Âtmâ nischayanayataḥ chetanabhâvaṁ khalu âtmanah.—(9).

Thus, really, a Jīva, through its characteristic consciousness, is incapable of being affected by happiness or misery—the fruits of material karmas. It is only when matter assimilates itself with a Jīva that we see the fruits of material karmas also in that Jīva and say that this Jīva is enjoying happiness or misery the fruits of material karmas. But it should be remembered that this enjoyment of the fruits of karma by a Jīva is only apparent, but not real. Really speaking, Jīvas enjoy bliss only, which is the resultant of its characteristic consciousness.

The commentator says that this verse refutes the doctrine of the Buddhistic philosophy that an agent does never enjoy the the fruits of karma.*

अणुगुरुदेहपमाणा उवसंहारप्पसप्पदो चेदा ।

असमुद्दो ववहारा णिच्चयणयदो असंखदेसो वा ॥१०॥†

Āṇugurudehapamāṇo uvasaṃhārappasappado chedā.

Asamuhado vavahārā ṇichchayanayado asaṅkhadeso vā.—(10.)

Padapāṭha.—ववहारा Vavahārā, according to Vyavahāra Naya. चेदा Cheda, the conscious Jīva. उवसंहारप्पसप्पदो Uvasaṃhārappasappado, by contraction and expansion. असमुद्दो Asamuhado, without Samudghāta. अणुगुरुदेहपमानी Āṇugurudehapamāṇo, equal in extent to a small or a large body. वा Va, but. णिच्चयणयदो Ṇichchayanayado, according to Nischaya Naya. असंखदेसो Asaṅkhadeso, existent in innumerable Pradeśas.

10. According to Vyavahāra Naya, the conscious Jīva, being without Samudghāta, becomes equal in extent to a small or a large body, by contraction and expansion ; but, according to Nischaya Naya, [it] is existent in innumerable Pradeśas.

* “एवं कर्त्ता कर्मफलं न भुङ्क्ते इति बौद्धमतनिवेधार्थं

भोक्तृत्वव्याख्यानरूपेण सूत्रं गतम् ।”

[Brahmadeva's Commentary on verse 9, Dravya-saṃgraha.]

† Sanskrit rendering :—

अणुगुरुदेहप्रमाणः उपसंहारप्रसर्पाभ्यां चिदात्मा ।

असमुद्घातात् व्यवहारात् निश्चयनयतः असंख्यदेशः वा ॥१०॥

Āṇugurudehapramāṇaḥ upasaṃhāraprasarpābhyāṃ chidātmā.

Asamudghātāt vyavahārāt niśchayanayataḥ asaṅkhyadeśaḥ vā.—(10.)

COMMENTARY.

That portion of Âkâśa, which is obstructed by one indivisible atom, is known as a Pradeśa. [See verse 27 of Dravya-saṃgraha.] That portion of Âkâśa in which Jīva, Pudgala, Dharma, Adharma and Kāla exist, is known as Lokâkâśa, and the Âkâśa beyond it is called Alokâkâśa.* Really speaking, Jīvas fill up innumerable Pradeśas in Lokâkâśa. But, from the ordinary point of view, we speak that a Jīva becomes equal in extent to a small or a large body, by contraction and expansion, when it is without Samudghâta.

Samudghâta has been thus defined : “ Samudghâta is the exit of Jīva from the body to another form, without leaving the original body altogether.”† Seven kinds of Samudghâta are recognised in Jaina philosophy, viz., Vedanâ, Kaṣâya, Vikriyâ, Maranântika, Teja, Âbhâra and Kevali.‡ When the Âtmâ goes out of its restraining body particles through excessive pain, without leaving the original body, we have an illustration of Vedanâ-samudghâta. When, at the rise of excessive anger, etc., the Âtmâ goes out of its material confines without leaving the body to injure others, we have Kaṣâyâ-samudghâta. The expansion of the Âtmâ from its Pradeśas, without leaving the body, owing to some perturbation due to lust, etc., is called Vikriyâ-samudghâta. The exit of the Âtmâ, without leaving the original body, to that Pradeśa where it has fixed its residence, at the time of death of a being, is Māranântika-samudghâta. Teja-samudghâta are of two sorts—Śubha and Aśubha. It is said that when a great sage perceives some cause of harm to his mind, he becomes angry, and at that time a red figure, twelve yojanas in length and nine yojanas broad, pointed at the top and broad at the bottom, issues forth from the left shoulder of the sage and, after destroying that cause of evil, consumes itself with the sage. This is Aśubha-samudghâta. There is a Jaina story that such a figure issued forth from the body of the sage, Dwaipâyana, and, destroying Dwârikâ, destroyed itself

* For a detailed description of Lokâkâśa and Alokâkâśa, see verse 20 of Dravya-saṃgraha.

† “मूळसरिरमच्छ्रिय उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स ।

विग्गमयं देहादो हवदि समुत्तादयं णाम ॥”

‡ “वेयणकसायविडम्बियमारणत्तिडसमुत्तादो ।

तेजाहारो छट्ठो सत्तमड केवलीयं तु ॥”

[Verses quoted in Brahmadeva's Commentary.]

with the sage *. The exit of a white form, having an extent similar to that mentioned in *Aśubha-samudghâta*, from the right shoulder of a sage who becomes full of commiseration at some calamity of the people, like a famine or an epidemic, is known as *Śubha-samudghâta*. This, after destroying the calamity, enters its own place. The exit of a white figure, one cubit in length, from the head of a sage, to resolve a doubt by seeing some Kevali (possessed of infinite knowledge), is known as *Âhâra-samudghâta*. In a certain stage through the rise of all kinds of Karmas, a Kevali's form expands and fills up the whole *Lokākâśa*, without leaving the original body. This is called *Kevali-samudghâta*.

A description of these forms clearly illustrates the belief of various subtle forms by the Jainas. In all cases, when a *Jīva* does not assume these forms, it fills up either a large or a small body. This theory of the Jainas is severely criticised in the Vedānta philosophy of the Hindus. Sankarāchārya, in his commentary on Vedānta-sūtra, *Adhyāya II, Pāda II, Sūtra 34*, had said that if it is admitted that a *Jīva* is equal in extent to its body, it is impossible that the same *Jīva* can enter into the bodies of a fly and an elephant. This is not the place to discuss the point in detail. We shall simply mention the view held by the Jainas with respect to this point. The Jainas say that as a lamp, placed respectively in a small pot and a room, illuminates the whole of the space between each of these, so a *Jīva* contracts and expands, according to the dimensions of different bodies. A better example can be given by mentioning the case of gases like oxygen, which fills up the whole of the space within different vessels, having small or large dimensions. But

* Brahmadeva has thus referred to it in his commentary : “*द्वैपायनवत्*” We find a mention of this story in the following passage quoted from the commentary by *Śrutasaṅgāra Sūri* on *Yāgyastilaka Champu* by *Somadeva Sūri* :

“*उर्जयनौ गिरौ किल अरिष्टनेमिमगवतः समवसरे नारायणो गणधरदेवेन चापृच्छन् हे भगवन्, एवं समुद्रद्वारवत्या किं कुतोऽपि व्ययो भविष्यति ? इति । वरदसः गणधर उवाच, अनया चिन्तया किम् ? इति ब्रुवन्नपि हरिणा कृतनिबन्धो वभाषे, द्वादशवर्षेषु गतेषु द्वैपायनकुमारात् दाहो भविष्यति । तद्वचनं द्वैपायनः श्रुत्वा असत्यं कर्तुं मिच्छुः गृहीतवृक्षः द्वादशापि वर्षाणि पूर्वदेशे अतिक्रम्य अधिक-मासमलक्षयन् द्वारवतीद्वारदेशे कृतकायोत्सर्गः पाणिबिह्वलितमतिना मातङ्गेन विहितकलतिमस्तगुञ्जादावन्न (?) कोपादभिकुमारो भूत्वा तां नगरौ ददाह ।”*

this expansion and contraction of Jīvas, according to different bodies, are only recognized from the Vyavahāra point of view. According to Nīschaya Naya, Jīvas can fill up innumerable Pradeśas in Lokākāśa.

पुढविजलतेउवाउवणप्फदी विविहथावरे—इंदी ।

विगतिगचदुपंचक्खा तसजीवा होंति संखादी ॥११॥ ❀

Pudhavijalateuvâûvaṇapphadī vivihathâvare indī.

Vigatigachadupañchakkhâ tasajīvâ honti saṅkhādī.—(11.)

Padapâtha.—पुढविजलतेउवाउवणप्फदी Pudhavijalateuvâûvaṇapphadī, the earth, water, fire, air and plants. विविहथावरेइंदी Vīviha-thâvare indī, various kinds of Sthâvara, possessed of one sense. विगतिगचदुपंचक्खा Viga-tiga-chadu-pañchakkhâ, of two, three, four and five senses. संखादी Saṅkhādī, conches, etc. तसजीवा Tasajīvâ, the Trasa Jīvas. होंति Honti, are.

11. The earth, water, fire, air and plants are various kinds of Sthâvara possessed of one sense. The Trasa Jīvas, conches, etc., are possessed of two, three, four and five senses.

COMMENTARY.

Jīvas are classified under two principal heads—Samsâri (leading a wordly existence) and Mukta (liberated). In verses 11—13 of Dravya-samgraha the Samsâri Jīvas with their sub-divisions are described, and the characteristics of Mukta Jīvas are mentioned in verse 14.

In this verse, two varieties of Samsâri Jīvas are enumerated—Samsâri, viz., Sthâvara (Immobile) and Trasa (mobile; capable of spontaneous movement.) Earth, water, fire, air and vegetables are Sthâvara Jīvas and possess only one sense, viz., the sense of touch. Those Jīvas which possess more than one sense are called Trasa Jīvas. These might possess two, three, four or five

* Sanskrit rendering :—

पृथिवीजलतेजोवायुवनस्पतयः विविधस्थावरैकेन्द्रियाः ।

द्विकत्रिकचतुःपञ्चाक्षाः त्रसजीवाः भवन्ति शङ्खादयः ॥११॥

Prithivījalatejovâyuvanaspatayaḥ vividhasthâvaraikendriyâḥ.

Dwika-trika-chatuḥ-pañchâ-kṣâḥ trasajīvâḥ bhavanti śaṅkhâdayaḥ.—(11.)

senses.* Worms, oysters, conches, etc., are Trasa Jīvas, possessing two senses, taste and touch. Ants, bugs, lice, etc., are Trasa Jīvas having three senses, touch, taste and smell. Mosquitoes, flies, bees, etc., are Trasa Jīvas of four senses, touch, taste, smell and sight. Men, birds, beasts, Gods, inmates of Hell etc., are Trasa Jīvas, possessing all the five senses, viz., touch, taste, smell, sight and hearing.†

It should be remembered that, though really Jīvas have two characteristics, viz., pure Jñāna and Darśana, it is owing to the different karmas that they assume bodies of various kinds possessed of one, two, three, four or five senses. That Jīva which resorts to earth for its body, is called Prithivī-Kāya (i.e., having earth as its body). Stones, etc., are examples of this class of Jīvas. So also there are Jīvas who resort to water, air or fire to have bodies.

“संसारिणो मुक्ताश्च ।”

“संसारिणश्च सत्त्वावराः ।”

“पृथिव्यप्तेजोवायुधनस्पतयः सत्त्वावराः ।”

“इन्द्रियादयस्त्रयाः ।”

Tattvārthādhigama Sūtra II. 10, 12—14.

† In the Pañchāstikāya-samaya-sāra, we have the following verses, the sense of which has been summarised in the Commentary :—

“पृथ्वी य उदगमगणी वाउवण्णफदि जीव-संसिदा काया ।

देति बलु मोहवडुलं फासं वडुगा वि ते तैलिं ॥”

एदे जीवनिकाया पंचविहा पुठविकाइयादीया ।

मणपरिणामविरहिदा जीवा एगेदिया भणिया ॥”

संबुक्कमावुवाहा संका सप्पो अपादगा य किमी ।

आणंति रसं फासं जे ते वे-इदिया जीवा ॥

अगागुं भीमकुणपिपिलिया विच्छियादिया कीडा ।

आनंति रसं फासं गंधं ते-इदिया जीवा ॥

इइंसमसयमणिकयमभुकरभमरा पतंगमादीया ।

रूपं-रसं च गन्धं फासं पुण ते वि आणंति ॥

सुदररारयतिरिया वण्णरसफासगंधसइण्डु ।

अलवरयलवरकवरा णकिया पंचेदिया जीवा ॥”

[Verses 110, 112, 114—117.]

समणा अमणा खेया पंचेन्द्रिय शिम्मणा परे सव्वे ।

बादरसुहमेइंदी सव्वे पज्जत्त इदरा या ॥१२॥●

Samaṇā amaṇā ṇeyā pañchendiya nimmaṇā pare savve.

Bâdarasuhame-indî savve pajjatta idarâ ya (12).

Padapâṭha.—पंचेन्द्रिय Pañchendiya, [Jīvas] possessing five senses. समणा Samanā, having mind. अमणा Amaṇā, without mind. खेया Ṇeyā, are known. परे Pare, the rest. सव्वे Savve, all. शिम्मणा Nimmaṇā, without mind. इंदी Indî, [Jīvas] possessing one sense. बादर-सुहमा Bâdara-suhamā, Bâdara and Sûkṣma. सव्वे Savve, all. पज्जत्त Pajjatta, Paryâpta (complete). च Ya, and. इदरा Idarâ, opposite (of Paryâpta).

12. [Jīvas] possessing five senses are known [to be divided into] those having mind and those without mind. All the rest are without mind. [Jīvas] having one sense [are divided into two classes] Bâdara and Sûkṣma. All [of these have again two varieties each] Paryâpta and its opposite.

COMMENTARY.

In this verse the fourteen varieties of Jīva commonly known as Jīva-samāsa in Jain philosophy are briefly described. In Gommatasāra (Jīva-kāṇḍa) another work of the author of Dravya-saṃgraha each of these varieties has been described in detail. The verse in Gommatasāra which is parallel to this verse is as follows :—

“बादर-सुहमे-इन्द्रिय विचिचउरिन्द्रिय असणिसण्णी य ।

पज्जत्तापज्जत्ता एव ते बोइसा होति ॥”

[गोमटसार । जीवकाण्ड । ७२ ।]

i.e., “Jīvas of one sense divided into two classes, Bâdara and Sûkṣma, Jīvas of two, three and four senses, Jīvas having and not having Sañjâ, Paryâpta and Aparyâpta, thus they (the Jīvas) are of fourteen kinds.”

* Sanskrit rendering :—

समनस्काः अमनस्काः खेयाः पञ्चेन्द्रियाः निर्मनस्काः परे सर्व्वे ।

बादरसुहमेन्द्रियाः सर्व्वे पर्याप्ताः इतरे च ॥ १२ ॥

Samanaskâḥ amanaskâḥ jñeyâḥ pañchendriyâḥ nirmānaskâḥ pare sarvve. Bâdara-sûkṣmaikendriyâḥ sarvve Paryâptâḥ itare cha. (12).

The accompanying table (Chart No. II.) illustrates these fourteen varieties of Jīvas. It will be remembered that in Verse 11 it was told that Jīvas are first of all divided into two varieties Samsāri and Mukta. The Samsāri Jīvas are subdivided into Trasa and Sthāvara. The Sthāvara Jīvas possessed of one sense are again divided into Bādara (gross) and Sukṣma (subtle). A Bādara form is that which is fettered by matter. A Sukṣma form is not so fettered. That is to say, a Sukṣma is a subtle form unfettered by material things, earth, etc., while Bādara is exactly its opposite. In Jaina philosophy it is said that all the universe is the place of existence of Sukṣma Jīvas possessing one sense. It is also said that Bādara Jīvas possessing one sense must have some Ādhāra (substratum) in order to exist.

Jīvas of five senses may be either with mind or without mind. Those with mind are also known as Sañjī, or having Sañjā.*

Sañjā consists of attempt to gain what is beneficial and leave what is harmful and a judgment of good and bad.†

Paryāpti has been thus illustrated in Gommatā-sāra :—

“जह पुण्यापुण्याइं निहघटवत्यादियाइं दवाइं ।

तह पुण्णदरा जीवा पज्जसिदरा मुणेयवा ॥”

[Jīva-kāṇḍa. Verse 118.]

i.e. “As things like rooms, jars, cloths, etc., are full or empty, so Jīvas should be understood to be complete or incomplete (Paryāpta and Aparyāpta).”

Āhāra (taking food and drink), Śarira (Body), Indriya (the five senses) Ānaprāṇa (Respiration), Bhāṣā (Speech) and Manas (Mind), these six exist in Jīvas and make them complete (Paryāpta). Of these the first four make Jīvas having one sense complete, and the first five make Jīvas having two, three and four senses complete. As for Jīvas having five senses, all the six are necessary to make them complete.‡ In absence of these the Jīvas are incomplete (Aparyāpta).

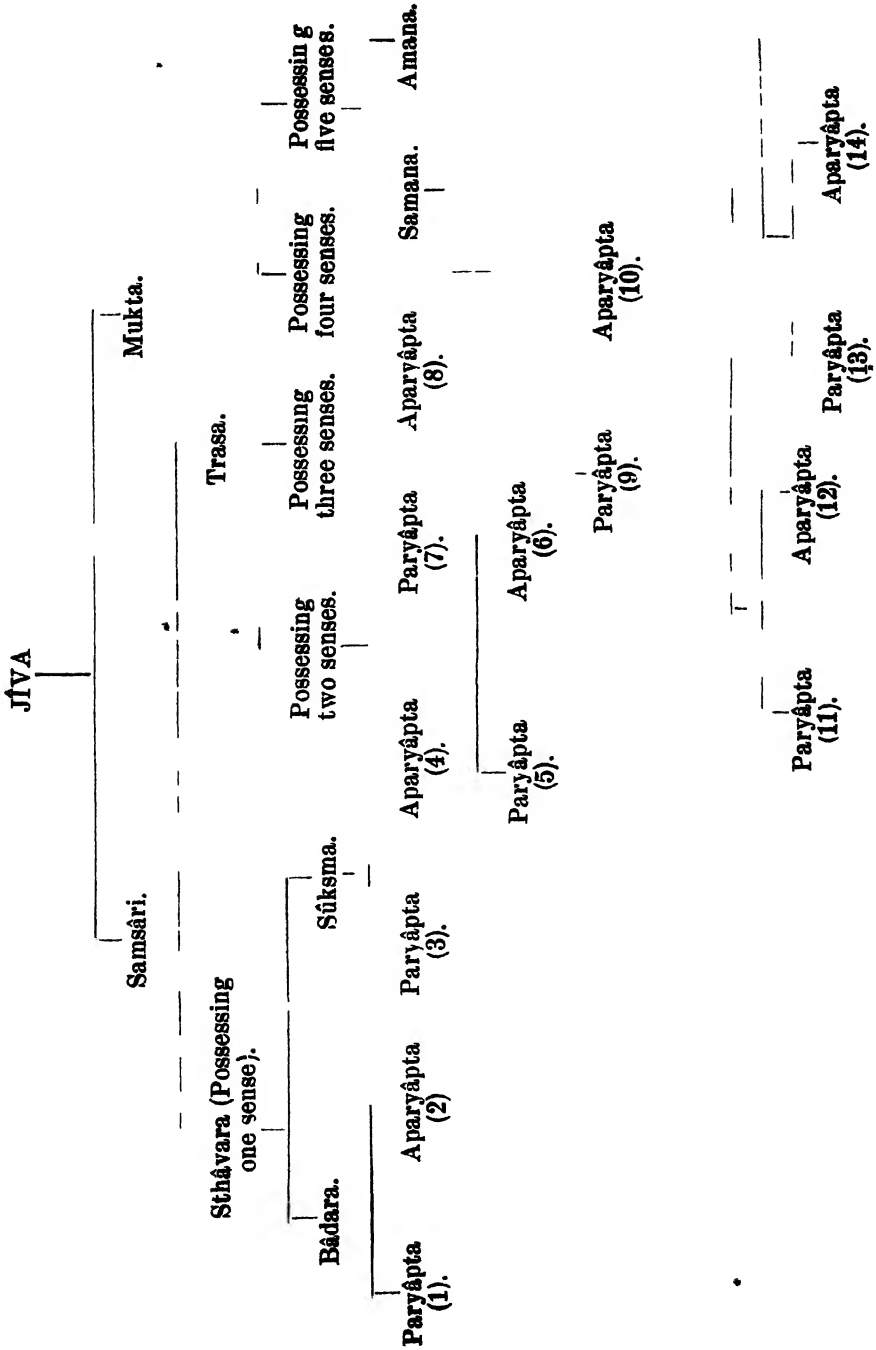
* “संज्ञिनः समनस्काः ।” [Tattvārthādhigama Sūtra II. 5. 24.]

† “हिताहितप्राप्तिपरिहारयोगुं यदेषविचारणारमिका संज्ञा” । [Tattvārthā-rāja-vārttika on Sūtra II. 5, 24].

‡ “आहारसरीरिन्द्रियपञ्चसी आणपाणमासमणो ।

अन्तरि पर्वं कुण्णि य पइन्द्रियवियलसण्णीयं ॥”

CHART II.—[JIVA-SAMASA.]

मग्गणगुणठाणेहि य चउदसहि हवन्ति तह असुद्धणया ।
विण्णयेया संसारी सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ १३ ॥ *

Maggaṇaḡuṇathāṇehi ya chaudasahi havanti taha asud-
dhanayā.

Viṇṇeyā saṃsārī savve suddhā hu suddhanayā.—(13).

Padapāṭha.—तह Taha, again. संसारी Saṃsārī, Saṃsārī (Jīva). असुद्धणया Asuddhanayā, according to Asuddha (impure) Naya. चउदसहि Chaudasahi, (according to) fourteen. मग्गणगुणठाणेहि Maggaṇaḡuṇathāṇehi, Mārgaṇā and Guṇasthāna. हवन्ति Havanti, are. य Ya, but. सुद्धणया Suddhanayā, according to Suddha (pure) Naya. सव्वे Savve, all. हु Hu, surely. सुद्धा Suddhā, Suddha (pure). विण्णयेया Viṇṇeyā, are to be known.

13. Again, according to impure (Vyavahāra) Naya, Saṃsārī Jīvas are of fourteen kinds according to Mārgaṇā and Guṇasthāna. But according to pure Naya, all Jīvas should be understood to be pure.

COMMENTARY.

This verse, if thoroughly understood, will make known to us the doctrine of Jainism about the gradual stages of development of soul.

The whole of the universe is full of very minute living beings, technically called Nigoda. These infinite and conscious beings are not in an appreciable state of development. From these beings come out the developing souls and, after passing the different stages of development, become liberated. There is no chance of any soul in which development has once begun to go back to the original Nigoda state. Nowhere in the universe can we find an inch of space which does not contain Nigoda beings. These beings are therefore the source from which souls longing for development come out. The stages of development are fourteen in number, and technically these are known

* Sanskrit rendering :

मार्गणागुणस्थानैः च चतुर्दशभिः भवन्ति तथा असुद्धनयात् ।

विण्णयेयाः संसारिणः सर्वे शुद्धाः खलु शुद्धनयात् ॥ १३ ॥

Mārgaṇaḡuṇasthānāḥ cha chaturdśabhiḥ bhavanti tathā asuddhanayāt.

Viṇṇeyāḥ saṃsāriṇaḥ sarvve śuddhāḥ khalu śuddhanayāt. (13).

as Guṇasthānas. In Gommatasāra, we have the following list of the fourteen Guṇasthānas :—

“मिच्छो सासण मिस्सो अविरट्सम्मो य वेसविरटो य ।

विरटा पमत्त इदो अपुब्ब अणियट्ठ सुद्धो य ॥

उवसंतसीणमोहो सजोगकेवलजियो अजोगी य ।

चउदस जीवसमासा कमेण सिद्धा य यावग्वा ॥”

[Jīva-kāṇḍa, 9, 10.]

i.e., “the fourteen Guṇasthānas should be known to be Mithyātva, Sāsādana, Miśra, Avirata-samyaktva, Deśavirata, Virata, Pramatta, Itara (i.e. Apramatta), Apūrvā, Anivṛitta, Sūkṣma, Upasānta-kṣāṇa-moha, Sayogi-kevali-jīva and Ayogi.”

In the first stage, a person has no belief in the truth of Jaina doctrines. Even when these are taught to him, he does not believe in them, but on the contrary holds false beliefs, whether taught or not. The true doctrines appear to him as distasteful as sweet syrup to a man suffering from fever.* This stage is known as the Mithyātva Guṇasthāna.

The second is a transitory stage. When one loses true belief and comes to believe false doctrines as in the first stage, he passes through the second stage which is known as Sāsādana. This is an intermediate stage in the fall from the heights of Samyaktva (right belief) to the level of Mithyātva (false belief).†

In the third or Miśra stage, a person has true and false beliefs in a mixed way. That is to say, neither a desire to have true beliefs

* “मिच्छोदयेण मिच्छत्तमसहणं तु तच्चअत्याणं ।

...
मिच्छत्तं वेदतो जीवो विवरीयदंसणो होदि ।

य य धम्मं रोचेदि इ मडुरं खु रत्तं जहा जरिदो ॥

मिच्छाहट्ठी जीवो उवहट्ठं पवयणं य सहहदि ।

सहहदि अस्सम्भावं उवहट्ठं वा अणुवहट्ठं ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kāṇḍa, 15, 17, 18.]

† “सम्मत्तरयणपवयसिहरादो मिच्छभूमिसममिमुहो ।

यासियसम्मत्तो सो सासणणामो मुयेयदो ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kāṇḍa, Verse 20.]

nor a wish to give up false ones, appear in his mind. *Samyaktva* and *Mithyâtva* are mixed up, like curd and treacle. ~

A person in the fourth stage controls excessive anger, pride, deceit and greed, † and does not doubt the truth of right doctrines. But, while in this stage, he is unable to control the moderate or slight degrees of anger, etc. However, an effort for self-control is made as the person appreciates the value of it, though the effort is successful only to a very limited extent.

In the fifth stage, a person becomes able to control moderate degrees of passions like anger, etc., and succeeds in establishing self-control to a greater extent than in the fourth stage.

In the sixth stage, a person begins to refrain from injury, falsehood, taking any substance which is not given to him, lust and a desire to have worldly possessions. But his attempts are not always successful.

In the seventh stage, a person succeeds in practising, without any transgression, non-injury, truth, chastity, non-acceptance of things not presented and of possessions in general.

In the eighth stage, mild states of passions still arise, but the person enjoys an inexpressible delight by either checking or destroying their consequences.

A person in the ninth stage becomes void of the desire to have enjoyments which he saw, heard or partook of previously, and practises meditation about the true nature of his soul.

In the tenth stage, a person by meditation becomes capable of subduing or destroying the subtle forms of greed.

* “ दहि-गुडमिव वामिस्सं पुहभावं येष कारिदुं सकं ।

एवं मिस्सयभावो सम्मामिच्छोसि यादब्धो ॥ ”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, Verse 22.]

† It should be mentioned here that in Jainism the passions *Krodha* (anger) *Māna* (pride), *Māyā* (deceit) and *Lobha* (greed) are known as *Kaṣāyas*. These passions are of four degrees. The first and the most excessive form of these is termed *Anantānubandhi*. The passions in this state are said to be as permanent as lines cut out on a stone. The next stage is *Pratyākhyāna* and the passions last like lines on earth. The third stage is called *Apratyākhyāna* in which passions have their existence like lines on dust. In the fourth or *Samjvalana* state, the passions easily disappear like lines on water. The examples given show the gradual stages of duration and permanency of the passions. As a man passes through the successive stages of development, these various classes of passions disappear one by one.

In the eleventh stage, a person gains the power to control all Mohaniya (intoxicating) Karmas,* but these do not disappear altogether.

In the twelfth stage, all the passions and Mohaniya Karmas disappear altogether.

A person in the thirteenth stage destroys the Karmas called Jñānāvaraniya, Darśanā-varaniya and Antarāya† and appears like the sun freed from clouds. He attains knowledge of everything existing in the universe. But in this stage, Yoga‡ still remains which disappears in the next or fourteenth stage, and the person attains liberation.

Now we shall see what is meant by Mārganās. Those states by, or conditions in which, the Jīvas are found are known as Mārganās; and these are of fourteen kinds, viz., (1) Gati, (2) Indriya, (3) Kāya, (4) Yoga, (5) Veda, (6) Kāśīya, (7) Jñāna, (8) Samyama, (9) Darśana, (10) Leśyā, (11) Bhavya, (12) Samyaktva, (13) Samjñi and (14) Āhāra§.

Gati or condition of existence is of four kinds, viz., existence (1) as inmates of hell (2) as inmates of heaven (3) as human beings and (4) as lower animals ||

Indriya or senses are five, e.g., the senses of sight, hearing, touch, taste and smell.¶

Kāya or body is of six kinds, viz., five kinds of Sthāvara, earth, water, fire, air and vegetable and Trasa §

* For an explanation of Mohaniya Karmas, see the commentary on Verse 14. (Page 42).

† The first two Karmas have been described in commentaries on Verses 4 and 5.

For an account of the third, see the commentary on Verse 14. (Page 42)

‡ Yoga is the fourth Mārganā described below.

§ “आदि व जसु व जीवा मग्निज्जंते जहा तद्वा दिट्ठा ।

तापो बोद्धस जाये सुयणाये मग्गया होति ॥

गह-इदियेसु काये जागे वेदे कसायणाये य ।

संजमदंसण्णेस्सा भवियासम्मत्तसण्णि आहारे ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kāṇḍa, 146.]

|| “गह-उदयजपज्जाया चउगहगमणस्स हेउ वा इ गई ।

चारयतिरिक्कमाणुसदेवगइति य इवे चदुधा ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kāṇḍa, 146.]

¶ “फासरसगंधकवे सह जायं व विण्हयं जेलिं ।”

[Gommatasāra, Jīva-kāṇḍa, 146.]

* See a detailed description of Trasa and Sthāvara Jīvas in Verse 11. (Pages 31-33).

Yoga is the power of a Jiva possessing activities of mind, speech and body by which particles of matter are attracted towards it.* Yoga or union is mainly of three kinds, viz., (1) with respect to mind (2) with respect to speech and (3) with respect to body. The first two of these, again, are each of four kinds. Mind may be turned to things which are true, to things which are false, to things which are both true and false, and to things which are neither true nor false. Speech also might be directed to truth, falsehood, mixed truth and falsehood, and neither truth nor falsehood. Unity in body, again, is of seven kinds: (1) as in the bodies of human beings and lower animals which are fixed in limits (2) a mixed state of the first (3) as in the bodies of the inmates of heaven and hell which can increase or diminish (4) a mixed state of the third (5) as in the body which comes out of the head of a sage in the sixth stage of development to go to a Kevali † (6) a mixed state of the fifth and (7) as in the forms which result from the eight kinds of Karma. ‡

Veda or sex is of three kinds, male, female and eunuch.

Kaśāya or passions are four: anger, pride, deceit and greed. Each of these is, again, of four kinds, according to different degrees of intensity. §

Jñāna is of eight kinds, Mati, Śruta, Avadhi, Manah-paryaya, Kevala, Kumati, Kuśruta and Vibhaṅgāvadhi. ||

Samyama or restraint consists of keeping the Vratas (vows), observing the Samitis, checking the Kaśāyas or passions, giving up the Dandas and controlling the Indriyas (senses). ¶

Darśana is of four kinds, Chakṣu, Achakṣu, Avadhi and Kevala. §

* “पुगलविवाह-वेहोदयेण मणवयणकायजुत्तस्स ।

जीवस्स जा इ सत्ती कम्मागमकारणं जोगो ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, Verse 216.]

† See the commentary on Verse 10. (Page 30).

‡ For a description of eight kinds of Karma, see the commentary on Verse 14. (Page 42).

§ All these sixteen kinds of Kaśāyas have been described in a footnote on page 38.

|| See Verse 5. (Page 11).

¶ “वदसमिदिकसायाणं दंडाण तहिंदियाण पंचण्हं ।

चारणपालखणिग्गह्वागज्जो संजमो मणियो ॥”

§

[Gommatasāra, Jīva-kānda, Verse 464.]

See Verse 35. (Page 36) for a detailed description of Vrata and Samiti.

* See Verse 4. (Page 10).

Leśyâ is that by which a Jīva assimilates virtue and vice with itself.* Feelings arising from Yoga, coloured by passions, lead to Bhāva-Leśyâ and the actual colours of bodies produced by such feelings are called Dravya-Leśyâ. The colours are black, blue, pigeon, golden, lotus-like and white.† The first three are resultants of evil, and the last three of good emotions.

That quality by which a soul attains perfect faith, knowledge and conduct is known as Bhavyatva Guṇa, and that by which these are obstructed is called Abhavyatva Guṇa. Bhavya Mārgaṇâ defines Jīvas which possess each of these sets of qualities.

Samyaktva is perfect faith in the Tattvas or principal tenets of Jainism.

Samjñī Jīvas are those who with the help of mind are capable of teaching, of action, of giving advice, and of conversation. Asamjñī Jīvas are those who are incapable of these ‡ In Samjñī Mārgaṇâ, each of these classes of Jīvas are described.

Āhāra is the assimilation of material particles by Jīvas to preserve bodies.

These are the fourteen kinds of Mārgaṇâ.

Jīvas may be viewed with reference to each of these Mārgaṇâs or with reference to different Guṇasthânas or stages of development. But it must be remembered that all these characteristics are attributed to Jīvas from the ordinary point of view, for none of them really exist in Jīvas

* “लिंपइ अण्णीकीरइ पदीणं शियअपुण्णपुण्णं च ।

जीवोसि होदि लेस्सा लेस्सागुणआणयक्खादा ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, 488.]

† “किण्हा णीळा काऊ तेऊ पम्मा य सुक्कलेस्सा य ।

लेस्साणं णिहंसा छब्बेव हवन्ति शियमेण ॥

वण्णोदयेण अण्णिदो सरीरवण्णो दु दव्वदो लेस्सा ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, 492, 498.]

‡ “सिक्खाकिरियुवदेस्साकावग्गाही मणोवलंवेण ।

ओ जीवो सो सण्णी तव्विवरीयो असण्णी दु ॥”

[Gommatasāra, Jīva-kānda, 600.]

णिक्कम्मा अट्टगुणा किंचूणा चरमदेहदो सिद्धा ।

लोयगगठिदा णिच्चा उप्पादवयेहि संजुत्ता ॥ १४ ॥*

Ñikkammâ attagunâ kimchûṇâ charamadehado
siddhâ.

Loyaggathidâ nichchâ uppâdavayehi sañjuttâ.—
(14).

Padapāṭha.—**णिक्कम्मा** Ñikkammâ, void of Karmas. **अट्टगुणा** Attagunâ, possessed of eight qualities. **चरमदेहदो** Charamadehado, than the final body. **किंचूणा** Kimchûṇâ, slightly less. **णिच्चा** Nichchâ, eternal. **उप्पादवयेहि** Uppâdavayehi, Utpâda and Vyaya. **संजुत्ता** Sañjuttâ, consisting of. **सिद्धा** Siddhâ, liberated. **लोयगगठिदा** Loyaggathidâ, existing at the summit of Loka.

14. The Siddhas (or liberated Jīvas) are void of Karmas, possessed of eight qualities, slightly less than the final body, eternal, possessed of Utpâda (rise) and Vyaya (fall), and existent at the summit of Loka.

COMMENTARY.

According to Jainism, Jīvas, as long as they are not liberated, are connected with Karma. But a liberated Jīva is free from all Karmas. Karmas are recognised to be of eight kinds, viz., Jñānāvaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Vedanīya, Mohanīya, Āyu, Nāma, Gotra and Antarāya. It has already been described in the commentaries on Verses 4 and 5 (Pages 10 and 16) that Jñānāvaraṇīya and Darśanāvaraṇīya Karmas are those which obscure infinite Jñāna and Darśana of a Jīva. Vedanīya Karmas tend to produce pain and pleasure in a Jīva. Mohanīya Karmas infatuate Jīvas, making these unable to distinguish right from wrong. Āyu Karmas sustain Jīvas for a certain period and determine their tenure of existence. Nāma Karmas give them their personalities, and Gotra Karmas conduce to their being produced in a particular social surrounding. Antarāya Karmas throw obstacles to the performance of right action

* Sanskrit rendering :

निष्कर्माणः अष्टगुणाः किञ्चिद्वृणाः चरमदेहतः सिद्धाः ।

लोकाग्रस्थिताः नित्याः उत्पादव्ययाभ्यां संयुक्ताः ॥ १४ ॥

Niṣkarmāṇaḥ aṣṭagunāḥ kiñchiddvṛṇāḥ charamedehataḥ siddhāḥ,
Lokāgrasthitāḥ nityāḥ utpādayayavyāṃ sañjuktāḥ.—(14).

by the Jīvas. Thus all these varieties of Karmas* operate to make a Jīva have different qualities and characteristics in its Samsāri or worldly state of existence. But as a Jīva begins to pursue the path of gradual development, these Karmas disappear one by one until at last the said Jīva becomes liberated.

Being void of Karmas, a Jīva resides at the top of the Loka,† and the following eight qualities can then be found in it : Samyaktva, Jñāna, Darśana, Vīrya, Sūkṣma, Avagāhana, Agurulaghu and Avyāvādha. Samyaktva is perfect faith or belief in the Tattvas or essential principles of Jainism. Jñāna and Darśana have been explained in Verses 4 and 5. Vīrya (literally, power) is the absence of fatigue in having a knowledge of infinite substances. Sūkṣma literally means fineness, and the possession of this quality makes a liberated Jīva incapable of being perceived by the senses, which can perceive the gross bodies only. Avagāha is interpenetrability, that is to say, one liberated Jīva can allow others to exist without obstruction, just as the light of a lamp does not prevent the interpenetration of the light of other lamps. Agurulaghu means "neither heavy nor light." By possessing this quality, a liberated Jīva does neither go up like a light thing nor go down like a heavy object, but remains stationary. Avyāvādha is undisturbable bliss in which the disturbance of equilibrium caused by happiness or misery is entirely absent. In a word, a liberated Jīva being freed from Karmas goes up to the summit of the Loka and remains there stationary, possessed of perfect faith, power and infinite Jñāna and Darśana and enjoying eternal bliss without obstructing other Jīvas of the same kind. Such a Jīva has a body slightly less than the final body as recognised in the Jaina canons.

A liberated Jīva, again, is eternal in its essential character, though perpetual modifications of it may go on in its condition. To give an example of such modifications, we may say that a ball of gold has certain essential characteristics and may always be said to possess these characteristics throughout its various modifications. Now, if we prepare a ring from this gold, we have an instance of a modification which arises (Utpāda) from the original state of the ball of gold. Again, if the ring be destroyed, we shall have another modification consisting of the destruction (Vyaya) of the stage of existence of

* There are many sub-divisions of each of the eight kinds of Karmas mentioned above. A detailed description of these may be found in works like Tattvārthadhigama Sūtra, Chapter VIII, Gommatasāra, (Karmakānda,) etc.

† See commentary on Pages 56 and 58.

the ball of gold as a ring. Every substance in the universe is, according to Jainism, possessed of the quality of permanency (Nityatva), with generation (Utpāda) and decay (Vyaya) of the modifications of itself. Being possessed of these qualities, is technically called 'Sat'; and this 'Sat' defines a substance (Dravya) in Jainism *

अजीवो पुण णेओ पुगल धम्मो अधम्म आयासं ।

कालो पुगल मुत्तो रुवादिगुणो अमुत्ति सेसा दु ॥१५॥†

Ajīvo puṇa ñeyo puggala dhammo adhamma āyāsam

Kālo puggala mutto rūvādiguṇo amutti sesā du—(15).

Padapāṭha -पुण Puṇa, again. पुगल Puggala Pudgala. धम्मो Dhammo Dharma अधम्म Adhamma, Adharma. आयास Āyāsam, Ākāśa काले Kālo, Kāla, (Time). अजीवो Ajīvo Ajīva णेओ Ñeyo, to be known. पुगल Puggala, Pudgala. रुवादिगुणो Rūvādiguṇo, possessing the qualities, Rūpa, etc. मुत्तो Mutto, having form. दु Du, but. सेसा Sesā, the rest अमुत्ति Amutti, without form.

15. Again, Ajīva should be known to be Pudgala, Dharma, Adharma, Ākāśa and Kāla Pudgala has form and the qualities, Rūpa, etc But the rest are without form.

*“उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ।”

“सद्द्रव्यलक्षणम् ।”

[Tattvārthadhigama Sutra V 30. 20.]

Again—

“स्वजात्यपरित्यागेन भावान्तरावाप्तिरुत्पादः । तथा पूर्वभावविगमो व्ययः ।

ध्रुवे स्थैर्यकर्मणो ध्रुवतीति ध्रुवः ।”

[Tattvārtharājavārttika V. 20 (1, 2 and 3) ;

i.e., “Utpāda is having a modification by a substance without leaving its own kind, (e.g., the transformation of a lump of clay into a pot.) Vyaya is the change or disappearance of a form, (e.g., the change of a pot into pieces). Dhrauvya consists of the existence of the essential characteristics throughout different modifications (e.g., the existence of clay as such.)”

† Sanskrit rendering :

अजीवः पुनः णेयः पुगलः धर्मः अधर्मः आकाशम् ।

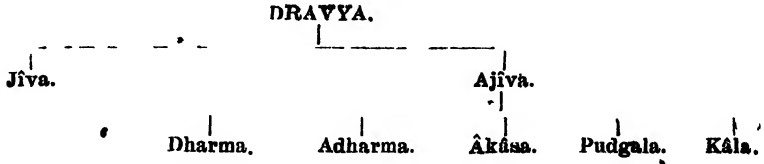
कालः पुगलः मूर्त्तः रूपादिगुणः अमूर्त्तयः शेषाः तु ॥ १५ ॥

Ajīvaḥ puṇaḥ ṇeyyaḥ puggalaḥ dharmāḥ adharmaḥ ākāśam

Kālaḥ, puggalaḥ mūrttaḥ rūpādiguṇaḥ amūrttayaḥ śeṣāḥ tu—(15).

COMMENTARY.

We have now arrived at the end of the subdivisions of Dravya. The following table will illustrate the varieties of Dravya with sub-classes

Innumerable passages might be quoted from all sorts of Jain works which contain a mention and description of these varieties of Dravya. In Tattvārthādhigama Sūtra we have —

“द्रव्याणि ।” [V. 1].

“अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ।” [V. 1].

“जीवाश्च ।” [V. 3].

“कालश्च ।” [V. 39].

i e., “The Dravyas are Dharma, Adharma, Ākāśa and Pudgala which are Ajīvas having Kāya (body). The Jīvas also (are Dravyas) Kāla too is Dravya.”

Jīva and the four Ajīvas Pudgala, Dharma, Adharma, and Ākāśa have Kāya (body) and are known as Pañcāstikāyas (the Five Astikāyas). Kāla, though an Ajīva, has no body. It is Akāya (or without body). This is why Kāla is mentioned separately and last of all in the Sūtras quoted above

In all the Jaina Purāṇas there is a description of Dravyas. We quote one verse only from a manuscript of Vardhamāna Purāṇa by Bhattāraka Sakalakīrti.

“अथ पुद्गल एवात्र धर्मोऽधर्मो द्विधा नमः ।

कालश्च पञ्चधैवेत्यजीवतत्त्व जगौ जिनः ॥”

[Canto XVI. Śloka 15.]

i e., “Then Jina (Mahāvīra) spoke about the five sorts of Ajīva, *viz.*, Pudgala, Dharma, Adharma, Ākāśa and Kāla.

As in all the Purāṇas so in all Jain Kāvya also we find enumeration and description of Dravyas. A peculiarity of Jain Kāvya is that in the last Canto of nearly all of these works we find a brief summary of the principles of Jainism. It is no wonder therefore

that we shall find a description of Dravyas there. Two such passages are quoted here.

“धर्माधर्मौ नमः कालः पुद्गलश्चेति पञ्चधा ।

अजीवः कथ्यते सम्यग्जिनैस्त्वार्थदर्शिभिः ॥

षड्-द्रव्याणीति वर्यन्ते समं जीवेन तान्यपि ।

विना कालेन तान्येव यान्ति पञ्चास्तिकायताम् ॥”

[Dharmaśārinābhyudaya Kāvya, Canto XXI. 81. 82].

“धर्माधर्मावथाकाशं कालः पुद्गल इत्यपि ।

अजीवः पञ्चधा ज्ञेयो जिनागमविशारदैः ॥

एतान्येव सजीवानि षड्-द्रव्याणि प्रचक्षते ।

कालहीनानि पञ्चास्तिकायास्तान्येव कीर्त्तिताः ॥”

[Chandraprabha-Charita Kāvya, Canto XVIII. 67. 68].

i.e., “Dharma, Adharma, Ākāśa, Kāla and Pudgala—these five are called Ajīvas. These with Jīva make up the six Dravyas. Excluding Kāla, the remaining five make up the five Astikāyas.”

It is needless to quote any more parallel passages from works like Pañchāstikāyasamayāsāra, Dravyānuyogātarkaṇā, etc.

In the text we have “Pudgala has form.” In Tattvārthādhigama Sūtra, we find “The Pudgalas have Rūpa” [“रूपिणः पुद्गलाः V. 5]. The following explanation of Rūpa in this aphorism is found in the Tattvārtharāja-vā-rttika : “Though the word Rūpa has various meanings, it is here synonymous with ‘shape’ according to the authority of the Śāstras. Or it may be taken to mean a certain quality (*viś*, that quality which is capable of being perceived by the eyes “अधुर्महणयोग्यः”)* The word “Mūrttaḥ” in our text signifies ‘that which has Mūrtti (shape).’ This Mūrtti should be understood to be the same as “Rūpa” mentioned in Tattvārthādhigama Sūtra. That is to say the word “Rūpa” in our text is not used in the same sense as it is used in the Tattvārthādhigama Sūtra. In the latter “Rūpa” is used to denote “Shape or form” but in our text it is used to denote “Colour.” In our text “Shape or form” is indicated by the word “Mūrtti” and not “Rūpa.” This should be remembered to avoid confusion.

In our text we have “Pudgalas have the qualities, Rūpa, etc.” The qualities are touch, taste, smell and colour. All these qualities

* “रूपशब्दस्यानेकार्थत्वे मूर्तिपर्यायग्रहणं शास्त्रसामर्थ्यात् ।”

“गुणविशेषवचनग्रहणे वा ।”

[Vārttikas 2, 3 on Aphorism V. 5].

are enumerated in Tattvārthādhiḡama Sūtra “स्पर्शरसगन्धवर्कवन्तः पुद्गलाः ।” [V. 23] i.e., “Pudgalas have touch, taste, smell and colour.” In Vardhamāna-Purāṇa by Sakalakīrti also we have

“वर्णगन्धरसस्पर्शमयाश्चानन्तपुद्गलाः ।”

[Canto XVI. Verse 16.]

i.e., “Pudgalas are endless and characterised by colour, smell, taste and touch.” The varieties of colour, etc., have already been mentioned in the commentary to Verse 7. (Page 23).

Thus we find that among the five varieties of Ajiva, Pudgala has shape and possesses colour, smell, taste and touch. The other four Ajivas, Dharma, Adharma, Kāla and Akāśa have no form.

सद्दो बंधो सुहमो थूलो संठाणभेदतमछाया ।

उज्जोदादवसहिया पुगलदव्वस्स पज्जाया ॥१६॥*

Saddo bandho suhamo thūlo saṁthāṇa-bheda-tama-chhāyā.

Ujjodādava-sahiyā puggala-davvassa pajjāyā.— (16).

Padapāṭha.—सद्दो Saddo, sound. बंधो Bandho, union. सुहमो Suhamo, fineness. थूलो Thūlo, grossness. संठाणभेदतमछाया Saṁthāṇa-bheda-tama-chhāyā, shape, division, darkness, and image. उज्जोदादवसहिया Ujjodādava-sahiyā, with lustre and heat. पुगलदव्वस्स Puggala-davvassa, of Pudgala substances. पज्जाया Pajjāyā, modifications.

16. Sound, union, fineness, grossness, shape, division, darkness and image, with lustre and heat (are) modifications of the substance (known as) Pudgala.

COMMENTARY.

Śabda or sound is said to be of two kinds—Bhāṣā-lakṣaṇa (as incorporated in languages) and Abhāṣā-lakṣaṇa (which does not find place in any language). The first, again, is of two kinds, viz. (1) sounds which are expressed by letters and (2) sounds which are not expressed by letters. It is said that the last-mentioned kind of sounds is made by creatures who possess two, three or four senses. or by the Kevalis.

* Sanskrit rendering:

शब्दः बन्धः सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानभेदतमच्छायाः ।

उद्योतातपसहिताः पुद्गलद्रव्यस्य पर्यायाः ॥१६॥

Śabdaḥ bandhaḥ sūkṣmaḥ sthūlaḥ saṁsthāna-bheda-tama-śchhāyāḥ.
Udyotātapasahitāḥ pudgaladravyasya paryāyāḥ—(16).

Sounds not finding place in languages are again of two kinds : (1) produced by human beings and (2) resulting from other sources, as the noise of thunder, etc. The first of these, again, are of four kinds : (a) Tata or that produced from musical instruments covered by leather, (b) Vitata or that produced from string-instruments, (c) Ghana or that produced from metallic instruments and (d) Sauṣira or that produced from wind-instruments.* It should be mentioned in this connection that there is a difference in the nomenclature of musical instruments between the Jainas and the Hindus, for the latter call Tata by the name of Ânaddha and Vitata by the name of Tata.†

The following theory of sounds is found in Verse 79 of the Pañchâstikâyasamayasâra :

“सदो खंधप्यभवो खंधो परमाणुसंगसंघादो ।

पुट्टेसु तेसु जायदि सदो उप्पादगो खियदो ॥”

i.e., “The combination of atoms is known as Skandha. Sound results when Skandhas strike against one another.” Thus it has been laid down that all sounds result from the Skandhas of Pudgala (matter).

Bandha or union is mainly divided into two heads, (1) Prâyogika (produced by the efforts of body, speech, or mind of a person) and (2) Vaisrasika (produced without any kind of effort of any person).

Prâyogika may again be (1) Jîva-viṣaya, i.e., union of non-living substances only or (2) Jivâjîva-viṣaya, i.e., union of living with non-living substances. Jivâjîva-viṣaya Bandha, again, may result (1)

* “शब्दो द्वेधा भाषालक्ष्यविपरीतत्वात् ।

भाषात्मक उभयथा अक्षरीकृतेतरविकल्पात् ।

अभाषात्मक द्वेधा प्रयोगविरुद्धानिमित्तत्वात् ।

तत्र वैज्ञसिको बलाहकादि-प्रभवः ।

प्रयोगश्चतुर्धा ततविततघनसौषिरमेदात् ।”

Tattvârtha-râja-vârttika, V. 24 (2, 3, 4, 5 and 6).

† Compare the Hindu nomenclature, e.g.

“ततं क्षीणादिकं वाद्यमानञ्च मुरजादिकम् ।

वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥” [Amarakoṣa]

with

“चर्मततनात्ततः पुष्करमेरीर्दुरादिप्रभवः ।

विततः तंक्षीकृतो क्षीणासुषोषादिसमुद्भवः ।”

Tattvârtha-râja-vârttika, V. 24 (6).

from Karma (producing eight kinds of bondage corresponding to eight kinds of Karma, viz., Jñānāvaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Bedanīya, Mohanīya, Nāma, Āyur and Antarāya)* or (2) from No-Karma. This last, again, is of five kinds: (1) Ālapana, (e.g., the fastening of a rope or chain to a chariot, etc.) (2) Ālepana (e.g., painting the walls, etc.) (3) Saṃśleṣa (e.g., joining of pieces of wood together by a carpenter, etc.) (4) Śarīra (e.g., the union of limbs in a body) and (5) Śarīri (e.g., the union of different bodies).

Vaiśrasika Bandha, again, is either (1) Anādi or eternal, as the union of the whole mass or parts of Dharma, Adharma and Ākāśa† or (2) Ādimat or that which has a beginning having resulted from a definite cause, e.g., the union of different colours in a rainbow.

The whole or half or a quarter of each of Dharma, Adharma and Ākāśa may be said to contain different parts which are attached to one another.‡ Thus there arise nine kinds of union which are eternal.§

Saukṣmya or fineness is of two kinds: (1) that which is found in the atoms, beyond which there is nothing more fine, and (2) that which is found in other substances and which is of different degrees as the same is relative to that of different substances.||

Sthaulya or grossness is, similarly, of two kinds: (1) grossness of the maximum limit, e.g., that of the whole universe and (2) grossness less than the maximum limit which may be of various degrees.¶

Saṃsthāna or shape is of two kinds: (1) that which can be

* See Commentary on Verse 14 for an explanation of these eight kinds of Karma.

† See Verses 17, 18 and 19 for definitions of Dharma, Adharma and Ākāśa.

‡ “कृत्स्नो धर्मास्तिकायः, तदर्थं देशः, अर्धार्थं प्रदेशः। एवं अधर्माकाशयोरपि।”—“धर्माधर्माकाशानामेकशः त्रैविध्यान्नवविधः।”

Tattvārtha-rāja-vārttika, V. 24 (11).

§ “बंधोऽपि द्वेधा विस्त्रसाप्रयोगमेदात्। आद्यो द्वेधा आदिमदनाविविकल्पात्।

विस्त्रसा विधिविपर्यये निपातः। प्रयोगः पुरुषकायवाङ्मनःसंयोगलक्षणाः॥”

“प्रायोगिकः द्वेधा अजीवविषयो जीवाजीवविषयश्चेति।.....जीवाजीवविषयः कर्मनोऽकर्मबन्धः। कर्मबन्धो ज्ञानावरणादिरष्टधा। नो-कर्मबन्धः...पंचविधः आलपनालेपनसंश्लेषशरीरशरीरिमेदात्।” [तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ॥५१२४। (१०११। १२।१३।)]

|| “सौख्यं द्विविधं अत्यमापेक्षिकं च।” [तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ॥५१२४।१४।]

¶ “तथा स्थौल्यम्।” [तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ॥५१२४।१५।]

permanently defined (e.g., as round, square, triangular, etc.) and (2) that which cannot be permanently defined (e.g., the shape of clouds).*

Bheda (division or separation) is of six kinds: (1) Utkara (e.g., sawing a piece of wood), (2) Chûrṇa (e.g., grinding wheat into powder), (3) Khanda (e.g., breaking up a pitcher into its different parts), (4) Chûrṇika (e.g., separating the chaff from rice, pulses, etc.), (5) Pratara (e.g., dividing mica into many slices) and (6) Aṇuchātana (e.g., causing sparks to fly out from a glowing ball of iron)†.

Tamaḥ is darkness.‡ Uhhâya is of two kinds: (1) Inverted images, as seen in mirror, etc. and (2) un-inverted images. In the first of these, the left side becomes right and *vice versa*. Herein lies the difference between the two§ Âtapa is heat caused by the sun, and Udyota is the light resulting from the moon, fire-fly, jewels, etc.||

All these things are mere modifications of Pudgala.

* “संस्थानं द्वेधेत्यलक्षणं अनित्यं-लक्षणं च । वृत्तत्र्यस्रचतुरस्त्रायतनपरि-
मंडलादित्यमतोन्यदनित्यम् ।” [तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१६।१७]

† “भेदः षोडोत्कर-चूर्ण-खण्ड-चूर्णिका-प्रतराणुचटनविकल्पात् ।”

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१८।]

‡ “तमो हृष्टिप्रतिबंधकारणं । [तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४।१९।]

§ “छाया प्रकाशावरणनिमित्ता । सा द्वेधा तद्वर्णादिविकार-प्रतिबिम्बमात्र-
ग्रहणविकल्पात् ।”

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४। (२०।२१)]

|| आतप उष्णप्रकाशलक्षणः । उद्योतश्चन्द्रमणिसद्योतादिविषयः ।”

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् ५।२४। (२२।२३)]

CHART III.

TABLE I.

ŚABDA

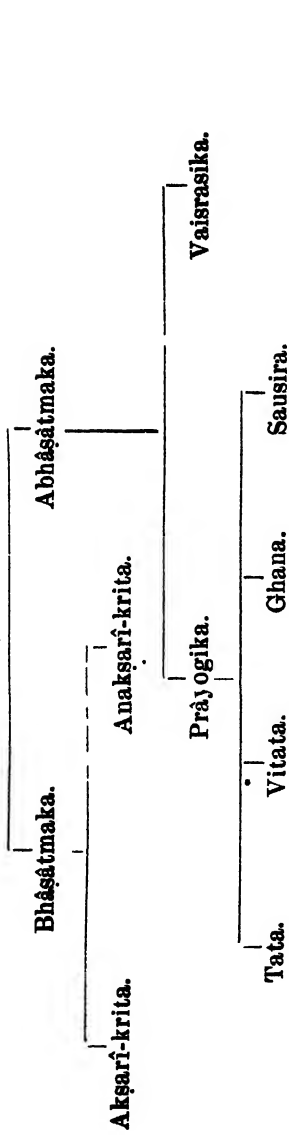
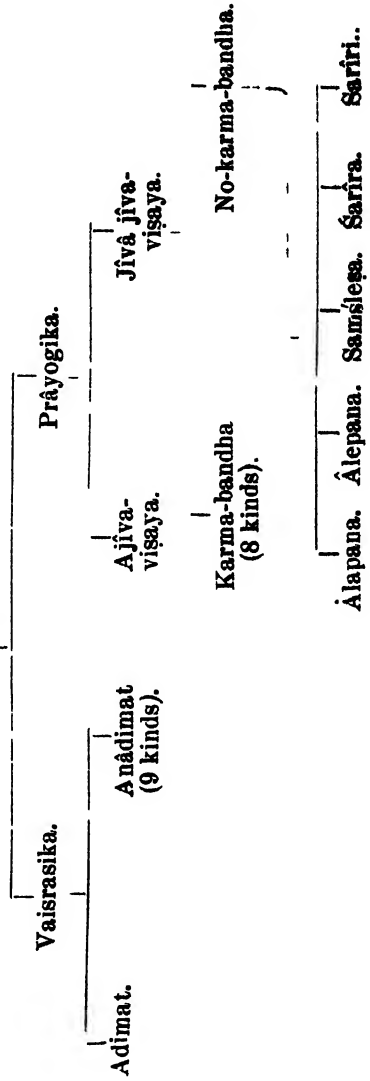

TABLE II.

BANDHA.

गङ्ग-परिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमणसहयारी ।

तोयं जह मच्छाणं अच्छंता ऐव सो ऐई ॥१७॥*

Gayi-pariṇayāṇa dhammo puggalajīvāṇa gamana-sahayāri
Toyam jaha machchhāṇam achchhantā ēva so ēī.

Padapāṭha.—जह Jaha, as. गङ्ग-परिणयाण Gai-pariṇayāṇa, engaged in moving.
मच्छाणं Machchhāṇam, fish. गमणसहयारी Gamana-sahayāri, assisting the move-
ment. तोयं Toyam, water पुग्गलजीवाण Puggala-jīvāṇa, of the Pudgala and Jīvas.
धम्मो Dhammo, Dharma. सो So, that. अच्छंता Achchhantā, those not moving.
ऐव Nēva, does not. ऐई Nēi, moves.

17. As water assists the movement of moving fish, so Dharma (assists the movement of moving) Pudgala and Jīva. (But) it does not move (Pudgala and Jīva which are) not moving.

COMMENTARY.

In this verse, we have a description of a peculiar substance known as Dharma in Jain philosophy. It should be remembered that the meaning of the word Dharma, as used by the Jainas, has not the slightest resemblance to that of the same word in Hindu philosophy.†

The Jaina philosophers mean by Dharma a kind of ether, which is the fulcrum of motion. With the help of Dharma, Pudgala and Jīva move. Dharma does not make these move, but only assists them in their movement when they begin to move. In all works in Jaina literature, we have nearly the same illustration given of Dharma. The illustration is as follows. As fish move in water, without being impelled in their movement by water, but only receiving assistance of the water in their movement, so Pudgala and Jīva move, assisted by

* Sanskrit rendering:

गतिपरिणतानां धर्मः पुद्गलजीवानां गमनसहकारी ।

तेनैव जह मच्छाणं न अच्छन्ता नैव स नयति ॥१७॥

jīvāṇāṃ gamana-sahakāri,

tām naiva sa nayati—(17).

देदिभिः यथाकालं, अमिव्यक्तज्ञानदर्श-
रुढा एताः संज्ञा ज्ञेयाः क्रियानिमित्ता

—वायराजवार्त्तिकम् [५।१।१७।१८।]

Dharma, but not impelled by it. Dharma has no form, is eternal and void of activity. These characteristics of Dharma has been thus enumerated in Varadhamāna Purāṇa by Sakala-Kīrti :

“जीवपुद्गलयोर्धर्मः सहकारी गतेर्मतः ।

अमूर्तो निष्क्रियो नित्यो मत्स्यानां जलवद् भुवि ॥”

(Canto XVI, verse 29.)

i.e., “Dharma is known to be the helper of motion of Jiva and Pudgala, is formless, inactive and eternal. (It acts like) water to fish in the world.”

In Pañchāstikāya Samāśāra we have :

“उदयं जह मच्छाणं गमणागुग्गाहयं हवदि लोए ।

तइ जीवपुग्गलाण धम्मं दव्वं वियाणेहि ॥”

(Verse 85.)

i.e., “Know that, as water helps the movement of fish, so Dharma (helps the movement of) Jiva and Pudgala.”

Amrita Chandra Sūri has written in his Tattvārthasāra, “That is called Dharma which help the motion of things which have begun to move by themselves. Jivas and Pudgalas resort to Dharma when they are going to move, as fish take the help of water in their movement.”

“क्रियापरिणतानां यः स्वयमेव क्रियावताम् ।

आदधाति सदायत्वं स धर्मः परिणीयते ॥

जीवानां पुद्गलानां च कर्तव्ये गत्युपग्रहे ।

जलवन्मत्स्यगमने धर्मः साधारणाश्रयः ॥”

[तत्त्वार्थसारः ३ । ३३ । ३४ ।]

In Jain Kavyas also we have the same illustration of Dharma, and we shall only quote two such passages here :—

“धर्मः स नातिवैरुक्तो यो भवेद् गतिकारणम् ।

जीवादीनां पदार्थानां मत्स्यानामुदकं यथा ॥”

[धर्मशार्माभ्युदयम् । १ । ८३ ।]

i.e., “That which becomes the fulcrum of motion of substances, like Jivas, etc., as water is to fish is called Dharma by those versed in the Tattvas ”

“जलवन्मत्स्ययानस्य तत्र ये गतिकारणम् ।

जीवादीनां पदार्थानां स धर्मः परिवर्णितः ॥

लाफाकाशमभिव्याप्य संस्थितो मूर्तिवर्जितः

नित्यावस्थितिः संयुक्तः सर्वज्ञानगोचरः ॥”

[चन्द्रप्रमखरितम् । १८ । १९-२०]

“That is called Dharma which is the cause of movement of substances, like Jīvas, etc., as water (is the helper) of the movement of fish. It exists pervading Lokākāśa, is formless and eternal, and is the object of knowledge of only the omniscient.”

Dharma is, therefore, that which, not moving in itself and not imparting motion to anything, helps the movement of Jīva and Pudgala. Without Dharma, the motion of Jīva and Pudgala would be impossible.

ठाणजुदाण अधम्मो पुग्गलजीवाण ठाणसहयारी ।

छाया जह पहियाणं गच्छन्ता णंवे सो धरई ॥ १८ ॥ *

Thāṇajudāṇa adhammo puggalajīvaṇa thāṇasahayārī.

Chhâyâ jaha pahiyāṇaṃ gachchhantâ neva so dharayî—

(18.)

Padapāṭha.—जह Jaha, as. छाया Chhâyâ, shadow. पहियाणं Pahiyāṇaṃ, of the travellers. ठाणजुदाण Thāṇajudāṇa, stationary. पुग्गलजीवाण Puggalajīvaṇa, of the Pudgalas and Jīvas. ठाणसहयारी Thāṇa-sahayārī, is assistant in making stationary. अधम्मो Adhammo, Adharma. सो So, that. गच्छन्ता Gachchhantâ, those moving. णंवे Neva, does not. धरई Dharayî, holds.

18. As shadow (assists the staying of) the travellers, (so) Adharma assists the staying of the Pudgalas and Jīvas which are stationary. But that (i.e., Adharma) does not hold back moving (Pudgalas and Jīvas).

COMMENTARY.

Adharma is exactly the opposite of Dharma which has been described in Verse 17. Dharma is the fulcrum of motion, and Adharma is the fulcrum of rest. *Vide—*

“जह ह्यदि धम्मद्वयं तह तं जायेह दहमधम्मकं ।

डिदि-किरियाजुसाणं कारखमदं तु पुडवीव ॥”

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । ८६ ।]

Adharma, like Dharma, is eternal, without form and without

* Sanskrit rendering :

स्थानजुदानां अधर्म्मोः पुग्गलजीवानां स्थानसहकारी ।

छाया जहा पहियाणां गच्छन्ता नैव स धरति ॥ १८ ॥

Thāṇajudāṇaṃ adhammaḥ puggalajīvaṇaṃ thāṇa-sahakārī.
Chhâyâ jaha pahiyāṇaṃ gachchhantâ niva so dharati. (18.)

activity. It does not stop the motion of Jīva or Puḍgala, but assists them in staying still, while they are in a state of rest. *Vide—*

“स छाकर्ताप्यधर्मस्याजीवपुद्गलयोः स्थितेः ।

मित्योऽमूर्तः क्रियाहीनः छायेव पथिकाङ्गिणम् ॥”

[Vardhamāna Purāṇa, XVI. 30.]

The following examples are invariably found in all Jaina works, as illustrating Adharma. First, Adharma is likened to earth which does not stop creatures from moving but becomes a support of them when they are at rest. Secondly, Adharma is said to be like shadow which does not forcibly stop the travellers scorched by the rays of the sun from moving, but assists in their rest, while they of their own accord come to sit in the shade.

Both these examples are given in the Verse 84, Canto XXI of Dharmasāraṇabhyudaya Kāvya.

“छायेव धर्मतप्तानामद्वादीनामिव स्थितिः ।

द्रव्यानां पुद्गलादीनामधर्मः स्थितिकारणम् ॥”

i.e., “Adharma is the cause of rest of Dravyas, Puḍgala, etc., as shadow is that of (persons) heated by the rays of the sun, or as the earth is that of (creatures like) horses, etc.”

In Tattvārthaśāra, Chapter III, Verses 35 and 36 we have :

“स्थित्या परिणतानां तु सचिवत्वं दधाति यः ।

तमधर्मं जिनाः प्राहुर्निरावरणदर्शनाः ॥

जीवानां पुद्गलानाम्च कर्त्तव्ये स्थित्युपग्रहे ।

साधारणामधोऽधर्मः पृथिवीव गवां स्थितौ ॥”

i.e., “Jīvas, whose faith is unclouded, call that to be Adharma which ministers to the staying of Jīvas and Puḍgalas when these are prone to rest. Adharma supports all (to rest), like the earth allowing rest to the cows.”

In Chandraprabhacharita, Canto XVIII, Verse 71, we have :

“द्रव्यानां पुद्गलादीनामधर्मः स्थितिकारणम् ।

लोकैः निव्यापकत्वादिधर्मोऽधर्मोऽपि धर्मवत् ॥”

i.e., “Adharma is the cause of rest of Dravyas, Puḍgala, etc. Adharma, like Dharma, has the same characteristics, viz., it pervades Lokākāśa, etc. (the other qualities are that of being eternal, being without form, and being perceptible only by the omniscient.)

We should therefore remember that, without Dharma, it will be impossible for any substance (Dravya) to move. The universe is divided into two parts : (1) Lokākāśa, which is pervaded by Dharma and Adharma, and in which movement of the soul is

happen and (2) Alokākāśa, which is beyond Lokākāśa, and in which Dharma and Adharma are absent. We have learnt previously that one of the characteristics of a Jīva is to move upwards. When a Jīva makes an attempt to move upwards, in its gradual stages of development, it is able to do so through the assistance of Dharma. By gradually moving higher and higher, it reaches the limits of Lokākāśa, beyond which there is no Dharma. Hence, it is bound to stay there. This will explain why in Verse 14 we have said that liberated Jīvas stay at the top of Lokākāśa and, though possessing the characteristic of having an upward motion, they do not proceed any further.

अवगासदाणजोग्गं जीवादीणं वियाण आयासं ।

जेणं लोगागासं अल्लोगागासमिदि दुविहं ॥ १९ ॥*

Avagāsadāṇajoggaṃ jīvādīṇaṃ viyāṇa āyāsaṃ

Jeṇaṃ logāgāsaṃ allogāgāsamidi dubihaṃ—(19).

Padapīṭha. - जीवादीणम् Jīvādīṇaṃ, of the Jīvas. अवगासदाणजोग्गं Avagāsadāṇajoggaṃ, capable of allowing space. जेणं Jeṇaṃ, Jainas. आयासं Āyāsaṃ, Ākāśa. वियाण Viyāṇa, know. लोगागासं Logāgāsaṃ, Lokākāśa. अल्लोगागासं Allogāgāsaṃ, Alokākāśa. इदि Idi, thus. दुविहं Duvihāṃ, of two kinds.

19. Know that which is capable of allowing space to Jīva, etc., to be Akāśa, according to Jainism. Lokākāśa and Alokākāśa, thus (Akāśa is) of two kinds.

COMMENTARY.

The word Ākāśa is thus derived : “ That in which the substances, Jīva, etc., are revealed or that which reveals itself is known as Ākāśa,” or it may be thus derived : “ Ākāśa is that which allows space to other substances.”†

In our text, the last of the derivations is adopted, as this clearly

* Sanskrit rendering :

अवकाशदानयोग्यं जीवादीनां विजानीहि आकाशम् ।

जैनं लोकाकाशं अलोकाकाशमिति द्विविधम् ॥ १९ ॥

Avakāśadāṇayogyāṃ jīvādīnāṃ vijānīhi ākāśaṃ,
Jainaṃ Lokākāśaṃ Alokākāśamiti dvividhaṃ—(19).

† Vide : आकाशंनेऽस्मिन् द्रव्याणि स्वयं वा काशत इत्याकाशम् । (जीवादीनि द्रव्याणि स्वैः स्वैः पर्यायैः अव्यतिरेकेण यस्मिन्नाकाशंते प्रकाशंते तदाकाशं, स्वयं चात्मीयपर्यायमर्यादया आकाशत इत्याकाशम्) अवकाशदानाद् वा । (अथवा इतरेषां द्रव्याणां अवकाशदानादाकाशमिति पृषेदरादिषु निपातितः शब्दः ।)

explains the characteristics of Ākāśa. The chief characteristic of Ākāśa is to allow other substances to enter into or penetrate itself. This entering or penetration is expressed by the word *avagāha*, which Akalanka Deva explains as *Anuprabeśa* or interpenetration. Uṃā Svāmi has also mentioned this characteristic of Ākāśa, e.g.

“आकाशस्यावगाहः ।”

[Tattvārthādhigama Sūtra v. 18].

i.e., “interpenetrability is the characteristic of Ākāśa.”

In Pañchāstikāyasamayāsāra, verse 90, we have : “That which gives all the room to all Jīvas, Puṅgalas and the rest (i. e., Dharma Adharma and Kāla) is Ākāśa.”* In Tattvārthasāra, Chapter iii. Verse 38, we have a similar idea : † “Ākāśa is eternal, pervasive and all objects of the universe exist in it,”‡ and “it has no form.”§

Akalanka Deva gives the following example to illustrate the interpenetrability of Ākāśa. He says that as water allows a swan to enter in itself, so Ākāśa allows the other substances to penetrate itself.|| But this example, being taken from the material world, should not be accepted in a strict sense. For, really, a swan displaces some water; but Ākāśa being a subtle substance does not obstruct other substances. To have a better example, let us suppose the empty space between a room to be Ākāśa and the substances Dharma, Adharama, etc., to be lights of different lamps. Now, the space in a room can be filled up by the lights of different lamps which intermingle and penetrate the space. In the same manner, Ākāśa can allow the substances, Dharma, etc., to penetrate itself.

Ākāśa is of two kinds : Lokākāśa and Alokākāśa. These will be explained in the next verse.

* “सर्व्वेसिं जीवाणं सेसाणं तद्वय पुण्णलाणं च ।

जं देदि विवरमखिलं तं लोप हवदि आयासं ॥”

† “जीवानां पुण्णलानां च कालस्याधर्मधर्मयोः ।

अवगाहनहेतुत्वं तदिदं प्रतिपद्यते ॥”

‡ “नित्यं व्यापकमाकाशमवगाहैकलक्षणम् ।

चराचराणि भूतानि यत्रासंबाधमासते ॥”

§ “लोकालोकनभेदेदादाकाशोऽत्र द्विधा भवेत् ।

अवकाशप्रदः सर्व्वद्रव्यानां मूर्त्तिवर्ज्जितः ॥”

[Vardhamāna-Purāṇa, XVI, 31.]

|| “यथा जलमवगाहते हंसः ।”

[Tattvārtharājavārttika. V. 18 (2)]

धम्माधम्मा कालो पुग्गलजीवा य संति जावदिये ।

आयासे सो लोगो तत्तो परदो अलोगुत्तो ॥२०॥ ❀

Dhammâdhammâ kâlo puggala-jîvâ ya santi jâva-diye.

Âyâse so logo tatto parado alogutto.—(20).

Padapîṭha.—जावदिये Jâvadiye, in which. आयासे Âyâse, in Âkâśa. धम्माधम्मा Dhammâdhammâ, Dharma and Adharma कालो Kâlo, Kâla. य Ya, and. पुग्गलजीवा Puggalajîvâ, Pudgala and Jîva. संति Santi, exist. सो So, that. लोगो Loḡo, Lokâkâśa. तत्तो Tatto, that. परदो Parado, beyond. अलोगुत्तो Alogutto, is called Alokâkâśa.

20. Lokâkâśa is that in which Dharma, Adharma, Kâla, Pudgala and Jîva exist. That which is beyond (this Lokâkâśa) is called Alokâkâśa.

COMMENTARY.

“Loka is that place in which happiness and misery are seen as results of virtue or vice, or Loka might be said to be that place in which things are got, or Loka is that place which is perceived by the omniscient.”† This is how Akalanka Deva derives the word Loka. Âkâśa with reference to Loka, or Âkâśa similar in extent to Loka is Lokâkâśa, and Âkâśa beyond Loka is Alokâkâśa‡.

In the accompanying Plate, we have a representation of Lokâkâśa and Alokâkâśa. Loka or the universe, according to the Jain idea, consists of three divisions—Ūrdha Loka or the upper world,

* Sanskrit rendering :

धर्माधर्मौ कालः पुद्गलजीवाः च सन्ति यावतिके ।

आकाशे स लोकः ततः परतः अलोकः उक्तः ॥ २० ॥

Dharmâdharman kâlah pudgalajîvâḥ cha santi jâvatike.

Âkâśo sa lokah tataḥ parataḥ alokaḥ uktah—(20).

† “यत्र पुण्यपापफललोकनं स लोकः । (पुण्यपापयोः कर्मणोः फलं सुख-
दुःखलक्षणं यत्रालोक्यते स लोकः) लोकतीति वा लोकः । (लोकति
पश्यत्युपलभते अर्थानिति लोकः) लोक्यत इति वा लोकः । (सर्वज्ञेनानन्ता-
प्रतिहतकीचलदर्शनेन लोक्यते यः स लोकः ।) ”

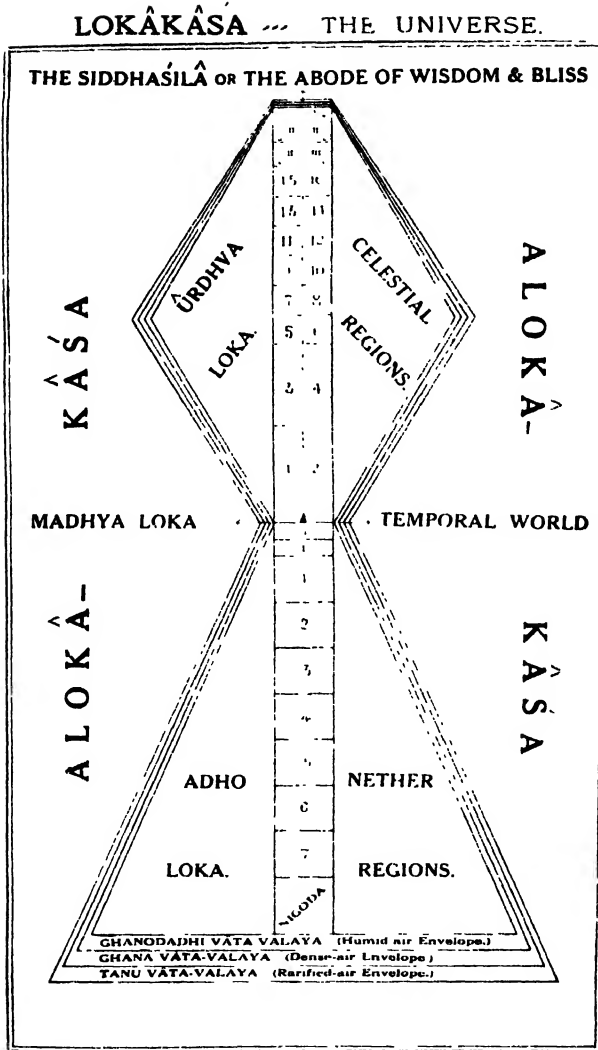
[तत्त्वार्थराजवार्तिकम् ५ । १२ । (१० । १२ । १३ ।)]

‡ “तस्याकाशं लोकाकाशं जलाशयवत् । (लोकस्याकाशं लोकाकाशमिति ।
.....लोकः पृष्ठाकाशं लोकाकाशमिति समानाधिकरणलक्षणा वृत्तिः ।) ”

[Tattvârtharâjavârttika. V. 12, (17)].

LOKĀKĀŚĀ CONTAINING THE DRAVYAS AND

ALOKĀKĀŚĀ BEYOND IT

[See Notes on GĀTHĀ 20.]

FROM THE "KEY OF KNOWLEDGE" WITH THE COURTESY OF THE AUTHOR.

Madhya Loka or the middle world and Adho Loka or the lower world. The first is the abode of celestial beings, the second of men and of other creatures, and the third of the inmates of hell. Surrounding these Lokas, which are situated one above the other, are three layers of air, the inner being humid, the middle dense and the outer rarified. Within the envelope of these layers, there is Lokākāśa—an invisible substance which allows space to other substances and is equal in extent to the Lokas. In this Lokākāśa, Jīva, Puḍgala, Dharma, Adharma and Kāla exist.*

Beyond this Lokākāśa, there is Alokākāśa which is eternal, infinite, formless, without activity and perceptible only by the omniscient.† In Alokākāśa, there is only the substance Ākāśa and not Dharma, Adharma, Kāla, Puḍgala or Jīva.

दव्वपरिवट्ठरूवो जो सो कालो हवेइ ववहारो ।

परिणामादीलक्खो वट्ठणलक्खो य परमट्ठो ॥२१॥‡

Davvapariḷaṭṭarūvo jo so kālo havei vavahāro.

Parināmādīlakkhō vaṭṭaṇalakkhō ya paramatṭho—(21).

Padapāṭha.—जो Jo, which. दव्वपरिवट्ठरूवो Davvapariḷaṭṭarūvo, helping changes in substances. परिणामादीलक्खो Parināmādīlakkhō, understood from modifications, etc. सो So, that. ववहारो Vavahāro, Vyavahāra. कालो Kālo, time. हवेइ Havei, is. य Ya, which. वट्ठणलक्खो Vaṭṭaṇalakkhō, understood from continuity. परमट्ठो Paramatṭho, real.

* “धर्माधर्मयुताः कालपुद्गलाः जीवपूर्वकाः ।

खे यावत्पत्र तिष्ठन्ति लोकाकाशः स उच्यते ॥”

[Vardhamāna Purāṇa XVI. 32].

“जीवा पुण्णलकाया धम्माधम्मा य लोकादीणण्या ।

तत्तो अण्णमण्णं आयासं भंतवदिरित्तं ॥”

[Pañchāstikāyaśamayasāra. Verso 91].

“पुद्गलादि-पदार्थानामवगाहैकलक्षणाः ।

लोकाकाशः स्मृतो व्यापी शुद्धाकाशो बहिस्ततः ॥”

[Dharmaśarmābhyaṅgaya XXI. 86].

† “तस्माद् बहिरनन्तो स्यादाकाशो द्रव्यवर्जितः ।

नित्योऽमूर्तो क्रियाहीनः सर्ववदृष्टिगोचरः ॥”

[Vardhamāna-Purāṇa XVI. 33].

‡ Sanskrit rendering :

द्रव्यपरिवर्तनरूपः यः स कालः भवेत् व्यवहारः ।

परिणामादिलक्ष्यः वर्तमानलक्षणा च परमार्थः ॥ २१ ॥

Dravyaparivarttanarūpaḥ yāḥ sa kālaḥ bhavet vyavahāraḥ.

Parināmādīlakṣyaḥ varttanālakṣaṇā cha paramārthaḥ—(21)

21. Vyavahâra Kâla (Time from the ordinary point of view) is that which helps to produce changes in substances and which is known from modifications (produced in substances), while Pâramârthika (i.e., real) Kâla is understood from continuity.

COMMENTARY.

Real time is, according to the Jainâ view, that which assists the changes in substances. To give a concrete example, we might say that the stone under a potter's wheel assists in the movement of the wheel. The stone here does not impart motion to the wheel, but without this stone such a kind of motion would not have been possible. Similarly, time, according to Jainism, assists in the changes produced in substances, though it does not cause the same. The Jaina view is, that time does not cause the changes which are produced in the substances, but indirectly aids the production of such changes. This is real time. But time, from the ordinary point of view, consists in hours, minutes, seconds, etc., by which we call a thing to be new or old according to changes produced in the same.* These two kinds of time are technically called Kâla and Samaya respectively. In all the

* “नवजीर्णादिपर्यायेर्द्रव्यानां यः प्रवर्त्तकः ।

समयादिमयः कालो व्यवहाराभिदोऽस्ति सः ॥”

[वर्द्धमानपुराणम् । १६ । ३४ ।]

It is said that Vyāvahārika Kāla is known from Parīṇāma (modification) Kriyā (action) Paratva (distance) and Aparatva (nearness) of substances. Vide—

“व्यावहारिककालस्य परिणामस्तथा क्रिया ।

परत्वं चापरत्वं च लिङ्गान्याहुर्महर्षयः ॥

स्वजातेरविरोधेन विकारो यो हि वस्तुनः ।

परिणामः स निर्दिष्टोऽपरिष्पन्दात्मिकोऽजिनैः ॥

प्रयोगविघ्नसाभ्यां या निमित्ताभ्यां प्रजायते ।

द्रव्यस्य सा परिच्छेया परिष्पन्दात्मिका क्रिया ॥

परत्वं विप्रकृष्टत्वमितरत् सन्निकृष्टता ।

ते च कालकृते ग्राह्ये कालप्रकरणादिह ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ३ । ४५—४८ ॥]

Angas of the Jainas we find the phrase, "In that Kāla and in that Samaya" ("तेषां कालेण तेषां समयेण"). Kāla is eternal, void of form and without beginning or end. Kāla has no varieties. Samaya has a beginning and an end, and consists of varieties, viz., hour, minute, second, etc. Kāla may be said to be the substantial cause (Upādāna Kāraṇa) of Samaya.

"Some say that there is no other Kāla, except that which consists of acts comprised by the rising and setting of the sun, etc."* That is to say, some deny that there is a real time (Nischaya Kāla) behind the apparent time (Vyavahāra Kāla). But this view is untenable, for there must be a time having the characteristics of a substance different from the acts mentioned above. There must be something behind to help these acts. Though in ordinary parlance we apply the word time to such acts, real time is not identical with the same.†

Vartanā or continuity is the perception of the existence of a substance understood from changes produced in the same in separate moments of time.‡ For example, we put rice in a pot containing water and place the same on a fire. After some time, we find that

* "क्रियां दिनकरादीनामुदयास्तमयादिकाम् ।

प्रविद्यायापरः कालो नास्तीत्येके प्रचक्षते ॥"

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । ७५ ।]

† "तन्न युक्तं क्रियायां हि लोके काल इति ध्वनिः ।

प्रवृत्तो गौणवृत्त्यैव वाहीक इव गोध्वनिः ॥

न च मुख्यादृते गौणकल्पना नरसिंहवत् ।

तस्माद्व्यवस्थाभावोऽन्यो मुख्यः कालोऽस्ति कश्चन ॥"

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । ७६ । ७७ ।]

"कालो दिनकरादीनामुदयास्त-क्रियात्मकः ।

औपचारिक एवासौ मुख्यकालस्य सूचकः ॥ "

[धर्मशर्माभ्युदयम् । २१ । ८९ ।]

‡ "प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्नीतिकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्त्तना ।"

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् । ५.२१।४]

"अन्तर्नीतिकसमया प्रतिद्रव्यविपर्ययम् ।

अनुभूतिः स्वसत्तायाः स्मृता सा कलु वर्त्तना ॥"

[तत्त्वार्थसारः । ३।४१]

the rice has been boiled. From this we infer that slow changes must have been going on in the rice from the moment we put it in the raw state in the vessel, till we saw it in the boiled condition. Throughout this period an existence is to be inferred. This perception of existence is called Vartanâ. Of course, this inference of existence of real time can only be made from the effects of apparent Time (Vyavaharika Kâla), viz., the changes in the rice.*

लोयायपदेसे इकेके जे ढिया हु इकेका ।

रयणाणं रासीमिव ते कालाणू असंखदव्वाणि ॥२१॥†

Loyâyapadese ikkekke je tthiâ hu ikkekka,

Rayanâṇaṃ râsīmiva te kâlâṇû asamkhaday-
vâṇi—(22).

Padapâṭha.—इकेके Ikkekke, in each. लोयायपदेसे Loyâyapadese, Pradesa of Lokâkâśa. जे Je, which. इकेका Ikkekka, one by one. कालाणू Kâlâṇû, points of Time. रयणाण Rayanâṇaṃ, jewels. रासीमिव Râsīmiva, heaps. हु Hu, certainly. ढिया Tthiâ, are. ते Te, that. असंखदव्वाणि Asamkhadayvâṇi, innumerable substances.

22. 'Those innumerable substances which exist one by one in each Pradesa of Lokâkâśa, like heaps of jewels, are points of time.

COMMENTARY

Kâla or time consists of minute points or particles which never mix with one another, but are always separate. The universe (Lokâkâśa) is full of these particles of time, no space within it being void of the same. It need not be mentioned that these particles of time are invisible, innumerable, inactive and without form.

In all the Jaina works, these particles have been compared to innumerable jewels. This example illustrates the fact that the

* “साधुमानिकी व्यावहारिकदर्शनात् पाकवत् ।”

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् । ५।२१।५।]

† Sanskrit rendering :

लोकाकाशप्रदेशे एकैकस्मिन् ये स्थिताः हि एकैकाः ।

रत्नानां राशिः इव ते कालाणवः असंख्यद्रव्याणि ॥२२॥

Lokâkâśa—pradesa ekaikasmin ye sthitâḥ hi ekaikâḥ,
Ratnâṇaṃ rasîḥ, iva te kâlâṇavaḥ asamkhyâ-dravyâṇi—(22).

particles of time never mix up with one another. In Tattvārthasāra, we have—

“एकैकद्रव्या प्रत्येकमणवस्तस्य निष्क्रियाः

लोकाकाशप्रदेशेषु रत्नराशिरिव स्थिताः ॥” [३४४]

i.e., “The particles of that (Time) exist each in its own capacity, like heaps of jewels in the Pradesas of the Lokākāśa (universe), and are without activity.”

In Vardhamāna Purāṇa, we have—

“लोकाकाशप्रदेशे ये होक्कैका अणवः स्थिताः ।

भिन्नभिन्नप्रदेशस्था रत्नानामिव राशयः ।”

[Canto XVI, Verse 35.]

i.e., “The particles exist separately in different Pradesas of Lokākāśa, like heaps of jewels in different places.”

This characteristic of Time differentiates it from the other five kinds of substances, for, while the former consists of separable particles, the latter are collections of indivisible and inseparable parts.

एवं छवृभेयमिदं जीवाजीवप्पभेददो दव्वं ।

उत्तं कालविजुत्तं णायव्वा पंच अत्थिकाया दु ॥२३॥*

Evam cchavbheyamidam jīvājīvappabhedado dav-
vam,

Uttam kalavijuttam nāyavva pañcha atthikāyā
du. (23).

Padapāṭha.—एव Evam, in this manner. जीवाजीवप्पभेददो Jīvājīvappabhedado, according to the subdivisions of Jīva and Ajīva. इदं Idam, this. दव्व Davvam, Dravya छवृभेय Cchavbheyam, of six kinds उत्त Uttam, is called. दु Du, and. कालविजुत्त Kāla-vijuttam, without Kāla. पंच Pañcha, five. अत्थिकाया Atthikāyā, Astikāyas. णायव्वा Nāyavvā, to be known.

23. In this manner, this Dravya is said to be of six kinds, according to the subdivisions of Jīva and Ajīva. The five, without Kāla, should be understood to be Astikāyas.

* Sanskrit rendering :

एवं षड्भेदं इदं जीवाजीवप्रभेदतः द्रव्यम् ।

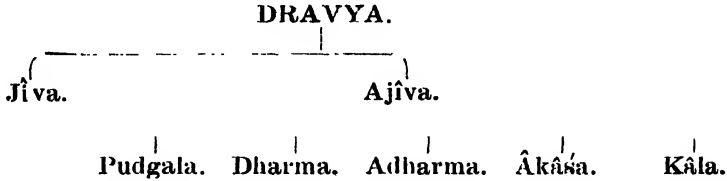
उक्तं कालवियुक्तं ज्ञातव्याः पञ्च अस्तिकायाः तु ॥२३॥

Evam ṣaḍbhedam idam jīvājīvaprabhedataḥ dravyam,

Uktam kālaviyuktam jñātavyāḥ pañcha astikāyāḥ tu. —(23).

COMMENTARY.

Dravya is divided into Jīva and Ajīva. Ajīva, again, is subdivided into Pudgala, Dharma, Adharma, Ākāśa and Kāla. These five Ajīvas, with Jīva, make up the six varieties of Dravya.

Of these six varieties, Jīva, Pudgala, Dharma, Adharma and Ākāśa are technically known as the five Astikāyas.* The meaning of the word Astikāya will be understood from Verse 24, Page 65 and the reason why. Kāla, the sixth variety of Dravya, is not called Astikāya, will be explained in Verse 25. Page 66.

सन्ति जदो तेणेदे अत्थीति भणन्ति जिणवरा जम्हा ।

काया इव वहुदेसा तम्हा काया य अत्थिकाया य ॥२४॥†

Santi jado teṇede atthīti bhaṇanti jīṇavarā jamhā,

Kāyā iva vahudesā tamhā kāyā ya atthikāyā ya.—(24).

* Compare :

“धर्मधर्मा नभः कालः पुद्गलश्चेति पञ्चधा ।

अजीवः कथ्यते सम्यग् जिनैस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥

षड्द्रव्याणीति वर्ण्यन्ते समं जीवेन तान्यपि ।

विना कालेन तान्येव यान्ति पञ्चास्तिकायताम् ॥”

[धर्मशर्माभ्युदयम् ॥२१॥८१ ८२]

Also—

“धर्मधर्मावथाकाशं कालः पुद्गल इत्यपि ।

अजीवः पञ्चधा ह्येवो जिनागमविशारदैः ॥

एतान्येव सजीवानि षड् द्रव्याणि प्रवक्षते ।

कालहीनानि पञ्चास्तिकायास्तान्येव कीर्त्तिताः ॥”

[चन्द्रप्रमचरितम् ॥१८॥६७६८।]

† Sanskrit rendering :

सन्ति यतः तेन अस्ति इति भणन्ति जिनवराः यस्मात् ।

काया इव बहुदेशाः तस्मात् कायाः च अस्तिकायाः च ॥२४॥

Santi yatāḥ tena asti iti bhaṇanti jīṇavarāḥ Gasmāt,

Kāyā iva bahudeśāḥ tasmāt kāyāḥ cha astikāyāḥ, cha.—(24).

Padapâṭha.—जदो Jado, because, एदे Ede, these, संति Santi, exist. तेन Teṇa, on that account जिणवर Jiṇavarā, the great Jinas. अस्तीति Atthīti, as "Asti." भणन्ति Bhaṇanti, say. य Ya, and. जम्हा Jamhā, because. काया Kāyā, bodies. एव Iva, like. बहुदेसा Vahudesā, having many Pradeśas. तम्हा Tamhā, therefore काया Kāyā, Kāyas य Ya, and. अस्तिकया Atthikāyā, Astikāyas.

24. As these exist, they are called "Asti" by the great Jinas, and because (they have) many Pradeśas, like bodies, therefore [they are called] Kāyas. [Hence these are called] Astikāyas.

COMMENTARY.

"Asti-kāya"† consists of two words, "Asti" and "Kāya." "Asti" literally means "exists." Now, the five kinds of substances, viz., Jiva, Pudgala, Dharma, Adharma, and Ākāśa always exist; hence, while mentioning any of these, one might say "it exists." Again, each of these substances has many Pradeśas, like bodies. Hence, each of these might also be said to be "Kāya" (literally, body). These two characteristics being combined, each of the aforesaid five substances are named 'Astikāya' or 'that which exists and has different Pradeśas like a body' It should be remembered that to be an Astikāya, a substance must have both these characteristics. The substance Kāla, (Time) though having the first characteristic (viz. existence), is not called Astikāya, because it does not have many Pradeśas.

To be more clear, first let us understand what is meant by a Pradeśa. Pradeśa has been defined in Verse 27 to be that part of space which is obstructed by one indivisible atom of matter. A Pradeśa can contain not only atoms of matter, but of particles of other substances also. Thus each of the substances have Pradeśas. Now, Jiva, Pudgala, Dharma, Adharma and Ākāśa have many Pradeśas, as these consist of many indivisible and inseparable parts, or, in other words, the particles of these are not separate, but are mixed up or capable of being mixed up. Hence, as we are unable to locate these particles, in definite Pradeśas, these substances can be said to

† The word Astikāya is thus derived :

“अस्ति इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ।”

"Asti" is an indeclinable (Avyaya) resembling a verb in form.

That which acts like Kāya is "Kāya."

(काय इव आचरति इति कायः । आचारार्थे विषयः ।)

That in which there is existence (Asti) and Kāya is called Astikāya.

occupy many Pradeśas. But Kāla consists of particles which never mix up, and consequently each of these particles occupies a particular Pradeśa. Hence Kāla is said to have one Pradeśa only. But the other substances Jīva, Puḍgala, Dharma, Adharma and Ākāśa having no separable and distinct particles occupying distinct Pradeśas, are said to be of many Pradeśas.

Kāya is that which has many Pradeśas. The five substances, Jīva, Puḍgala, Dharma, Adharma and Ākāśa have many Pradeśas, and hence these are called Kāyas; but Kāla, having but a single Pradeśa, is not called so. This is the reason why Kāla is not called an "Astikāya."

होति असंखा जीवे धम्माधम्मे अणंत आयासे ।

मुत्ते तिवह पदेसा कालस्सेगो ण तेण सो कायो ॥२५॥*

Honti asaṃkhā jīve dhammāddhamme aṇanta āyāse.

Mutte tivaha padesā kālassego ṇa teṇa so kāyo—(25).

Padapāṭha.—जीवे Jīve, in Jīva. धम्माधम्मे Dhammāddhamme, in Dharma and Adharma. असंखा Asaṃkhā, innumerable. पदेसा Padesā, Pradeśas. होति Honti, are. आयासे Āyāse, in Ākāśa. अणंत Aṇanta, infinite. मुत्ते Mutte, in that which has form तिवह Tiviha, of three sorts. कालस्स Kālassa, of Kāla. एगो Ego, one तेण Teṇa, for that. सो So, that. कायो Kāyo, having body. ण Ṇa, not.

25. In Jīva and in Dharma and Adharma, the Pradeśas are innumerable, in Ākāśa (the Pradeśas are) infinite and in that which has form (*viz.*, Puḍgala) (these are) of three kinds, (*viz.*, numerable, innumerable and infinite). Kāla (Time) has one (Pradeśa). Therefore, it is not (called) Kāya.

COMMENTARY.

Every kind of substance is made up of ultimate indivisible particles. The space occupied by one such particle is known as Pradeśa. Now, the substances, Jīva, Dharma and Adharma have

* Sanskrit rendering :

भवन्ति असंख्याः जीवे धर्माधर्मयोः अनन्ताः आकाशे ।

मूर्ते त्रिविधाः प्रदेशाः कालस्य एकः न तेन स कायः ॥ २५ ॥

Bhavanī asaṃkhyāḥ jīve dharmāddharmayoh anantāḥ ākāśe,
Mūrte trividhāḥ pradeśāḥ kālasya ekaḥ na teṇa sa kāyaḥ (25).

innumerable Pradesas.* That is to say, the Pradesas of Jīva, Dharma and Adharma are beyond calculation. Lokākāśa or the universe contains innumerable Pradesas and, as Jīva can fill up the whole of the universe by expansion, it is said to contain innumerable Pradesas. Dharma and Adharma also pervade all parts of the universe, as oil pervades the whole portion of a mustard seed.† Hence these two substances also have innumerable Pradesas. Ākāśa is infinite, for it not only pervades the universe, but is even existent beyond it; hence its Pradesas are infinite. The distinction between innumerable and infinite Pradesas consists in this that, while the former have a limit, though it is beyond the power of even an omniscient being to count them, the latter is without limits.

It may be urged that, without knowing the number of the Pradesas belonging to Ākāśa, how can one become omniscient? Akalanka Bhatta has replied to this that, to be omniscient, it is sufficient to know that these are innumerable.

When we say that Pradesas of such and such a substance are innumerable, we mean that in reality these are incapable of being counted by anyone. We are not speaking this with reference to the ordinary human beings who have limited powers of perception, but with reference to all beings.‡ Hence, it must be supposed that an omniscient being only knows that Pradesas of such substances are innumerable. This is also the case when we speak of the infinite Pradesas.

* “असंख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मैकजीवानाम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ५।८।]

“एकस्य जीवद्रव्यस्य धर्माधर्मास्तिकाययोः ।

असंख्येयप्रदेशत्वमेतेषां कथितं पृथक् ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ३।१९।]

† “संहाराच्च विसर्पाच्च प्रदेशानां प्रदीपवत् ।

जीवस्तु तदसंख्येयभागादीनवगाहते ॥

लोकाकाशे समस्तेऽपि धर्माधर्मास्तिकाययोः ।

तिलेषु तैलवत् प्रादुरवगाहं महर्षयः ।”

[तत्त्वार्थसारः । ३।१४।२३।]

‡ “संख्याविशेषातीतत्वादसंख्येयाः ।”

“तदनुपलब्धेरसर्वज्ञत्वप्रसंग इति चेन्न तेनात्मनावसितत्वात् ।”

[तत्त्वार्थराजवार्तिकम् । ५।८।१।३।]

Pudgala has Pradeśas which are numerable, innumerable and infinite. To be more explicit, Pudgala or matter consists of ultimate indivisible particles which we might call atoms, remembering, however, that these atoms are more fine than the atoms as understood in the modern science. Now, two or more atoms of matter may combine and produce what is technically known as a Skandha.† A Skandha may contain two, four, six, a hundred, a million or more atoms. The Pradeśas or spaces obstructed by atoms in the state of Skandha can, therefore be counted, and hence we might say in this respect that matter (Pudgala) has numerable Pradeśas. From another point of view, if we do away with the combination which produce Skandhas and suppose the atoms to exist separately, contemplating a division, Pudgala should be understood to have innumerable atoms : for Pudgala, as mentioned before, exists throughout Lokākāśa or the universe. Again, Pudgala may be said to have infinite Pradeśas also from another point of view, viz., the atoms of matter in a subtle state may be considered to be infinite.

If a doubt be started that how can infinite atoms exist in finite Lokākāśa, we reply that atoms in a subtle state, though infinite, can exist in one Pradeśa of Ākāśa, though in the gross state this is not possible.‡ Thus matter in subtle state may be said to possess infinite Pradeśas.

It has already been mentioned in the Commentary on Verse 24 that Kāla has only one Pradeśa, and this is the reason why we do not call it Kāya, for a Kāya is that which has more than one Pradeśa.

एयपदेसो वि अणु णाणाखंधप्पदेसदो होदि ।

बहुदेसो उवयारा तेण य कायो भणंति सव्वणहु ॥२६॥*

Eyapadeso vi aṇu ṇāṇākhandhappadesado hodi.

† “अणवः स्कन्धाश्च ।” “भेदसंघातेभ्य उत्पद्यन्ते ।”

“भेदादणुः ।” “भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषः ।”

[तत्त्वार्थधिगमसूत्रम् । ५ । २५—२८ ।]

‡ “अधिकरणविरोधादानन्त्याभाव इति चेन्न सूक्ष्मपरिणामावगाहनसामर्थ्यात् ।

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् । ५ । १ । ३]

* Sanskrit rendering :

एकप्रदेशः अपि अणुः नानास्कन्धप्रदेशतः भवति ।

बहुदेशः उपचारात् तेन च कायः भवन्ति सर्वज्ञाः ॥ २६ ॥

Ekapradesah api aṇuḥ nānāskandhapradesataḥ bhavati.

Vahudesah upachārāt tena cha kāyaḥ bhavanti sarvajñāḥ—(26).

Bahudeso uvayârâ tena ya kâyo bhaṇanti savvaṇ-
hu—(26.)

Padapāṭha.—एवमपदेसोऽपि Eyapadesovi, though of one Pradeśa. अणु Anu, atom. नाणकान्धपदेसो Nāṇākhandhappadesado, on account of being Pradeśa of many Skandhas. बहुदेशे Bahudeso, of many Pradeśas. होदि Hodi, becomes. तेन Tena, therefore. य Ya, and. सबण्हु Savvaṇhu, the omniscient. उवाया Uva-yârâ, ordinarily. कायो Kâyo, Kâya. भणन्ति Bhaṇanti, say.

26. An atom (of Pudgala), though having one Pradeśa, becomes of many Pradeśas, through being Pradeśa in many Skandhas. For this reason, from the ordinary point of view, the omniscient ones call (it to be) Kâya.

COMMENTARY.

It may be urged that, as each particle of Kâla occupies a separate Pradeśa, so we have said that Kâla has one Pradeśa only; in the same manner, each atom of matter occupies one Pradeśa, and consequently matter might also be said to have only one Pradeśa. To this, we reply that it is true that a single atom of matter occupies a single Pradeśa, but this atom may combine with other atoms and form different Skandhas which have many Pradeśas. With reference to this stage, an atom may be said to have many Pradeśas. For this reason, from the ordinary point of view, we recognise even one atom to have many Pradeśas. And, as that which has many Pradeśas is called Kâya, so this atom also is known as Kâya.

The atoms in matter are capable of combining with one another and form Skandhas, but particles of Time cannot combine in this manner. It has been mentioned before that each particle of Time exists separately. Hence, though from the ordinary point view we may say an atom of matter to have many Pradeśas with reference to its existence in a Skandha stage, we cannot say that a particle of Time in the same manner contains many Pradeśas.

जावदियं आयासं अविभागीपुग्गलाण्ववट्ठद्धं ।

तं खु पदेसं जाणे सव्वाणुद्वाणदाणरिहं ॥ २७ ॥*

Jāvadiyaṃ āyāsaṃ avibhāgīpuggalāṇuvattṭhaddhaṃ,

* Sanskrit rendering :

यावन्मात्रं आकाशं अविभागीपुद्गलाण्ववट्ठद्धम् ।

तं कलु प्रदेशं जानीहि सर्वाणुस्थानदानार्हम् ॥ २७ ॥

Yāvanmātraṃ ākāśaṃ avibhāgīpudgalāṇvavattṭavdham,
Taṃ khalu pradeśaṃ jānihi sarvāṇusthānadanārham— (27).

Tam khu padesaṃ jāṇe savvāṇuṭṭhāṇadāṇarihaṃ.—
(27)

Padapāṭha.—जावदिचं Jāvadiyaṃ, which portion. आवासं Āvāsaṃ, Ākāśa. अविभागीपुण्यलघुवस्तु Avibhāgīpuggalaṇuvaṭṭhaddhaṃ, is obstructed by one indivisible atom of Pudgala. न Tam, that. सु Khu, surely. सव्वासुवस्तुसर्वविदं Savvāṇuṭṭhāṇadāṇarihaṃ, capable of giving space to particles of all. पदेसं Padesaṃ, Pradeśa. ज्ञाणे Jāṇe, know.

27. Know that (to be) surely Pradeśa which is obstructed by one indivisible atom of Pudgala and which can give space to all particles.

COMMENTARY.

We have already mentioned more than once what is meant by a Pradeśa. In this verse, we have a definition of Pradeśa. That portion of Ākāśa which is obstructed by one indivisible ultimate atom of matter is known as a Pradeśa. In such a Pradeśa of Lokākāśa, one Pradeśa of Dharma, one Pradeśa of Adharma, one particle of Kāla and innumerable atoms of matter, or even Skandhas in a subtle state may exist.* The characteristic of Ākāśa is to give space to all these.

आसवबंधणसंवरणिजरमोक्खा सपुण्णपावा जे ।

जीवाजीवविसेसा ते वि समासेण पभणामो ॥ २८ ॥†

Āsavabandhaṇasaṃvaraṇijjaramokkhâ sapuṇṇapâvâ je,

Jivâjivavisesâ te vi samâsena pabhaṇâmo—(28).

Padapāṭha.—जे Je, those. सपुण्णपावा Sapuṇṇapâvâ, with Puṇya and Pâpa. आसवबंधणसंवरणिजरमोक्खा Āsava-bandhaṇa-saṃvara-ṇjjara-mokkhâ, Āsava, Bandha,

* “लोकाकाशस्य तस्यैकप्रदेशादौस्तथा पुनः ।

पुद्गला अवगाहन्ते इति सर्वज्ञशासनम् ॥

अवगाहनसामर्थ्यात् सूक्ष्मत्वपरिणामिनः ।

तिष्ठन्त्येकप्रदेशोऽपि बहवोऽपि हि पुद्गलाः ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ३ । २५ । २६ ।]

† Sanskrit rendering :

आसवबन्धनसंवरनिर्जराभोक्षाः सपुण्यपापाः ये ।

जीवाजीवविशेषाः तान् अपि समासेन प्रभणामः ॥ २८ ॥

Āsava-bandhana-saṃvara nirjarā-moksâḥ sapuṇyapâpâḥ ye.
Jivâjivavīśeṣâḥ tān api samâsena prabhaṇâmaḥ—(28).

Samvara, Nirjarâ and Mokṣa जीवाजीवविशेषा Jivâjîva-visesâ, varieties of Jîva and Ajîva. तेषां Tevî those also समसेना Samâsena, briefly. पक्षपातो Pabhaṇâmo, say.

28. We shall describe briefly those varieties of Jîva and Ajîva also which are (known as) Âsrava, Bandha, Samvara. Nirjarâ and Mokṣa, with Puṇya and Pâpa.

COMMENTARY.

The author now takes up the subject of Âsrava, Bandha, Samvara, Nirjarâ, Puṇya and Pâpa. These seven are commonly known as the seven Tattvas of Jainism. Adding Jîva and Ajîva to these, we get the nine Tattvas of Jainism. Each of these seven will be taken up and discussed one by one in Verses 29-38.

आसवदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ ।

भावासवो जिणुत्तो कम्मासवणं परो होदि ॥ २९ ॥*

Âsavadi jena kammaṇ pariṇâmenappano sa viṇṇeo,
Bhâvâsavo jînutto kammâsavaṇaṃ paro hodi--(29).

Padapîṭha —अप्पणो Appaṇo, of the soul जेण Jena, that परिणामेण Pariṇâmena, modification. कम्म Kammaṇ, Karma आसवदि Âsavadi, gets in स Sa, that. जिणुत्तो Jînutto, called by the Jîva. भावासवो Bhâvâsavo, Bhâvâsrava. विण्णेओ Viṇṇeo, to be known. कम्मासवणं Kammâsavaṇaṃ, influx of Karmas. परो Paro, the next. होदि Hodi, is.

29 That modification of the soul by which Karma gets into (it), is to be known as Bhâvâsrava, as told by the Jîva, and the other (kind of Âsrava) is the influx of Karma

COMMENTARY.

Âsrava has been defined to be the cause of the bondage of Karma, i.e., that by which the Karmas enter the soul.† Elsewhere,

* Sanskrit rendering :

आस्रवति येन कर्म परिणामेन आत्मनः स विज्ञेयः ।

भावास्रवः जिनोक्तः कर्मास्रवणं परः भवति ॥ २९ ॥

Âsnavati yena Karma pariṇâmena âtmanah sa vijñeyah.
Bhâvâsravaḥ jinoktaḥ karmâsraṇaṃ paraḥ bhavati--(29).

† “आश्रवन्ति प्रविशन्ति येन कर्माणि आत्मनि इति आश्रवः कर्मबन्धहेतुरिति भावः ।”

we have," those from which Karman flow are called *Āsravas*."* These definitions are in keeping with the derivative meaning of the word *Āsrava*, and throughout Jaina literature the word *Āsrava* is used in this sense. We should mention in this connection that this use of the word *Āsrava*, in its original and derivative sense, has been supposed to support the view that Jainism was prevalent before Buddhism. "We meet with many terms which are used alike by the Jainas and the Buddhists. Among them there is one which the Buddhists must have borrowed from the Jainas. The term *Āsrava*, in Pali *Āsava*, is, according to the Buddhists, synonymous with *Kleśa*, and it means human passion, sin, corruption, depravity. *Āsrava*, etymologically, meant 'flowing in' or 'influx,' and it was difficult to imagine why the Buddhists should have chosen just that word to denote sin, corruption, depravity. Even if taken in a metaphorical sense, it is not easy to see how, from the Buddhist point of view, it could come to express the idea of depravity and sin, for it might be asked what is to flow in and where is it to flow in? But with the Jainas, *Āsrava* retained its etymological meaning and it adequately expressed the idea denoted by the term *Āsrava*, for, according to Jaina philosophy, *Āsrava* meant the influx of matter into the soul. Hence the term *Āsrava* had its literal meaning, for there really was something flowing in, and the result of it was defilement or depravity. It is therefore easily imaginable that, in common parlance, *Āsrava* should have got the meaning defilement or depravity, irrespective of the etymology; and this was just what happened to the word *Āsrava* before it was received into Buddhist terminology. But the word could never have been used in its derivative meaning (sin), if it had not before been used in its literal meaning. And since the Jainas used the word in its original, i.e., literal or etymological meaning, those who used it in the derived meaning must have adopted it from the Jainas. Thus the use of the word *Āsrava* by the Buddhists is a proof of their posteriority with regard to the Jainas."†

Umāsvāmi says that *Āsrava* results from the actions of the

* "अभिविधिना भ्रूति भवति कर्म येन्यस्ते आश्रवाः ।"

[Abhayadeva's Commentary on *Prasāna Vyākaraṇa*].

† Presidential address by H. Jacobi, delivered at Benares, on the 29th December, 1913.

body and the mind and also from speech.* Svāmi Kārtikeya says that Āsravas are certain movements of Jīva resulting from actions of speech and those of the mind and the body, either accompanied by or bereft of Moha Karma.† As water enters a pond through various channels, so Karmas enter a soul through the Āsravas‡ As water enters a boat through holes, so Karma enters a soul through Āsravas.

Āsravas are broadly divided into (a) Bhāvāsrava and (b) Karmāsrava or Dravyāsrava. The former consists of the thought-activities which cause the influx of karmic matter into a soul while the latter is the karmic matter itself, which enters a soul in this manner. In other words, in Bhāvāsrava we are concerned with thought activities, while in Dravyāsrava or Karmāsrava we have connection with matter. Abhayadeva says that Dravyāsrava is the entrance of water through holes in a boat, etc., when the boat is on the water, and Bhāvāsrava is the influx of Karma, through the five senses of Jīvas § In Vardhamāna, Purāṇa, we have “that Bhāva made impure by attachment (Rāga), etc., by which Karmas adhere to men possessing attachment, is

* “कायवाङ्मनःकर्म योगः ।”

“स आस्रवः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ६ । १ । २ ।]

Amritachandra Sūri, in his Tattvārthasāra (IV-2) has combined the above two Sūtras in a single line of a verse as follows :—

“कायवाङ्मनसां कर्म स्मृतो योगः स आस्रवः ।”

Vide also.—

“कर्मणा मागमद्वारमास्रवं संप्रचक्षति ।

स कायवाङ्मनःकर्मयोगत्वेन व्यवस्थितः ॥”

[चन्द्रप्रमचरितम् । १८ ॥ ८२ ।]

† “मणवयणकायजोया जीवपयेसाण—फंदणविसेसा ।

मोहोदपण जुत्ता विजुत्ता वि य आस्रवा होति ॥”

[स्वामिकार्त्तिकेयानुप्रेक्षा । ८८ ।]

‡ “सरसः सलिलावाहि द्वारमत्र जनैर्यथा ।

तदास्रवणहेतुत्वादास्रवो व्यपदिश्यते ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ४ । ३ ।]

§ “तत्र द्रव्यास्रवा यज्जलान्तर्गतनावादौ तथाविधपरिणामेन छिद्रैः जलप्रवेशनं, भावास्रवस्तु यजीवानां पञ्चेन्द्रियादिछिद्रतः कर्मजलसम्भव इति ।”

[स्थानाङ्क-टीका]

called Bhāvâsrava. The influx of matter, in the shape of Karma, in a Jîva grasped by impure Bhâvas, is known as Dravyâsrava.*

Varieties of each of these classes of Âsrava will be mentioned in Verses 30 and 31 respectively.

मिच्छत्ताविरदिपमादजोगकोहादञ्चो थ विण्णेया ।

पण पण पणदह तिय चदु कमसो भेदा दु पुव्वस्स ॥३०॥†

Michchhattâviradipamâdajogakohâdayo tha viṇṇeyâ,

Paṇa paṇa paṇadaha tiya chadu kamaso bhedâ du puvvassa—(30).

Padapâṭha—अथ Atha, then. पुव्वस्स Puvvassa, of the former. मिच्छत्ताविरदि-पमादजोगकोहादञ्चो Michchhattâ-viradi-pamâda-joga-kohâdayo, Mithyâtva, Avirati, Pramâda, Yoga, and Krodha, etc. कमसो Kamaso, respectively. पण-पण-पणदह-तिय-चदु. Paṇa-paṇa-paṇadaha-tiya-chadu, Five, five, fifteen, three and four. भेदा Bhedâḥ, classes विण्णेया Viṇṇeyâ, are to be known.

30. Then, it should be known that of the former (*i.e.*, Bhāvâsrava) (the subdivisions are) Mithyâtva, Avirati, Pramâda, Yoga, Anger, etc., (which are again of) five, five, fifteen, three and four classes, respectively.

COMMENTARY.

In this verse, the varieties of Bhāvâsrava are described to be of five kinds, *viz.* : Mithyâtva (Delusion), Avirati (Lack of Control), Pramâda (Inadvertence), Yoga (Activities) and Kaṣâya (Passions).

I. Mithyâtva or Delusion is of five kinds, Ekânta, Viparita, Vinaya, Saṃsaya and Ajñâna :

* “रागादि-दूषितेनैव येन भावेन रागिणाम् ।

आस्त्रवन्त्यत्र कर्माणि स भावास्त्रव एव हि ॥

दुर्भावकलिते जीवे पुद्गलानां य आगमः ।

प्रत्ययैः कर्मरूपेण द्रव्यास्त्रवो मतोऽत्र सः ॥”

[वर्द्धमानपुराणम् । १६ ॥ ४० । ४१ ।]

† Sanskrit rendering :

मिथ्यात्वाविरतिप्रमादयोगक्रोधादयोऽथ विज्ञेयाः ।

पञ्च पञ्च पञ्चदश त्रय चत्वारः क्रमशः भेदा तु पूर्वस्य ॥ ३० ॥

Mithyâtva-aviratipramâdayogakrodhâdayo' tha vijñeyâḥ,

Pañcha pañcha pañchadaśa traya chatvāraḥ kramaśaḥ bhedâḥ tu pûrvasya

—(30).

(a) Ekānta Mithyātva is that state of delusion when we have a false belief, without knowing the same to be false or without even attempting to examine the same. A person who is born and brought up in a family where the tenets of Jainism are unknown and who consequently takes up the doctrines of that family to be true may be said to have Ekānta Mithyātva with respect to Jainism.

(b) Viparīta Mithyātva is that state of delusion in which we think that this or that may both be true. A belief that one religion is as good as another, for both of these are true, may be said to be such a delusion according to Jainism.

(c) Vinaya Mithyātva is retaining a belief, even when we know it to be false. This state exists in those who, even when convinced of the falsity of their doctrines, stick to the same.

(d) Saṁśaya Mithyātva consists of a state of doubt as to whether a course is right or wrong. This state arises when a person begins to lose faith in the doctrines which he holds and is going to have a belief in others.

(e) Ajñāna Mithyātva is the state when a person has no belief at all. A man who does not employ his reasoning faculties, and is unable to form any definite idea about doctrines might be said to have this kind of delusion, which obstructs knowledge.

II. Avirati or lack of control is also of five kinds, viz. : (a) Himsā (Injury), (b) Anrita (Falsehood), (c) Chaurya (Stealing), (d) Abrahma (Incontinence) and (e) Parigrahākāṅkṣā (Desire to possess a thing which is not given). In some works, these five only are mentioned as subdivisions of Āsrava. For example, in the tenth Aṅga of the Jainas, called Praśna Vyākaraṇa, we have a description of Āsravas and Saṁvaras, with their subdivisions; and in that work we have only the mention of the above five kinds of Avirati as subdivisions of Āsrava.* Abhayadeva, in his Commentary on Praśna Vyākaraṇa, says that, though in that work Āsrava is said to be of five kinds, from another point of view, forty-two varieties of Āsrava are also recognised.† Abhayadeva quotes this passage to support

* “पञ्चविहो पण्यसो जियेहिं इह अराह्यो अणादीवो हिंसा-मेस-मदत्त-
मवंश-परिणाहं खेव ।” [पण्हा वागरणम् । १]

† “हिंसादि-मेदतः एवं पञ्चविधः । प्रकारान्तरेण तु द्वि-चत्वारिंश-द्विधः”
[प्रसन्न्याकरचटीका ।]

his view : “ There are forty-two Âsravas, viz., those arising from five Indriyas, four Kaṣāyas, five Avratas, twenty-five Kriyās and three Yogas.* In Dravyasaṃgraha, we have a mention of thirty-two varieties only of Âsrava.

The five Aviratis are called Avratas by Umāsvāmi.† He, however, mentions many subdivisions of Âsrava.‡ Svāmi Kārtikeya seems to support the author of Dravyasaṃgraha, by saying, “ Know these Asravas to be of various kinds, viz., Mithyātva, etc.” §.

III. Pramāda or Inadvertance is said to consist of (a) Vikathā (Reprehensible talk), (b) Kaṣāya (Passions), (c) Indriya (Senses), (d) Nidrā (Sleep) and (e) Rāga (Attachment) :

(a) Vikathā or reprehensible talk may be about the king (Rāja-kathā), the state (Rāṣṭra-kathā), women (Strīkathā) or food (Bhojana—kathā). Thus it is of four varieties ;

(b) Kaṣāya or passions are Krodha (Anger), Māna (Pride), Māyā (Deceit) and Lobha (Greed) ;

* “इन्द्रिय-कसाय-अवय-किरिया पण-चउअ-पंच-पणवीसा जोगा तिणे वभव
आसवेयाउ वायालत्ति ।”

Vide also—“स च इन्द्रियकषायाव्रतक्रियायोगरूपक्रमेण पञ्च-चतुः-पञ्च-
पञ्चविंशति-त्रि-भेदाः” [स्थानाङ्क-टीका]

† “प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ।”

“असदभिधानमनुत्तम् ।”

“अदत्तादानं स्तेयम् .”

“मैथुनमब्रह्म ।”

“मूर्च्छा परिग्रहः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ७ ॥ १३-१७ ।]

‡ Umāsvāmi mentions Sāmparāyika and Īryāpatha as varieties of Âsrava, the former existing in Jīvas with passions, and the latter in Jīvas without passions. Sāmparāyika Âsrava is, again, subdivided into five Indriyas, four Kaṣāyas, five Avratas and twenty-five Kriyās.

Vide—

“सकषायाकषायेः साम्परायिकैर्यपथयोः ।”

“इन्द्रियकषायाव्रतक्रियाः पञ्च-चतुः-पञ्च-पञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ६ ॥ ४ । ५]

§ “ते आसवा मुखिजसु मिच्छत्ताई अणेयविहा ।”

[स्वामिकार्षिकेयानुप्रेक्षा । ७ । ८९ ।]

The Commentator says that by “Mithyātva, etc.” Mithyātva, Avirati, Pramāda, Yoga and Kaṣāya are meant.

(c) Indriya or the senses are five, *viz.*, the senses of touch, taste, smell, sight and hearing ;

(d) Nidrâ (Sleep) and (e) Râga (Attachment) to worldly objects, are the last two varieties of Pramâda.

In some works, Pramâda or Inadvertance has not been mentioned as a sub-class of Bhâvâsrava. The author of Dravya-Samgraha himself, in his another work called Gommatasâra, only mentions Mithyâtva, Avirati, Kaṣâya and Yoga to be subdivisions of Âsrava.*

IV. Yoga consists of the activities of the Manas (Mind), Vachana (speech) and Kâya (Body). Though the author of Dravya-Samgraha stops here, in other works we meet with further subdivisions, *e.g.*, the activities of mind and speech are each divided into four classes, according as the same are true, untrue or mixed, and the activities of the body also are said to be of seven kinds.

V. Kaṣâyas or passions are four in number, *viz.*, Anger, Pride, Deceit and Greed. Each of these, again, are of four varieties, according as the same are of intense, great, moderate or mild degrees. Thus we get sixteen varieties of Kaṣâya † In some works, we get a mention of nine No-Kaṣâyas which, together with the sixteen, make up twenty-five varieties of Kaṣâyas. The No-Kaṣâyas are Hâsyâ (Laughter), Rati (Pleasure), Arati (Pain) Śoka (Grief), Bhaya (Fear), Jugupsâ (Hatred), Strîveda (knowledge of the feminine gender), Puruṣa-veda (knowledge of the masculine gender) and Napumsaka-veda (knowledge of the gender of a eunuch.)

* “मिच्छुत्तमविरमणं कसायजोगा य आसवा हेति ।

पण वारस पणुवीसं पणारसा हेति तवमेया ॥”

i.e., “ five kinds of Mithyâtva, twelve kinds of Avirati, twenty-five kinds of Kaṣâya and fifteen kinds of Yoga, are subdivisions of Âsrava.”

[Gommatasâra Karmakânda, Verse 786.]

† See footnote on Page 38.

ज्ञानावरणादीनां जोगं जं पुग्गलं समासवदि ।

दव्वासवो स णेयो अणयभञ्जो जिणक्खादो ॥३१॥ •

Nānāvaranādīnām joggaṃ jaṃ puggalaṃ samā-savadi,

Davvāsavo sa ñeo aneyabheo jīṇakkhādo.—(31.)

Padapāṭha — ज्ञानावरणादीनां Nānāvaranādīnām, of Jñānāvaraṇīya, etc. जोगं Joggaṃ, fit. जं Jam, which. पुग्गलं Puggalaṃ, Pudgala समासवदि Samāsavadi, inflows. स Sa, that. जिणक्खादो Jīṇakkhādo, told by the Jīṇa. अणयभेदे Aneyabhedo, of many kinds. दव्वासवो Davvāsavo, Dravyāsrava. णेयो Ñeyo, to be known.

31. That influx of matter which causes Jñānāvaraṇīya, etc., is to be known as Dravyāsrava as called by the Jīna and possessing many varieties.

COMMENTARY.

We have observed that Bhāvāsravas are thought-activities which prepare the way for the influx of matter into Jīva. Dravyāsrava is the actual flowing in of matter into the soul by which the eight kinds of Karma mentioned in Verse 14, are produced. As it is easy for particles of dust to stick to the body of a person if the same be smeared with oil, so it becomes easier for particles of matter to enter a soul when it is vitiated by certain thought-activities (Bhāvāsravas). First of all, therefore, there are the reprehensible thought-activities (Bhāvāsrava). These are followed by the influx of matter (Dravyāsrava). When matter enters the soul in this manner, the eight kinds of Karma are produced.

Thus, Dravyāsrava may be said to be primarily of eight kinds, according to the eight varieties of Karma, viz., Jñānāvaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Vedanīya, Mohanīya, Āyu, Nāma, Gotra and Antarāya. Further subdivisions are also made of each of these kinds of Karmas. Jñānāvaraṇīya is said to be of five kinds—Darśanāvaraṇīya of nine, Vedanīya of two, Mohanīya of twenty-eight, Āyu of four, Nāma of ninety-three, Gotra of two and Antarāya of five kinds. The total number of the varieties of Dravyāsrava is, therefore, one hundred and

* Sanskrit rendering :

ज्ञानावरणादीनां योग्यं यत् पुद्गलं समासवति ।

द्रव्यास्रवः स ज्ञेयः अनेकभेदः जिनाख्यातः ॥ ३१ ॥

Jñānāvaranādīnām योग्यं यत् pudgalaṃ samāsavati.

Dravyāsravaḥ sa jñeyah anekabhedah jīnakhyātaḥ—(31.)

forty-eight. The author of Dravya-Samgraha has treated these varieties in detail, in his work named Gommata Sāra (Karma-kānda). Here verse, he simply says that Dravyāsrava is of many varieties. Consequently, we need not go into these detailed subdivisions.

वज्रमदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबंधो सो ।

कम्मादपदेसाणं अण्णोणपवेसाणं इदरो ॥३२॥*

Bajjhadi kammaṃ jeṇa du chedanabhāveṇa bhāva-bandho so,

Kammādapadesāṇaṃ aṇṇoṇṇapavesaṇaṃ idaro.

—(32).

Padapāṭha.—जेण Jeṇa, which. चेदणभावेण Chedanabhāveṇa, conscious state. कम्मं Kammaṃ, Karma. वज्रमदि Bajjhadi, is bound. स Sa, that. भावबन्धो Bhāvabandho, Bhāva-bandha. दु Du, but. कम्मादपदेसाणं Kammādapadesāṇaṃ, of the Pradesās of Karma and Ātmā (soul). अण्णोणपवेसाणं Aṇṇoṇṇapavesaṇaṃ, inter-penetration. इदरो Idaro, the other.

32. That conscious state by which Karma is bound (with the soul) is called Bhāva-bandha, while the interpenetration of the Pradesās of Karma and the soul is the other (i.e., Dravyabandha).

COMMENTARY.

We have learnt in Verses 29-31 the causes, on account of which Karmas enter a soul. Now, when there is such an influx of Karmas, there is a bondage of the soul with these Karmas. This bondage is called Bandha.

Bondage of the soul with Karmas is made by the conscious states of mind, when a soul is excited with attachment or aversion. These states of consciousness are known as Bhāva-bandha. In Vardhamāna-Purāṇa (Canto xvi. Verse 43) we have :—

“चेतनापरिणामेन रागद्वेषमयेन च ।

येन कर्माणि बध्यन्ते भावबन्धः स एव हि ॥”

i.e., “That modification of consciousness consisting of attachment or aversion by which Karmas are tied (to the soul), is known as

* Sanskrit rendering :

बध्यते कर्म येन तु चेतनभावेन भावबंधः सः ।

कर्मात्मप्रदेशानाम् अन्योन्यप्रवेशानम् इतरः ॥३२॥

Badhyate kārma yena tu chetanabhāveṇa bhāvabandhaḥ saḥ,
Karmātmapradesāṇāṃ anyonyapraśesaṇam itarāḥ. —(32).

Jogâ payaḍipadesâ ṭhidianubhâgâ kasâyado honti.

—(33).

Padapâṭha.—*बंधो* Bandho, Bandha. *पयडिपडि* कसुभाणपदेसनेक *Payaḍipṭhidi-anubhâgappadesabhedâ*, according to the subdivisions, *Prakriti*, *Sthiti*, *Anubhâga* and *Pradeśa*. *चदुविधो* Chaduvidho, is of four kinds. *पयडिपदेस* *Payaḍi-padesâ*, *Prakriti* and *Pradeśa*. *जोग* Jogâ, from *Yoga*. *हंति*. Honti, are. *तु* Du, but. *डिदि-कसुभाण* *Ṭhidianubhâgâ*, *Sthiti* and *Anubhâga*. *कसयदो* *Kasâyado*, from *Kasâya*.

33. Bandha is of four kinds, according to the (subdivisions, *viz.*) *Prakriti*, *Sthiti*, *Anubhâga* and *Pradeśa*. *Prakriti* and *Pradeśa* are (produced) from *Yoga*. but *Sthiti* and *Anubhâga* are from *Kasâya*.

COMMENTARY.

When there is an influx of matter into the soul, certain energies (*Karīṇa*) are produced which consist of bondage of the soul with matter. It has been stated before (see page 42) that *Karma* is of eight kinds *Jñānāvaraṇīya*, *Darśanāvaraṇīya*, *Vedaniya*, *Mohaniya*, *Āyu*, *Nāma*, *Gotra* and *Antarāya*. What is the nature of each of these eight kinds of *Karma*? The nature of the first two kinds of *Karma* is to obscure *Jñāna* and *Darśana* respectively; that of the third to produce happiness or misery; that of the fourth to produce illusion; that of the fifth to attach a soul to a body for a certain period; that of the sixth to produce shape; that of the seventh to cause birth in high and low families; and that of the eighth to put obstacles to several characteristics of the soul. Now, all these are the different natures (*Prakritis*) of *Karma*. *Bandha* or bondage can also be regarded to be of various natures, corresponding to the different natures of *Karmas*. The first variety of *Bandha* or bondage is, therefore, with respect to its *Prakriti* or nature.

Now, the time during which the various kinds of *Karma* will stay in a soul, is called its *Sthiti* or duration. *Bandha* or bondage also has a duration equal in extent with the duration of *Karmas*. The second variety of *Bandha* is, therefore, recognised with respect to this duration (*Sthiti*).

Karmas may be of intense, mediocre or mild degrees, as regards the results which these may produce. *Bandha* or bondage also may be of these three degrees of intensity. We therefore recognise the third variety of *Bandha*, with regard to its *Anubhâga* (*Intensity*).

The fourth variety of Bandha is with regard to its Pradeśa (or mass). The Karmas interpenetrate Pradeśas of the soul and attach themselves to the same. Considering this existence of Karma and soul in one place, we speak of the fourth variety of Bandha with respect to its mass (Pradeśa).

Unāśvāmi has also mentioned these four varieties of Bandha* In Vardhamāna Purāṇa we have: "Bandha which is of an evil nature and productive of all evils is of four kinds, viz., Prakriti, Sthiti, Anubhāga and Pradeśa."† Harichandra and Vīranandi also mention the same.‡

In a word, we consider bondage with respect to its nature (Prakriti), duration (Sthiti), intensity (Anubhāga) and mass (Pradeśa).

The nature (Prakriti) and mass (Pradeśa) of bondage result from the activities of thought, speech and body, while the duration of bondage (Sthiti) and intensity (Anubhāga) result from the attachment and aversion of the soul towards worldly objects. In other words, Kaṣāya or attachment and aversion of the soul towards worldly objects is the Antarāṅga (internal) cause of bondage, and determines the duration and intensity of it; while the activities of mind, speech and body are the Vahirāṅga (external) cause of the bondage and determines its nature and mass. In Pañchāstikāya-samaya-sāra also we have a similar idea.§

* "प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशास्तद्विधयः ।"

[तत्त्वार्थधिगमसूत्रम् । ८ । ३ ।]

† "प्रकृतिस्थितिबंधोऽनुभागः प्रदेश-संज्ञकः ।
इति चतुर्विधो बंधः सर्वानर्थकरोऽशुभः ॥"

[वर्द्धमानपुराणम् । १६ । ४५ ।]

‡ "प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशानां विभेदतः ।
चतुर्विधः प्रकीर्तोऽसौ ज्ञानागमविचक्षणैः ॥"

[धर्मशर्माभ्युदयम् । २१ । १०८ ।]

"विभेदात् प्रकृतिस्थित्योरनुभागप्रदेशयोः ।
ज्ञानागमनदीक्षानैर्विज्ञेयः स चतुर्विधः ॥"

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । १७ ।]

§ "जोषिमिसं गह्वं जोगो मणयणकायसंभूदो ।
भाषणिमित्तो बंधो भावो रदिरागदोसमोहजुदो ॥

चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेउ ।

सो भावसंवरो खलु दव्वासवरोहणे अण्णो ॥३४॥*

Chedanapariṇāmo jo kammassāsavaṇirohane heū.

So bhāvasaṃvaro khalu davvāsavarohane aṇṇo.—

(34).

Padapīṭha.—जो Jo, which. चेदणपरिणामो Chedanapariṇāmo, the modification of consciousness. कम्मस्स Kammassa, of Karma. आसवणिरोहणे Āsavaṇirohane, in checking Āsava. हेउ Heū, the cause. सो So, that. खलु Khalu, surely. भावसंवरो Bhāva-saṃvaro, Bhāva-saṃvara. दव्वासवरोहणे Davvāsava-rohane, in checking Dravyāśrava. अण्णो Aṇṇo, the other.

34. That modification of consciousness which is the cause of checking Āsava (influx) of Karma, is surely Bhāvasaṃvara, and the other (known as Dravyasaṃvara is known from) checking Dravyāśrava.

COMMENTARY.

Samvara is the antagonistic principle of Āsava.† The word is thus derived: that which checks the causes of Karma, such as killing, etc. (i.e., that which stops Āsava), is known to be Samvara.‡ Those by which the water of Karma is prevented from entering the pond of self, are known as Samvaras. Samvaras are refraining from killing, etc.§

To be more explicit, Āsava being the influx of Karma, through some openings (as we have seen before), Samvara is the stoppage of

* Sanskrit rendering :

चेतनपरिणामः यः कर्मणः आस्रवनिरोधने हेतुः ।

स भावसंवरः खलु द्रव्यास्रवरोधने अन्यः ॥ ३४ ॥

Chetana-pariṇāmaḥ yaḥ karmanāḥ āsraṇirodhane hetuḥ,
Sa bhāvasaṃvaraḥ khalu dravyāśrava-rodhane anyaḥ—(34).

† “आस्रवप्रतिपक्षभूतः संवरः ।”

[Commentary on Sthānāṅga, Adhayaṇa I.]

‡ “संव्रियते कर्मकारणं प्राणातिपातादि निरुच्यते येन परिणामेन स संवरः, आस्रव-निरोध इत्यर्थः ।

[Commentary on Sthānāṅga. I.]

§ “संव्रियते, निरुच्यते आत्मतडागे कर्मजलं प्रविशत् पमिः इति संवराः प्राणातिपातविरमणादयः ।”

[Commentary on Praśnavyākaraṇa. I.]

these openings leading to the stoppage of Āsrava. To use our old illustration, the holes will allow influx (Āsrava) of water (Karma) in a boat (Jīva); but if these holes be stopped (Samvara), there will be no advent of water (Karma) in the boat (Jīva).

As there are two kinds of Āsravas, so two kinds of Samvaras are also recognised as opposite principles to each of these kinds of Āsrava. These are called Bhāva-samvara and Dravya-samvara, as opposed to Bhāvāsrava and Dravyāsrava, respectively. Abhayadeva Ācharya has said that Bhāvasamvara is the stoppage of the inlets of senses through which Karma enters the soul, and Dravyasamvara is the stoppage, for example, of holes through which water enters a boat*. In Vardhamāna Purāṇa we have: "That modification of consciousness which is void of attachment and aversion, and by which the influx of Karmas is stopped, is called Bhāva-samvara." And "that by which the Yogis stop all kinds of influx through the great vows and meditation is called Dravya-samvara." †

These are the two principal varieties of Samvara, but the first variety, viz., Bhāvasamvara is, again, subdivided into many classes which will be described in the following verse.

वदसमिदीगुत्तीओ धम्माणुपिहा परीसहजओ य ।
चारित्त बहुभेयं णायव्वा भावसंवरविसेसा ॥३५॥ ‡

* "अथवा यद् द्विधा द्रव्यतो भावतश्च । तत्र द्रव्यतो जलमच्यगतनावादे-
रनवरतप्रविशज्जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्ये स्थगनं संवरः । भावतस्तु
जीवद्रोण्यामाश्रयत्-कर्मजलानामिन्द्रियादि-छिद्राणां समित्यादिना निरोधनं
संवर इति ।"

[Commentary on Sthānāṅga.]

† "चैतन्यपरिणामो यो रागद्वेषातिगो महान् ।

कर्माश्रयनिरोधस्य हेतुः स भावसंवरः ॥"

"सर्वाश्रय-निरोधो यः क्रियते तेन योगिभिः ।

महाव्रतादि-सद्भ्यानैर्द्रव्याख्यः स सुखाकरः ॥"

[Vardhamāna Purāṇa XVI. 67-68.]

‡ Sanskrit rendering :

व्रत-समिति-गुप्तयः धर्मानुप्रेषाः परीषहजयरव ।

चारित्रं बहुभेयं ज्ञातव्याः भावसंवरविशेषाः ॥ ३५ ॥

Vrata-samiti-guptayāḥ dharmānupreṣāḥ parīṣahajayasaśca.
Chāritram bahubhedaṃ jñātavyāḥ bhāvasamvaraviśeṣāḥ—(35).

Vadaśamidiguttīo dhammāṇupihā paṛisahajao ya.
Chārittaṃ vabubheyaṃ nāyavvā bhāvasaṃvara-
viseśā.—(35).

Padapāṭha.—वद-समिद्धेगुत्तीयो Vada-samidiguttīo, Vratas, Samitis and Guptis. य Ya, and. धम्मआनुपिहा Dhammāṇupihā, Dharmas and Anuprekṣās. पाṛisahajao, Paṛisahajaya. वबुभेय Vabubheyaṃ, of many kinds. चारित्त Chārittaṃ. Chāritra. भावसंवरविशेषा Bhāvasaṃvaraviseśā, the varieties of Bhāva-saṃvara. नायव्वा Nāyavvā, to be known.

35. The Vratas (Vows), Samitis (Attitudes of carefulness), Guptis (Restraints), Dharmas (Observances), Anuprekṣās (Meditations), Paṛisaha-jayas (the victories over troubles) and various kinds of Chāritra (Conduct) are to be known as varieties of Bhāva-saṃvara.

COMMENTARY.

From this verse, we learn that Bhāvasaṃvara is of seven varieties : Vrata, Samiti, Gupti, Dharma, Anuprekṣā, Paṛisaha-jaya and Chāritra. Each of these, again, are divided into various sub-classes.

A. Vrata or vows is of five kinds, *viz.* Ahimsā (Abstinence from injury), Satya (Truthfulness), Achaurya or Asteya (Abstinence from stealing), Brahmacharya (Abstinence from sexual pleasures) and Aparigraha (Abstinence from acceptance of worldly objects). Umāsvāmi has mentioned these five varieties of Vrata, and has defined each of them* In Praśna Vyākaraṇa, Saṃvara is said to consist of these five varieties only.† The five rules of conduct (Pañcha Śīlas) of the Buddhists correspond to the five Vratas of Jainism ; and a parallel may also be found in the commandments, such as, “Thou shalt not kill,” “Thou shalt not steal,” “Thou shalt not commit adultery,” etc., which are promulgated by Christianity.

*“हिंसा ऽ नृतास्तेयान्द्रव्यपरिग्रहेभ्यो विरति-व्रतम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ६ । १ ।]

†“एतो संवर-द्वाराई पंच वेच्छामि आशुपुणीए जह भयियाणि भगवया
सम्बुद्धविमोक्षणट्ठाए । एदमं हुंति अहिंसा, वितियं संसवययंति
एवमसं ईत्तमशुणाय संवरो वंमचेरमपरिगहंतं च ।”

[प्रसन्न्याकरणम् । ६ अध्यायम् ।]

B Samiti or carefulness is of five kinds. (a) Īryā, i.e., using paths trodden by men and beasts in such a manner as not to cause injury to any creature, (b) Bhāṣā, i.e., gentle and beneficial talk, (c) Eṣaṇā, i.e., receiving alms, avoiding the faults reprehended in Jaina canons, (d) Adāna-nikṣepa, i.e., receiving and keeping things which are necessary for religious purposes only, after examination and (e) Utsarga, i.e., attending to calls of nature in unfrequented places.*

C. Gupti † or restraint is of three kinds : (a) Kāya-gupti or restraint of movements of the body, (b) Vāg-gupti or restraint of the tongue, so that it might not utter bad language and (c) Mano-gupti or restraint of mind from thinking about forbidden matter.

D. Dharma or observance is of ten kinds, viz., the observance of (a) Uttama Kṣamā or excellent forgiveness, (b) Uttama Mārdava or excellent humility (c) Uttama Ārjava or excellent straightforwardness, (d) Uttama Satya or excellent truth, (e) Uttama Śauca or excellent cleanliness, (f) Uttama Saṃyama or excellent restraint, (g) Uttama Tapa or excellent penance, (h) Uttama Tyāga or excellent abandonment, (i) Uttama Ākiñchanya or excellent indifference and (j) Uttama Brahmacharya or excellent celibacy. ‡

The seventh variety of Dharma, viz., Uttama Tapa is, again, of two kinds : Vāhya (external) and Āvyantara (internal). Vāhya Tapa (external penance) consists of Anaśana (fasting), Avamodārya (regulation of diet), Vritti-parisaṅkhyāna (regulation of meals by observing the rules enjoined in the Jaina scriptures for begging alms), Rasa-parityāga (abstinence from appetising food), Vivikta-śayyāsana (sitting and lying at quiet and solitary places) and Kāya-Kleśa (practice of bodily austerities). Āvyantara Tapa (internal penance) consists of Prāyaścitta (expiation), Vinaya (reverence), Vaiāvritya (service), Svādhyāya (study of scriptures), Vyutsarga (giving up

*“ईर्याभाषेणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । ५ ।]

†“सम्यग् योगनिग्रहो गुप्तिः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । ४ ।]

‡“उत्तमक्षमा-मार्दवाजवसत्यशौचसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । ६ ।]

mundane objects and thoughts about the same) and Dhyâna (meditation). *

E. Anuprekṣâ or reflection is of twelve kinds : (a) Anityânuprekṣâ or reflection that everything in this world is transient, (b) Aśaraṇânuprekṣâ or reflection that there is no other refuge of us in this world, except our own truth, (c) Saṃsārânuprekṣâ or reflection about the cycles of worldly existence, (d) Ekatvânuprekṣâ or reflection that a person is solely and individually responsible for his own acts, whether good or bad, (e) Anyatvânuprekṣâ or reflection that non-ego is separate from the ego, (f) Aśuchitvânuprekṣâ or reflection that the body and all that appertains to it is unclean, (g) Āsraṇânuprekṣâ or reflection about the influx of Karma, (h) Saṃvaraṇânuprekṣâ or reflection about stoppage of the influx of Karma, (i) Nirjarânuprekṣâ or reflection about the removal of foreign energies which have already entered the soul, (j) Lokânuprekṣâ or reflection about soul and matter and the real substances of this universe, (k) Bodhidurlabhânuprekṣâ or reflection about the difficulty of attaining perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct, and (l) Dharmânuprekṣâ or constant reflection about the essential principles of the universe. †

F. Paṛiṣaha-jaya or conquering the troubles is the sixth kind of Saṃvara. The troubles which may afflict a hermit are of various kinds. Gaining victory over all these troubles is what is known as

* “अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्या तपः ।”

“प्रायश्चित्त-विनय-वैयावृत्य-स्वाध्याय-व्युत्सर्ग-ध्यानान्युत्तरम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । १९ । २०]

“बाह्यमाभ्यन्तरश्चेति मूलभेदद्वयान्वितम् ॥

उपवासावमादय वृत्तसंख्य रसाप्लवनम् (?) ।

विविक्तवासना कायक्लेशश्चेति बहिर्भवम् ॥

स्वाध्यायो व्यावृत्तिर्ध्यानं व्युत्सर्गो विलयस्तथा ।

प्रायश्चित्तमिति ज्ञेयमान्तरं षड्विधं तपः ॥”

[चन्द्रप्रमचरितम् । १८ । १११ — ११३ ।]

† “अलित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुभ्यास्त्वसंवरनिर्जरा लोकबोधितुल्यमधर्मस्वाख्यातैर्बानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । ७]

Parīṣahajaya. The varieties of these are (a) Kṣudhāparīṣahajaya or the victory over the troubles of hunger, (b) Pipāsā-parīṣaha-jaya or the victory over the troubles of thirst, (c) Śīta-parīṣahajaya or victory over the troubles of cold, (d) Uṣṇaparīṣahajaya or the victory over the troubles of heat, (e) Dampsa-maśaka-parīṣahajaya or the victory over the troubles from mosquitoes and gnats, (f) Nāgnyaparīṣahajaya or the victory over the feelings of shame arising from nudity, (g) Aratiparīṣahajaya or the victory over the feelings of dissatisfaction with hunger, thirst, etc., (h) Striparīṣahajaya or the victory over the disturbance of tranquility at the sight of fair women or the movements of them, (i) Charyāparīṣahajaya or the victory over the feelings of fatigue arising from travelling on the roads, (j) Niśadyāparīṣahajaya or victory over the desire of moving from a fixed posture in meditation, (k) Śayyā-parīṣahajaya or the victory over the desire of having a bed prohibited in the Jaina scriptures, (l) Ākrośa-parīṣahajaya is conquering the feelings of anger when one is insulted by another, (m) Badha-parīṣahajaya or the conquering of ill-feeling against an enemy who comes to kill (n) Yāchana-parīṣaha-jaya or conquering the desire to ask anything from anyone, even at the time of greatest need, (o) Alābha-parīṣaha-jaya is the victory over the feelings of dissatisfaction arising from not getting worldly objects, (p) Roga-parīṣahajaya or the victory over the pains of disease, (q) Triṇa-sparśa-parīṣaha-jaya or the victory over the feeling of pain arising from wounds in the feet by treading over thorns, etc., (r) Mala-parīṣahajaya is conquering the feeling of disgust which arises from seeing one's body to be unclean, (s) Satkārapuraskārparīṣahajaya or the victory over the desire to gain respect, praise or reward, (t) Prajñā-parīṣaha-jaya or the victory over the feeling of pride at one's learning (u) Ajñāna-parīṣahajaya or the victory over the feeling of despair arising out of failure to gain knowledge by certain hindrances and (v) Adarsāna-parīṣaha-jaya or conquering the feeling of sadness or despair when one fails to obtain desired fruits, even after practise of penances, etc. These are the twenty-two kinds of victory over troubles. *

* “भुत्पिपासा—शीतोष्ण—दंशमशकनाग्न्यारतिलीचर्यानिषद्याशय्यक्रोशव-
धयाचनास्त्राभरोगत्रयस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ।”

[तत्त्वार्थविगमसूत्रम् । ९ । ९ ।]

G. Châritra or Right Conduct is of five kinds* :—(a) *Sāmāyika-châritra* (Equanimity) consisting of self-absorption in which a person refrains during his whole life or for a certain fixed period from injury, false-hood, lust, stealing and acceptance of things which are not given† (b. *Chhedopasthâpana* (Resettling after a break) consisting of penalties for faults arising from inadvertence or negligence, on account of which one loses equanimity. (This therefore may be said to consist of an attempt to recover equanimity ; after a fall from the same)‡ (c) *Parihâra-viuddhi* (Purity obtained by refraining from injury to living beings) which is only found in a saint who being thirty years old, serves a Tirthankar from three to nine years, who is devoid of inadvertence and absorbed in self-contemplation and who practises other observances § (d) *Sûkṣmasâmparāya* consisting of conduct in which only the passion greed is present in a very subtle state while all other passions have subsided or have been destroyed. (This kind of conduct is only found in one who has reached the tenth stage of development)|| (e) *Yathākhyāta* (Perfect Right Conduct) characterised by subsidence or destruction of all the passions. It is present in beings who are in the eleventh, twelfth, thirteenth and fourteenth stages of development ¶

* “वृत्तं सामायिकं ज्ञेयं छेदोपस्थापनं तथा ।

परिहारं च सूक्ष्मं च यथाख्यातं च पञ्चमम् ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ६ । ४४ ॥]

† “प्रत्याख्यानमभेदेन सर्वसावद्यकर्मणः ।

नित्यं नियतकालं वा वृत्तं सामायिकं स्मृतम् ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ६ । ४५ ॥]

‡ “यत्र हिंसादिभेदेन त्यागः सावद्यकर्मणः ।

व्रतलोपे विशुद्धिर्वा छेदोपस्थापनं हि तत् ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ६ । ४६ ॥]

§ “विशिष्टपरिहारेण प्राणिघातस्य यत्र हि ।

शुद्धिर्भवति चारित्रं परिहारविशुद्धि तत् ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ६ । ४७ ॥]

|| “कषायेषु प्रशान्तेषु प्रक्षीणे स्वखिलेषु वा ।

स्यात् सूक्ष्मसांपरायाख्यं सूक्ष्मलोभवतो यतेः ॥

[तत्त्वार्थसारः ॥ ६ । ४८ ॥]

¶ “क्षयाच्चारित्रमोहस्य कात् स्वेनोपशमस्तथा ।

यथाख्यातमथाख्यातं चारित्रं पञ्चमं जिनैः ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ६ । ४९ ॥]

We have thus seen that Samvara is first divided into two classes, Bhāva-samvara and Dravya-samvara, the first of which, again, has many subdivisions. The first variety of Bhāva-samvara viz, Vrata is not counted as such by Umāswāmi,* Amrita-chandra Nāri,† and Svāmi-kārtikeya.‡ Abhayadeva Āchārya, again, in his commentary on Sthānāṅga says that Samvara is of forty-two kinds.§

In the Jaina epics also we do not find Vrata included in the sub-divisions of Samvara, but only Gupti, Samiti, Dharma Anuprekṣā, Parīṣahajaya and Charitra are mentioned as varieties of Samvara|| Vrata, with all its five varieties, is, however, mentioned in all the above-mentioned works—though not as a sub-division of Samvara, yet as a factor opposed to Avrata.¶

* “स गुप्ति-समितिधर्मानुप्रेक्षा-परीषहजयचारित्रैः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥ ९ । १ ।]

† “गुप्तिः समितयो धर्मः परीषहजयस्तपः ।

अनुप्रेक्षाश्च चारित्रं सन्ति संवरहेतवः ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ६ । १]

‡ “गुप्ती समिदा धर्मो अणुवेक्खा तह परीसहजओ वि ।

उक्किहुं चारित्तं संवरहेदु विसेसेण ॥”

[स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा । ९६ ।]

§ “तदेवमयं द्वित्रित्वाविंशद्विधो ।”

[स्थानाङ्ग-टीका]

|| “आस्रवस्य निरोधो यः संवरः स निगद्यते ।

कर्म संव्रियते येनेत्येवं व्युत्पत्तिसंश्रयात् ॥

चारित्रगुण्यनुप्रेक्षापरीषहजयादसौ ।

दशलक्षणधर्माश्च समितिभ्यश्च जायते ॥”

[चन्द्रप्रभवचरितम् ॥ १८ ॥ १०६—१०७]

“आस्रवाणामशेषाणां निरोधः संवरः स्मृतः ।

कर्म संव्रियते येनैव त्यन्वयस्यावलोकनात् ॥

आस्रवद्वारोधेन शुभाशुभविशेषतः ।

कर्म संव्रियते येन संवरः स निगद्यते ॥

धर्मात् समिति-गुप्तिभ्यामनुप्रेक्षानुचिन्तनात् ।

असाधुदेति चारित्रादरिषट्कजयादपि ॥”

[धर्मशर्माभ्युदयम् ॥ २१ ॥ ११७—११९ ॥]

¶ “हिंसानृतास्तेयाव्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥ ७ । २ ॥]

CHART V.
Saṃvara.

Bhāva-saṃvara.			Dravya-saṃvara.		
Vrata.	Samiti.	Gupti.	Dharma.	Anuprekṣa.	Parīṣahaṃyaya. Charitra.
Abhijñā. Satya.	Brahma- charya.	Apari- graha.	Mano- gupti.	Vāg- gupti.	Kāya- gupti.
Achaurya or Asteya.			Īryā. Bhāṣā. Eṣaṇā.	Adāna- nikṣepa.	Utsarga.
Uttama	Uttama	Uttama	Uttama	Uttama	Uttama
Kṣamā. Mārdava.	Ārjava.	Satya.	Śauca.	Samyama.	Tapa.
			Tvāga. chanya. charya.		
			Ābhyaṃtara.		
			Vāhya.		
Anaśana.	Avamodārya.	Vritti- pari- sankhyāna.	Rasaparityāga.	Vivikta- śayyāsana.	Kāyakleśa.
Prāyaśchitta.	Vinaya.	Vaiśvritiya.	Svādhyāya.	Vyutsarga.	Dhyāna.
Anitya. Aśārāṇa.	Śaṃsāra.	Ekātva.	Anyatva.	Asūchitva.	Āstrava.
			Saṃvara.		
			Nirjarā. Loka. Bodhi- dharma.		
Kṣudhā. Pipāsā. Śīta.	Uṣṇa.	Damśamasāśaka.	Nagnatā.	Arati.	Śtrī Charyā.
			Niṣadyā. Śāyā. Akrodha.		
			Vādha. Yachnā. Alābha.		

Sāmā-
yika.Yathā-
khyāta.Chhedopa-
sthāpanā.Parihāra-
viśuddhi.

Sukṣma-samparāya.

-Roga.

-Trina-sparsa.

-Mala.

-Satkāra-puraskāra.

-Prajñā.

-Ajñāna.

-Adarśana.

जहकालेण तवेण य भुत्तरसं कम्मपुग्गलं जेण ।

भावेण सडदि जेया तस्सडणं चेदि णिज्जरा दुविहा ॥३६॥*

Jahakāleṇa taveṇa ya bhuttarasam kammappuggalam jēṇa
Bhāveṇa saḍadi jēyā tassadaṇaṃ chedi ṇijjarā duvihā—
(36.)

Padapāṭha. जहकालेण Jahakāleṇa, in proper time. भुत्तरसं Bhuttarasam, whose fruits are enjoyed. कम्मपुग्गलं Kammappuggalam, the matter of Karma. जेण Jēṇa, that. भावेण Bhāveṇa, Bhāva. सडदि Saḍadi, disappears. च Ya, and. तवेण Taveṇa, by penance. च Cha, and. तस्सडणं Tassadaṇaṃ, that disappearance इदि Idi, thus. णिज्जरा Ṇijjarā, Nirjarā. दुविहा Duvihā, of two kinds. जेया Jēyā, to be known.

36. That Bhāva (modification of the soul) by which the matter of Karma disappears in proper time after the fruits [of such Karma] are enjoyed [is called Bhāva-Nirjarā], also [the destruction of Karmic matter] through penances [is known as Bhāva-Nirjarā.] And that destruction [itself] [is known as Dravya-Nirjarā]. Thus Nirjarā should be known to be of two kinds.

COMMENTARY.

We have seen how the matter of Karma enters the soul through Āsrava and how this influx might be stopped by Saṃvara. But now the question arises, that we might stop a further influx of Karmic matter by Saṃvara, but how can we be freed from the same which has already taken possession of the soul? The answer to this is given in this verse, where it is laid down that by Nirjarā we can free ourselves from the Karmic matter which has already entered the soul.

What is Nirjarā? The destruction of Karmas is called Nirjarā.†

* Sanskrit rendering :—

यथाकालेन तपसा च भुक्तरसं कर्मपुद्गलं येन ।

भावेन सडति ज्ञेया तत् सडनं चेति निर्जरा द्विविधा ॥ ३६ ॥

Yathākāleṇa tapasā cha bhuktarasam karma-pudgalaṃ yena.

Bhāvena saḍati jñeyā tat sḍanaṃ cheti nirjarā dvividhā. (36.)

† “पणा, णिज्जरा ।” स्थानाङ्क । १ । “निर्जरणं निर्जरा विशरणं परिशटन-
मित्यर्थः कर्मक्षयो निर्जरा ।”

[स्थानाङ्क-टीका]

This destruction may be of two kinds, Bhāva-Nirjarā and Dravya-Nirjarā. Bhāva-Nirjarā consists of that modification of the soul which precedes and favours the separation of Karmic matter from the soul. Dravya-Nirjarā is the actual separation of the Karmic matter from the soul. In other words, Bhāva-Nirjarā is that state of the soul when the material particles arising from Karma disappear while Dravya-Nirjarā is the disappearance itself.

Bhāva-Nirjarā is of two kinds, Savipāka or Akāma and Avipāka or Sakāma. That is to say, Karmas are destroyed in two ways, viz., (1) after their fruits are fully enjoyed and (2) through penances before such enjoyment of fruits. * Every person is affected with good or bad Karmas, the fruits of which are enjoyed by them in an existence in earth heaven or hell, according to the kind of Karma possessed by them. There is a fixed period of such enjoyment of the fruits of Karmas, and after the lapse of that period when the said fruits of Karmas are fully enjoyed, a person is freed from Karmas which disappear of their own accord. This is what is known as Savipāka Nirjarā (or destruction of Karmas after the enjoyment of fruits.) This kind of Nirjarā can happen to all beings, for all kinds of Karmas of all beings disappear in this manner after a proper period. As this disappearance takes place without the activity of a person, it is also called Akāma (or un-intentional) Nirjarā.

The second kind of destruction of Karmas takes place when the sages practise penances, by the force of which the Karmas disappear even before their fruits are enjoyed. This is consequently known as Avipāka Nirjarā (or destruction of Karmas without the enjoyment of their fruits.) As such a kind of destruction can only be produced by intentional effort on behalf of a person, it is known as Sakāma (intentional) Nirjarā.

The soul is like a mirror which becomes dim when the dust of Karma accumulates on its surface. By Nirjarā this dust of Karma

* उपात्तकर्मणः पातो निर्जरा द्विविधा च सा ।
 आद्या विपाकजा तत्र द्वितीया अविपाकजा ॥
 अनादिबन्धनोपाधिविपाकवशवर्त्तिनः ।
 कर्मरन्ध्रफलं यत्र क्षीयते सा विपाकजा ॥
 अनुदीर्यं तपःशक्त्या यत्रोदीर्योदयावलीम् ।
 प्रवेष्टव्यं वेद्यते कर्म सा भवत्यविपाकजा ॥”

[तत्त्वार्थसारः ॥ ७ ॥ २-४]

is removed and the soul attains clearness.* The good or bad Karmas disappear either of their own accord without any activity on the part of a soul when their fruits are enjoyed in earth heaven or hell, or by the effort on the part of a person consisting of practice of penances.† We have already mentioned that there are twelve kinds of penances, according as they are external or internal. A person must practise first of all Samvara so as to stop all further influx of Karmas, and then begin to destroy the Karmas already amalgamated with the soul, by means of penances.‡ This is the

* “ कर्मणां फलभोगेन संक्षयो निर्जरा मता ।

भूत्यादर्श इवात्मायं तथा स्वच्छत्वमृच्छति ॥”

[नेमिनिर्वाणम् । १५ । ७४ ।]

† “ यथाकालकृता कान्त्रिदुपक्रमकृतापरा ।

निर्जरा द्विविधा ज्ञेया कर्मक्षपणलक्षणा ॥

या कर्मभुक्तिः श्वभ्रादौ सा यथाकालजा स्मृता ।

तपसा निर्जरा या तु सा चोपकर्मनिर्जरा ॥

स्थितं द्वादशभिर्भेदैर्निर्जराकरणं तपः ।

बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति मूलभेदद्वयान्वितम् ॥ ”

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । १०९ — १२१]

“ दुर्जरा निर्जरत्यात्मा यया कर्म शुभाशुभम् ।

निर्जरा सा द्विधा ज्ञेया सकामाकामभेदतः ॥

सा सकामा स्मृता जनैर्या व्रतोपक्रमैः कृता ।

अकामा स्वविपाकेन यथा श्वभ्रादिवासिनाम् ॥”

[धर्मशर्माभ्युदयम् । २१ ॥ १२२ — १२३ ।]

“सविपाकाविपाकाभ्यां द्विधा स्यान्निर्जराङ्गिनाम् ।

अविपाका मुनीन्द्रानां सविपाकाक्लितात्मनाम् ॥ ”

[वर्द्धमानपुराणम् । १६ ॥ ९० ।]

“सव्येसिं कम्माणं सत्तिविवाधो हवेइ अणुभाधो ।

तदणंतरं तु सङ्गं कम्माणं णिज्जरा जाण ॥

सा पुणं दुविहा येया सकालपत्ता तवेण कयमाणा ।

चातुगदीणं पढमा वयजुत्ताणं हवे विदिया ॥”

[स्वामिकार्त्तिकेयानुप्रेक्षा । १०३ - १०४]

‡ “ संवर-जोगेहिं जुदे तवेहिं जो चिट्ठदे वहुविहेहिं ।

कम्माणं णिज्जरणं वहुगाणं कुणदि सो णियंम् ॥”

[कच्चास्तिकायसमयसारः । १४४]

way in which the destruction of Karmas takes place in the case of sages, while, ordinarily, with respect to all classes of beings, the Karmas disappear only after their fruits are fully enjoyed.

सदवस्स कम्मणो जो खयहेदू अप्पणो हु परिणामो ।

णेओ स भावमोक्खो दव्वविमोक्खो य कम्मपुधभावो ॥३७॥

Savvassa Kammaṇo jo khayahedû appaṇo hu pariṇâmo,
Ñeo sa bhâva-mokkho davva-vimokkho ya kammapudha-
bhâvo—(37).

Padapâtâ.—जो Jo, that. अप्पणो Appaṇo, soul's परिणामो Pariṇâmo, modification. सदवस्स Savvassa, of all. कम्मणो Kammaṇo, Karma. खयहेदू Khaya-hedû, the cause of destruction. स Sa, that. हु Hu, surely. भावमोक्खो Bhâva-mokkho, Bhâva-mokṣa. णेओ Ñeyo, to be known. य Ya, and. कम्मपुधभावो Kammapudha-bhâvo, separation of Karma. दव्वविमोक्खो Davva-vimokkho, Dravya-mokṣa.

37. That modification of the soul which is the cause of the destruction of all Karmas. is surely to be known as Bhâva-mokṣa and the (actual) separation of the Karmas [is] Dravya-mokṣa.

COMMENTARY.

When a person is desirous of having liberation, he attempts to have perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct. (See Verse 39.) Having perfect faith, knowledge and conduct, he becomes free from the four kinds of Ghâtiya Karmas, Jñânâvaraṇiya, Darśanâ-varaṇiya, Mohaṇiya and Antarâya (see Commentary on Verse 14). This modification of the soul which leads to the destruction of the Karmas mentioned above is called Bhâvamokṣa. The commentator Brahmadeva, says† that by the words “all Karmas” in the verse, the four

* Sanskrit rendering:

सर्वस्य कर्मणः यः क्षयहेतुः आत्मनः हि परिणामः ।

ज्ञेयः स भावमोक्षः द्रव्यविमोक्षः च कर्मपृथग्भावः ॥३७॥

Sarvasya karmaṇaḥ yaḥ kṣayahotuḥ âtmanaḥ hi pariṇâmaḥ,
Jñeyah sa bhâvamokṣaḥ dravya-vimokṣaḥ cha karma-prithag-bhâvaḥ—(37).

† “सर्वस्य द्रव्यभावरूपमोहनीयादिघातिचतुष्टयकर्मणो ।”

[ब्रह्मदेवविरचितटीका]

Ghâtiya Dravya and Bhâva Karmas only are meant. In Vardhamâna Purâṇa we have :—

“सर्वेषां कर्मणां योऽत्र क्षयहेतुः शिवार्थिनः ।
परिणामोऽतिशुद्धः स भावमोक्षो जिनैर्मतः ॥”

[Canto XVI. 72.]

i.e., “The extremely pure modification of the soul which is the cause of destruction of all kinds of Karma in a person desirous of good, is regarded as Bhâva-mokṣa by the Jinas.”

Now, there is another kind of Mokṣa, called Dravya-mokṣa, which consists of the separation of the soul from the Aghâtiya Karmas, viz., Âyu, Nâma, Gotra and Vedaniya Karmas which disappear last of all. This happens when a being is in the last stage of development which is known as Ayogi. (See Commentary on Verse 13). In Vardhamâna Purâṇa we have :—

“कृत्स्नेभ्यः कर्मजातेभ्यो विश्लेषो यश्चिदात्मनः ।
परमसुद्ध्यानयोगेन द्रव्यमोक्षः स कथ्यते ॥”

[Canto XVI. 73.]

i.e., “The separation of the conscious soul from all kinds of Karmas by excellent meditation is known as Dravya-mokṣa.”

By Bhâva-mokṣa, therefore, one is freed from the first four, and by Dravya-mokṣa from the last four kinds of Karmas. Both these kinds of Mokṣa together lead to perfect liberation.

Umâsvâmi has written in his Tattvârtha Sûtra X. 1. 2 that a person attains Kevala Jñâna (Omniscience) when first his Mohaniya Karmas and then his Jñânâvaraniya, Darśanâvaraniya and Antarâya Karmas are destroyed. After attaining Kevala Jñâna, the cause producing bondage being absent and Nirjarâ being present, a person becomes free from the remaining Karmas, viz., Vedaniya, Âyu, Nâma and Gotra Karmas, and thus being void of all kinds of Karma attains liberation *

We have seen that Karmas take possession of a soul through Âsravas. This influx of Karmas can be stopped by Samvaras. By

* “मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ।”

“बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । १० । १ । २]

See also :—

“अभावाद्वन्धहेतूनां बन्धनिर्जरया तथा ।

कृत्स्नकर्मप्रमोक्षो हि मोक्ष इत्यभिधीयते ॥” [तत्त्वार्थसारः ।]

this stoppage, fresh Karmas cannot enter the soul. But even after stopping the entrance of fresh Karmas, it is necessary to purge the soul from Karmas which have already taken possession of the former. This can be done by Nirjarâ. Then only the Karmas, Vedaniya, Nâma, Gotra and Âyu which cause worldly existence disappear and a being attains liberation. In Pañchâstikâya-samaya-sâra we have :

“जो संवरेण जुत्तो णिज्जरमाणोऽथ सव्वकम्मणि ।

ववगदवेदाउस्सो मुयदि भवं तेण सो मोक्खो ॥”

[Verse 153.]

i.e., “He who having Saṁvara and destroying all Karmas through Nirjarâ becomes free from Vedaniya, Nâma, Gotra and Âyu Karmas, leaves the world. Therefore this is called Mokṣa (liberation)”.*

सुह-असुह-भाव-जुत्ता पुण्णं पावं हवन्ति खलु जीवा ।

सादं सुहाउ णामं गोदं पुण्णं पराणि पावं च ॥३८॥†

Suha-asuha-bhâva-juttâ punṇaṃ pâvaṃ havanti khalu jîvâ,

Sâdaṃ suhâu ṇâmaṃ godaṃ punṇaṃ parâṇi pâvaṃ cha—
(38).

Padapâtha.—जीवा Jîvâ, Jivas. सुह-असुह-भाव-जुत्ता Suha-asuha-bhâva-juttâ, having auspicious and inauspicious Bhâvas. खलु Khalu. surely. पुण्णं Punṇaṃ, Punya. पावं Pâvaṃ, Pâpa. हवन्ति Havanti, become. सातं Sâtaṃ, Sâtâvedaniya. सुहाउ Suhâu, auspicious life. णामं ṇâmaṃ, name. गोदं Godaṃ, Gotra. पुण्णं Punṇaṃ, Punya. च Cha, and. पराणि Parâṇi the rest. पावं Pâvaṃ, Pâpa.

* Compare also :—

“अनेकजन्मबद्धानां सर्वेषामपि कर्मणाम् ।

विप्रमोक्षः स्मृतो मोक्ष आत्मनः केवलस्थितेः ॥”

[नेमिनिर्वाणम् । १५ ॥ ७६ ।]

“कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षो भव्यस्य परिणामिनः ।”

[चन्द्रप्रमंचरितम् । १८ ॥ १२३ ।]

† Sanskrit rendering :—

शुभाशुभभावयुक्ताः पुण्यं पापं भवन्ति खलु जीवाः ।

सातं शुभायुः नाम गोत्रं पुण्यं पराणि पापं च ॥ ३८ ॥

Śubhāśubhabhāva-yuktâḥ puṇyaṃ pāpaṃ bhavanti khalu jîvâḥ,
Sâtaṃ śubhāyuh nâma gotraṃ puṇyaṃ parâṇi pāpaṃ cha—(38).

38. The Jīvas consist of Puṇya and Pāpa surely having auspicious and inauspicious Bhāvas (respectively). Puṇya is Sātāvedanīya, auspicious life, name, and class, while Pāpa is (exactly) the opposite (of these).

COMMENTARY.

The real characteristic of a Jīva is consciousness, purity and bliss. But through the eternal chain of Karmas, bondage is produced and Jīvas enjoy weal (Puṇya) or woe (Pāpa), according as they are possessed by auspicious and inauspicious Bhāvas. The auspicious Bhāvas are said to consist of freedom from delusion, acquirement of perfect faith and knowledge, practice of reverence and obeisance, observance of the five vows, viz., truth, non-injury, chastity, non-acceptance of worldly objects and refraining from stealing, subduing of the four passions, Anger, Pride, Illusion and Greed, victory over the uncontrollable senses and practice of penances. The inauspicious Bhāvas are opposites of each of these. According as a Jīva is possessed of these auspicious or inauspicious Bhāvas, it has merits or demerits resulting in weal or woe.*

Thus, a Jīva enjoys happiness or misery, according as it is actuated by different kinds of Bhāvas mentioned above.†

In Tattvārthādhigama Sūtra, we have—"Puṇya consists of Sātāvedanīya, Śubha Āyu, Śubha Nāma and Śubha Gotra, and Pāpa consists of the opposites of each of these."‡ We have seen that there

* "उद्धम मिथ्यात्वविषं भावय दृष्टिं च कुरु परां भक्तिम् ।
भावनमस्कारतो ज्ञाने युक्तो भव सदापि ॥
पञ्चमहाव्रतारक्षां कोपचतुष्कस्य निग्रहं परमम् ।
दुर्दान्तेन्द्रियविजयं तपःसिद्धविधौ कुरुद्योगम् ॥
इत्यार्याद्वयकथितलक्षणेन शुभोपयोगभावेन परिणामेन
तद्विलक्षणेनाशुभोपयोगपरिणामेन च युक्ताः परिणताः ।"

[Brahmadeva's Commentary.]

† "सुहपरिणामो पुण्यं असुहो पावंति हवदि जीवस्स ।
दोहं पोग्गलमत्तो भावो कम्मत्तणं पत्तो ॥"

[पञ्चास्तिकायसमयसारः । १३३ ।]

‡ "सद्वेषशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ।"

"अतोऽन्यत् पापम् ।"

[तत्त्वार्थाभिगमसूत्रम् । ८ ॥ २५ । २६]

are eight kinds of Karma—Jñānāvaraṇiṇya, Darśanāvaraṇiṇya, Mohaniṇya, Antarāṇya, Vedaniṇya, Āyu, Nāma and Gotra and that the first four of these are known as Ghātiṇya Karmas while the last four are named Aghātiṇya Karmas. Among these, all the Ghātiṇya Karmas may be said to be Pāpa, while the Aghātiṇya Karmas may be either Puṇya or Pāpa.

Sātāvedaniṇya is that Karma by which a soul feels pleasure in external objects and by the assistance of which things which are gratifying to the soul may be procured. Śubha Āyu (Auspicious life) consists in having an existence as a God, human being or a beast. Śubha Gotra (Auspicious family) consists in being born in a high status of life. Śubha Nāma (Auspicious name) consists of fame, etc., and is of various kinds. All these make up what is known as Puṇya.

Pāpa, on the other hand, consists of Asātavedaniṇya or that Karma which produces pain and procures objects causing pain, Aśubha Āyu (Inauspicious life), viz., an existence in hell, Aśubha Gotra (Inauspicious family) comprising a birth in low stations and Aśubha Nāma (Inauspicious name) consisting of disgrace, etc.

With this ends that section of Dravya-saṃgraha which treats of the seven Tattvas (principles), viz., Āsrava, Bandha, Samvara, Nirjarā, Mokṣa, Puṇya and Pāpa. The next section will deal with the manner by which one can attain liberation.

सम्मदंसणं णाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे ।

ववहारा णिच्चयदो तत्तियमइच्चो णिच्चो अप्पा ॥ ३६ ॥ *

Sammaddaṃsaṇa ṇāṇaṃ charaṇaṃ Mokkhassa kâraṇaṃ jāṇe,*

Vavahârâ Nichchayado tattiyamaio ñio appâ. (39).

Padapâṭha.—ववहारा Vavahârâ, from the ordinary point of view. सम्मदंसणं णाणं चरणं Samaddaṃsaṇa ṇāṇaṃ charaṇaṃ, perfect faith, knowledge and conduct. मोक्खस्स Mokkhassa, of liberation. कारणं Kâraṇaṃ, cause. जाणे Jâṇe, know. निच्चयदो Nichchayado, really. तत्तियमइच्चो Tattiyamaio, consisting of of these three. णिच्चो Ñiyo, of one's own. अप्पा Appâ, soul.

* Sanskrit rendering :

सम्यग्दर्शनं ज्ञानं चरणं मोक्षस्य कारणं जानोहि ।

व्यवहारात् निश्चयतः तत्त्रितयमयः निजः आत्मा ॥ ३९ ॥

Samyagdarśanaṃ jñānaṃ charaṇaṃ mokṣasya kâraṇaṃ jānîhi.

Vyavahârât niścayataḥ tattritayamayah nijah âtmâ. (39).

39. Know that from the ordinary point of view, perfect faith, knowledge and conduct are the causes of liberation, while really one's own soul consisting of these three (is the cause of liberation).

(Commentary. .

Now the author proceeds to lay down the ways and means to liberation. To attain liberation, one must have Perfect Faith, Perfect Knowledge and Perfect Conduct.* These three will be further explained in Verses 41—43. These are technically known as the three jewels in Jaina works. The three jewels are means to liberation from the ordinary point of view. But really these three jewels cannot exist elsewhere than in the soul; so, to be accurate, it is the soul which can produce liberation. This will be emphasised in the next verse.

रणत्तयं ण वट्ठइ अप्पाणं मुयतु अण्णदवियमहि ।

तम्हा तत्तियमइओ हंदि हु मोक्खस्स कारणं आदा ॥४०॥†

Rayanattayam na vattai appāṇam muyatu aṇṇa-daviyamhi,

Tamhâ tattiya-mayo hodi hu mokkhassa kâraṇam âdâ (40.)

Paḍa pāṭha.—अप्पाणं Appāṇam, the soul. मुयतु, Muyatu, excepting. अण्णदवियमहि Aṇṇadaviyamhi, in any other substances रणत्तयं, Rayanattayam the

* “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।”

[तत्त्वार्थाधिगम-सूत्र १ । १ ।]

“कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षो भव्यस्य परिणामिनः ।

ज्ञानदर्शनचारित्रयोपायः प्रकीर्तितः ॥”

[चन्द्रप्रभचरितम् । १८ । १२३ ॥]

“ज्ञानदर्शनचारित्रैरुपायैः परिणामिनः ।

भव्यस्यायमनेकाङ्गविकलैरेव जायते ॥”

[धर्मशर्माभ्युदयम् । २१ ॥ १६१ ।]

† Sanskrit rendering :—

रत्नत्रयं न वर्त्तते आत्मानं मुक्त्वा अन्यद्रव्ये ।

तस्मात् तत्त्रितयमयः भवति खलु मोक्षस्य कारणं आत्मा ॥४०॥

Ratnatrayam na varittate ātmānam muktva anya—Dravye.

Tasmât tatttritayamayāḥ bhavati khalu mokṣasya kâraṇam ātmā. (40.)

three jewels. न Na, not. वहु Vattai, exist. तम्हा, Tamhâ, therefore, तत्तिव्यामो Tattiyamaio, consisting of these three. आदा Âdâ, the soul. हु Hu, surely. मोक्षस्य Mokkhassa, of liberation. कारणं Kâraṇam, cause of. होदि Hodi, becomes.

40. The three jewels (*i. e.*, Perfect Faith, Perfect Knowledge and Perfect Conduct) do not exist in any other substance excepting the soul. Therefore, the soul surely is the cause of liberation.

COMMENTARY.

It has been laid down that, in order to attain Mokṣa or liberation, one must have Perfect Faith, Perfect Knowledge and Perfect Conduct. These three are therefore the means to liberation. But these should not be considered to be apart from the soul, for nowhere but in the soul can each or all of these exist. It is the soul possessed of all these three jewels that is really fit for liberation. Strictly speaking, therefore, the soul itself attains liberation when it is possessed of certain characteristics (*viz.*, these three jewels). But from the ordinary point of view, we regard the three jewels as apart from the soul as the causes of liberation though from the realistic point of view, the soul possessed of these three jewels is the cause of Mokṣa.

जीवादीसद्दहणं सम्मतं रुवमप्पणो तं तु ।

दुरभिणिवेसविमुक्कं णाणं सम्मं खु होदि सदि जम्हि ॥४१॥*

Jivâdisaddahaṇam sammattam rūvamappaṇo taṁ tu,

Durabhinivesavimukkam ṇāṇam sammam khu hodi sadi jamhi (41).

Padapâṭha.—जीवादि-सद्दहणं Jivâdi-saddahaṇam, faith in Jiva, etc. सम्मतं Sammattam, Samyaktva (Perfect Faith). तं Tam, that. अप्पणो Appaṇo, of soul. रुवं Rūvam, quality. तु Tu, and. जम्हि Jamhi, that. सदि Sadi, being. खु Khu, surely. णाणं Nāṇam, Jñāna (knowledge). दुरभिनिवेशविमुक्कं Durabhinivesa-vimukkam, free from errors. सम्मं Sammam, perfect होदि Hodi, becomes.

* Sanskrit rendering :—

जीवादिश्रद्धानं सम्यक्त्वं रूपं आत्मनः तत् तु ।

दुरभिनिवेशनिमुक्तं ज्ञानं सम्यक् कलु भवति सति यस्मिन् ॥ ४१ ॥

Jivâdi-śraddhāṇam samyaktvaṁ rūpaṁ ātmanah tat tu.

Durabhinivesa-vimuktam jñānam samyak khalu bhavati sati yasmin (41).

41. Samyaktva (perfect faith) is the belief in Jīva, etc. That is a quality of the soul, and when this arises, Jñāna (knowledge), being free from errors surely becomes perfect.

COMMENTARY.

Jīva, Ajīva, Āsrava, Bandha, Samvara, Nirjarā and Mokṣa are the seven Tattvas (essential principles) of Jainism.* A sincere belief in these Tattvas is called Samyaktva or Perfect Faith.† The first step to liberation, according to Jainism, is to have a belief in these essential principles of Jainism. It is only after a person has this faith that he can attain Perfect Knowledge. He may have knowledge of substances before he attains Perfect Faith; but this knowledge is apt to be fallacious, for errors might creep in the same. For example, a person may have a knowledge of the aforesaid seven principles of Jainism, but that knowledge may be vague or indefinite or it may be full of doubts, or it may be entirely wrong. These defects of knowledge arise, because the person has not at that time perfect faith in the essential principles of Jainism, for Perfect Faith in such principles is incompatible with doubts and indecision or a belief in opposite principles. Consequently, the knowledge of these principles which succeeds Perfect Faith is free from errors or fallacy. This knowledge is known as Samyak Jñāna (or Perfect Knowledge.)

संशयविमोहविब्रमविवर्जितं आप्पपरसरुवस्स ।

गहणं सम्मं-णाणं सायारमणेयमेयं च ॥४२॥‡

Samsaya-vimoha-vibbhama-vivajjiyaṃ appaparasa-rúvassa,

* “जीवाजीवान्नवन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । १ । ४]

† “तत्त्वार्थभ्रमज्ञानं सम्यग्दर्शनम् ॥”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । १ । २]

‡ Sanskrit rendering :

संशयविमोहविब्रमविवर्जितं आत्मपरस्वरूपस्य ।

ग्रहणं सम्यग् ज्ञानं साकारं अनेकभेदं च ॥ ४२ ॥

Samsayavimohavibhramavivarjitam ātmaparasvarūpasya,

Grahanaṃ samyag-Jñānaṃ sākāraṃ anekabhedam cha. (42).

Gaḥaṇaṃ sammam—nāṇaṃ sâyâramaneyabheyam
cha (42.)

Padapâṭha.—संशयविमोहविभ्रमविवर्जितं Samsaya-vimohavibbhama-vivajjiyam, freed from Samsaya (Doubt), Vimoha (Perversity) and Vibbhrama (Indefiniteness). स्यावरं Sâyâraṃ, detailed. अपपरसदवस्स Apparasasadvassa, of the real nature of ego and non-ego. गहं Gaḥaṇaṃ, cognition. सम्म-नाणं Sammam Nāṇaṃ, Samyak Jñāna or Perfect Knowledge. च Cha, and. अनेकानेव Aneyabheyam, of many varieties.

42. Samyak Jñāna (Perfect Knowledge) is the detailed cognition of the real nature of the ego and non-ego, is freed from Samsaya (Doubt), Vimoha (Perversity) and Vibbhrama (Indefiniteness), and is of many varieties.

COMMENTARY.

Correct knowledge, according to Jaina Nyāya philosophy must be free from the Samāropa (*i.e.*, fallacies).* This Samāropa is said to be of three kinds, Viparyaya or Vimoha (Perversity), Samsaya (Doubt) and Anadhyavasāya or Vibbhrama (Indefiniteness).† The cognition of an object as something which is quite the contrary of its real self, is known as Viparyaya or Vimoha. For example, if we think nacre to be silver, we have a knowledge vitiated by Viparyaya or Vimoha (Perversity).‡ Samsaya consists of doubt when our mind sways between this or that, without being able to assert the true nature of anything. For example, when we see a certain object from a distance and are unable to say whether it is a man or a post, we have an instance of Samsaya

* “अतस्मिंस्तद्व्यवसायः समारोपः ।”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १ । ७ ।]

† “स विपर्ययसंशयानध्यवसायमेदात् त्रैधा ॥”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १ । ८ ।]

‡ “विपरीतैककोटिनिष्ठकं विपर्ययः ।” “यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ।”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः १ । ९ । १० ।]

“विपरीतैककोटिनिष्ठयो विपर्ययः । यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ज्ञानम् । अत्रापि सादृश्यादिनिमित्तवशात् शुक्तिविपरीते रजते निश्चयः ।”

[न्यायदीपिका]

“अतस्मिंस्तद्व्यवसायः विपर्ययः ।” [प्रमाणमीमांसा १ । १ । ७ ।]

or doubt.* A knowledge that this is something without any clear idea of what it is, is called Anadhyavasāya or Vibhrama. For example, such a knowledge arises in the mind of a person when he touches something while he is moving. He is conscious that he has touched something, but is unable to say what it is.† These being the varieties of fallacy, there is no doubt that in Perfect Knowledge these are entirely absent. In the state of Perfect Knowledge we have a clear idea of the real nature of everything, ego and non-ego. This idea is not of a shadowy kind, but consists of detailed knowledge. We have already described the difference between detailed and detailless knowledge in the commentary on Verse 4, page 9.

जं सामगणं गहणं भावाणं णेव कट्टुमायारं ।

अविसेसिदूण अट्टे दंसणमिदि भणणये समये ॥४३॥‡

Jaṃ sāmāṇaṃ gahaṇaṃ bhāvāṇaṃ neva kaṭṭumâyāraṃ, Avisesidūṇa aṭṭe daṃsaṇamidi bhaṇṇaye samaye—(43).

* “साधकबाधकप्रमाणाभावादनवस्थिताऽनेककीटिसंस्पर्शि ज्ञानं संशयः ।”
“यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा ।”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः । १ । ११-१२ ।]

“विरुद्धानेककोटिस्पर्शि ज्ञानं संशयः । यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । स्थाणुपुरुषसाधारणोर्ध्वतादि-दर्शनात्तद्विशेषस्य वस्त्रकोटरशिरः—पाण्यादेः साधक-प्रमाणास्याभावाद्नेककोट्यवलम्बितत्वं ज्ञानस्य ।” [न्यायदीपिका ।]

“अनुभयत्रोभयकीटिसंस्पर्शि-प्रत्ययः संशयः ।”

[प्रमाणमीमांसा । १ । १ । ५]

† “किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानम् ।”

[प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः । १ । १३ । १४]

“किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा पथि गच्छतस्तृणस्पर्शादि-ज्ञानम् [न्यायदीपिका ।]

“विशेषानुल्लेख्यमनध्यवसायः ।” [प्रमाणमीमांसा । १ । १ । ७]

‡ Sanskrit rendering :

यत् सामान्यं ग्रहणं भावानां नैव कृत्वा आकारम् ।

अविशेषयित्वा अर्थान् दर्शनम् इति भण्यते समये ॥ ४३ ॥

Yat sāmānyam grahaṇam bhāvāṇaṃ naiva kritvā ākāraṃ,
Avisēṣayitvā arthān darśanaṃ iti bhaṇyate samaye—(43).

Padapâṭha.—अट्टे Atte, things. अविवेकिण् Avisaśidhā, without particulars. आयारम् Āyāram, detail. नेव Neva, not. कट्टम् Kattum, grasping. जं Jam, which. भावार्थं Bhāvāṇam, things. सामान्यं Sāmaṇṇam, general. गहणम् Gahaṇam, perception. दंसणम् Daṃsaṇam, Darśana. इदि Idi, this. समये Samaye, in the scriptures. भण्णये Bhaṇṇaye, is called.

43. That perception of the generalities of things without particularities in which there is no grasping of details, is called Darśana in (Jaina) scriptures.

COMMENTARY.

Darśana is knowledge without details. For example, when a person sees a cloth, as long as he is only conscious of the existence of something called cloth, he is said to have Darśana. But when he begins to have knowledge of the details, viz., the size, colour, etc., of that piece of cloth, he is said to have Jñāna. We have already made this clear in the commentary on Verse 4, page 9.

In Tattvārthadhigama Sūtra of Umāśvāmi, we have “Samyak Darśana is faith in the principles of Jainism” [“तत्त्वार्थमद्वयं सम्यग्दर्शनम्” १।२] That Darśana is not the same as the Darśana which we have described above. There Samyak Darśana means perfect faith, and details are present there, while here it means knowledge without details.*

दंसणपुव्वं णाणं छदुमत्थाणं ण दुग्गिण उवय्योगा ।

जुगवं जम्हा केवलिणाहे जुगवं तु ते दोवि ॥४४॥†

Daṃsaṇapuvvaṃ ṇāṇam chhadumatthāṇam ṇa duṅṇi uvaogā.

Jugavaṃ jamhā kevaliṇāhe jugavaṃ tu te dovi—(44).

Padapâṭha.—छदुमत्थाणं Chhadumatthāṇam, of the Saṃsārī Jīvas. दंसणपुव्वं Daṃsaṇapuvvaṃ, preceded by Darśana. णं Ṇāṇam, Jñāna. जम्हा Jamhā, for this reason. दुग्गि Duṅṇi, two. उवय्योगा Uvayogā, Upayoga. जुग Jugavaṃ,

* “नेहमेव तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सभ्यगदर्शनम् वक्तव्यम् । कस्मादिति चेत् ? तत्र श्रद्धानं विकल्परूपम्, इदं तु निर्विकल्परम् ।”

[Brahmadeva's Commentary]

† Sanskrit rendering :

दर्शनपूर्वं ज्ञानं छदुमस्थानां न द्वौ उपयोगौ ।

युगपत् यस्मात् केवलिनाथे तु ते द्वौ अपि ॥ ४४ ॥

Darśana-pūrvam jñānam chhadumasthānāṃ na dvau upayogau.

Yugapat yasmāt kevalināthe tu te dvau api. —(44).

simultaneously. च Na. not. तु Tu, but. केवलिनः Kevalināḥ, in Kevalis. ते Te, those. दो Do, two. वि Vi, together. जुगवः Jugavaṃ, simultaneously.

44. In Samsāri Jīvas, Jñāna is preceded by Darśana. For this reason (in him), the two Upayogas (*viz.*, Jñāna and Darśana) do not (arise) simultaneously. But in Kevalis, both of these two (arise) simultaneously.

COMMENTARY.

Samsāri Jīvas or beings leading a mundane existence have Darśana or detail-less knowledge, first of all. Then they have Jñāna or knowledge, with details. But this is not the case with Kevalis, who have Darśana and Jñāna at once. The reason for this difference is that in Samsāri Jīvas, there are hindrances, known as Darśanā-varaṇīya and Jñānāvaraṇīya Karmas (*i.e.*, Karmas obscuring Darśana and Jñāna), which must be destroyed or mitigated (Kṣaya or Ūpaśama), before Darśana or Jñāna can arise. But in a Kevali, these obscuring Karmas are entirely absent; so Darśana and Jñāna can both arise at the same time. Brahmadeva has illustrated this as follows. In the case of Samsāri Jīvas, the knowledge of the objects through Darśana and Jñāna is gradual, first, without, and then with details like the revelation of objects by the light of the sun when it is obscured by clouds, but the appearance of Darśana and Jñāna in Kevalis is like the sudden illumination of every object when the sun appears in a cloudless sky.* The clouds represent the Karmas which obscure Jñāna and Darśana.

असुहादो विणिवित्ती सुहे पवित्ती य जाण चारित्तं ।

वदसमिदिगुत्तिरुवं ववहारणाया दु जिणभणियं ॥४५॥*

Asuhādo viṇivittī suhe pavittī ya jāṇa chārittam.

Vadasamidiguttirūvaṃ vavahāranayā du jīṇabha-
niyaṃ—(45.)

* “केवलिनं तु भगवतां निर्विकारस्वसंवेदनसमुत्पन्ननिराकरणक्षायिक-
ज्ञानसहितत्वात् निर्मेधादित्ये युगपदातपप्रकाशवद्दर्शनं ज्ञानं च युग-
पदेव इति विद्ध्यम् ।” [Brahmadeva's Commentary.]

† Sanskrit rendering :

अशुभात् विनिवृत्तिः शुभे प्रवृत्तिः च जानीहि चारित्रम् ।

व्रतसमितिगुत्तिरूपं व्यवहारनयात् तु जिणभणितम् ॥ ४५ ॥

Aśubhāt vinivṛttiḥ śubhe pravṛttiḥ cha jānīhi chāritram.

Vrata-samitiguptrūpam vyavahāranayāt tu jīṇabhaṇitam—(45.)

Padapâtha.—असुहदो Asuhâdo, from what is harmful. विविवित्ति Vinivittî, refraining. च Ya, and. सुहे Suhe, in what is beneficial. पवित्ति Pavittî, engagement. चरितं Chârittam, Châritra (Conduct). जान Jâna, know. दु Du, but. ववहारणया Vavahâraṇayâ, according to Vyavahâra Naya. वदन्निदिगुप्तिवचं Vadasamidiguttirūvam, consisting of Vrata, Samiti and Gupti. जिगमन्थि Jigabhāṇiyam, mentioned by the Jina.

45. Know Châritra to be refraining from what is harmful and engagement in what is beneficial. But according to Vyavahâra Naya, Châritra (Conduct) has been mentioned by the Jina to consist of Vrata, Samiti and Gupti.

COMMENTARY.

From the ordinary point of view, Vratas (Vows), Samitis (Attitudes of carefulness) and Guptis (Restraints) may be said to constitute Châritra (Conduct.) We have already described what Vratas, Samitis and Guptis are in Verse 35. One who is immersed in worldly aspirations and attached to worldly objects, one whose soul is possessed of attachment and aversion, one who listens non-Jaina scriptures, one who has a vicious mind, keeps evil company and follows the terrible evil path of life, is said to be active in the pursuit of what is harmful (Aśubha).^{*} Refraining from these and engagement in the opposite of these by practising the five Vratas, five Samitis and three Guptis lead to what is beneficial (Śubha). Châritra (Conduct) consists in the pursuit of what is beneficial and avoidance of what is harmful.

What is really Samyak Châritra (Perfect Conduct) will appear from the next verse.

बहिरब्भन्तरकिरियारोहो भवकारणप्पणासट्ठं ।

णाणिस्स जं जिणुत्तं तं परमं सम्मचारित्तम् ॥४६॥*

Bahirabbhamntarakiriyaâroho bhavakâraṇappanaṇâsatṭham,

* “विसयकसाओगाढोदुस्सुदिदुचित्तदुट्ठगोडिज्जुवो ।

उग्गो उम्मग्गपरो उवओगो जस्स सो असुहे ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's Commentary.]

| Sanskrit rendering :

बहिरब्भन्तरकिरियारोहः भवकारणप्रणाशार्थम् ।

ज्ञानिनः श्रुत् जिनेकं तं परमं सम्यक् चारित्रम् ॥ ४६ ॥

Bahirabhyantarakriyârodhaḥ bhavakâraprapaśârtham,

Jñāninah śrut jinok-tam tam paramam samyak chârītram—(46).

Nānissa jam jīuttam tam paramam samma-chārittam—
(46).

Pudapāṭha.—भवकारणपञ्चादृ Bhavakāraṇappanāsaṭṭham, to destroy the causes of Samsāra. जं Jam, which. नाणिसस Nānissa, of one who has knowledge. बहिरम्भतरकिरिकारोहो Bahirabbhantarakiriyāroho, the checking of external and internal actions. तं Tam, that. जिउत्तं Jīuttam, mentioned by the Jinas. परमं Paramam, excellent. सम्मचरित्तं Sammachārittam, perfect conduct.

46. . That checking of external and internal actions by one who has knowledge, in order to destroy the causes of Samsāra, is the excellent Samyak Chāritra (Perfect Conduct) mentioned by the Jina.

COMMENTARY.

In the previous verse, Chāritra (Conduct) from the ordinary point of view has been described. In this verse, we are introduced to Chāritra from the realistic point of view.

When a person checks all external activities of body and speech, together with all internal activities of the mind, so that all hindrances to the understanding of the true character of the soul are removed, he is said to have Samyak Chāritra (Perfect Conduct).* By this means, the person becomes free from all influx of beneficial or harmful Karmas, which cause Samsāra or worldly existence.† Perfect Conduct therefore consists in checking all kinds of activities which are opposed to the characteristics of the soul, which is void of all actions, eternal and consisting of pure Jñāna and Darśana.

दुविहंपि मोक्खहेउं भाणे पाऊणदि जं मुणी णियमा ।

तमहा पयत्तचित्ता जूयं भाणं समवुभसह ॥४७॥‡

Duvihampi mokkhaheum jhāṇe pāṭṇadi jam muṇiṇi niyamā,

* “निष्क्रियनित्यनिरञ्जनविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावस्य निजात्मनः प्रतिपक्ष-भूतस्य बहिर्विषये शुभाशुभवचनकायव्यापाररूपस्य तथैवाभ्यन्तरे शुभाशुभमनोविकल्परूपस्य च क्रियाव्यापारस्य योऽसौ निरोधस्त्यागः ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

† “भवस्य संसारस्य व्यापार कारणभूतो योऽसौ शुभाशुभकर्माद्यवस्तस्य प्रणाशार्थं विनाशार्थमिति ।”

‡ Sanskrit rendering :

द्विविधमपि मोक्षहेतुं ध्यानेन प्राप्नोति यत् मुनिः नियमात् ।

तस्मात् प्रयत्नचित्ताः यूयं ध्यानं समभ्यसन्तस्वम् ॥४७॥

Dvividhamapi mokṣahetum Dhyāneṇa prāpnoti yat muṇiḥ niyamāt,
Tasmāt prayatnāchittāḥ yūyaṁ Dhyānaṁ samabhyasadhvaṁ—(47).

Tamhâ payattachittâ jûyam jhânam samavbhasaha—
(47).

Padapâtha.—जं Jam, because. मुनि Muni, a sage. नियम Niyamâ, by the rule. दुविं Duviham, two kinds. पि Pi, both. मोक्षहेतु Mokkaheum, the cause of liberation. ज्ञाने Jhâne, by meditation. पाउपदि Pâûpadi, gets. तम् Tamhâ, therefore. जूय Jûyam, you. पयत्तित Payattachittâ, with careful mind. ज्ञानं Jhânam meditation. समवबसह Samavbhasaha, practise.

47. Because by the rule a sage gets both the (Vyavahâra and Nischaya) causes of liberation by meditation, therefore (all of) you practise meditation with careful mind.

COMMENTARY.

Perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct are the causes of liberation from the ordinary point of view, while really the soul itself possessed of these three is the cause of liberation. By meditation, one can have perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct, and one can understand the soul also only through meditation. Therefore, Dhyâna or meditation is of supreme importance for a person who seeks liberation. The author therefore in this verse asks everyone who is eager to attain liberation to practise meditation.

मा मुज्जह मा रज्जह मा दुस्सह इट्ठणिट्ठत्थेसु ।

थिरमिच्छह जइ चित्तं विचित्तभाणप्पसिद्धीए ॥४८॥

Mâ mujjhaha mâ rajjaha mâ dussaha itthanittthaatthesu,
Thiramichchaha jai chittam vichittajhânappasiddhîe---

(48).

Padapâtha.—जइ Jai, if. विचित्तभाणप्पसिद्धीर Vichittajhânappasiddhîe, to succeed in various kinds of meditation. चित्तं Chittam, mind. थिरं Thiram, fixed. इच्छह Ichchhaha, wish. इट्ठणिट्ठत्थेसु Itthanitttha-atthesu, in beneficial and harmful objects. मा Mâ, do not. मुज्जह Mujjhaha, be deluded. मा Mâ, do not. रज्जह Rajjaha, be attached to. मा Mâ, do not. दुस्सह Dussaha, be averse to.

48. If you wish to have your mind fixed, in order to succeed in various kinds of meditation, do not be

* Sanskrit rendering :

मा मुह्यत मा राज्यत मा द्विष्यत इष्टानिष्टार्थेषु ।

स्थिरं इच्छत्यदि चित्तं विचित्रध्यानप्रसिद्धौ ॥४८॥

Mâ muhyata mâ rajyata mâ dviṣyata iṣṭāniṣṭārtheṣu,

sthiram icchhatha yadi chittam vichitra-Dhyānaprasiddhyai—(48).

deluded by or attached to beneficial objects and do not be averse to harmful objects.

COMMENTARY.

To succeed in the practice of meditation, one must be free from all disturbing feelings. He should neither be attracted to pleasant objects nor repulsed by unpleasant objects. He should be indifferent to everything, may it be beneficial or harmful. By this means, he would be able to fix his soul upon itself, as the calmness of his mind would remain undisturbed through the disappearance of disturbances arising from attachment and aversion.

पणतीस सोल छप्पण चदु दुगमेगं च जवह भाएह ।

परमेष्ठिवाचयाणं अण्णं च गुरुवएसेण ॥४६॥*

Paṇatīsa sola chhappaṇa chaḍu dugamegaṃ cha javaha jhāha,

Parametṭhivāchayāṇaṃ aṇṇaṃ cha gurūvaesena—(49.)

Paṭlapāṭha.—परमेष्ठिवाचयाणं Parametṭhivāchayāṇaṃ, signifying the Parameṣṭhis. पणतीसं Paṇatīsa, thirty-five. सोल Sola, sixteen. छ Chha, six. पण Paṇa, five. चदु Chadu, four. दुगम् Dugam, two. च Cha, and. एण Egaṇ, one. च Cha, and. गुरुवसेण Gurūva—esena, by instruction of the Guru (preceptor). अण्ण Anṇaṃ, others जवह Javaha, repeat. भाएह Jhāha, meditate.

49. Repeat and meditate on (the Mantras), signifying the Parameṣṭhis and consisting of thirty-five, sixteen, six, five, four, two and one (letter) and other (mantras) taught by the Guru (preceptor).

COMMENTARY.

In this verse, we are introduced to the daily prayer of the Jainas. In all religions, a formula consisting of the daily prayer has been prescribed; and in Jaina religion, this prayer can be lengthened or shortened, according to the occasion or capacity of the worshipper.

* Sanskrit rendering :

पञ्चत्रिंशत् षोडश षट् पञ्च चत्वारि द्विकम् एकं च जपत ध्यायेत ।

परमेष्ठिवाचकानाम् अन्यत् च गुरुपदेशेन ॥ ४९ ॥

Pañchatrīṃśat ṣoḍaśa ṣaṭ pañca chatvāri dvikaṃ ekaṃ cha japata dhyāyeta, Parameṣṭhivāchakānāṃ anyat cha gurūpadeśeṇa—(49.)

The full prayer is as follows :—

“ Namo Arihantāṇaṃ, ṇamo Siddhāṇaṃ, ṇamo Āyariyāṇaṃ, ṇamo Uvajjhāyāṇaṃ, ṇamo loe savvasāhūṇaṃ.”—

['**अमो अरिहंतायं अमो सिद्धायं, अमो आयरियायं, अमो उवज्झायायं, अमो लोए सव्वसाहुणम् ।**']

I.E., “ Obeisance to the Arhats, obeisance to the Siddhas, obeisance to the Āchāryas, obeisance to the Upādhyāyas and obeisance to all Sādhus in the universe.” This prayer in original consists of thirtyfive words.

Who are meant by the words Arhat, Siddhas, Āchāryas, Upādhyāyas and Sādhus, will appear from Verses 50, 51, 52, 53 and 54 respectively. These five classes of beings who are to be revered are known as Pañcha Parameṣṭhis (the five supreme beings). [See Illustration.]

Instead of the full Mantra, one may utter “ Arihanta Siddha Āyiriā Uvajjhāyā Sāhū ” [“**अरिहंत सिद्ध आयरिया उवज्झाया साहु**”] which consists of sixteen letters. The following Mantras, each consisting of six letters, may also be uttered : “ Arihanta Siddhā ” [“**अरिहंत सिद्धा**”] “ Arihanta si sâ ” [“**अरिहंत सि सा**”] or “ Om ṇamo siddhāṇaṃ ” [“**ओं अमो सिद्धायं**”] A Mantra still shorter, consisting of five letters, viz., “ A si â n sâ ” [“**अ सि आ उ सा**”] in which only the first letters of the words Arhat, Siddha, Āchārya, Upādhyāya and Sādhu are taken, may also be used. Again the following Mantras, each consisting of four letters, may be employed : “**अरहंत**” [Arahanta] or “ A si sâhū ” [“**अ सि साहु**”]. There are three Mantras, each consisting of two letters, viz., “ Siddha ” [“**सिद्ध**”] “ A sâ ” [“**अ सा**”] and “ Om ṇhī ” [“**ओं ण्हो**”] Lastly, combining the first letter of the five words, denoting the Pañcha Parameṣṭhis we get a Mantra of one letter, viz., “ Om ” [“**ओम्**”]* Some say that “ A ” [“**अ**”] is also a Mantra of one letter.

* The word “ Om ” is thus derived : ‘ A,’ the first letter of Arhat, the letter “ A ” representing Asāra (i.e., without body) Siddha, “ Â,” the first letter of Āchārya, “ U”—the first letter of Upādhyāya and “ Ma,” the first letter of Muni (or Sādhu) being conjoined by the rules of Sandhi become “ Om ” [vide “**दीर्घः**”] “**संक्षेपः**”] Śākatāyana’s Grammar, I. I. 77 and I. I. 82.]

C. F. “**अरहंता असरीरा आयरिया तह उवज्झया मुणियो ।**

पढमं करणियण्णो ओंकारो पंचपरमेही ॥”

$\sigma_{\text{eff}} = \sigma_{\text{eff}}(\text{g}_Y) = 12.17 \cdot 2 = 24.34$

These, therefore, are the Mantras consisting of thirty-five, sixteen, six, five, four, two and one letter respectively. These Mantras, should be uttered audibly or repeated mentally. Besides these Mantras, one may utter or meditate on other Mantras taught by one's spiritual preceptors. The commentator, Brahmadeva, says that examples of such Mantras may be found in the work entitled "Pañcha-namaskâra," consisting of twelve thousand verses.*

एष्टचदुघाङ्कम्मो दंसणासुहणाणवीरियमईओ ।

सुहदेहत्यो अप्पा सुद्धो अरिहो विचिंतिज्जो ॥५०॥†

Naṭṭhachadughâikammo dāṃsaṇa-suha-ṇāṇa-viri-yamaṇo,
Suhadehattho appâ suddho ariho vichintijjo—(50).

Padapāṭha.—एष्टचदुघाङ्कम्मो : Naṭṭhachadughâikammo, one who has destroyed the four Ghâtiya Karmas. दंसणसुहणाणवीरियमईओ : Dāṃsaṇa-suha-ṇāṇa-viriya-mayfo, possessed of faith, happiness, knowledge and power. सुहदेहत्यो : Suhadehattho, existing in an auspicious body. सुद्धो : Suddho, pure. अप्पा : Appâ, soul. अरिहो : Ariho, Arhan. विचिंतिज्जो : Vichintijjo, to be meditated on.

50. That pure soul existing in an auspicious body, possessed of (infinite) faith, happiness, knowledge and power which has destroyed the four Ghâtiya Karmas, is to be meditated on as an Arhat.

COMMENTARY.

The four kinds of Karma, viz., Jñānāvaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Mohanīya and Antarāya destroy the natural characteristics of a soul.

* “द्वादशसहस्रप्रमितपञ्चनमस्कारप्रस्थकथितक्रमेण लघुसिद्धचक्रं बृहत्सिद्धचक्रमित्यादिदेवार्चनविधानं भेदाभेदरत्नत्रयाराधकगुरुप्रसादेन ज्ञात्वा भ्यातव्यम् ।”

i. e., “One should meditate on the manner of worshipping supreme beings, known as Laghu Siddha Chakra and Brihat Siddha Chakra, as is mentioned in the work called, Pañcha-namaskâra, consisting of twelve thousand verses, after one is aware of the same through the kindness of a spiritual preceptor, who practises the three jewels.” [Brahmadeva's Commentary.]

† Sanskrit rendering :

नष्टचतुर्घातिकर्मा दर्शनसुखज्ञानवीर्यमयः ।

सुहदेहत्य आत्मा सुद्धः अरिहन् विचिन्तनीयः ॥५०॥

Naṭṭhachaturghâtikarmâ darśanasukhajñānaviryamayah,
Suhadehasthah ātmâ suddhah arhan vichintanīyah—(50).

For this reason, these are known as Ghātiya Karmas (destroying Karmas). (1) An Arhat is freed from these four kinds of Karmas, and consequently he possesses the following four excellent qualities, each of which appears at the disappearance of each of the four Ghātiyā Karmas : *viz.*, perfect knowledge (arising from the destruction of Jñānavaraṇīya Karma), perfect faith (arising from the destruction of Darśanāvaraṇīya Karma), infinite happiness (arising from the destruction of Mohanīya Karma) and infinite power (arising from the destruction of Antarāya Karma). An Arhat is, therefore, bereft of Jñānavaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Mohanīya and Antarāya Karmas and possessed of infinite faith, knowledge, happiness and power. An Arhat is also Śuddha (pure), as he is void of eighteen kinds of faults, *viz.*, hunger, thirst, fear, aversion, attachment, illusion, anxiety, old age, sickness, death, fatigue, perspiration, pride, displeasure, astonishment, birth, sleep and sorrow.* From the realistic point of view, an Arhat is without a body ; but from the ordinary point of view, we speak of an Arhat to possess a body known as Audārika, which is brilliant as a thousand suns.†

An Arhat has one thousand and eight synonyms Vitarāga, Sarvajña, etc. According to Jainism, when an Arhat is conceived, is born, is first engaged in penances, is in a state of attaining perfect knowledge and is in the last stage of obtaining Nirvāṇa, the gods Indra, etc., are said to worship him. These worshippings are technically known as Pañcha-mahākalyāṇa.‡

* “ क्षुधा तृषा भयं द्वेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् ।

जरा रुजा च मृत्युश्च क्षेदः स्वेदो मदोऽरतिः ।

विस्मयो जननं निद्रा विषादोष्टादश स्मृताः ।

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तः सोऽयमाप्तो निरञ्जनः ॥”

[Verses quoted in Brahmadeva's Commentary]

† “ निश्चयेनाशरीरोऽपि व्यवहारेण सप्तधातुरहितदिवाकरसहस्रभासुरपर-

मौदारिकशरीरत्वात् शुभदेहस्थः ।”

[Brahmadeva's Commentary].

‡ “ इन्द्रादिभिर्विनिर्मितां गर्भावतरण-जन्माभिवेक-निष्क्रमण-केवलज्ञानोत्प-

त्तिनिर्वाण्यभिधानपञ्च-महाकल्याणरूपां पूजामर्हति ।”

[Brahmadeva's Commentary].

णष्टकम्मदेहो लोयालोयस्स जाणओ दट्ठा ।

पुरिसायारो अप्पा सिद्धो ज्हाएह लोयसिहरत्थो ॥५१॥*

Naṭṭhaṭṭhakammadeho loyāloyassa jāṇao datṭhā,

Purisāyāro appā siddho jhāēha loyasiharatto—(51).

Pudapāṭṭha.—णष्टकम्मदेहो Naṭṭhaṭṭhakammadeho, void of bodies, produced by eight kinds of Karma. लोयालोयस्स Loyāloyassa, of Loka and Aloka. जाणओ Jāṇao, knower. दट्ठा Datṭhā, seer. पुरिसायारो Purisāyāro, having the shape of a Puruṣa. लोयसिहरत्थो Loyasiharatto, staying at the summit of the universe. अप्पा Appā, soul. सिद्धो Siddho, Siddha. ज्हाएह Jhāēha, meditate.

51. Meditate on the Siddha—the soul which is bereft of the bodies produced by eight kinds of Karma, which is the seer and knower of Loka and Aloka, which has a shape like a human being and which stays at the summit of the universe.

COMMENTARY.

Really speaking, a siddha is without a body, and hence incapable of being perceived by the senses. But from the ordinary point of view, a Siddha is said to have a shadowy shape, resembling the figure of a human being† That is to say, the shape of a Siddha resembles a human figure, but is not clearly defined. The body is like the shadow of a human being. A Siddha may attain a higher stage which is the final one. A Siddha's body is therefore a little less than the final body.

A Siddha has not therefore a gross body which results from eight kinds of Karmas. He lives at the summit of Lokākāśa, or the universe in a place called the Siddha-sīlā, beyond which Alokākāśa begins. A Siddha, however, has knowledge of everything in Lokākāśa and Alokākāśa which existed in the past, exists in the present or

* Sanskrit rendering :

णष्टकर्मदेहः लोकालोकस्य ज्ञायकः द्रष्टा ।

पुरुषाकारः आत्मा सिद्धः ध्यायेत लोकशिखरस्थः ॥५१॥

Naṣṭākarmadehaḥ lokālokasya jñāyakaḥ draṣṭā,

Puruṣākāraḥ ātmā siddhaḥ dhyāyeta lokasikharasthaḥ—(51).

† “ निदृश्यनयेनातीन्द्रियामूर्त्तपरमचिदुच्छलननिर्मरशुद्धस्वभावेन निराकारोऽपि व्यवहारेण भूतपूर्वनयेन किञ्चिदूनचरमशरीराकारेण गतसिद्धयमूषागर्भाकारवच्छायाप्रतिमावद् वा पुरुषाकारः । ”

[Bṛhmadeva's Commentary].

will exist in the future.* Such is a Siddha according to Jainism, and he should be distinguished from persons ordinarily known as Siddhas, who attain wonderful powers† In the Yoga philosophy, such powers are known as Bibhâtis.

दंस्मण्णाणपहाणे वीरियचारित्तवरतवायारे ।

अप्यं परं च जुंजइ सो आयरिओ मुणी भेओ ॥५२॥‡

Damsaṇaṇāṇapahāṇe vīriyachārittavaratavāyāre,
Appam param cha juñjai so āyario muṇi jheo—(52).

Padupāṭha.—दंस्मण्णाणपहाणे Damsaṇaṇāṇapahāṇe, in which faith and knowledge are eminent. वीरियचारित्तवरतवायारे Vīriyachārittavaratavāyāre, in the practice of Virya, Chāritra and excellent Tapa. अप्यं Appam, himself. च Cha, and. परं Param, others. जुंजइ Juñjai, fixes. सो So, he. मुणी Muṇi, sage. आवस्मिओ Āyario, Āchārya. भेओ Jheo, to be meditated.

52. That sage who attaches himself and others to the practice of Virya (Power), Chāritra (Conduct) and Tapa (Penance) in which faith and knowledge are eminent is to be meditated, as Āchārya (Preceptor).

COMMENTARY.

An Āchārya is one who practises the five Āchāras (kinds of conduct) and advises his disciples to do the same. The five kinds of Āchāras are Darśanāchāra, Jñānāchāra, Chāritrāchāra, Tapāchāra and Viryāchāra. Darśanāchāra is the turning of oneself to the faith that the soul, consisting of supreme consciousness, is separate from everything else and is the only thing to be meditated on. Jñānāchāra is the turning of oneself to attainment of the knowledge that the

* “लोकालोकगतत्रिकालवर्त्तिसमस्तवस्तुसम्बन्धिविशेषसामान्यस्वभावाना-
मेकसमयज्ञापकदर्शकत्वात् ।”

[Brahmadeva's Commentary].

† “अज्जनसिद्ध-पादुकासिद्ध-गुटिकासिद्ध-खड्गसिद्ध-मायासिद्धादिलौकिक-
सिद्ध-विलक्षणः ।”

[Brahmadeva's Commentary]

‡ Sanskrit rendering :

दर्शनज्ञानप्रधाने वीर्यचारित्रवरतपाचारे ।

आत्मानं परं च युनक्ति स आचार्यः मुनिः ध्येयः ॥ ५२ ॥

Darśana-jñānapradhāṇe Vīryachāritravaratapāchāre.

Ātmānaṁ param cha yunakti Sa Āchāryaḥ muṇiḥ Dhyeyaḥ (52).

natural characteristics of the soul have no connection with delusion, etc., or attachment and aversion. Châritrâchâra consists in making the soul tranquil after freeing it from all kinds of disturbances arising from attachment, etc., so that it may enjoy perfect bliss. Tapâchâra consists in the practice of various kinds of penances by which one can conquer reprehensible desires and attain a true conception of the soul. Viryâchâra is giving full scope to one's inherent power ; so the first four Âchâras might not be hindered or destroyed.*

An Âchârya is therefore one who is always engaged in all these five kinds of practices, and by precept as well as by example makes his disciples perform the same. Brahmadeva in his commentary quotes the following verse which gives the characteristics of an Âchârya :—

“क्षतीसगुणसमग्ने पंचविहाचारकरणसन्दरिसे ।

सिस्साणुग्गहकुसले धम्मायरिण सदा वंदे ॥”

i.e., “I always bow to Dharmâchârya (the preceptor of religion) who possesses the thirty-six qualities, advises the practice of the five kinds of Âchâras and is always kind to his disciples.”

जो रयणत्तयजुत्तो णिच्चं धम्मोवएसणे णिरदो ।

सो उवभाओ अप्पा जदिवरवसहो णमो तस्स ॥५३॥†

Jo rayanattayajutto ñichchaṃ dhammova-esane ñirado,
So uvajhâyo appâ jadivaravasaho ñamo tassa—(53).

* “समस्तपरद्रव्येभ्यो भिन्नः परमचैतन्यविलासलक्षणः स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति इचिरूपसम्यग्दर्शनम्, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयदर्शनाचारः । तस्यैव शुद्धात्मनो ... मिथ्यास्वरागादिपरभावेभ्यः पृथक्परिच्छेदनं सम्यक्ज्ञानं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयज्ञानाचारः । तत्रैव रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वाभाविकसुखास्वादेन निश्चलचित्तं वीतरागचारित्रम्, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयचारित्राचारः । समस्तपरद्रव्येष्वा निरोधेन.....स्वस्वरूपे प्रतपनं विजयनं निश्चयतपश्चरणं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयतपश्चरणाचारः । तस्यैव निश्चयचतुर्विधाचारस्य रक्षणार्थं स्वशक्त्यनवग्रहं निश्चयधीर्याचारः॥”

[Brahmadeva's Commentary].

† Sanskrit rendering :—

यः रत्नत्रययुक्तः नित्यं धर्मोपदेशने निरतः ।

स उपाध्यायः आत्मा यतिवरवृषभः नमस्तस्मै ॥५३॥

Yah ratnatrayayuktaḥ nityaṃ dharmopadeśane nirataḥ,
Sa upādhyāyah ātmā yativaravṛiṣabhaḥ namastasmai.—(53).

Padapâṭha.—जो Jo, who. रत्नतन्तुतो Rayanattaya-jutto, possessed of the three jewels. निच. Nichcham, always. धम्मोवसवो Dhammovaesave, in preaching religious truths. निरदो Nirado, engaged. सो So, he. जदिवरवसो Jadivaravasaho, the greatest of the great sages. अप्पा Appā, soul. उवजापो Uvajhāya, Upādhyāya (teacher). तस्स Tassa, to him. नमो Namo, salutation.

53. That being, the greatest of the great sages who being possessed of the three jewels is always engaged in preaching the religious truths, is (known as) Upādhyāya (Teacher). Salutation to him.

COMMENTARY.

Upādhyāya or Teacher is one who is always engaged in teaching others the tenets of Jainism. He is a man possessed of perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct. From his preachings a person knows his duties and regulates himself by practising what is desirable and avoiding what is undesirable. The place of Upādhyāya is high among the Jaina sages, as he directly encourages practice of religion by continually preaching the principles of religion.

दंसणाणासमग्गं मग्गं मोक्खस्स जो हु चारित्तं ।

साधयदि णिच्चसुद्धं साहु स मुणी णमो तस्स ॥५४॥*

Damsana-nāṇa-samaggam maggam, mokkhassa jo hu chārittam,

Sādhayadi nichhasuddham sâhû sa muṇi namo tassa—
(54).

Padapâṭha.—जो Jo, that. मुणी Muṇi, sage. दंसणाणसमग्गं Damsana-nāṇa-samaggam, with perfect faith and perfect knowledge. मोक्खस्स Mokkhassa, of liberation. मग्गं Maggam, path. निचसुद्धं Nichhasuddham, always pure. चारित्तं Chārittam, conduct. हु Hu, well. साधयदि Sādhayadi, practises. स Sa, he. साहु Sâhû, Sâdhu. तस्स Tassa, him. नमो Namo, obeisance.

54. That sage who practises well conduct—which is always pure and which is the path of liberation, with perfect faith and knowledge—is a Sâdhu. Obeisance to him.

* दर्शनज्ञानसमग्रं मार्गं मोक्षस्य यः हि चारित्रम् ।

साधयति नित्यसुद्धं साधुः स मुनिः नमः तस्मै ॥ ५४ ॥

Darsana-jñāna samagraṃ mārgam mokṣasya yaḥ hi chāritram,
Sādhayati nityasuddham sādhuḥ sa muṇiḥ namaḥ tasmai.—(54).

COMMENTARY.

A Sâdhu is one who is always active in attaining perfect conduct with perfect faith and perfect knowledge, and practises penances. The external effort of a Sâdhu is seen when he tries to have perfect faith, knowledge and conduct, and practises excellent penances.* The internal effort of a Sâdhu is made when he fixes his mind upon the soul itself, which is the only receptacle of perfect faith, knowledge and conduct and excellent penances.† A Sâdhu is, therefore, one who is characterised by activity while moving in the path of liberation. This activity is solely directed to the attainment of means to liberation.

Herewith ends the detailed description of the characteristics of five kinds of Parameṣṭhis, reverence to whom was inculcated in Verse 49. Brahmadeva in his commentary said that, though reverence to five Parameṣṭhis is prescribed from the ordinary point of view, it is really the soul the substratum of the Parameṣṭhis which is to be meditated upon.‡

जं किंचिवि चिंततो निरीहवित्ति हवे जदा साधू ।

लद्धूणाय एयत्तं तदाहु तं तस्स निच्चयं भाणं ॥५५॥§

Jaṃ kiñchivi chintanto nirīhavittī have jadā sâdhū,
Laddhūṇaya eyattaṃ tadāhu taṃ tassa niichchayaṃ
jhāṇaṃ—(55).

* “उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं साधनं च निस्तरणम् ।

हृगवगमचरणतपसामाख्याताराधना सद्भिः ॥”

† “सम्मत्तं सण्णाणं सञ्चारित्तं हि सत्तवो चेव ।

चउरो चिद्धि यादि तम्हा आदा हु मे सरणं ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's Commentary.]

‡ “अरिहासिद्धयारियाउवज्जयासाधुपंचपरमेद्धी ।

ते वि हु चिद्धि यादे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's Commentary.]

§ Sanskrit rendering.

यत् किञ्चिदपि चिन्तयन् निरीहवृत्तिः भवति यदा साधुः।

लब्ध्वा एकत्वं तदा आहुः तत् तस्य निश्चयं ध्यानम् ॥ ५५ ॥

Yatkiñchidapi chintayan nirīhavrittīḥ bhavati yadā sâdhuh,
Labdhvâ ekatvam tadā āhuḥ tat tasya niśchayaṃ dhyānam—(55).

Padapāṭha.—जदा Jadā, when. साधु Sādhū, Sādhū. एयत्तं Eyattam, concentration. लद्धुणाय Laddhūṇaya, attaining. जंकिचिवि Jamkiñchivi, anything whatever. चिंतते Ohintanto, meditating. निरीहवित्ति Nirihvaitti, void of conscious effort. हवे Have, becomes. तदा Tadā, then. तस्स, Tassa, his. तं Tam, that. निचयं Nichchayam, real. जहापं Jhāpam, meditation. आहुः Āhuḥ, is called.

55. When a Sādhū attaining concentration becomes void of conscious effort by meditating on anything whatever, that state is called real meditation.

COMMENTARY.

Brahmadeva in his commentary on this verse says that in the primary stage of meditation it is necessary to think of objects other than the ego. *e. g.*, the five Parameṣṭhis etc. to steady the mind. When the mind becomes steady by constant practice, as aforesaid, we can arrive at the second stage, where we meditate on the soul itself.* This is real meditation. In this stage, one is void of the ten kinds of external possessions and fourteen kinds of internal hindrances belonging to the mind. The external possessions are lands, houses, gold, silver, wealth, rice, male and female servants, metals other than gold and silver, and utensils. A person immersed in meditation does not at all care about the attainment of all or any of these worldly possessions. At the same time, he is bereft of delusion, knowledge of the three kinds of sexes, laughter, attachment, aversion, sorrow, fear, hatred, anger, pride, illusion and greed.† These cause the loss of equilibrium of the mind. A person being void of these can concentrate his mind upon anything, and thus attain excellent meditation.

* “प्राथमिकापेक्षया सविकल्पावस्थायां विषयकषायवञ्चनाय चित्तस्थिरीकरणार्थं पञ्चपरमेष्ठुरादिपरद्रव्यमपि ध्येयं भवति । पश्चादभ्यासवशेन स्थिरीभूते चित्ते सति शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येयमित्युक्तं भवति ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

† “निष्पृहवचनेन पुनर्मित्यात्वं वेदत्रयं हास्यादिषट्कक्रोधादिषतुष्टयरूपषतुर्दशाभ्यन्तरपरिग्रहेण तथैव क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यभावाभिधानदशविधबहिरङ्गपरिग्रहेण च रहितं ध्यातृस्वरूपमुक्तं भवति ।”

[Brahmadeva's Commentary.]

मा चिद्धह मा जंपह मा चिंतह किंवि जेण होइ थिरो ।

अप्पा अप्पम्मि रओ इणमेव परं हवे ज्भाणं ॥५६॥*

Mâ chitṭhaha mâ jampaha mâ chintaha kimvi jena hoi
thiro,

Appâ appammi rao inameva param have jjhâṇam—(56).

Padapāṭha.—किंवि Kimvi, anything. मा Mâ, do not. चिद्ध Chitṭhaha, act. मा Mâ, do not. जंपह Jampaha, talk. मा Mâ, do not. चिंतह Chintaha, think. जेण Jena, by which. अप्पा Appâ, soul. अप्पम्मि Appammi, in the soul. रओ Rao, attached. थिरो Thiro, fixed. होइ Hoi, becomes. इण Inaṇ, this. एव Eva, surely. परं Param, excellent. ज्भाणं Jjhâṇam, meditation. हवे Have, is.

56. Do not act, do not talk, do not think, so that the soul may be attached to and fixed in itself. This only is excellent meditation.

COMMENTARY.

To attain excellent Dhyâna (meditation), one should turn all his faculties inwards, and restrain all outward movement of the same. First of all, it is necessary to stop all actions and refrain from talk and thought of anything else. Then the soul should turn upon itself and begin to meditate on its own nature. This is Dhyâna. To reach this stage, one must first check all activities of body, mind and speech which produce disquietude of the soul, for it is impossible to arrive at the quiet stage necessary for meditation if we do not first check the disturbing elements.

तवसुदवदवं चेदा ज्भाणरहधुरंधरो हवे जम्हा ।

तम्हा तत्तियणिरदा तल्लद्धीए सदा होह ॥५७॥†

Tavasudavadavaṃ chedâ jjhâṇarahadhurandharo have
jambhâ,

Tambhâ tattiyāṇiradâ talladdhīe sadâ hoha—(57).

† Sanskrit rendering :—

मा चेष्टत मा जल्पत मा चिन्तयत किमपि येन भवति स्थिरः ।

आत्मा आत्मनि रतः इदमेव परं भवति ध्यानम् ॥५६॥

Mâ chestata mâ jalpata mâ chintayata kimapi yena bhavati sthiraḥ,
Âtmâ âtmani rataḥ idameva param bhavati dhyânam—(56).

* Sanskrit rendering :

तपःश्रुतव्रतवान् चेता ध्यानरथधुरंधरः भवति यस्मात् ।

तस्मात् तत्त्रितयनिरतः तल्लब्धौ सदा भवत ॥५७॥

Tapasrutavratavân chetâ dhyânârathadhurandharâḥ bhavati yasmât,
Tasmât tatttritayanirataḥ tallabdhau sadâ bhavata—(57).

Padapâṭha.—तपसा Jamhâ, because. तवसुदवदवं Tavasudavadavam, possessed of Tapa, Śruta and Vrata. चेदा Chedâ, soul. ज्ञाचरपुत्रं चरे Jjhâṇarabha-dhurandharo, the holder of the axle of the chariot of Dhyâna. हवे Have, is. तपसा Tamhâ, therefore. तल्लद्धे Talladdhîe, to attain that. सदा Sadâ, always. तत्तिचिरदा Tattiyaniradâ, engaged in these three. होह Hoha, become.

57. As a soul which (practises) penances, (holds) vows and (has knowledge of) scriptures, becomes capable of holding the axle of the chariot of meditation, so to attain that (meditation) be always engaged in these three (*i.e.*, penances, vows and Sâstras.)

COMMENTARY.

It is said that only he who practises penances, keeps vows and acquires knowledge of scriptures, becomes capable of practising meditation by concentrating his mind on the inward soul. Therefore, it is absolutely necessary for one who wishes to practise meditation to turn himself first of all towards the practice of penances, keeping of vows and knowing the scriptures.

The twelve kinds of penances (Tapa), six external (Vâhya) and six internal (Âbhyantara) and the five kinds of Vrata have been described in Verse 35.

दव्व-संगहमिणं मुणिणाहा दोस-संचयचुदा सुदपुण्णा ।

सोधयंतु तणुसुत्तधरेण नेमिचंदमुणिणा भणियं जं ॥५८॥*

Davvasaṃgahamīṇaṃ muṇiṇāhā dosasaṃchayaachuda
sudapuṇṇā,

Sodhayantu taṇusuttadhareṇa Nemiachandamuṇiṇā bha-
ṇiyaṃ jaṃ—(58).

Padapâṭha.—तणुसुत्तधरेण Taṇusuttadhareṇa, whose knowledge of Sâstras is very little. नेमिचंदमुणिणा Nemiachandamuṇiṇā, the sage Nemichandra. जं Jam, which. दव्वसंगहं Davva-saṃgaham, Dravyasaṃgraha. भणियं

* Sanskrit rendering :

द्रव्यसंग्रहमिदं मुनिनाथाः दोषसंचयच्युताः श्रुतपूर्णाः ।

शोधयन्तु तनुसूत्रधरेण नेमिचन्द्रमुनिना भणितं यत् ॥५८॥

Dravya-saṃgrahamidaṃ munināthāḥ,

Doṣa-saṃchaya-chyutāḥ śrutapūrnāḥ ;

Sodhayantu tanusūtradhareṇa,

Nemiachandramuniṇā bhaṇitaṃ yat—(58)

Bhaṇiyam, told. सुदपुण्ण Sudapunnâ, full of the (knowledge of Śāstras). दोससंचयचुद Dosasamchayachudâ, void of the collection of faults. मुनिषा Muni-
nâhâ, the great sages. सोधयंतु Sodhayantu, correct.

58. Let the great sages, full of the (knowledge) of Śāstras and freed from the collection of faults, correct this Dravya—samgraha, which is spoken by the sage Nemichandra who has little (knowledge) of the Śāstras.

COMMENTARY.

In this last verse, the author, Nemichandra Siddhānta-chakravarti, in all humility belittles himself and acknowledging that there may be defects in his work, asks the great sages to correct the same. The metre of this verse is different from the preceding ones, as it is the colophon containing the name of the work and the author.

The End.

श्रीब्रह्म-देव-विरचिता

द्रव्य-संग्रह-वृत्तिः ।

श्रीब्रह्मदेवविरचिता

द्रव्यसंग्रहवृत्तिः ।

मङ्गलाचरणम् ।

प्रणम्य परमात्मानं सिद्धं त्रैलोक्यवन्दितम् ।
स्वाभाविकचिदानन्दस्वरूपं निर्मलाव्ययम् ॥१॥
शुद्धजीवादिद्रव्याणां देशकं च जिनेश्वरम् ।
द्रव्यसंग्रहसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये समासतः ॥२॥

अथ मालवदेशे धारानामनगराधिपतिराजभोजदेवाभिधानकलिकाल-
चक्रवर्तिसम्बन्धिनः श्रीपालमण्डलेश्वरस्य सम्बन्धिन्याग्रमनामनगरे श्रीमुनिमु-
व्रततीर्थकरचैत्यालये शुद्धात्मद्रव्यसंवित्समुत्पन्नसुखामृतरसास्वादविपरीतनार-
कादिदुःखभयभीतस्य परमात्मभावनोत्पन्नसुखसुधारसपिपासितस्य भेदाभेदरत्न-
त्रयभावनाप्रियस्य भव्यवरपुण्डरीकस्य भाण्डागाराद्यनेकनियोगाधिकारिसोमा-
भिधानराजश्रेष्ठिनो निमित्तं श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवैः पूर्वं षड्विंशतिगाथाभि-
र्लघुद्रव्यसंग्रहं कृत्वा पञ्चाद्विशेषतत्त्वपरिज्ञानार्थं विरचितस्य बृहद्द्रव्यसंग्रहस्या-
धिकारशुद्धिपूर्वकत्वेन वृत्तिः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ “जीवमजीवं द्रव्यं” इत्यादिसप्तविंशतिगाथापर्यन्तं षड्द्रव्यपञ्चा-
स्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोऽधिकारः । तदनन्तरं “आसवर्बन्धण” इत्याद्ये-
कादशगाथापर्यन्तं सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादनमुख्यतया द्वितीयो महाधिकारः ।
ततः परं “सम्मद् सख गार्ह” इत्यादिविंशतिगाथापर्यन्तं मोक्षमार्गकथनमुख्यत्वेन
तृतीयोऽधिकारश्च । इत्याद्याधिकपञ्चाशद्गाथाभिरधिकारत्रयं ज्ञातव्यम् ॥

तत्राप्यादौ प्रथमाधिकारे चतुर्दशगाथापर्यन्तं जीवद्रव्यव्याख्यानम् । ततः-
परं “अज्जीवो पुण्ण शेधो” इत्यादिगाथाष्टकपर्यन्तमजीवद्रव्यकथनम् । ततः-
परं “एवं छब्भेमिमिदं” एवं सूत्रपञ्चकपर्यन्तं पञ्चास्तिकायविवरणम् । इति
प्रथमाधिकारमध्येऽन्तराधिकारत्रयमवबोद्धव्यम् ॥

तत्रापि चतुर्दशगाथासु मध्ये नमस्कारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा । जीवा-
दिनवाऽधिकारसूचनरूपेण “जीवो उवञ्चोगमञ्चो” इत्यादिद्वितीयसूत्रगाथा ।
तदनन्तरं नवाधिकारविवरणरूपेण द्वादशसूत्राणि भवन्ति । तत्राप्यादौ जीव-
सिद्धयर्थं “त्तिकाले चटुपाणा” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं ज्ञानदर्शनो-
पयोगद्वयकथनार्थं “उवञ्चोगो दुवियप्पो” इत्यादिगाथात्रयम्, ततःपरममूर्त्त-
त्वकथनेन “वण्ण रस पंच ” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततोऽपि कर्मकर्तृत्वप्रतिपादन-
रूपेण “पुगलकम्मादीणं” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, तदनन्तरं भोक्तृत्वनिरूपणार्थं
“ववहारा सुहदुक्खं” इत्यादिसूत्रमेकम्, ततःपरं स्वदेहप्रमितिसिद्धयर्थं
“अणुगुरुदेहपमाणो” इतिप्रभृतिसूत्रमेकम्, ततोऽपि संसारिजीवस्वरूपकथनेन
“पुढविजलतेउवाऊ” इत्यादिगाथात्रयम्, तदनन्तरं “णिक्कम्मा अट्टगुणा”
इतिप्रभृतिगाथापूर्वार्धेन सिद्धस्वरूपकथनम्, उत्तरार्धेन पुनरुद्धर्वागतिस्वभावः ।
इति नमस्कारादिचतुर्दशगाथामेलापकेन प्रथमाधिकारे समुदायपातनिका ।

अथेदानीं गाथापूर्वार्धेन सम्बन्धाऽभिधेयप्रयोजनानि कथयाम्युत्तरार्धेन
च मङ्गलार्थमिष्टदेवतानमस्कारं करोमीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्र-
मिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या—‘वन्दे’ इत्यादिक्रियाकारकसम्बन्धेन पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं
क्रियते । ‘वन्दे’ एकदेशशुद्धनिश्चयनयेन स्वशुद्धात्माभिराधनलक्षणभावस्तवनेन,
असद्भूतव्यवहारनयेन तत्प्रतिपादकवचनरूपद्रव्यस्तवनेन च ‘वन्दे’ नमस्क-
रोमि । परमशुद्धनिश्चयनयेन पुनर्वन्धवन्दकभावो नास्ति । स कः कर्त्ता, अहं
नेमिचन्द्रसिद्धान्तिदेवः । कथं वन्दे ? “सब्बदा” सर्वकालम् । केन ?
“सिरसा” उन्तमाङ्गेन । “तं” कर्मतापन्नं वीतरागसर्वज्ञम् । तं किंविशिष्टम् ?
‘देविंदेविंदवदं’ मोक्षपदामिलाधिदेवेन्द्रादिवन्ध्यम्, “भवणालयचालीसा
वितरदेवाण होंति वप्तीसा । कप्पामरचडवीसा चंदो सूर्रो शरो तिरञ्चो ॥१॥”
इति गाथाकथितलक्षणोन्नायां शतेन वन्दितं देवेन्द्रवृन्दवन्ध्यम् । “जेण” येन

भगवता किं कृतं ? “शिदिट्ठं” निर्दिष्टं कथितं प्रतिपादितम् । किं “जीवमजीव दब्बं” जीवाजीवद्रव्यद्वयम् । तद्यथा,—सहजशुद्धचैतन्यादिलक्षणं जीवद्रव्यं, तद्विलक्षणं पुद्गलादिपञ्चभेदमजीवद्रव्यं च, तथैव चिन्मत्कारलक्षणशुद्ध-जीवास्तिकायादिपञ्चास्तिकायानां, परमचिज्ज्योतिःस्वरूपशुद्धजीवादिसप्त-स्वानां, निर्दोषपरमात्मादिनवपदार्थानां च स्वरूपमुपदिष्टम् । पुनरपि कथम्भूतेन भगवता ? “जिणवरवसहेण” जितमिथ्यात्वरागादित्वेन एकदेशजिनाः असं-यतसम्यग्दृष्ट्यादयस्तेषां वराः गणधरदेवास्तेषां जिनवराणां वृषभः प्रधानो जिनवरवृषभस्तीर्थकरपरमदेवस्तेन जिनवर-वृषभेणेति ॥

अत्राध्यात्मशास्त्रे यद्यपि सिद्धपरमेष्ठिनमस्कार उचितस्तथापि व्यवहार-नयमाश्रित्य प्रत्युपकारस्मरणार्थमर्हत्परमेष्ठिनमस्कार एव कृतः । तथाचोक्तं—
“श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः । इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनिपुङ्गवाः ॥ १ ॥” अत्र गाथापराद्धेन—“नास्तिकत्वपरीहारः शिष्टाचार-प्रपालनम् । पुण्यावाप्तिश्च निर्विघ्नः शास्त्रादौ तेन संस्तुतिः ॥ २ ॥” इति श्लोककथितफलचतुष्टयं समीचभागा ग्रन्थकाराः शास्त्रादौ त्रिधा देवतायै त्रिधा नमस्कारं कुर्वन्ति । इत्यादिमङ्गलव्याख्यानं सूचितम् । मङ्गलमित्यु-पलक्षणम् । उक्तं च—“मंगलनिमित्तहेउं परिमाणं णाम तह य कत्तारं । वागरिय छपि पच्छा वक्खाणउ सत्थ—मायरिओ ॥ १ ॥” “वक्खाणउ” व्याख्यातु । स कः ? “आयरिओ” आचार्यः । कं ? “सत्थं” शास्त्रं “पच्छा” पश्चात् । किं कृत्वा पूर्वं ? “वागरिय” व्याकृत्य व्याख्याय । कान् ? “छपि” षडप्यधिकारान् । कथम्भूतान् ? “मंगलनिमित्तहेउं परि-माणं णाम तह य कत्तारं” मङ्गलं निमित्तं हेतुं परिमाणं नाम कर्तृसंज्ञामिति । इति गाथाकथितक्रमेण मंगलाद्यधिकारषट्कमपि ज्ञातव्यम् ॥

गाथापूर्वाद्धेन तु सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि सूचितानि । कथमिति चेत् ? विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मस्वरूपादिविवरणरूपो वृत्तिग्रन्थो व्याख्यानम् । व्याख्येयं तु तत्प्रतिपादकसूत्रम् । इति व्याख्यानव्याख्येयसम्बन्धो विज्ञेयः । यदेव व्याख्येयसूत्रमुक्तं तदेवाभिधानं वाचकं प्रतिपादकं भण्यते, अनन्तज्ञाना-द्यनन्तगुणाधारपरमात्मादिस्वभावोऽभिधेयो वाच्यः प्रतिपाद्यः । इत्यभिधाना-

मिधेयस्वरूपं बोद्धव्यम् । प्रयोजनं तु व्यवहारेण षड्द्रव्यादिपरिज्ञानम्, निश्चयेन निजनिर्जनशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणसुखाभ्युत्तरसास्वादरूपं स्वसंवेदनज्ञानम् । परमनिश्चयेन पुनस्तत्फलरूपा केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाविनाभूता निजात्मोपादानसिद्धान्तसुखावाप्तिरिति । एवं नमस्कारगाथा व्याख्याता ॥ १ ॥

अथ नमस्कारगाथार्या प्रथमं यदुक्तं जीवद्रव्यं तत्सम्बन्धे नवाधिकारान् संचेपेण सूचयामीति अभिप्रायं मनसि सम्प्रधार्य कथनसूत्रमिति निरूपयति ।

व्याख्या । “जीवो” शुद्धनिश्चयनयेनादिमध्यान्तवर्जितस्वपरप्रकाशकाविनश्वरनिरुपाधिशुद्धचैतन्यलक्षणनिश्चयप्राणेन यद्यपि जीवति, तथाप्यशुद्धनयेनानादिकर्मबन्धवशादशुद्धद्रव्यभावप्राणैर्जीवतीति जीवः । “उबभ्रोगमभ्रो” शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनोपयोगमयस्तथाप्यशुद्धनयेन ज्ञातोपशमिकज्ञानदर्शननिवृत्तत्वात् ज्ञानदर्शनोपयोगमयो भवति । “अमुत्ति”, यद्यपि व्यवहारेण मूर्तकर्मन्धीनत्वेन स्पर्शरसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या सहितत्वान्मूर्तस्तथापि परमार्थेनामूर्तातीन्द्रियशुद्धबुद्धैकस्वभावत्वादमूर्तः । “कत्ता” यद्यपि भूतार्थनयेन निष्क्रियटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावोऽयं जीवस्तथाप्यभूतार्थनयेन मनोवचनकायव्यापारोत्पादककर्मसहितत्वेन शुभाशुभकर्मकृत्त्वात् कर्ता । “सदेहपरिमाणो” यद्यपि निश्चयेन सहजशुद्धलोकाकाशप्रमितासङ्ख्येयप्रदेशस्तथापि व्यवहारेणानादिकर्मबन्धाधीनत्वेन शरीरनामकर्मोदयजनितोपसंहारविस्ताराधीनत्वात् घटादिभाजनस्थप्रदीपवत् स्वदेहपरिमाणः । “भोक्ता” यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वात्मोत्थसुखामृतभोक्ता, तथाप्यशुद्धनयेन तथाविधसुखामृतभोजनाभावाच्छुभाशुभकर्मजनितसुखदुःखभोक्तृत्वाद्भोक्ता । “संसारत्यो” यद्यपि शुद्धनिश्चयनयेन निःसंसारनित्यानन्दैकस्वभावस्तथाप्यशुद्धनयेन द्रव्यक्षेत्रकालभवावपञ्चप्रकारसंसारे तिष्ठतीति संसारस्थः । “सिद्धो” व्यवहारेण स्वात्मोपलब्धिलक्षणसिद्धत्वप्रतिपक्षभूतकर्मोदयेन यद्यप्यसिद्धस्तथापि निश्चयनयेनानन्तज्ञानानन्तगुणस्वभावत्वात् सिद्धः । “सो” स एवं गुणविशिष्टो जीवः । “विस्सोढ्ढर्ग” यद्यपि व्यवहारेण चतुर्गतिजनककर्मोदयवशेनोद्धर्वाधस्तिर्यग्गतिस्वभावस्तथापि निश्चयेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणावामिलक्षणभोक्षगमनकाले विघ्नसा

स्वभावेनोद्ध्वगतिश्चेति । अत्र पदखण्डनारूपेण शब्दार्थः कथितः, शुद्धाशुद्ध-
नयद्वयविभागेन नयार्थोऽप्युक्तः । इदानीं मतार्थः कथ्यते । जीवसिद्धिश्चार्वाक-
प्रति, ज्ञानदर्शनोपयोगलक्ष्यं नैयायिकं प्रति, अमूर्त्तजीवस्थापनं भट्टचार्वक-
द्वयं प्रति, कर्मकर्तृत्वस्थापनं सांख्यं प्रति, स्वदेहप्रमितिस्थापनं नैयायिकमीमां-
सकसांख्यत्रयं प्रति, कर्मभोक्तृत्वव्याख्यानं बौद्धं प्रति, संसारस्थव्याख्यानं सदा-
शिवं प्रति, सिद्धत्वव्याख्यानं भट्टचार्वकद्वयं प्रति, उद्ध्वगतिस्वभावकथनं
माण्डलिकप्रन्थकारं प्रति, इति मतार्थो ज्ञातव्यः । आगमार्थः पुनः “अस्त्या-
त्मानादिबद्धः” इत्यादि प्रसिद्ध एव । शुद्धनयाश्रितं जीवस्वरूपमुपादेयं, शेषं
च हेयम् । इति हेयोपादेयरूपेण भावार्थोऽप्यवबोद्धव्यः । एवं शब्दनयमता-
गमभावार्थो यथासम्भवं व्याख्यानकाले सर्वत्र ज्ञातव्यः । इति जीवादिनवाधि-
कारसूचनसूत्रगाथा ॥२॥

अतःपरं द्वादशगाथाभिर्नवाधिकारान् विवृणोति, तत्रादौ जीवस्वरूपं कथयति ।

व्याख्या—“तिकाले चदुपाणा” कालत्रये चत्वारः प्राणा भवन्ति । ते के
“इदिय बलमाउ आणपाणो य” अतीन्द्रियशुद्धचैतन्यप्राणात्प्रतिशत्रुपक्षभूतः
ज्ञायोपशमिक इन्द्रियप्राणः, अनन्तवीर्यलक्षणबलप्राणादनन्तैकभागप्रमिता
मनोवचनकायबलप्राणाः, अनाद्यनन्तशुद्धचैतन्यप्राणविपरीततद्विलक्षणः सादिः
सान्तश्चायुः-प्राणः, उच्छवासपरावर्त्तोत्पन्नस्वेदरहितविशुद्धचित्प्राणाद्विपरीतसदृश
आनपानप्राणः । “ववहारा सो जीवो” इत्थंभूतैश्चतुर्भिर्द्रव्यभावप्राणैर्यथासंभवं
जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा यो व्यवहारनयात्स जीवः । द्रव्येन्द्रियादि-
द्रव्यप्राणा अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण, भावेन्द्रियादिः ज्ञायोपशमिकभा-
वप्राणाः पुनरशुद्धनिश्चयेन । सत्ताचैतन्यबोधादिः शुद्धभावप्राणाः निश्चयनये-
नेति “शिष्यण्यदो दु चेदणा जस्स” शुद्धनिश्चयनयतः सकाशादुपादेयभूता
शुद्धचेतना यस्य स जीवः, एवं

वच्छक्खभवसारिच्छ, सग्गाणिरयपियराय ।

चुल्लयहंखिय पुणमडड, नव दिट्ठंता जाय ॥ १ ॥

इति दोहककथितनवदृष्टान्तैश्चार्वाकमतानुसारिशिष्यसंबोधनार्थं जीवसिद्धिव्या-
ख्यानेन गाथा गता ॥३॥

अत्र गाथात्रयपर्यन्तं ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं कथ्यते । तत्र प्रथमगाथायां

मुख्यवृत्त्या दर्शनोपयोगव्याख्यानं करोति । यत्र मुख्यत्वमिति वदति तत्र यथासंभवमन्यदपि विवक्षितं लभ्यत इति ज्ञातव्यम् ।

व्याख्या—“उपयोगो दुर्वियप्पो” उपयोगो द्विविकल्पः “दंसणं गणं च” निर्विकल्पकं दर्शनं सविकल्पकं ज्ञानं, च पुनः “दंसणं चतुधा” दर्शनं चतुर्धा भवति “चक्खुअचक्खू ओही दंसणमध केवलं शेयं” चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनमथ अथो केवलदर्शनमिति विज्ञेयम् । तथाहि—आत्मा हि जगत्रयकालत्रयवर्तिसमस्तवस्तुसामान्यग्राहकसकलविमलकेवलदर्शनस्वभावस्तावत् पञ्चादनादिकर्मबन्धाधीनः सन् चक्षुर्दर्शनावरणक्षयोपशमाद्बहिरङ्गद्रव्येन्द्रियालम्बनाच्च मूर्त्तसत्तासामान्यं निर्विकल्पकं संव्यवहारेण प्रत्यक्षमपि निश्चयेन परोक्षरूपेणैकदेशेन यत्पश्यति तच्चक्षुर्दर्शनम् । तथैव स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रेन्द्रियावरणक्षयोपशमत्वात्स्वकीयस्वकीयबहिरङ्गद्रव्येन्द्रियालम्बनाच्च मूर्त्तसत्तासामान्यं विकल्परहितं परोक्षरूपेणैकदेशेन यत्पश्यति तदचक्षुर्दर्शनम् । तथैव च मनश्चन्द्रियावरणक्षयोपशमात्सहकारिकारणभूताष्टदलपद्माकारद्रव्यमनोऽवलम्बनाच्च मूर्त्तामूर्त्तसमस्तवस्तुगतसत्तासामान्यं विकल्परहितं परोक्षरूपेण यत्पश्यति तन्मानसमचक्षुर्दर्शनम् । स एवात्मा यदवधिदर्शनावरणक्षयोपशमान्मूर्त्तवस्तुगतसत्तासामान्यं निर्विकल्परूपेणैकदेशप्रत्यक्षेण यत्पश्यति तदवधिदर्शनम् । यत्पुनः सहजशुद्धसदानन्दैकरूपपरमात्मतत्त्वसंवित्तिप्राप्तिबलेन केवलदर्शनावरणक्षये सति मूर्त्तामूर्त्तसमस्तवस्तुगतसत्तासामान्यं विकल्परहितं सकलप्रत्यक्षरूपेणैकसमये पश्यति तदुपादेयभूतं चायिकं केवलदर्शनं ज्ञातव्यमिति ॥४॥

अथाष्टविकल्पं ज्ञानोपयोगं प्रतिपादयति ।

व्याख्या—“गणं अद्वियप्पं” ज्ञानमष्टविकल्पं भवति । “मदिसुदओही अण्णाण्णाण्णि” अत्राष्टविकल्पमध्ये मतिश्रुतावधयो मिथ्यात्वोदयवशाद्विपरीताभिनिवेशरूपाण्यज्ञानानि भवन्ति, तान्येव शुद्धात्मादितस्त्वविषये विपरीताभिनिवेशरहितत्वेन सम्यग्दृष्टिजीवस्य सम्यग्ज्ञानानि भवन्ति । “मणपज्जय केवलमवि” मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानमप्येवमष्टविधं ज्ञानं भवति, “पक्खस्वपरोक्खमेयं च” प्रत्यक्षपरोक्षभेदं च अवधिमनःपर्ययद्वयमेकदेशप्रत्यक्षं, विभक्त्यावधिरपि देशप्रत्यक्षं, केवलज्ञानं सकलप्रत्यक्षं शेषचतुष्टयं परोक्षमिति । इतो विस्तारः—आत्मा हि निश्चयनयेन सकलविमलारूपैकप्रत्यक्षप्रतिभासमय-

केवलज्ञानरूपस्तावत् । स च व्यवहारेणानादिकर्मबन्धप्रच्छादितः सन्मतिज्ञाना-
वरणीयक्षयोपशमाद्वीर्यान्तरायक्षयोपशमाच्च बहिरङ्गपञ्चेन्द्रियमनोऽवलम्बनाच्च
मूर्त्तामूर्त्तं वस्तुकेदेशेन विकल्पाकारेण परोक्षरूपेण सांध्यवहारिकप्रत्यक्षरूपेण
वा यज्जानाति तत्त्वायोपशमिकं मतिज्ञानम् । किञ्च छद्मस्थानां वीर्यान्तराय-
क्षयोपशमः केवलिनां तु निरवशेषक्षयः ज्ञानचारित्राद्युत्पत्तौ सहकारी सर्वत्र
ज्ञातव्यः । संव्यवहारलक्षणं कथ्यते—समीचीनो व्यवहारः संव्यवहारः ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणः संव्यवहारो भण्यते । संव्यवहारे भवं सांध्यवहारिकं
प्रत्यक्षम् । यथा घटरूपमिदं मया दृष्टमित्यादि । तथैव श्रुतज्ञानावरणक्षयो-
पशमाग्नोऽन्द्रियावलम्बनाच्च प्रकाशोपाध्यायादिबहिरङ्गसहकारिकारणाच्च मूर्त्तामूर्त्त-
वस्तुलोकालोकव्याप्तिज्ञानरूपेण यदस्पष्टं जानाति तत्परोक्षं श्रुतज्ञानं भण्यते ।
किञ्च विशेषः—शब्दात्मकं श्रुतज्ञानं परोक्षमेव तावत्, स्वर्गापवर्गादिबहि-
र्विषयपरिच्छित्तिपरिज्ञानं विकल्परूपं तदपि परोक्षं, यत्पुनरभ्यन्तरे सुखदुःख-
विकल्परूपोऽहमनन्तज्ञानादिरूपोऽहमिति वा तदीषत्परोक्षम्, यच्च निश्चयभाव-
श्रुतज्ञानं तच्च शुद्धात्माभिमुखसुखसंवित्तिस्वरूपं स्वसंवित्त्वाकारेण सविकल्प-
मपीन्द्रियमनोजनितरागादिविकल्पजालरहितत्वेन निर्विकल्पम्, अभेदनयेन
तदेवात्मशब्दवाच्यं वीतरागसम्यक्चारित्राविनाभूतं केवलज्ञानापेक्षया परोक्षमपि
संसारिणां क्षायिकज्ञानाभावात् क्षायोपशमिकमपि प्रत्यक्षमभिधीयते । अत्राह
शिष्यः—“आद्ये परोक्षं” मिति तत्त्वार्थसूत्रे मतिश्रुतद्वयं परोक्षं भणितं तिष्ठति
कथं प्रत्यक्षं भवतीति । परिहारमाह—तदुत्सर्गव्याख्यानम्, इदं पुन-
रपवादव्याख्यानं, यदि तदुत्सर्गव्याख्यानं न भवति तर्हि मतिज्ञानं
कथं तत्त्वार्थं परोक्षं भणितं तिष्ठति । तर्कशास्त्रे सांध्यवहारिकं प्रत्यक्षं
कथं जातम् । यथा अपवादव्याख्यानेन मतिज्ञानं परोक्षमपि प्रत्यक्षज्ञानं तथा
स्वात्माभिमुखं भावश्रुतज्ञानमपि परोक्षं सत्प्रत्यक्षं भण्यते । यदि पुनरेकान्तेन
परोक्षं भवति तर्हि सुखदुःखादिसंवेदनमपि परोक्षं प्राप्नोति, न च तथा ।
तथैव च स एवात्मा अवधिज्ञानावरणीयक्षयोपशमान्मूर्त्तं वस्तु यदेकदेशप्रत्यक्षेण
सविकल्पं जानाति तदवधिज्ञानम् । यत्पुनर्मनःपर्ययज्ञानावरणक्षयोपशमाद्वीर्यान्तरा-
यक्षयोपशमाच्च स्वकीयमनोऽवलम्बनेन परकीयमनोगतं मूर्त्तमर्थमेकदेशप्रत्यक्षेण
सविकल्पं जानाति तदिह मतिज्ञानपूर्वकं मनःपर्ययज्ञानम् । तथैव निजशुद्धा-

त्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणलक्षणैकप्रधानेन केवलज्ञानावरणादिघातिचतु-
ष्टयक्षये सति यत्समुत्पद्यते तदेव समस्तद्रव्यक्षेत्रकालभावप्राहकं सर्वप्रकारो-
पादेयभूतं केवलज्ञानमिति ।

अथ ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयव्याख्यानस्य नयविभागेनोपसंहारः कथ्यते ।

व्याख्या । “अट्ठ चटु णाण दंसण सामण्यं जीवलक्खणं भणियं”
अष्टविधं ज्ञानं चतुर्विधं दर्शनं सामान्यं जीवलक्षणं भणितम् । सामान्यमिति
कोऽर्थः संसारिजीवमुक्तजीवविवक्षा नास्ति, अथवा शुद्धाशुद्धज्ञानदर्शन-
विवक्षा नास्ति । तदपि कथमिति चेद् सामान्यलक्षणमिति वचनात्,
कस्मात्सामान्यं जीवलक्षणं भणितं “ववहारा” व्यवहारात् व्यवहारनयात् ।
अत्र केवलज्ञानदर्शनं प्रति शुद्धसद्भूतशब्दवाच्योऽनुपचरितसद्भूतव्यवहारः,
छद्मस्थज्ञानदर्शनापरिपूर्णपेक्षया पुनरशुद्धसद्भूतशब्दवाच्य उपचरितसद्भूत-
व्यवहारः, कुमतिकुश्रुतविभङ्गत्रये पुनरुपचरितासद्भूतव्यवहारः । “सुद्धणया
सुद्धं पुण दंसणं णाणं” शुद्धनिश्चयनयात्पुनः शुद्धमखण्डं केवलज्ञानदर्शनद्वयं
जीवलक्षणमिति । किञ्च ज्ञानदर्शनोपयोगविवक्षायामुपयोगशब्देन विवक्षितार्थ-
परिच्छित्तिलक्षणोऽर्थग्रहणव्यापारो गृह्यते । शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयविवक्षायां
पुनरुपयोगशब्देन शुभाशुभशुद्धभावनैकरूपमनुष्ठानं ज्ञातव्यमिति । अत्र
सहजशुद्धनिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणस्य साक्षादुपादेयभूतस्याक्षयसुखस्योपा-
दानकारणत्वात्केवलज्ञानदर्शनद्वयमुपादेयमिति । एवं नैयायिकं प्रति गुणगुणि-
भेदैकान्तनिराकरणार्थमुपयोगव्याख्यानेन गाथात्रयं गतम् ॥ ६ ॥

अथामूर्त्तातीन्द्रियनिजात्मद्रव्यसंवित्तिरहितेन मूर्त्तपञ्चेन्द्रियविषयासक्तेन
च यदुपार्जितं मूर्त्तं कर्म तदुदयेन व्यवहारेण मूर्त्तोऽपि निश्चयेनामूर्त्तो जीव
इत्युपदिशति ।

व्याख्या । “वण्ण रस पञ्च गंधा दो फासा अट्ट णिब्बया जीवे णो
संति” श्वेतपीतनीलारुणकृष्णसंज्ञाः पञ्च वर्णाः; तित्तकटुककषायाम्लमधुर-
संज्ञाः पञ्च रसाः, सुगन्धदुर्गन्धसंज्ञौ द्वौ गन्धौ, शीतोष्णस्निग्धरूक्षभृदुर्कश-
गुरुलघुसंज्ञा अष्टौ स्पर्शाः; “णिब्बया” शुद्धनिश्चयनयात् शुद्धबुद्धैकस्वभावे
शुद्धजीवे न सन्ति । “अमुत्ति तदो” ततः कारणादमूर्त्तः, यथामूर्त्तस्तर्हि तस्य
कार्यं कर्मबन्ध इति चेत् “ववहारा मुत्ति” अनुपचरितासद्भूतव्यवहारान्मूर्त्तौ

यत्तदापि कस्मात् “बंधादो” अनन्तज्ञानाद्युपलम्बलक्षणमोक्षविलक्षणमावनादि-
कर्मबन्धनादिति । तथा चोक्तं—कथञ्चिन्मूर्त्तामूर्त्तजीवलक्षणम्—“बंधं पठिष्य यत्
लक्ष्यलक्षणदो हवदि तस्स भिण्णत्तं । तन्हा अमुत्तिभावो योगतो होदि
जीवस्स । १ ।” अयमत्रार्थः—यस्यैवामूर्त्तस्यात्मनः प्राप्यभावावनादिसंसारे
अभितोऽयं जीवः स एवामूर्त्तो मूर्त्तपञ्चेन्द्रियविषयत्यागेन निरन्तरं ध्यातव्यः ।
इति भट्टचार्याकमतं प्रत्यमूर्त्तजीवस्थापनमुख्यत्वेन सूत्रं गतम् ॥ ७ ॥

अथ निष्क्रियामूर्त्तदङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावेन कर्मादिकर्तृत्वरहितोऽपि
जीवो व्यवहारादिनयविभागेन कर्त्ता भवतीति कथयति ।

व्याख्या । अत्र सूत्रे भिन्नप्रक्रमरूपव्यवहितसम्बन्धेन मध्यपदं गृहीत्वा
व्याख्यानं क्रियते । “आदा” आत्मा “पुगलकम्मादीणं कत्ता व्यवहारदो दु”
पुद्गलकर्मादीनां कर्त्ता व्यवहारतस्तु पुनः, तथाहि मनोवचनकायव्यापारक्रिया-
रहितनिजशुद्धात्मतत्त्वभावनाशून्यः सन्ननुपचरितासद्भूतव्यवहारेण ज्ञानावरणा-
दिद्रव्यकर्मणामादिशब्देनौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरत्रयाहारादिषट्पर्याप्तियो-
ग्यपुद्गलपिण्डरूपनोक्तकर्मणां तथैवोपचरितासद्भूतव्यवहारेण बहिर्विषयघटपटा-
दीनां च कर्त्ता भवति । “णिञ्चयदो चेदणकम्माण” निश्चयनयतश्चेतन-
कर्मणां तद्यथा रागादिविकल्पोपाधिरहितनिष्क्रियपरमचैतन्यभावनारहितेन
यदुपार्जितं रागाद्युत्पादकं कर्म तदुदये सति निष्क्रियनिर्मलस्वसंवित्तिमलभमानो
भावकर्मशब्दवाच्यरागादिविकल्परूपचेतनकर्मणामशुद्धनिश्चयेन कर्त्ता भवति ।
अशुद्धनिश्चयस्यार्थः कथ्यते—कर्मोपाधिसमुत्पन्नत्वादशुद्धः, तत्काले तन्मायःपिण्ड-
वत्तन्मयत्वाच्च निश्चयः, इत्युभयमेलापकेनाशुद्धनिश्चयो भण्यते । “सुद्धणया
सुद्धभावाणं” शुभाशुभयोगत्रयव्यापाररहितेन शुद्धबुद्धैकस्वभावेन यदा
परिणमति तदानन्तज्ञानसुखादिशुद्धभावानां छद्मस्थावस्थायां भावनारूपेण
विवर्चितैकदेशशुद्धनिश्चयेन कर्त्ता, मुक्तावस्थायां तु शुद्धनयेनेति । किन्तु
शुद्धाशुद्धभावानां परिणममानानामेव कर्तृत्वं ज्ञातव्यम्, न च हस्तादिव्यापार-
रूपाणामिति । यतो हि नित्यनिरञ्जननिष्क्रियनिजात्मस्वरूपभावनारहितस्य
कर्मादिकर्तृत्वं व्याख्यातम्, ततस्तत्रैव निजशुद्धात्मनि भावना कर्त्तव्या । एवं
सांख्यमतं प्रत्येकान्ताकर्तृत्वनिराकरणमुख्यत्वेन गाथा गता ॥ ८ ॥

अथ यद्यपि शुद्धनयेन निर्विकारपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतस्य भोक्ता तथाप्यशुद्धनयेन सांसारिकसुखदुःखस्यापि भोक्तात्मा भवतीत्याख्याति ।

व्याख्या । “व्यवहारा सुहृदुत्वं पुगलकर्मफलं पभुंजेदि” व्यवहारात्सु-
खदुःखरूपं पुगलकर्मफलं प्रभुङ्क्ते । स कः कर्ता “आदा” आत्मा “णिषयण-
यदो चेदणभावं आदस्स” निश्चयनयत्तश्चेतनभावं भुङ्क्ते “खु” स्फुटं कस्य
सम्बन्धिनमात्मनः स्वस्येति । तद्यथा—आत्मा हि निजशुद्धात्मसंवित्सिसमुद्भूत-
पारमार्थिकसुखसुधारसभोजनमलभमान उपचरितासद्भूतव्यवहारेणानिष्टप-
ञ्चेन्द्रियविषयजनितसुखदुःखं भुङ्क्ते तथैवानुपचरितासद्भूतव्यवहारेणाभ्यन्तरे
सुखदुःखजनकं द्रव्यकर्मरूपं सातासातोदयं भुङ्क्ते । स एवाशुद्धनिश्चयनयेन
हर्षविषादरूपं सुखदुःखं च भुङ्क्ते । शुद्धनिश्चयनयेन तु परमात्मस्वभावसम्यग्-
श्रद्धानज्ञानानुष्ठानोत्पन्नसद्धानन्दैकलक्षणं सुखामृतं भुङ्क्ते इति । अत्र यस्यैव
स्वाभाविकसुखामृतस्य भोजनाभावादिन्द्रियसुखं भुञ्जानः सन् संसारे परिभ्रमति
तदेवातीन्द्रियसुखं सर्वप्रकारेणोपादेयमित्यभिप्रायः । एवं कर्ता कर्मफलं न भुङ्क्ते
इति बौद्धमतनिषेधार्थं भोक्तृत्वव्याख्यानरूपेण सूत्रं गतम् ॥ ६ ॥

अथ निश्चयेन लोकप्रमितासंख्येयप्रदेशमात्रोपि व्यवहारेण देहमात्रो जीव
इत्यावेदयति ।

व्याख्या । “अणुगुरुदेहप्रमाणो” निश्चयेन स्वदेहाद्भिन्नस्य केवलज्ञानाद्यन-
न्तगुणाराशेरभिन्नस्य निजशुद्धात्मस्वरूपस्योपलब्धेरभावात्तथैव देहममत्वमूलभू-
ताहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञाप्रभृतिसमस्तरागादिविभावानामासक्तिसद्भावाच्च यदु-
पार्जितं शरीरनामकर्म तदुदये सति अणुगुरुदेहप्रमाणो भवति । स कः कर्ता
“चेदा” चेतयिता जीवः । कस्मात् “उवसंहारप्पसप्पदो” उपसंहारप्रसर्पतः
शरीरनामकर्मजनितविस्तारोपसंहारधर्माभ्यामित्यर्थः । कोऽत्र दृष्टान्तः, यथा
प्रदीपो महद्भाजनप्रच्छादितस्तद्भाजनान्तरं सर्वं प्रकाशयति लघुभाजनप्रच्छादि-
तस्तद्भाजनान्तरं प्रकाशयति । पुनरपि कस्मात् “असमुद्घातो” असमुद्घातात्
वेदनाकषायविक्रियामरणान्तिकतैजसाहारककेवलिसंज्ञसंप्रसमुद्घातवर्जनात् । तथा
चोक्तं सप्तसमुद्घातलक्षणम्—“वेयणकसायवेओव्वियमारणांतिओ समुद्घादो ।
तेजाहारो छट्ठो सत्तमउ केवलीणं तु । १ ।” तद्यथा “मूलसरीरमच्छंडिय
उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स । णिग्गमणं देहादो हवदि समुद्घादयं णाम ॥ १ ॥”

तीव्रवेदनानुभवान्मूलशरीरमत्यक्त्वा आत्मप्रदेशानां बहिर्निर्गमनमिति वेदना-
समुद्घातः । १ । तीव्रकषायोदयान्मूलशरीरमत्यक्त्वा परस्य घातार्थमात्मप्रदेशानां
बहिर्निर्गमनमिति कषायसमुद्घातः । २ । मूलशरीरमपरित्यज्य किमपि विकर्तुं मा-
त्मप्रदेशानां बहिर्निर्गमनमिति विक्रियासमुद्घातः । ३ । मरणान्तसमये मूलशरीर-
मपरित्यज्य यत्र कुत्रचिद्ब्रह्मायुस्तत्प्रदेशं स्फुटितुमात्मप्रदेशानां बहिर्निर्गमनमिति
मरणान्तिकसमुद्घातः । ४ । स्वस्य मनोनिष्ठजनकं किञ्चित्कारणान्तरमवलोक्य
समुत्पन्नक्रोधस्य संयमनिधानस्य महामुनेर्मूलशरीरमत्यज्य सिन्दूरपुष्पप्रभो
दीर्घत्वेन द्वादशयोजनप्रमाणः सूच्यंगुलसङ्ख्येयभागमूलविस्तारो नवयोजनाप्र-
विस्तारः काहलाकृतिपुरुषो वामस्कन्धाभिर्गत्य वामप्रदक्षिणेन हृदये निहितं
विरुद्धं वस्तु भस्मसात्कृत्य तेनैव संयमिना सह स च भस्म व्रजति द्वोपायनवत्,
असावशुभस्तेजःसमुद्घातः, लोकं व्याधिदुर्भिक्षादिपीडितमवलोक्य समुत्पन्न-
कृपस्य परमसंयमनिधानस्य महर्षेर्मूलशरीरमत्यज्य शुभाकृतिः प्रागुक्तदेहप्रमाणः
पुरुषो दक्षिणप्रदक्षिणेन व्याधिदुर्भिक्षादिकं स्फोटयित्वा पुनरपि स्वस्थाने
प्रविशति, असौ शुभरूपस्तेजःसमुद्घातः । ५ । समुत्पन्नपदपदार्थभ्रान्तेः परमर्षिसं-
नस्य महर्षेर्मूलशरीरमत्यज्य शुद्धस्फटिकाकृतिरेकहस्तप्रमाणः पुरुषो मस्तकम-
ध्याभिर्गत्य यत्र कुत्रचिदन्तर्मुहूर्तमध्ये केवलज्ञानिनं पश्यति तद्दर्शनाच्च स्वाश्रयस्य
मुनेः पदपदार्थनिश्चयं समुत्पाद्य पुनः स्वस्थाने प्रविशति, असावाहारसमुद्घातः । ६ ।
सप्तमः केवलिनां दण्डकपाटप्रस्तरपूरणः सोऽयं केवलिसमुद्घातः । ७ । नयविभागः
कथ्यते । “व्यवहारा” अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयात् “शिरूचयण्यदेो
असंखदेसो वा” निश्चयनयतो लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशप्रमाणः वा शब्देन
तु स्वसंवित्तिसमुत्पन्नकेवलज्ञानोत्पत्तिप्रस्तावे ज्ञानापेक्षया व्यवहारनयेन लोका-
लोकव्यापकः न च प्रदेशापेक्षया नैयायिकमीमांसकसांख्यमतवत् । तथैव
पञ्चेन्द्रियमनोविषयविकल्परहितसमाधिकाले स्वसंवेदनलक्षणबोधसद्भावेऽपि
बहिर्विषयेन्द्रियबोधाभावाज्जडः न च सर्वथा सांख्यमतवत् । तथा रागादिविभाव-
परिणामापेक्षया शून्योऽपि भवति न चानन्तज्ञानापेक्षया बौद्धमतवत् । किञ्च
अणुमात्रशरीरशब्देनात्र उत्सेधघनांगुलासंख्येयभागप्रमितं लब्ध्यपूर्णसूक्ष्मनिगो-
दशरीरं ग्राह्यं न च पुद्गलपरमाणुः । गुरुशरीरशब्देन च योजनसहस्रपरिमाणं
महामत्स्यशरीरं मध्यमावगाहेन मध्यमशरीराणि च । इदमत्र तात्पर्यं—देहम-

मत्वनिमित्तेन देहं गृहीत्वा संसारे परिभ्रेमति तेन कारणेन देहादिममत्वं त्यक्त्वा निर्मोहनिजशुद्धात्मनि भावना कर्तव्येति । एवं स्वदेहमात्रव्याख्यानेन गाथां गता ॥ १० ॥

अतः परं गाथात्रयेण नयविभागेन संसारिजीवस्वरूपं तदवसाने शुद्धजीव-
स्वरूपं च कथयति । तद्यथा—

व्याख्या । “ह्येति” इत्यादिव्याख्यानं क्रियते । “ह्येति” अतीन्द्रिया-
मूर्त्तनिजपरमात्मस्वभावानुभूतिजनितसुखामृतरसस्वभावमलभमानास्तुच्छमपीन्द्रि-
यसुखमभिलषन्ति छद्मस्थाः, तदासक्ताः सन्त एकेन्द्रियादिजीवानां घातं
कुर्वन्ति तेनोपार्जितं यत्रसंस्थावरनामकर्म तदुदयेन जीवा भवन्ति । कथंभूता भवन्ति
“पुढविजलतेज्वाऊवगण्फदी विविहथावरे ईदी” पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतयः
कतिसंख्योपेता विविधा आगमकथितस्वकीयस्वकीयान्तर्भेदैर्बहुविधाः स्थावरनामक-
र्मोदयेन स्थावरा एकेन्द्रियजातिनामकर्मोदयेन स्पर्शनेन्द्रिययुक्ता एकेन्द्रिया न
केवलमित्थंभूताः स्थावरा भवन्ति । “विगतिगचदुपंचक्खा तसजीवा” द्वित्रिचतुः-
पञ्चाक्षासनामकर्मोदयेन त्रसजीवा भवन्ति । ते च कथंभूताः “संखादी”
शङ्खादयः स्पर्शनरसनेन्द्रियद्वययुक्ताः शङ्खशुक्तिक्रिम्यादयो द्वीन्द्रियाः, स्पर्शनरस-
नघ्राणेन्द्रिययुक्ताः कुन्थुपिपीलिकायूकामंत्कुणादयस्त्रीन्द्रियाः, स्पर्शनरसनघ्राण-
चक्षुरिन्द्रियचतुष्टययुक्ता दंशमशकमच्छिकाभ्रमरादयश्चतुरिन्द्रियाः, स्पर्शनरसन-
घ्राणचक्षुःश्रोत्रेन्द्रियपञ्चयुक्ता मनुष्यादयः पञ्चेन्द्रिया इति । अयमत्रार्थः—विशु-
द्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मस्वरूपभावनोत्पन्नपारमार्थिकसुखमलभमाना इन्द्रि-
यसुखासक्ता एकेन्द्रियादिजीवानां वधं कृत्वा त्रसस्थावरा भवन्तीत्युक्तं पूर्वं
तस्मात्त्रसस्थावरोत्पत्तिविनाशार्थं तत्रैव परमात्मनि भावना कर्तव्येति ॥११॥

तदेव त्रसस्थावरत्वं चतुर्दशजीवसमासरूपेण व्यक्तीकरोति ।

व्याख्या—“समणा असणा” समस्तशुभाशुभविकल्पातीतपरमात्मद्रव्य-
विलक्षणं नानाविकल्पजालरूपं मनो भण्यते तेन सह ये वर्तन्ते ते समनस्काः,
तद्विपरीता अमनस्का असंज्ञिनः “ज्ञेया” ज्ञेया ज्ञातव्याः । “पंचेंदिय”, ते
संज्ञिनस्तथैवासंज्ञिनश्च पञ्चेन्द्रियाः । एवं संज्ञयसंज्ञिपञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्च एव,
नारकमनुष्यदेवाः संज्ञिपञ्चेन्द्रिया एव । “शिममणा परे सञ्जे” निर्मनस्काः
पञ्चेन्द्रियात्सृकाशादपरे सर्वे द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः “बादरसुहमे ईदी” बादरसुहमा

एकेन्द्रियास्तेऽपि यदष्टपत्रपद्माकारं द्रव्यमन्वत्सदाधारेण शिखाक्षोभोपदेशादिमा-
हकं भावमनश्चेति तदुभयाभावादसंज्ञिन एव । “सर्वे पञ्चत इदरा य” एव-
मुक्तप्रकारेण संज्ञयसंज्ञिरूपेण पञ्चेन्द्रियद्वयं द्वित्रिचतुरिन्द्रियरूपेण विकलेन्द्रिय-
त्रयं बादरसूक्ष्मरूपेणैकेन्द्रियद्वयं चेति सप्तभेदाः । “आहारसरीरिन्द्रियपञ्चमी
आणपाणभासमणाः । चत्वारिपंचछप्पियईदियवियलसण्णिसण्णीणं ।” १ ।
इति गाथाकथितक्रमेण ते सर्वे प्रत्येकं स्वकीयस्वकीयपर्याप्तिसंभवात्सप्त
पर्याप्ताः सप्तापर्याप्ताश्च भवन्ति । एवं चतुर्दशजीवसमासा ज्ञातव्यास्तेषां च
“इन्द्रियकाया ऊणिय पुण्णापुण्णे सुपुण्णगे आणा । वेइदियादि पुण्णे सुवचि-
मणोसण्णि पुण्णेय । १ । दस सण्णीणां पाणा सेसे गूणंति मण्णवे ऊया ।
पज्जत्ते मिदरेसु पसत्तडुगे सेसगे गूणां । २ ।” इति गाथाद्वयकथितक्रमेण यथा-
संभवमिन्द्रियादिदशप्राणाश्च विज्ञेयाः । अत्रैतेभ्यो भिन्नं निजशुद्धात्मतत्त्वमुदा-
देयमिति भावार्थः ॥ १२ ॥

अथ शुद्धपारिणामिकपरमभावप्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शुद्धबुद्धैक-
स्वभावा अपि जीवाः पश्चादशुद्धनयेन चतुर्दशमार्गाणास्थानचतुर्दशगुणस्थान-
सहिता भवन्तीति प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “मग्गणगुणठाणेहि य हवन्ति तह विण्णेया” यथा पूर्वसूत्रो-
दितचतुर्दशजीवसमासैर्भवन्ति मार्गाणागुणस्थानैश्च तथा भवन्ति संभवन्तीति
विज्ञेया ज्ञातव्याः । कतिसंख्योपेतैः “चउदसहि” प्रत्येकं चतुर्दशभिः ।
कस्मात् “अशुद्धणया” अशुद्धनयात् सकाशात् । इत्थंभूताः के भवन्ति ।
“संसारी” सांसारिजीवाः । “सर्वे सुद्धा हु सुद्धणया” त एव सर्वे संसा-
रिणः शुद्धाः सहजशुद्धज्ञायकैकस्वभावाः । कस्मात् शुद्धनयात् शुद्धनिश्चय-
नयादिति । अथागमप्रसिद्धगाथाद्वयेन गुणस्थाननामानि कथयति । “मिच्छो
सासखमिस्सो अविरदसम्भोय देसविरद्वेय । विरयापमत्त इयरो अपुब्ब अणियट्ठि
सुहभोय । उवसंतखीणमोहो सजोगकेवलजिणो अजोगी य । चउदस-
गुणठाणाणि य कमेण सिद्धाय णायव्वा ।” इदानीं तेषामेव गुणस्थानानां
प्रत्येकं संक्षेपलक्षणं कथ्यते । तथाहि—सहजशुद्धकेवलज्ञानदर्शनरूपासण्डैक-
प्रत्यक्षप्रतिभासमयनिजपरमात्मप्रभृतिषड्व्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्ववपदाशेषेषु मूढ-
त्रयादिष्वविंशतिमलरहितं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनयविभागेन यस्य अद्वानं नास्ति

स मिथ्यादृष्टिर्भवति । १ । पाषाणरेखासदृशानन्तानुबन्धिक्रोधमानमायालोभान्यत-
 रोदयेन प्रथममौपशमिकसम्यक्त्वात्पतितो मिथ्यात्वं नाद्यापि गच्छतीत्यन्तराल-
 वर्त्ती सासादनः । २ । निजशुद्धात्मादितत्त्वं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतं परप्रणीतं च मन्यते
 यः स दर्शनमोहनीयभेदमिश्रकर्मोदयेन दधिगुडमिश्रभाववत् मिश्रगुणस्थान-
 वर्त्ती भवति । ३ । अथ मतं—येन केनाप्येकेन मम देवेन प्रयोजनं तथा सर्वे देवा
 वन्दनीया न च निन्दनीया इत्यादिवैनयिकमिथ्यादृष्टिः संशयमिथ्यादृष्टिर्वा
 तथा मन्यते, तेन सह सम्यग्मिथ्यादृष्टेः को विशेष इति, अत्र परिहारः—“स
 सर्वदेवेषु सर्वसमयेषु च भक्तिपरिणामेन येन केनाप्येकेन मम पुण्यं भविष्य-
 तीति मत्वा संशयरूपेण भक्तिं कुरुते निश्चयो नास्ति । मिश्रस्य पुनरुभयत्र
 निश्चयोऽस्तीति विशेषः । स्वाभाविकानन्तज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतं निजपरमात्म-
 द्रव्यमुपादेयम्, इन्द्रियसुखादिपरद्रव्यं हि हेयमित्यर्हत्सर्वज्ञप्रणीतनिश्चयव्यव-
 हारनयसाध्यसाधकभावेन मन्यते परं किन्तु भूमिरेखादिसदृशक्रोधादिद्वितीय-
 कषायोदयेन मारणनिमित्तं तलवरगृहीततत्स्करवदात्मनिन्दादिसहितः सन्निन्द्र-
 यसुखमनुभवतीत्यविरतसम्यग्दृष्टेर्लक्षणम् । ४ । यः पूर्वोक्तप्रकारेण सम्यग्दृष्टिः सन्
 भूमिरेखादिसमानक्रोधादिद्वितीयकषायोदयाभावे सत्यभ्यन्तरे निश्चयनयनैकदेश-
 रागादिरहितस्वाभाविकसुखानुभूतिलक्षणेष्ु बहिर्विषये पुनरेकदेशहिंसानृतास्ते-
 याग्रहपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेष्ु “दंसणवयसामाइयोसहसचित्तराइभत्तेय । बंभा-
 रंभपरिगह अणुमणं उडिट्ट देशविरदेदे ।” इति गाथाकथितैकादशानिल-
 येषु वर्त्तते स पञ्चमगुणस्थानवर्त्ती श्रावको भवति । ५ । स एव सदृष्टिधूर्लि-
 रेखादिसदृशक्रोधादितृतीयकषायोदयाभावे सत्यभ्यन्तरे निश्चयनयेन रागाद्युपा-
 धिरहितस्वशुद्धात्मसंवित्सिसमुत्पन्नसुखामृतानुभवलक्षणेष्ु बहिर्विषयेषु पुनः
 सामस्त्येन हिंसानृतास्तेयाग्रहपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेष्ु च पञ्चमहाव्रतेषु वर्त्तते यदा
 तदा दुःस्वप्नादिव्यक्ताव्यक्तप्रमादसहितोऽपि षष्ठगुणस्थानवर्त्ती प्रमत्तसंयतो
 भवति । ६ । स एव जलरेखादिसदृशसंज्वलनकषायमन्दोदये सति निष्प्रमाद-
 शुद्धात्मसंवित्सिमलजनकव्यक्ताव्यक्तप्रमादरहितः सन्सप्तमगुणस्थानवर्त्ती अप्र-
 मत्तसंयतो भवति । ७ । स एवातीतसंज्वलनकषायमन्दोदये सत्यपूर्वपरमाह्ला-
 दैकसुखानुभूतिलक्षणापूर्वकरणोपशमकक्षपकसंज्ञोऽष्टमगुणस्थानवर्त्ती भवति
 । ८ । दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षादिरूपसमस्तसङ्कल्पविकल्परहितनिजनिश्चलपर-

मात्स्यतत्त्वैकाग्रध्यानपरिणामेन कृत्वा येषां जीवानामेकसमये ये परस्परं वृक्ष-
कृतुं नायन्ति ते वर्षसंस्थानादिभेदेऽप्यनिवृत्तिकरौपशमिकक्षपकसंज्ञा द्विती-
यकषायार्थेऽष्टविंशतिभेदभिन्नचारित्रमोहप्रकृतीनामुपशमक्षपणसमर्था नवमगुण-
स्थानवर्तिनो भवन्ति । ६ । सूक्ष्मपरमात्मतत्त्वभावनाबलेन सूक्ष्मछिद्यगतलोभ-
कषायस्योपशमकाः क्षपकाश्च दशमगुणस्थानवर्तिनो भवन्ति । १८ । परमोपश-
ममूर्तिनिजात्मस्वभावसंवित्तिबलेन सकलोपशान्तमोहा एकादशगुणस्थानवर्तिनो
भवन्ति । ११ । उपशमश्रेणिविलक्षणेन क्षपकश्रेणिमार्गेण निष्कषायशुद्धात्म-
भावनाबलेन क्षीणकषाया द्वादशगुणस्थानवर्तिनो भवन्ति । १२ । मोहक्षपणा-
न्तरमन्तमुहूर्त्तकालं स्वशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणेकत्ववितर्कविचारद्वितीयशुद्ध्याने
स्थित्वा तदन्यसमये ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायत्रयं युगपदेकसमयेन निर्मूल्य
मेघपञ्जरविनिर्गतदिनकर इव सकलविमलकेवलज्ञानकिरणैर्लोकालोकप्रकाश-
काख्योदशगुणस्थानवर्तिनो जिनभास्करा भवन्ति । १३ । मनोवचनकायवर्ग-
णालम्बनकर्मादाननिमित्तात्मप्रदेशपरिस्पन्दलक्षणयोगरहिताश्चतुर्दशगुणस्थानव-
र्तिनोऽयोगिजिना भवन्ति । १४ । ततश्च निश्चयरत्नत्रयात्मककारणभूतसमय-
सारसंज्ञेन परमयथाख्यातचारित्र्येण चतुर्दशगुणस्थानातीताः ज्ञानावरणाद्यष्टकर्म-
रहिताः सम्यक्त्वाद्यष्टगुणान्तर्भूतनिर्नामगोत्राद्यनन्तगुणाः सिद्धा भवन्ति ।
अत्राह शिष्यः—कंवलज्ञानोत्पत्तौ मोक्षकारणभूतरत्नत्रयपरिपूर्णतायां सत्यां
तस्मिन्नेव क्षणे मोक्षेण भाव्यं सयोग्य-योगिजिनगुणस्थानद्वये कालो
नास्तीति । परिहारमाह—यथाख्यातचारित्रं जातं परं किन्तु
परमयथाख्यातं नास्ति । अत्र दृष्टान्तः । यथा चौरव्यापाराभावेऽपि
पुरुषस्य चौरसंसर्गो दोषं जनयति तथा चारित्र्यविनाशकचारित्र्यमोहोदयाभा-
वेऽपि सयोगिकेवल्लिनां निष्क्रियशुद्धात्माचरणविलक्षणो योगत्रयव्यापारश्चारित्र-
मलं जनयति, योगत्रयगते पुनरयोगिजिने चरमसमयं विहाय शेषाघातिकर्म-
तीव्रोदयश्चारित्र्यमलं जनयति, चरमसमये तु मन्दोदये सति चारित्र्यमलाभा-
वान्मोक्षं गच्छति । इतिचतुर्दशगुणस्थानव्याख्यानं गतम् ।

इदानीं मार्गणाः कथ्यन्ते । “गइ इंदियं च काये जोए वेए कसाय णाणे य ।
संयम दंसण लेस्सा भविआ सम्भत्तसण्णि आहारे ।” इति गाथाकथितक्रमेण गत्या-
दिचतुर्दशमार्गणा ज्ञातव्याः । तद्यथा—स्वात्मोपलब्धिसिद्धिविलक्षणा नारकतिर्य-

कुनुष्यदेवगतिभेदेन चतुर्विधा गतिमार्गणा भवति । १ । अतीन्द्रियशुद्धात्मतत्त्व-
 प्रतिपक्षभूता ह्येकद्वित्रिचतुःपञ्चैन्द्रियभेदेन पञ्चप्रकारेन्द्रियमार्गणा । २ ।
 अशरीरात्मतत्त्वविसहशी पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायभेदेन षड्भेदा काय-
 मार्गणा । ३ । निर्व्यापारशुद्धात्मपदार्थविलक्षणमनोवचनकाययोगभेदेन त्रिधा
 योगमार्गणा, अथवा विस्तरेण सत्यासत्योभयानुभयभेदेन चतुर्विधो मनोयोगो
 वचनयोगश्च, औदारिकौदारिकमिश्रवैक्रियिकवैक्रियिकमिश्राहारकाहारकमिश्रका-
 र्मणकायभेदेन सप्तविधो काययोगश्चेति समुदायेन पञ्चदशविधा वा योगमार्गणा
 । ४ । वेदोदयोद्भवागादिदोषरहितपरमात्मद्रव्याद्विभ्रा स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिधा
 वेदमार्गणा । ५ । निष्कषायशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूलक्रोधलोभमायामानभेदेन
 चतुर्विधा कषायमार्गणा, विस्तरेण कषायनोकषायभेदेन पञ्चविंशतिविधा वा
 । ६ । मत्यादिसंज्ञापञ्चकं कुमत्याद्यज्ञानत्रयं चेत्यष्टविधा ज्ञानमार्गणा । ७ ।
 सामायिकच्छेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातभेदेन चारित्रं
 पञ्चविधम्, संयमासंयमस्तथैवासंयमश्चेति प्रतिपक्षद्वयेन सह सप्तप्रकारा
 संयममार्गणा । ८ । चक्षुरचक्षुरवधिकेवलदर्शनभेदेन चतुर्विधा दर्शनमार्गणा
 । ९ । कषायोदयरञ्जितयोगप्रवृत्तिविसदृशपरमात्मद्रव्यप्रतिपन्थिनी कृष्णनील-
 कापोततेजः-पद्मशुक्लभेदेन षड्विधा लेश्यामार्गणा । १० । भव्याभव्यभेदेन
 द्विविधा भव्यमार्गणा । ११ । अत्राह शिष्यः शुद्धपारिणामिकपरमभावरू-
 पशुद्धनिश्चयेन गुणस्थानमार्गणास्थानरहिता जीवा इत्युक्तं पूर्वम्, इदानीं पुन-
 र्भव्याभव्यरूपेण मार्गणामध्येऽपि पारिणामिकभावो भणित इति पूर्वापरवि-
 रोधः । अत्र—परिहारमाह—पूर्वं शुद्धपारिणामिकभावापेक्षया गुणस्थान-
 मार्गणानिषेधः कृतः, इदानीं पुनर्भव्याभव्यत्वद्वयमशुद्धपारिणामिकभावरूपं
 मार्गणामध्येऽपि घटते । ननु—शुद्धाशुद्धभेदेन पारिणामिकभावो द्विविधो नास्ति
 किन्तु शुद्ध एव । नैवं—यद्यपि सामान्यरूपेणोत्सर्गव्याख्यानेन शुद्धपारिणा-
 मिकभावः कथ्यते तथाप्यपवादव्याख्यानेनाशुद्धपारिणामिकभावोऽप्यस्ति ।
 तथाहि—“जीवभव्याभव्यत्वानि च” इति तत्त्वार्थसूत्रे त्रिधा पारिणामिक-
 भावो भणितः, तत्र—शुद्धचैतन्यरूपं जीवत्वमविनश्वरत्वेन शुद्धद्रव्याश्रितत्वाच्छु-
 द्धद्रव्यार्थिकसंज्ञः शुद्धपारिणामिकभावो भण्यते, यत्पुनः कर्मजनितदशप्राण-
 रूपं जीवत्वं, भव्यत्वम्, अभव्यत्वं चेति त्रयं, तद्विनश्वरत्वेन पर्यायाश्रितत्वात्प-

र्यायार्थिकसंज्ञस्त्वशुद्धपारिणामिकभाव उच्यते । अशुद्धत्वं कथमिति चेत्—यद्य-
प्येतदशुद्धपारिणामिकत्रयं व्यवहारेण संसारिजीवेऽस्ति तथापि “सर्व्वे सुद्धा हु
सुद्धण्या” इति वचनाच्छुद्धनिश्चयेन नास्ति त्रयं, मुक्तजीवे पुनः सर्व्वथैव नास्ति,
इति हेतोरशुद्धत्वं भण्यते । तत्र शुद्धाशुद्धपारिणामिकमध्ये शुद्धपारिणामिकभावो
ध्यानकाले ध्येयरूपो भवति ध्यानरूपो न भवति, कस्मात् ? ध्यानपर्यायस्य विन-
श्वरत्वात्, शुद्धपारिणामिकस्तु द्रव्यरूपत्वादविनश्वरः, इति भावार्थः । औपश-
मिकत्वायोपशमिकत्वायिकसम्यक्त्वभेदेन त्रिधा सम्यक्त्वमार्गणा मिथ्यादृष्टि-
सासादनमिश्रसंज्ञविपक्षत्रयभेदेन सह षड्विधा ज्ञातव्या । १२ । संक्षित्वासंक्षि-
त्वविसदृशपरमात्मस्वरूपाद्विज्ञा संज्ञ्यसंज्ञिभेदेन द्विधा संज्ञिमार्गणा । १३ ।
आहारकानाहारकजीवभेदेनाहारकमार्गणापि द्विधा । १४ । इति चतुर्दशमार्गणा-
स्वरूपं ज्ञातव्यम् । एवं “पुढविजलतेउ वाऊ” इत्यादिगाथाद्वयेन, तृतीयगाथा-
पादत्रयेण च “गुणजीवापज्जत्ती पाणासण्णायमग्गणा उया । उवओगो विय
कमसो वीसं तु परूवणा भणिया ।” इति गाथाप्रभृतिकथितस्वरूपं धवल-
जयधवलमहाधवलप्रबन्धाभिधानसिद्धान्तत्रयबीजपदं सूचितम् । “सर्व्वे सुद्धा
हु सुद्धण्या” । इति शुद्धात्मतत्त्वप्रकाशकं तृतीयगाथाचतुर्थपादेन पञ्चास्ति-
कायप्रवचनसारसमयसाराभिधानप्राभृतत्रयस्यापि बीजपदं सूचितमिति । अत्र
गुणस्थानमार्गणादिमध्ये केवलज्ञानदर्शनद्वयं चायिकसम्यक्त्वमनाहारकशुद्धात्म-
स्वरूपं च साक्षादुपादेयं, यत्पुनश्च शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणलक्षणं
कारणसमयसारस्वरूपं तत्तस्यैवोपादेयभूतस्य विवर्त्तितैकदेशशुद्धनयेन साधक-
त्वात्पारम्पर्येणोपादेयं, शेषं तु हेयमिति । यच्चाध्यात्मग्रन्थस्य बीजपदभूतं शुद्धा-
त्मस्वरूपमुक्तं तत्पुनरुपादेयमेव । अनेन प्रकारेण जीवाधिकारमध्ये शुद्धाशुद्ध-
जीवकथनमुख्यत्वेन सप्तमस्थले गाथात्रयं गतम् ॥ १३ ॥

अथेदानीं गाथापूर्वार्द्धेन सिद्धस्वरूपमुत्तरार्द्धेन पुनरूर्ध्वगतिस्वभावं च
कथयति ।

व्याख्या । सिद्धाः सिद्धा भवन्तीति क्रियाध्याहारः । किंविशिष्टाः “शिक्षम्मा
अट्ठगुणा किचूणा चरमदेहदो” निष्कर्माणोऽष्टगुणाः किञ्चिद्दूनाश्चरमदेहतः
सकाशादिति सूत्रपूर्वार्द्धेन सिद्धस्वरूपमुक्तम् । ऊर्ध्वगमनं कथ्यते “लोयग्गडिदा
शिष्वा उप्पादवयेह संजुत्ता” ते च सिद्धा लोकाप्रस्थिता नित्या उत्पादव्य-

याभ्यां संयुक्ताः । अतो विस्तरः । कर्मारिविध्वंसकस्वशुद्धात्मसंविस्तिषत्वेन
 ज्ञानावरणादिमूलोत्तरगतसमस्तकर्मप्रकृतिविनाशकत्वादष्टकर्मरहिताः “सम्मत्त-
 खाणदंसणवीरियसुहुमं तहेव अबगहणं । अगुरुलहुअव्वाबाहं अठ्ठगुणा हुंति
 सिद्धाणं ।” इति गाथाकथितक्रमेण तेषामष्टकर्मरहितानामष्टगुणाः कथ्यन्ते ।
 तथाहि केवलज्ञानादिगुणास्पदनिजशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं निश्चयसम्य-
 कत्वं यत्पूर्वं तपश्चरणावस्थायां भावितं तस्य फलभूतं समस्तजीवादितत्त्वविषये
 विपरीताभिनिवेशरहितपरिणतिरूपं परमक्षाधिकसम्यक्त्वं भण्यते । पूर्वं छद्म-
 स्थावस्थायां भावितस्य निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानस्य फलभूतं युगपद्भोकालोक-
 समस्तवस्तुगतविशेषपरिच्छेदकं केवलज्ञानम् । निर्विकल्पस्वशुद्धात्मसत्तावलोक-
 नरूपं यत्पूर्वं दर्शनं भावितं तस्यैव फलभूतं युगपद्भोकालोकसमस्तवस्तुगत-
 सामान्यग्राहकं केवलदर्शनम् । कस्मिंश्चित्स्वरूपचलनकारणे जाते सति धोर-
 परीषद्दोषसर्गादौ निजनिरञ्जनपरमात्मध्याने पूर्वं धैर्यमवलम्बितं तस्यैव फल-
 भूतमनन्तपदार्थपरिच्छित्तिविषये खेदरहितत्वमनन्तवीर्यम् । सूक्ष्मातीन्द्रिय-
 केवलज्ञानविषयत्वात्सिद्धस्वरूपस्य सूक्ष्मत्वं भण्यते । एकदीपप्रकाशे नानादीप-
 प्रकाशवदेकसिद्धक्षेत्रे सङ्करव्यतिकरदोषपरिहारेणानन्तसिद्धावकाशदानसामर्थ्य-
 मवगाहनगुणो भण्यते । यदि सर्वथा गुरुत्वं भवति तदा लोहपिण्डवदधः-
 पतनं, यदि च सर्वथा लघुत्वं भवति तदा वाताहतार्कतूलवत्सर्वदैव भ्रमणमेव
 स्यान्न च तथा तस्मादगुरुलघुत्वगुणोऽभिधीयते । सहजशुद्धस्वरूपानुभवसमु-
 त्पन्नरागादिविभावरहितसुखामृतस्य यदेकदेशसंवेदनं कृतं पूर्वं तस्यैव फलभूत-
 मव्याबाधमनन्तसुखं भण्यते । इति मध्यमरुचिशिष्यापेक्षया सम्यक्त्वादिगुणा-
 ष्टकं भणितम् । मध्यमरुचिशिष्यं प्रति पुनर्विशेषभेदनयेन निर्गतित्वं, निरि-
 न्द्रियत्वं, निष्कायत्वं, निर्योगत्वं, निर्वेदत्वं, निष्कषायत्वं, निर्नामत्वं, निर्गो-
 त्रत्वं, निरायुषत्वमित्यादिविशेषगुणास्तथैवास्तित्ववस्तुत्वप्रमेयत्वादिसामान्यगुणाः
 स्वागमाविरोधेनानन्ता ज्ञातव्याः । संचोपरुचिशिष्यं प्रति पुनर्विवक्षिताभेदनये-
 नानन्तज्ञानादिचतुष्टयम्, अनन्तज्ञानदर्शनसुखत्रयं, केवलज्ञानदर्शनद्वयं,
 साक्षादभेदनयेन शुद्धचैतन्यमेवैको गुण इति । पुनरपि कथंभूताः सिद्धाः चर-
 मशरीरात् किञ्चिद्दूना भवन्ति तत् किञ्चिद्दूनत्वं शरीरोपाङ्गजनितनासिका-
 दिच्छिद्राणामपूर्णत्वं सति यस्मिन्नेव क्षणे सयोगिचरमसमये त्रिशत्प्रकृत्युदय-

विच्छेदमध्ये शरीरोपाङ्गनामकर्मविच्छेदो जातस्तस्मिन्नेव क्षणे जातमिति ज्ञातव्यम् । कश्चिदाह यथा प्रदीपस्य भाजनाद्यावरणे गते प्रकाशस्य विस्तारो भवति तथा देहाभावे लोकप्रमाणेन भाव्यमिति । तत्र परिहारमाह—प्रदीप-संबन्धी योऽसौ प्रकाशविस्तारः पूर्वं स्वभावेनैव तिष्ठति पश्चादावरणं जातं जीवस्य तु लोकमात्रासंख्येयप्रदेशत्वं स्वभावो भवति यस्तु प्रदेशानां संबन्धी विस्तारः स स्वभावो न भवति कस्मादिति चेत् पूर्वं लोकमात्रप्रदेशा विस्तीर्णा निरावरणास्तिष्ठन्ति पश्चात् प्रदीपवदावरणं जातमेव । तन्न किन्तु पूर्वमेवा-नादिसन्तानरूपेण शरीरेणावृतास्तिष्ठन्ति ततः कारणात्प्रदेशानां संहारो न भवति, विस्तारश्च शरीरनामकर्माधीन एव न च स्वभावस्तेन कारणेन शरीरा-भावे विस्तारो न भवति । अपरमप्युदाहरणं दीयते—यथा हस्तचतुष्टयप्रमाण-वस्त्रं पुरुषेण मुष्टौ बद्धं तिष्ठति पुरुषाभावे सङ्कोचविस्तारौ वा न करोति; निष्पत्तिकाले सार्द्रं मृन्मयभाजनं वा शुष्कं सज्जलाभावे सति; तथा जीवोऽपि पुरुषस्थानीयजलस्थानीयशरीराभावे विस्तारसंकोचौ न करोति । यत्रैव मुक्तस्तत्रैव तिष्ठतीति ये केचन वदन्ति तन्निषेधार्थं पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गति-परिणामाच्चेति हेतुचतुष्टयेन तथैवाविद्वकुलालचक्रवद् व्यपगतलेपालान्बुव-देरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति दृष्टान्तचतुष्टयेन च स्वभावोर्ध्वगमनं ज्ञातव्यं तच्च लोकाग्रपर्यन्तमेव न च परतो धर्मास्तिकायाभावादिति । नित्या इति विशेषणं तु मुक्तात्मनां कल्पशतप्रमितकाले गते जगति शून्ये जाते सति पुनरागमनं भवतीति सदाशिववादिनो वदन्ति तन्निषेधार्थं विज्ञेयम् । उत्पादव्ययसंयुक्तत्वं विशेषणं सर्वथैवापरिणामित्वनिषेधार्थमिति । किञ्च विशेषः निश्चलाविनश्व-रशुद्धात्मस्वरूपाद्भिन्नं सिद्धानां नारकादिगतिषु भ्रमणं नास्ति कथमुत्पादव्यय-त्वमिति । तत्र परिहारः । आगमकथितागुरुलघुषट्स्थानपतितहानिवृद्धिरूपेण येऽर्थपर्यायास्तदपेक्षया अथवा येन येनोत्पादव्ययध्रौव्यरूपेण प्रतिक्षणं ज्ञेय-पदार्थाः परिणमन्ति तत्परिच्छिन्नाकारेणानीहितवृत्त्या सिद्धज्ञानमपि परिणमति तेन कारणेनोत्पादव्ययत्वम्, अथवा व्यञ्जनपर्यायापेक्षया संसारपर्यायवि-नाशः, सिद्धपर्यायोत्पादः, शुद्धजीवद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमिति । एवं नयविभागेन नवाधिकारैर्जीवद्रव्यं ज्ञातव्यम्, अथवा तदेव बहिरात्मान्तरात्मपरमात्मभेदेन त्रिधा भवति । तद्यथा—स्वशुद्धात्मसंवित्सिसमुत्पन्नवास्तवसुखात्प्रतिपक्षभूते-

नेन्द्रियमुखेनासक्तो बहिरात्मा, तद्विलक्षणोऽन्तरात्मा । अथवा देहरहितनिज-
शुद्धात्मद्रव्यभावनालक्षणभेदज्ञानरहितत्वेन देहादिपरद्रव्येष्वेकत्वभावनापरिणतो
बहिरात्मा, तस्मात्प्रतिपक्षभूतोऽन्तरात्मा । अथवा हेयोपादेयविचारकचित्त-
निर्दोषपरमात्मनो भिन्ना रागादयो दोषाः शुद्धचैतन्यलक्षण आत्मन्युत्कृष्टलक्षणे-
चित्तदोषात्मसु त्रिषु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतेषु अन्येषु वा पदार्थेषु येस्य परस्पर-
सापेक्षनयविभागेन श्रद्धानं ज्ञानं च नास्ति स बहिरात्मा, तस्माद्विसदृशोऽन्त-
रात्मेति रूपेण बहिरात्मान्तरात्मनोर्लक्षणं ज्ञातव्यम् । परमात्मलक्षणं कथ्यते—
सकलविमलकेवलज्ञानेन येन कारणेन समस्तं लोकालोकं जानाति व्याप्नोति
तेन कारणेन विष्णुर्भण्यते । परब्रह्मसंज्ञनिजशुद्धात्मभावनासमुत्पन्नसुखामृततृप्तस्य
सत उर्वशीरम्भातिलोत्तमाभिर्देवकन्याभिरपि यस्य ब्रह्मचर्यव्रतं न खण्डितं स
परमब्रह्म भण्यते । केवलज्ञानादिगुणैश्वर्ययुक्तस्य सतो देवेन्द्रादयोऽपि तत्पदाभि-
लाषिणः सन्तो यस्याज्ञां कुर्वन्ति स ईश्वराभिधानो भवति । केवलज्ञानशब्दवाच्यं गतं
ज्ञानं यस्य स सुगतः, अथवा शोभनमविनश्वरं मुक्तिपदं गतः सुगतः । “शिवं परम-
कल्याणं निर्वाणं ज्ञानमक्षयम् । प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः ।”
इति श्लोककथितलक्षणः शिवः । कामक्रोधादिदोषजयेनानन्तज्ञानादिगुण-
सहितो जिनः । इत्यादिपरमागमकथिताष्टोत्तरसहस्रसंख्यनामवाच्यः परमात्मा
ज्ञातव्यः । एवमेतेषु त्रिविधात्मसु मध्ये मिथ्यादृष्टिभव्यजीवे बहिरात्मा व्यक्ति-
रूपेण तिष्ठति, अन्तरात्मपरमात्मद्वयं शक्तिरूपेण भाविनैगमनयापेक्षया व्यक्ति-
रूपेण च । अभव्यजीवेपुनर्बहिरात्मा व्यक्तिरूपेण अन्तरात्मपरमात्मद्वयं शक्ति-
रूपेणैव न च भाविनैगमनयेनेति । यद्यभव्यजीवे परमात्मा शक्तिरूपेण
वर्तते तर्हि कथमभव्यत्वमिति चेत् परमात्मशक्तेः केवलज्ञानादिरूपेण व्यक्तिर्न
भविष्यतीत्यभव्यत्वं शक्तिः पुनः शुद्धनयेनोभयत्र समाना । यदि पुनः शक्ति-
रूपेणाप्यभव्यजीवे केवलज्ञानं नास्ति तदा केवलज्ञानावरणं न घटते । भव्या-
भव्यद्वयं पुनरशुद्धनयेनेति भावार्थः । एवं यथा मिथ्यादृष्टिसंज्ञे बहिरात्मनि
नयविभागेन दर्शितमात्मत्रयं तथा शेषगुणस्थानेष्वपि । तद्यथा—बहिरात्मा-
वस्थायामन्तरात्मपरमात्मद्वयं शक्तिरूपेण भाविनैगमनयेन व्यक्तिरूपेण च
विज्ञेयम्, अन्तरात्मावस्थायां तु बहिरात्मा भूतपूर्वन्यायेन घृतषटवत्, पर-
मात्मस्वरूपं तु शक्तिरूपेण भाविनैगमनयेन व्यक्तिरूपेण च । परमात्मावस्थायां

पुनरन्तरात्मबहिरात्मद्वयं भूतपूर्वनयेनेति । अथ त्रिधात्मानं गुणस्थानेषु योजयति । मिथ्या सासादनमिश्रगुणस्थानत्रये तारतम्यन्यूनाधिकभेदेन बहिरात्मा ज्ञातव्यः, अविरतगुणस्थाने तद्योग्याशुभलेश्यापरिणतो जघन्यान्तरात्मा, क्षीणकषायगुणस्थाने पुनरुत्कृष्टः, अविरतक्षीणकषाययोर्मध्ये मध्यमः, सयोग्ययोगिगुणस्थानद्वये विवर्चितैकदेशशुद्धनयेन सिद्धसदृशः परमात्मा, सिद्धस्तु साक्षात्परमात्मेति । अत्र बहिरात्मा हेयः, उपादेयभूतस्यानन्तसुखसाधकत्वादन्तरात्मोपादेयः, परमात्मा पुनः साक्षादुपादेय इत्यभिप्रायः । एवं षडद्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकप्रथमाधिकारमध्ये नमस्कारादिचतुर्दशगाथाभिर्नैवभिरन्तस्थलैर्जीवद्रव्यकथनरूपेण प्रथमोऽन्तराधिकारः समाप्तः ॥ १४ ॥

अतःपरं यद्यपि शुद्धबुद्धैकस्वभावं परमात्मद्रव्यमुपादेयं भवति तथापि हेयरूपस्याजीवद्रव्यस्य गाथाष्टकेन व्याख्यानं करोति । कस्मादिति चेत्—हेयतत्त्वपरिज्ञाने सति पञ्चादुपादेयस्वीकारो भवतीति हेतोः । तद्यथा—

व्याख्या “अजीवो पुण शोभो” अजीवः पुनर्ज्ञेयः । सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनद्वयं शुद्धोपयोगः, मतिज्ञानादिरूपो विकलोऽशुद्धोपयोग इति द्विविधोपयोगः, अव्यक्तसुखदुःखानुभवनरूपा कर्मफलचेतना, तथैव मतिज्ञानादिमनःपर्ययपर्यन्तमशुद्धोपयोग इति, स्वेहापूर्वेष्टानिष्टविकल्परूपेण विशेषरागद्वेषपरिणमनं कर्मचेतना, केवलज्ञानरूपा शुद्धचेतना इत्युक्तलक्षणोपयोगश्चेतना च यत्र नास्ति स भवत्यजीव इति विज्ञेयः । पुनः पञ्चाज्जीवाधिकारानन्तरं “पुगल धम्मो अधम्म आयासं कालो” स च पुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्यभेदेन पञ्चधा । पूरणगलनस्वभावत्वात्पुद्गल इत्युच्यते । गतिस्थित्यवगाहवर्तनालक्षणा धर्माधर्माकाशकालाः, “पुगल मुत्तो” पुद्गलोमूर्तः । कस्मात् “रूपादिगुणो” रूपादिगुणसहितो यतः । “अमुत्ति सेसा दु” रूपादिगुणाभावादमूर्ता भवन्ति पुद्गलाच्छेषाश्चत्वार इति । तथाहि यथा अनन्तज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणचतुष्टयं सर्वजीवसाधारणं तथा रूपरसगन्धस्पर्शगुणचतुष्टयं सर्वपुद्गलसाधारणं, यथा च शुद्धबुद्धैकस्वभावसिद्धजीवे अनन्तचतुष्टयमतीन्द्रियं तथैव शुद्धपुद्गलपरमाशुद्रव्ये रूपादिचतुष्टयमतीन्द्रियं, यथा रागादिस्नेहगुणेन कर्मबन्धावस्थार्या ज्ञानादिचतुष्टयस्याशुद्धत्वं तथा स्निग्धरूक्षत्वगुणेन द्वरण्णाकादिबन्धावस्थार्या रूपादि-

चतुष्टयस्याशुद्धत्वं, यथा निस्नेहनिजपरमात्मभावनाबलेन रागादिस्निग्धत्वविनाशे सत्यनन्तचतुष्टयस्य शुद्धत्वं तथा जघन्यगुणानां बन्धो न भवतीति वचनात्परमाणुद्रव्ये स्निग्धरूक्षत्वगुणस्य जघन्यत्वे सति रूपादिचतुष्टयस्य शुद्धत्वमवबोद्धव्यमित्यभिप्रायः ॥१५॥

अथ पुद्गलद्रव्यस्य विभावव्यञ्जनपर्यायान्प्रतिपादयति ।

व्याख्या—शब्दबन्धसौक्ष्म्यन्धौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतसहिताः पुद्गलद्रव्यस्य पर्याया भवन्ति । अथ विस्तारः—भाषात्मकोऽभाषात्मकश्च द्विविधः शब्दः । तत्राक्षरानक्षरात्मकभेदेन भाषात्मको द्विधा भवति । तत्राप्यक्षरात्मकः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशपैशाचिकादिभाषाभेदेनार्यग्लेच्छमनुष्यादिव्यवहारहेतुर्बहुधा । अनक्षरात्मकस्तु द्वीन्द्रियादितिर्यग्जीवेषु सर्वज्ञदिव्यध्वनौ च । अभाषात्मकोऽपि प्रायोगिकवैश्रसिकभेदेन द्विविधः । “ततं वीणादिकं ज्ञेयं विततं पटहादिकम् । घनं तु कांस्यतालादि वंशादि सुषिरं विदुः ।” इति श्लोककथितक्रमेण प्रयोगे भवः प्रायोगिकश्चतुर्धा भवति । विश्रसा स्वभावेन भवो वैश्रसिको मेघादिप्रभो बहुधा । किञ्च शब्दातीतनिजपरमात्मभावनाच्युतेन शब्दादिमनोज्ञामनोज्ञपञ्चेन्द्रियविषयासत्तेन च जीवेन यदुपार्जितं सुस्वरदुःस्वरनामकर्म तदुदयेन यद्यपि जीवे शब्दो दृश्यते तथापि स जीवसंयोगेनोत्पन्नत्वाद् व्यवहारेण जीवशब्दो भण्यते, निश्चयेन पुनः पुद्गलस्वरूप एवेति । बन्धः कथ्यते—मृत्पिण्डादिरूपेण योऽसौ बहुधा बन्धः स केवलः पुद्गलबन्धः, यस्तु कर्मनोर्कर्मरूपः स जीवपुद्गलसंयोगबन्धः । किञ्च विशेषः—कर्मबन्धपृथग्भूतस्वशुद्धात्मभावनारहितजीवस्यानुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यबन्धः, तथैवाशुद्धनिश्चयेन योऽसौ रागादिरूपो भावबन्धः कथ्यते सोऽपि शुद्धनिश्चयनयेन पुद्गलबन्ध एव । बिल्वाद्यपेक्षया बदरादीनां सूक्ष्मत्वं, परमाणोः साक्षादिति । बदराद्यपेक्षया बिल्वादीनां स्थूलत्वं, जगद्व्यापिनी महास्कन्धे सर्वोत्कृष्टमिति । समचतुरस्रान्यप्रोधसात्त्विककुब्जवामनहुण्डभेदेन षट्प्रकारसंस्थानं यद्यपि व्यवहारनयेन जीवस्यास्ति तथाप्यसंस्थानाधिबन्धमत्कारपरिणतेर्मिन्नत्वाभिश्चयेन पुद्गलसंस्थानमेव । यद्यपि जीवादन्यत्र वृत्तत्रिकोणचतुष्कोणादिव्यक्ताव्यक्तरूपं बहुधा संस्थानं तदपि पुद्गल एव । गोधूमादिचूर्णरूपेण घृतखण्डादिरूपेण बहुधा भेदो ज्ञातव्यः । दृष्टिप्रतिबन्धकोऽन्धकारस्तम इति भण्यते । वृक्षाद्याश्रयरूपा मनु-

व्यादिप्रतिबिम्बरूपा च छाया विज्ञेया । उद्योतश्चन्द्रविमाने खद्योतादितिर्यग्-
जीवेषु च भवति । आतप आदित्यविमाने अन्यत्रापि सूर्यकान्तमणिविशेषादौ
पृथ्वीकाये ज्ञातव्यः । अयमत्रार्थः— यथा जीवस्य शुद्धनिश्चयेन स्वात्मोपल-
ब्धिलक्षणे सिद्धस्वरूपे स्वभावव्यञ्जनपर्याये विद्यमानेऽप्यनादिकर्मबन्धवशात्
स्निग्धरुक्षस्थानीयरगद्वेषपरिणामे सति स्वाभाविकपरमानन्दैकलक्षणस्वास्थ्यभाव-
भ्रष्टस्य नरनारकादिविभावव्यञ्जनपर्याया भवन्ति तथा पुद्गलस्यापि निश्चयनयेन
शुद्धपरमाण्ववस्थालक्षणं स्वभावव्यञ्जनपर्याये सत्यपि स्निग्धरुक्षत्वाद्बन्धो भवतीति
वचनाद्रागद्वेषस्थानीयबन्धयोग्यस्निग्धरुक्षत्वपरिणामे सत्युक्तलक्षणाच्छब्दादन्ये-
ऽप्यथागमोक्तलक्षणा आकुञ्चनप्रसारणदधिदुग्धादयो विभावव्यञ्जनपर्याया
ज्ञातव्याः । एवमजीवाधिकारमध्ये पूर्वसूत्रोदितरूपादिगुणचतुष्टययुक्तस्य तथैवात्र
सूत्रोदितशब्दादिपर्यायसहितस्य संक्षेपेणाणुस्कन्धभेदभिन्नस्य पुद्गलद्रव्यस्य
व्याख्यानमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गाथाद्वयं गतम् ॥ १६ ॥

अथ धर्मद्रव्यमाख्याति ।

व्याख्या । गतिपरिणतानां धर्मो जीवपुद्गलानां गमनसहकारिकारणं भवति ।
दृष्टान्तमाह—तोयं यथा मत्स्यानाम् । स्वयं तिष्ठतो नैव स नयति तानिति ।
तथाहि—यथा सिद्धो भगवान्मूर्त्तोऽपि निष्क्रियस्तथैवाग्नेरकोऽपि सिद्धवदन-
न्तज्ञानादिगुणस्वरूपोऽहमित्यादिव्यवहारेण सविकल्पसिद्धभक्तियुक्तानां निश्चयेन
निर्विकल्पसमाधिरूपस्वकीयोपादानकारणपरिणतानां भव्यानां सिद्धगतेः सहका-
रिकारणं भवति । तथा निष्क्रियोऽमूर्त्तो निष्प्रेरकोऽपि धर्मास्तिकायः स्वकीयो-
पादानकारणेन गच्छतां जीवपुद्गलानां गतेः सहकारिकारणं भवति । लोकप्रसि-
द्धदृष्टान्तेन तु मत्स्यादीनां जलादिवदित्यभिप्रायः ॥ एवं धर्मद्रव्यव्याख्यानरूपेण
गाथा गता ॥ १७ ॥

अथाधर्मद्रव्यमुपदिशति ।

व्याख्या । स्थानयुक्तानामधर्मः पुद्गलजीवानां स्थितेः सहकारिकारणं भवति ।
तत्र दृष्टान्तः—छाया यथा पथिकानाम् । स्वयं गच्छतो जीवपुद्गलान्स नैव
धरतीति । तथा—स्वसंवित्समुत्पन्नसुखामृतरूपं परमस्वास्थ्यं यद्यपि निश्चयेन
स्वरूपे स्थितिकारणं भवति तथा “सिद्धोऽहं सुद्धोऽहं अणतणाणादिगुणसमि-
द्धोऽहं । देहपमाणो णिब्धो असंखदेसो अमुत्तोय ।” इति गाथाकथितसि-

द्वभक्तिरूपेणेह पूर्वं सविकल्पावस्थायां सिद्धोऽपि यथा भव्यानां बहिरङ्गसहकारिकारणं भवति तथैव स्वकीयोपादानकारणेन स्वयमेव तिष्ठतां जीवपुद्गलानामधर्मद्रव्यं स्थितेः सहकारिकारणम् । लोकव्यवहारेण तु छायावद्वा पृथिवीवद्वेति सूत्रार्थः ॥ एवमधर्मद्रव्यकथनेन गाथा गता ॥ १८ ॥

अथाकाशद्रव्यमाह ।

व्याख्या । जीवादीनामवकाशदानयोग्यमाकाशं विजानीहि हे शिष्य ! किं विशिष्टं “जेण्णं” जिनस्येदं जैनं, जिनेन प्रोक्तं वा जैनम् । तच्च लोकालोकाकाशभेदेन द्विविधमिति । इदानीं विस्तारः—सहजशुद्धसुखामृतरसास्वादेन परमसमरसीभावेन भरितावस्थेषु केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतेषु लोकाकाशप्रमितासंख्येयस्वकीयशुद्धप्रदेशेषु यद्यपि निश्चयनयेन सिद्धास्तिष्ठन्ति, तथाप्युपचरितासद्भूतव्यवहारेण मोक्षशिलायां तिष्ठन्तीति भग्यते इत्युक्तोऽस्ति । स च ईदृशो मोक्षो यत्र प्रदेशे परमध्यानेनात्मा स्थितः सन् कर्मरहितो भवति, तत्रैव भवति नान्यत्र । ध्यानप्रदेशे कर्मपुद्गलान् त्यक्त्वा ऊर्ध्वगमनस्वभावेन गत्वा मुक्तात्मानो यतो लोकाग्रे तिष्ठन्तीति तत उपचारेण लोकाग्रमपि मोक्षः प्रोच्यते । यथा तीर्थभूतपुरुषसेवितस्थानमपि भूमिजलादिरूपमुपचारेण तीर्थं भवति । यथा तथैव सर्वद्रव्याणि यद्यपि निश्चयनयेन स्वकीयप्रदेशेषु तिष्ठन्ति तथाप्युपचरितासद्भूतव्यवहारेण लोकाकाशे तिष्ठन्तीत्यभिप्रायो भगवतां श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तदेवानामिति ॥ १६ ॥

तमेव लोकाकाशं विशेषेण द्रढयति ।

व्याख्या । धर्माधर्मकालपुद्गलजीवाश्च सन्ति यावत्याकाशे स लोकः । तथा चोक्तं—लोक्यन्ते दृश्यन्ते जीवादिपदार्था यत्र स लोक इति । तस्माद्धोकाकाशात्परतो बहिर्भागे पुनरनन्ताकाशमलोक इति । अत्राह सोमाभिधानो राजश्रेष्ठी । हे भगवन् ! केवलज्ञानस्यानन्तभागप्रमितमाकाशद्रव्यं तस्याप्यनन्तभागे सर्वमध्यमप्रदेशे लोकस्तिष्ठति । स चानादिनिधनः केनापि पुरुषविशेषेण न कृतो न हतो न धृतो न च रक्षितः । तथैवासंख्यातप्रदेशस्तत्रासंख्यातप्रदेशे लोकेऽनन्तजीवास्तेभ्योऽप्यनन्तगुणाः पुद्गलाः, लोकाकाशप्रमितासंख्येयकालाणुद्रव्याणि, प्रत्येकं लोकाकाशप्रमाणं धर्माधर्मद्वयमित्युक्तलक्षणाः पदार्थाः कश्चमवकाशं लभन्त इति । भगवानाह—एकप्रदीपप्रकाशे नानाप्रदीप-

प्रकाशवदेकगूढरसनागगद्याणके बहुसुवर्णवद्भस्मघटमध्ये सूचिकोष्टदुग्धवदित्यादिदृष्टान्तेन विशिष्टावगाहनशक्तिवशादसंख्यातप्रदेशोऽपि लोकेऽवस्थानमवगाहो न विरुध्यते । यदि पुनरित्थंभूतावगाहनशक्तिर्न भवति तर्ह्यसंख्यातप्रदेशेष्वसंख्यातपरमाणूनामेव व्यवस्थानं, तथा सति सर्वे जीवा यथा शुद्धनिश्चयेन शक्तिरूपेण निरावरणाः शुद्धबुद्धैकस्वभावास्तथा व्यक्तिरूपेण व्यवहारनयेनापि न च तथा प्रत्यक्षविरोधादागमविरोधाच्चेति । एवमाकाशद्रव्यप्रतिपादनरूपेण सूत्रद्वयं गतम् ॥ २० ॥

अथ निश्चयव्यवहारकालस्वरूपं कथयति ।

व्याख्या । “द्ववपरिवर्तृत्वे जो” द्रव्यपरिवर्त्तरूपो यः “सो कालो हवेइ ववहारो” स कालो भवति व्यवहाररूपः । स च कथंभूतः “परिणामादी लक्खो” परिणामक्रियापरत्वापरत्वेन लक्ष्यत इति परिणामादिलक्ष्यः । इदानीं निश्चयकालः कथ्यतेः—“वट्ठलक्खो य परमट्ठो” वर्त्तनालक्षणश्च परमार्थकाल इति । तद्यथा—जीवपुद्गलयोः परिवर्त्तो नवजीर्णपर्यायस्तस्य या समयघटिकादिरूपा स्थितिः स्वरूपं यस्य स भवति द्रव्यपर्यायरूपो व्यवहारकालः । तथाचोक्तं संस्कृतप्राभृतेन—“स्थितिः कालसंज्ञका” तस्य पर्यायस्य संबन्धिनी याऽसौ समयघटिकादिरूपा स्थितिः सा व्यवहारकालसंज्ञा भवति न च पर्याय इत्यभिप्रायः । यत एव पर्यायसंबन्धिनी स्थितिर्व्यवहारकालसंज्ञां भजते तत एव जीवपुद्गलसंबन्धिनीपरिणामेन पर्यायेण तथैव देशान्तरचलनरूपया गोदोहनपाकादिपरिस्पन्दलक्षणरूपया वा क्रियया तथैव दूरासन्नचलनकालकृतपरत्वापरत्वेन च लक्ष्यते ज्ञायते यः स परिणामक्रियापरत्वापरत्वलक्षण इत्युच्यते । अथ द्रव्यरूपनिश्चयकालमाह । स्वकीयोपादानरूपेण स्वयमेव परिणाममानानां पदार्थानां कुम्भकारचक्रस्याधस्तनशिलावत्, शीतकालाध्ययने अभिवत्, पदार्थपरिणतेर्यत्सहकारित्वं सा वर्त्तना भण्यते । सैव लक्षणं यस्य स वर्त्तनालक्षणः कालाणुद्रव्यरूपो निश्चयकालः, इति व्यवहारकालस्वरूपं निश्चयकालस्वरूपं च विज्ञेयम् । कश्चिदाह “समयरूप एव निश्चयकालस्तस्मादन्यः कालाणुद्रव्यरूपो निश्चयकालो नास्त्यदर्शनात् ।” तत्रोत्तरं दीयते—समयस्तावत्कालस्तस्यैव पर्यायः, स कथं पर्याय इति चेत् पर्यायस्योत्पन्नप्रध्वंसित्वात् । तथाचोक्तं “सम उपपन्न पधंसी” स च पर्यायो द्रव्यं विना न भवति, पश्चात्तस्य समयरूपपर्याय-

कालस्योपादानकारणभूतं द्रव्यं तेनापि कालरूपेण भाव्यम् । इन्धनाग्निसहकारिकारणोत्पन्नस्यैदनपर्यायस्य तन्दुलोपादानकारणवत्, अथ कुम्भकारचक्रचीवरादिबहिरङ्गनिमित्तोत्पन्नस्य मृन्मयघटपर्यायस्य मृत्पिण्डोपादानकारणवत्, अथवा नरनारकादिपर्यायस्य जीवोपादानकारणवदिति । तदपि कस्मादुपादानकारणसदृशं कार्यं भवतीति वचनात् । अथ मतं “समयादिकालपर्यायाणां कालद्रव्यमुपादानकारणं न भवति; किन्तु समयोत्पत्तौ मन्दगतिपरिणतपुद्गलपरमाणुस्तथा निमेषकालोत्पत्तौ नयनपुटविघटनं, तथैव घटिकाकालपर्यायोत्पत्तौ घटिकासामग्रीभूतजलभाजनपुरुषहस्तादिव्यापारो, दिवसपर्याये तु दिनकरबिम्बमुपादानकारणमिति नैवम् । यथा तन्दुलोपादानकारणोत्पन्नस्य सदैदनपर्यायस्य शुक्लकृष्णादिवर्णा, सुरभ्यसुरभिगन्ध—स्निग्धरुक्षादिस्पर्श—मधुरादिरसविशेषरूपा गुणा दृश्यन्ते । तथा पुद्गलपरमाणुनयनपुटविघटनजलभाजनपुरुषव्यापारादिदिनकरबिम्बरूपैः पुद्गलपर्यायैरुपादानभूतैः समुत्पन्नानां समयनिमिषघटिकादिकालपर्यायाणामपि शुक्लकृष्णादिगुणाः प्राप्नुवन्ति न च तथा । उपादानकारणसदृशं कार्यमिति वचनात् किं बहुना । योऽसावनाद्यनिधनतस्थैवामूर्त्तो नित्यः समयाद्युपादानकारणभूतोऽपि समयादिविकल्पपरहितः कालाणुद्रव्यरूपः स निश्चयकालो, यस्तु सादिसान्तसमयघटिकाप्रहरादिविवक्षितव्यवहारविकल्परूपस्तस्यैव द्रव्यकालस्य पर्यायभूतो व्यवहारकाल इति । अयमत्र भावः—यद्यपि काललब्धिवशेनानन्तसुखभाजनो भवति जीवस्तथापि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वस्य सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानसमस्तबहिर्द्रव्येच्छानिवृत्तिलक्षणतपश्चरणरूपा या निश्चयचतुर्विधाराधना सैव तत्रोपादानकारणं ज्ञातव्यं न च कालस्तेन स हेय इति ॥ २१ ॥

अथ निश्चयकालस्यावस्थानक्षेत्रं द्रव्यगणानां च प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “लोयायपदेसे इक्के जे ट्टिया हु इक्केका” लोकाकाशप्रदेशेष्वेकैकेषु ये स्थिता एकैकसंख्योपेता “हु” स्फुटं क इव “रयणाणं रासी मिव” परस्परतादात्म्यपरिहारेण रत्नानां राशिरिव । “ते कालाणु” तेकालाणवः । कति संख्योपेताः । “असंखदब्बाणि” लोकाकाशप्रमितासंख्येयद्रव्याणीति । तथाहि—यथाङ्गुलिद्रव्यस्य यस्मिन्नेव क्षणे वक्रपर्यायोत्पत्तिस्तस्मिन्नेव क्षणे पूर्वप्राञ्चलपर्यायविनाशोऽङ्गुलिरूपेण ध्रौव्यमिति द्रव्यसिद्धिः । यथैव च

केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपेण कार्यसमयसारस्योत्पादो निर्विकल्पसमाधिरूपकारण-
समयसारस्य विनाशस्तदुभयाधारपरमात्मद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमिति वा द्रव्यसिद्धिः ।
तथा कालाणोरपि मन्दगतिपरिणतपुद्गलपरमाणुना व्यक्तीकृतस्य कालाणूपादान-
कारणोत्पन्नस्य य एव वर्तमानसमयस्योत्पादः स एवातीतसमयापेक्षया
विनाशस्तदुभयाधारकालाणूद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमित्युत्पादव्ययध्रौव्यात्मककालद्रव्य-
सिद्धिः । लोकबहिर्भागे कालाणूद्रव्याभावात्कथमाकाशद्रव्यस्य परिणतिरिति
चेत् अखण्डद्रव्यत्वादेकदेशदण्डाहतकुम्भकारचक्रभ्रमणवत्, तथैवैकदेशमनोहर-
स्पर्शनेन्द्रियविषयानुभवसर्वाङ्गसुखवत्, लोकमध्यस्थितकालाणूद्रव्यधारणैकदेशे-
नापि सर्वत्र परिणमनं भवतीति कालद्रव्यं शेषद्रव्याणां परिणतेः सहकारि-
कारणं भवति । कालद्रव्यस्य किं सहकारिकारणमिति । यथाकाशद्रव्यमशेष-
द्रव्याणामाधारः स्वस्यापि, तथा कालद्रव्यमपि परेषां परिणतिसहकारिकारणं
स्वस्यापि । अथ मतं यथा कालद्रव्यं स्वस्योत्पादानकारणं परिणतेः सहकारि-
कारणं च भवति तथा सर्वद्रव्याणि, कालद्रव्येण किं प्रयोजनमिति । नैवम् ।
यदि पृथग्भूतसहकारिकारणेन प्रयोजनं नास्ति तर्हि सर्वद्रव्याणां साधारणगति-
स्थित्यवगाहनविषये धर्माधर्माकाशद्रव्यैरपि सहकारिकारणभूतैः प्रयोजनं नास्ति ।
किञ्च कालस्य घटिकादिवसादिकार्यं प्रत्यक्षेण दृश्यते धर्मादीनां पुनरागमक-
थनमेव । प्रत्यक्षेण किमपि कार्यं न दृश्यते ततस्तेषामपि कालद्रव्यस्यैवाभावः
प्राप्नोति । ततश्च जीवपुद्गलद्रव्यद्वयमेव । स चागमविरोधः । किञ्च सर्वद्रव्याणां
परिणतिसहकारित्वं कालस्यैव गुणः, घ्राणेन्द्रियस्य रसास्वादनमिवान्यद्रव्यस्य
गुणोऽन्यद्रव्यस्य कर्तुं नायाति द्रव्यसंकरदोषप्रसंगादिति । कश्चिदाह—यावत्का-
लेनैकाकाशप्रदेशं परमाणुरतिक्रामति ततस्तावत्कालेन समयो भवतीत्युक्तमागमे
एकसमयन चतुर्दशरज्जुगमने यावंत आकाशप्रदेशस्तावन्तः समयो प्राप्नुवन्ति ।
गिरिहारमाह—एकाकाशप्रदेशातिक्रमेण यत्समयव्याख्यानं कृतं तन्मन्दगत्यपेक्षया,
यत्पुनरेकसमये चतुर्दशरज्जुगमनव्याख्यानं तत्पुनः शीघ्रगत्यपेक्षया । तेन कारणेन
चतुर्दशरज्जुगमनेऽप्येकसमयः । तत्र दृष्टान्तः—कोऽपि देवदत्तो योजनशतं
मन्दगत्या दिनशतेन गच्छति । स एव विद्याप्रभावेण शीघ्रगत्या दिनेनैकोनपि
गच्छति तत्र किं दिनशतं भवति । किन्त्वेक एव दिवसः । तथा चतुर्दशरज्जु-
गमनेऽपि शीघ्रगमनेनैक एव समयः । किञ्च स्वयं विषयानुभवरहितोऽप्ययं

जीवः परकीयविषयानुभवं दृष्टं श्रुतं च मनसि स्मृत्वा यद्विषयाभिलाषं करोति तदपध्यानं भण्यते तत्प्रभृतिसमस्तविकल्पजालरहितं स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसह-
जानन्दैकलक्षणसुखरसास्वादसहिं यत्तद्वीतरागचारित्रं भवति । यत्पुनस्तदवि-
नाभूतं तन्निश्चयसम्यक्त्वं चेति भण्यते । तदेव कालत्रयेऽपि मुक्तिकारणम् ।
कालस्तु तदभावे सहकारिकारणमपि न भवति सतः स ह्येव इति । तथाचोक्तं
“किं पल्लविण्य बहुणा जे सिद्धा णरवरा गए काले । सिद्धिहंहि जेवि भविया
तं जाणह सम्ममाहर्षं” इदमत्र तात्पर्यं—कालद्रव्यमन्यद्वा परमागमाविरोधेन
विचारणीयं परं किन्तु वीतरागसर्वज्ञवचनं प्रमाणमिति मनसि निश्चित्य विवादे
न कर्त्तव्यः । कस्मादिति चेत्—विवादे रागद्वेषौ भवतस्ततश्च संसार-
वृद्धिरिति ॥ २२ ॥

अतः परं सूत्रपञ्चकपर्यन्तं पञ्चास्तिकायव्याख्यानं करोति । तत्रादौ गाथा-
पूर्वार्द्धेन षड्द्रव्यव्याख्यानोपसंहार उत्तरार्द्धेन तु पञ्चास्तिकायव्याख्यान-
प्रारम्भः कथ्यते ।

व्याख्या । “एवं छब्भेयमिदं जीवाजीवप्पभेददो दब्बं उतं” एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण षड्भेदमिदं जीवाजीवप्रभेदतः साकाशाद् द्रव्यमुक्तं कथितं प्रतिपा-
दितम् । “कालविजुत्तं णायव्वा पंच अत्थिकाया दु” तदेव षड्विधं द्रव्यं
कालेन वियुक्तं रहितं ज्ञातव्याः पञ्चास्तिकायास्तु पुनरिति ॥ २३ ॥

पञ्चेति संख्या ज्ञाता तावदिदानीमस्तित्वं कायत्वं च निरूपयति ।

व्याख्या । “संति जदो तेणेदे अत्थीति भणंति जिणवरा” सन्ति
विद्यन्ते यत एते जीवाणाकाशपर्यन्ताः पञ्च तेन कारणेनैतेऽस्तीति भणन्ति
जिणवराः सर्वज्ञाः । “जम्हा काया इव बहुदेसा तम्हा काया य” यस्मात्काया
इव बहुप्रदेशास्तस्मात्कारणात्कायाश्च भणंति जिनवराः । “अत्थिकाया य”
एवं न केवलं पूर्वोक्तप्रकारेणास्तित्वेन युक्ता अस्तिसंज्ञास्तथैव कायत्वेन युक्ताः
कायसंज्ञा भवन्ति किन्तूभयमेलापकेनास्तिकायसंज्ञाश्च भवन्ति । इदानीं संज्ञा-
लक्षणप्रयोजनादिभेदेऽप्यस्तित्वेन सहाभेदं दर्शयति । तथाहि शुद्धजीवास्तिकाये
सिद्धत्वलक्षणः शुद्धद्रव्यव्यञ्जनपर्यायः, केवलज्ञानादयो विशेषगुणाः अस्तित्व-
वस्तुत्वागुरुलघुत्वादयः सामान्यगुणाश्च । तथैवाव्याबाधानन्तमुखाद्यनन्तगुण-
व्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादो रागादिविभावरहितपरमस्वास्थ्यरूपस्य

कारणसमयसारस्य व्ययस्तदुभयाधारभूतपरमात्मद्रव्यत्वेन ध्रौव्यमित्युक्तं लक्षणै-
गुणपर्यायैरुत्पादव्ययध्रौव्यैश्च सह मुक्तावस्थायां संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽपि
सत्तारूपेण प्रदेशरूपेण च भेदो नास्ति । कस्मादिति चेत्—मुक्तात्मसत्तायां
गुणपर्यायाणामुत्पादव्ययध्रौव्याणां चास्तित्वं सिद्धयति, गुणपर्यायोत्पादव्यय-
ध्रौव्यसत्तायाश्च मुक्तात्मास्तित्वं सिद्धयतीति परस्परसाधितसिद्धत्वादिति ।
कायत्वं कथ्यते—बहुप्रदेशप्रचयं दृष्ट्वा यथा शरीरं कायो भण्यते तथानन्त-
ज्ञानादिगुणाधारभूतानां लोकाकाशप्रमितासंख्येयशुद्धप्रदेशानां प्रचयं समूहं
संघातं मेलापकं दृष्ट्वा मुक्तात्मनि कायत्वं भण्यते । यथा शुद्धगुणपर्यायोत्पाद-
व्ययध्रौव्यैः सह मुक्तात्मनः सत्तारूपेण निश्चयेनाभेदो दर्शितस्तथा यथासंभवं
संसारिजीवेषु पुद्गलधर्माधर्माकाशकालेषु च द्रष्टव्यः । कालद्रव्यं विहाय
कायत्वं चेति सूत्रार्थः ॥२४॥

अथ कायत्वव्याख्याने पूर्वं यत्प्रदेशास्तित्वं सूचितं तस्य विशेषव्याख्यानं
करोतीत्येका पातनिका, द्वितीया तु कस्य द्रव्यस्य कियन्तः प्रदेशा भवन्तीति
प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “हेति असंख्या जीवे धम्माधम्मे” भवन्ति लोकाकाशप्रमिता-
संख्येयप्रदेशाः प्रदीपवदुपसंहारविस्तारयुक्तेऽप्येकजीवे, नित्यं स्वभावविस्तीर्ण-
योर्धर्माधर्मयोरपि । “अणंत आयासे” अनन्तप्रदेशा आकाशे भवन्ति ।
“मुक्ते तिविह पदेसा” मूर्ते पुद्गलद्रव्ये संख्यातासंख्यातानन्ताणूनां पिण्डाः
स्कन्धास्त एव त्रिविधाः प्रदेशा भण्यन्ते न च क्षेत्रप्रदेशाः । कस्मात् पुद्गल-
स्यानन्तप्रदेशक्षेत्रेऽवस्थानाभावादिति । “कालस्सेगो” कालाणुद्रव्यस्यैक एव
प्रदेशः । “ए तेण सो काओ” तेन कारणेन स कायो न भवति । कालस्यैक-
प्रदेशत्वविषये युक्तिं प्रदर्शयति । तद्यथा—किञ्चिद्ब्रूयन् चरमशरीरप्रमाणस्य
सिद्धत्वपर्यायस्योपादानकारणभूतं शुद्धात्मद्रव्यं तत्पर्यायप्रमाणमेव । यथा वा
मनुष्यदेवादिपर्यायोपादानकारणभूतं संसारिजीवद्रव्यं तत्पर्यायप्रमाणमेव,
तथा कालद्रव्यमपि समयरूपस्य कालपर्यायस्य विभागेनोपादानकारणभूतमवि-
भाग्येकप्रदेश एव भवति । अथवा मन्दगत्या गच्छतः पुद्गलपरमाणोरेकाका-
शप्रदेशपर्यन्तमेव कालद्रव्यं गतेः सहकारिकारणं भवति ततो ज्ञायते तदप्येक-
प्रदेशमेव । कश्चिदाह—पुद्गलपरमाणोर्गतिसहकारिकारणं धर्मद्रव्यं तिष्ठति,

कालस्य किमायातम् । नैवं वक्तव्यं—कर्मद्रव्ये गतिसहकारिकारणे विद्यमानेऽपि मत्स्यानां जलवन्मनुष्याणां शकटारोहणादिवत्सहकारिकारणानि बहून्यपि भवन्तीति । अथ मतं कालद्रव्यं पुद्गलानां गतिसहकारिकारणं कुत्र भणित-
मास्ते । तदुच्यते । “पुगलकरणा जीवा खंधा खलु काल करणादु” इत्युक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः पञ्चास्तिकायप्राभृते । अस्यार्थः कथ्यते । धर्मद्रव्ये विद्यमानेऽपि जीवानां कर्मनोकर्मपुद्गला गतेः सहकारिकारणं भवन्ति, अणु-
स्कन्धभेदभिन्नपुद्गलानां तु कालद्रव्यमित्यर्थः ॥२५॥

अथैकप्रदेशस्यापि पुद्गलपरमाणोरुपचारेण कायत्वमुपदिशति ।

व्याख्या—“एयपदेसो वि अणू णाणाखंधपदेसदो होदि बहुदेसो”
एकप्रदेशोऽपि पुद्गलपरमाणुर्नानास्कन्धरूपबहुप्रदेशतः सकाशाद्बहुप्रदेशो भवति ।
“उवयारा” उपचाराद् व्यवहारनयात् “तेण य काओ भणंति सव्वण्हु”
तेन कारणेन कायमिति सर्वज्ञा भणन्तीति । तथाहि—यथायं परमात्मा शुद्धनिश्चयनयेन द्रव्यरूपेण शुद्धस्तथैकोऽप्यनादिकर्मबन्धवशास्तिगधरुक्षस्था-
नीयरागद्वेषाभ्यां परिणम्य नरनारकादिविभावपर्यायरूपेण व्यवहारेण बहुविधो
भवति । तथा पुद्गलपरमाणुरपि स्वभावेनैकोऽपि शुद्धोऽपि रागद्वेषस्थानीयबन्ध-
योग्यस्निग्धरुक्षगुणाभ्यां परिणम्य द्व्यणुकादिस्कन्धरूपविभावपर्यायैर्बहुविधो
बहुप्रदेशो भवति तेन कारणेन बहुप्रदेशलक्षणकायत्वकारणत्वादुपचारेण कायो
भण्यते । अथ मतं—यथा—पुद्गलपरमाणोर्द्रव्यरूपेणैकस्यापि द्व्यणुकादि-
स्कन्धपर्यायरूपेण बहुप्रदेशरूपं कायत्वं जातं तथा कालाणोरपि द्रव्येणैकस्यापि
पर्यायेण कायत्वं भवतीति । तत्र परिहारः—स्निग्धरुक्षहेतुकस्य बन्धस्याभावान्न
भवति । तदपि कस्मात् । स्निग्धरुक्षत्वं पुद्गलस्यैव धर्मो यतः कारणादिति ।
अणुत्वं पुद्गलसंज्ञा, कालस्याणुसंज्ञा कथमिति चेत् तत्रोत्तरम्—अणुशब्देन
व्यवहारेण पुद्गला उच्यन्ते निश्चयेन तु वर्णादिगुणानां पूरणगलनयोगात्पुद्गला
इति वस्तुवृत्त्या पुनरणुशब्दः सूक्ष्मवाचकः । तद्यथा परमेण प्रकर्षेणाणुः
अणुकोऽर्थः सूक्ष्म इति व्युत्पत्त्या परमाणुः स च सूक्ष्मवाचकोऽणुशब्दो
निर्विभागपुद्गलविवक्षायां पुद्गलाणुवदिति । अविभागिकालद्रव्यविवक्षायां
तु कालाणुं कथयतीत्यर्थः ॥२६॥

अथ प्रदेशलक्षणमुपलक्षयति ।

व्याख्या । “जावदियं आयासं अविभागी पुगलाणुवदृढं तं खु पदेसं जाणे” यावत्प्रमाणमाकाशमविभागिपुद्गलपरमाणुना विष्टब्धं व्याप्तं तदाकाशं खु स्फुटं प्रदेशं जानीहि हे शिष्य । कथंभूतं “सव्वाणुट्ठाणदाणरिहं” सर्वाणूनां सर्वपरमाणूनां सूक्ष्मस्कन्धानां च स्थानदानस्यावकाशदानस्यार्हं योग्यं समर्थमिति । यत एवेत्थंभूतावगाहनशक्तिरस्त्याकाशस्य तत एवासंख्यातप्रदेशोऽपि लोके अनन्तानन्तजीवास्तेभ्योऽप्यनन्तगुणपुद्गला अवकाशं लभन्ते । तथा चेत्तं जीवपुद्गलविषयेऽवकाशदानसामर्थ्यम् “एगणिगोदशरीरे जीवादव्वप्पमाणदोदिट्ठा । सिद्धेहि अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥ १ ॥ उग्गाढगाढणिचिदो पुगलकाए हि सव्वदो लोगो । सुद्धुमे हि बादरे हि य णंताणंतेहिं विविहेहिं । २।” अथ मतं मूर्त्तपुद्गलानां भेदो भवतु नास्ति विरोधः । अमूर्त्ताखण्डस्याकाशद्रव्यस्य कथं विभागकल्पनेति । तन्ना रागाद्युपाधिरहितस्वसंवेदनप्रत्यक्षभावनोत्पन्नसुखामृतरसास्वादवृत्तस्य मुनियुगलस्यावस्थानक्षेत्रमेकमनेकं वा । यद्येकं तर्हि द्वयोरेकत्वं प्राप्नोति न च तथा । भिन्नं चेत्तदा निर्विभागद्रव्यस्यापि विभागकल्पनमायातं घटाकाशपटाकाशमित्यादिवदिति ॥२७॥ एवं सूत्रपञ्चकेन पञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा तृतीयोऽन्तराधिकारः ॥

इति श्रीनेमिचन्द्रसैद्धान्तदेवविरचिते द्रव्यसंग्रहग्रन्थे नमस्कारादिसप्त-

विंशतिगाथाभिरन्तराधिकारत्रयसमुदायेन षड्द्रव्यपञ्चास्ति-

कायप्रतिपादकनामा प्रथमाधिकारः समाप्तः ॥

अतःपरं पूर्वोक्तषड्द्रव्याणां चूलिकारूपेण विस्तरव्याख्यानं क्रियते । तद्यथा—

परिणामि—जीव—मुत्तं, सपदेसं एय—खेत्त—किरियाय ।
णिच्चं कारण—कत्ता, सव्वगदमिदरं हि यपवेसे ॥१॥
दुणिणय एयं एयं , पंच—त्तिय एय दुणिण चउरो य ।
पंच य एयं एयं, एदेसं एय उत्तरं णेयं ॥२॥

व्याख्या । “परिणामि” इत्यादिव्याख्यानं क्रियते । परिणामपरिणामिनौ जीवपुद्गलौ स्वभावविभावपर्यायाभ्यां कृत्वा, शेषचत्वारि द्रव्याणि विभावव्यञ्जनपर्यायाभावान्मुख्यवृत्त्यापुनरपरिणामीनीति । “जीव” शुद्धनिश्चयनयेन विशुद्ध-

ज्ञानदर्शनस्वभावं शुद्धचैतन्यं प्राणशब्देनोच्यते तेन जीवतीति जीवः । व्यवहारनयेन पुनः कर्मोदयजनितद्रव्यभावरूपैश्चतुर्भिः प्राणैर्जीवति, जीविष्यति, जीवितपूर्वो वा जीवः । पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणि पुनरजीवरूपाणि । “मुक्तं” शुद्धात्मनो विलक्षणस्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्तिरुच्यते, तत्सद्भावान्मूर्त्तः पुद्गलः । जीवद्रव्यं पुनरनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण मूर्त्तमपि शुद्धनिश्चयनयेनामूर्त्तम्, धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि चामूर्त्तानि । “सपदेसं” लोकमात्रप्रमितासंख्येय-प्रदेशलक्षणं जीवद्रव्यमादिं कृत्वा पञ्चद्रव्याणि पञ्चास्तिकायसंज्ञानि सप्रदेशानि । कालद्रव्यं पुनर्बहुप्रदेशत्वलक्षणकायत्वाभावादप्रदेशम् । “एय” द्रव्यार्थिकनयेन धर्माधर्माकाशद्रव्याण्येकानि भवन्ति । जीवपुद्गलकालद्रव्याणि पुनरनेकानि भवन्ति । “स्वेत्त” सर्वद्रव्याणामवकाशदानसामर्थ्यात् क्षेत्रमाकाशमेकम् । शेषपञ्चद्रव्याण्यक्षेत्राणि । “किरियाय” क्षेत्रात्क्षेत्रान्तरगमनरूपा परिस्पन्दवती चलनवती क्रिया सा विद्यते ययोस्तौ क्रियावन्तौ जीवपुद्गलौ । धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि पुनर्निष्क्रियाणि । “णिञ्च” धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि यद्यप्यर्थपर्यायत्वेनानित्यानि, तथापि मुख्यवृत्त्या विभावव्यञ्जनपर्यायाभावान्नित्यानि, द्रव्यार्थिकनयेन च जीवपुद्गलद्रव्ये पुनर्यद्यपि द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्ये तथाप्यगुरुलघुपरिणतिस्वरूपस्वभावपर्यायापेक्षया विभावव्यञ्जनपर्यायापेक्षया चानित्ये । “कारण” पुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि व्यवहारनयेन जीवस्य शरीरवाङ्मनःप्राणापानादिगतिस्थित्यवगाहवर्त्तनाकार्याणि कुर्वन्तीति कारणानि भवन्ति । जीवद्रव्यं पुनर्यद्यपि गुरुशिष्यादिरूपेण परस्परोपग्रहं करोति तथापि पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां किमपि न करोतीत्यकारणम् । “कर्त्ता” शुद्धपरिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि बन्धमोक्षद्रव्यभावरूपपुण्यपापघटपटादीनामकर्त्ता जीवस्तथाप्यशुद्धनिश्चयेन शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणतः सन् पुण्यपापबन्धयोः कर्त्ता फलभोक्ता भवति । विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिशुद्धात्मद्रव्यस्य सम्यक्श्रद्धानज्ञानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन तु परिणतः सन् मोक्षस्यापि कर्त्ता तत्फलभोक्ता चेति । शुभाशुभशुद्धपरिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वं सर्वत्र ज्ञातव्यमिति । पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां च स्वकीयस्वकीयपरिणामेन परिणमनमेव कर्तृत्वम् । वस्तुवृत्त्या पुनः पुण्यपापादिरूपेणाकर्तृत्वमेव । “सर्वग” ॥ लोकालोकव्याप्यपेक्षया सर्वगतमाकाशं भण्यते । लोकव्याप्य-

पेक्षया धर्माधर्मौ च । जीवद्रव्यं पुनरेकजीवापेक्षया लोकपूरणावस्थां विहाया-
सवगतं, नानाजीवापेक्षया सर्वगतमेव भवति, पुद्गलद्रव्यं पुनर्लोकरूपमहा-
स्कन्धापेक्षया सर्वगतं, शेष पुद्गलापेक्षया सर्वगतं न भवति, कालद्रव्यं पुनरेक-
कालाणुद्रव्यापेक्षया सर्वगतं न भवति, लोकप्रदेशप्रमाणनानाकालाणुविवक्षया
लोके सर्वगतं भवति । “इदं हि यपवेसे” यद्यपि सर्वद्रव्याणि व्यवहारेणैक-
चेत्रावगाहेनान्योन्यप्रवेशेन तिष्ठन्ति तथापि निश्चयनयेन चेतनादिस्वकीयस्वरूपं
न त्यजन्तीति ॥ अत्र षड् द्रव्येषु मध्ये वीतरागचिदानन्दैकादिगुणस्वभावं
शुभाशुभमनोवचनकायव्यापार रहितं निजशुद्धात्मद्रव्यमेवोपादेयमिति भावार्थः ॥

अत ऊर्ध्वं पुनरपि षड्द्रव्याणां मध्ये हेयोपादेयस्वरूपं विशेषेण विचार-
यति । तत्र शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण शुद्धबुद्धैकस्वभावत्वात्सर्वे जीवा उपा-
देया भवन्ति । व्यक्तिरूपेण पुनः पञ्चपरमेष्ठिन एव । तत्राप्यर्हत्सिद्धद्वयमेव ।
तत्रापि निश्चयेन सिद्ध एव । परमनिश्चयेन तु भोगाकाङ्क्षादिरूपसमस्त-
विकल्पजालरहितपरमसमाधिकाले सिद्धसदृशः स्वशुद्धात्मैवोपादेयः शेषद्रव्याणि
हेयानीति तात्पर्यम् । शुद्धबुद्धैकस्वभाव इति कोऽर्थः ? मिथ्यात्वरगादिसमस्त-
विभावरहितत्वेन शुद्ध इत्युच्यते केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितत्वाद्बुद्धः । इति
शुद्धबुद्धैकलक्षणं सर्वत्र ज्ञातव्यम् । इति षड्द्रव्यचूलिका समाप्ता । चूलिका-
शब्दार्थः कथ्यते—चूलिका विशेषव्याख्यानम्, अथवा उक्तानुक्तव्याख्यानम्,
उक्तानुक्तसंकीर्णव्याख्यानं चेति ॥

अतः परं जीवपुद्गलपर्यायरूपाणामात्मवादिसप्तपदार्थानामेकादशगाथा-
पर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तत्रादौ “आसवबंधण” इत्याद्यधिकारसूत्रगाथैका,
तदनन्तरमात्मवपदार्थव्याख्यानरूपेण “आसवदि जेण” इत्यादि गाथात्रयं,
ततः परं बन्धव्याख्यानकथनेन “वज्झदि कम्म” इति प्रभृतिगाथाद्वयं,
ततोऽपि संवरकथनरूपेण “चेदणपरिणामो” इत्यादि सूत्रद्वयं, ततश्च निर्जरा-
प्रतिपादनरूपेण “जह कालेण तवेण य” इति प्रभृतिसूत्रमेकं, तदनन्तरं मोक्ष-
स्वरूपकथनेन “सव्वस्स कम्मणो” इत्यादि सूत्रमेकं, ततश्च पुण्यपापद्वयकथनेन
“सुहासुह” इत्यादि सूत्रमेकं चेत्येकादशगाथाभिः स्थूलसप्तकसमुदायेन
द्वितीयाधिकारे समुदायपातनिका ।

अत्राह शिष्यः—यद्येकान्तेन जीवाजीवौ परिणामिनौ भवतस्तदा संयोग-

पर्यायरूप एक एव पदार्थः, यदि पुनरेकान्तेनापरिणामिनौ भवतस्तदा जीवा-
जीवद्रव्यरूपौ द्वावेव पदार्थौ, तत आस्रवादि सप्तपदार्थाः कथं घटन्ते इति ।
तत्रोत्तरं—कथंचित्परिणामित्वाद् घटन्ते । कथंचित्परिणामित्वमिति कोऽर्थः ?
यथा स्फटिकमणिविशेषो यद्यपि स्वभावेन निर्मलस्तथापि जपापुष्पाद्युपाधि-
जनितपर्यायान्तरपरिणतिं गृह्णाति । यद्यप्युपाधिं गृह्णाति तथापि निश्चयेन
शुद्धस्वभावं न त्यजति तथा जीवोऽपि यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सहजशुद्ध-
चिदानन्दैकस्वभावस्तथाप्यनादिकर्मबन्धपर्यायवशेन रागादिपरद्रव्योपाधिपर्यायं
गृह्णाति । यद्यपि परपर्यायेण परिणमति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वरूपं न
त्यजति । पुद्गलोऽपि तथेति । परस्परसापेक्षत्वं कथंचित्परिणामित्व-
शब्दस्यार्थः । एवं कथंचित्परिणामित्वे सति जीवपुद्गलसंयोगपरिणति-
निवृत्तत्वादास्रवादिसप्तपदार्थाः घटन्ते । ते च पूर्वोक्तजीवाजीवाभ्यां सह
नव भवन्ति तत एव नव पदार्थाः । पुण्यपापपदार्थद्वयस्याभेदनयेन कृत्वा
पुण्यपापयोर्बन्धपदार्थस्य वा मध्ये अन्तर्भावविवक्षया सप्ततत्त्वानि भण्यन्ते ।
हे भगवन्, यद्यपि कथंचित्परिणामित्वबलेन भेदप्रधानपर्यायार्थिकनयेन नव-
पदार्थाः सप्ततत्त्वानि वा सिद्धानि तथापि तैः किं प्रयोजनम् । यथैवाभेद-
नयेन पुण्यपापपदार्थद्वयस्यान्तर्भावो जातस्तथैव विशेषाभेदनयविवक्षायामास्र-
वादिपदार्थानामपि जीवाजीवद्वयमध्येऽन्तर्भावे कृते जीवाजीवौ द्वावेव पदार्था-
विति । तत्र परिहारः—हेयोपादेयतत्परिज्ञानप्रयोजनार्थमास्रवादपदार्थाः
व्याख्याया भवन्ति । तदेव कथयति—उपादेयतत्त्वमक्षयानन्तमुखं, तस्य
कारणं मोक्षो, मोक्षस्य कारणं संवरनिर्जराद्वयं, तस्य कारणं विशुद्धज्ञान-
दर्शनस्वभावनिजात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणलक्षणं निश्चयरत्नत्रयस्वरूपं,
तत्साधकं व्यवहाररत्नत्रयरूपं चेति । इदानीं हेयतत्त्वं कथ्यते—आकुलत्वोत्पादकं
नारकादिदुःखं निश्चयेनेन्द्रियसुखं च हेयतत्त्वम् । तस्य कारणं संसारः, संसार-
कारणमास्रवबन्धपदार्थद्वयं, तस्य कारणं पूर्वोक्तव्यवहारनिश्चयरत्नत्रयाद्विलक्षणं
मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्र्यमिति । एवं हेयोपादेयतत्त्वव्याख्याने कृते सति
सप्ततत्त्वनवपदार्थाः स्वयमेव सिद्धाः ।

इदानीं कस्य पदार्थस्य कः कर्त्तैति कथ्यते—निजनिरञ्जनशुद्धात्मभावनो-
त्पन्नपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादपराङ्मुखो बहिरात्मा भण्यते । स

चास्त्रवबन्धपापपदार्थत्रयस्य कर्त्ता भवति । कापि काले पुनर्मन्दमिथ्यात्वमन्द-
कषायोदये सति भोगाकाङ्क्षादिनिदानबन्धेन भाविकाले पापानुबन्धिपुण्य-
पदार्थस्यापि कर्त्ता भवति । यस्तु पूर्वोक्तबहिरात्मनो विलक्षणः सम्यग्दृष्टिः स
संवरनिर्जरा मोक्षपदार्थत्रयस्य कर्त्ता भवति । रागादिविभावरहितपरमसामायिके
यदा स्थातुं समर्थो न भवति तदा विषयकषायोत्पन्नदुर्ध्यानवञ्चनार्थं संसार-
स्थितिच्छेदं कुर्वन् पुण्यानुबन्धितीर्थकरनामप्रकृत्यादिविशिष्टपुण्यपदार्थस्य कर्त्ता
भवति । कर्तृत्वविषये नयविभागः कथ्यते । मिथ्यादृष्टेर्जीवस्य पुद्गलद्रव्य-
पर्यायरूपाणामास्त्रवबन्धपुण्यपापपदार्थानां कर्तृत्वमनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण,
जीवभावपर्यायरूपाणां पुनरशुद्धनिश्चयनयेनेति । सम्यग्दृष्टेस्तु संवरनिर्जरा मो-
क्षपदार्थानां द्रव्यरूपाणां यत्कर्तृत्वं तदप्यनुचरितासद्भूतव्यवहारेण, जीवभावपर्या-
यरूपाणां तु विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयनयेनेति । परमशुद्धनिश्चयेन तु “ए वि उप्प-
ज्जइ, ए विमरइ, बंधु न मोक्खु करेइ । जिउ परमच्छे जोइया, जिणवरु एम भण्णइ
इति ।” वचनाद्वन्धमोक्षौ न स्तः । स च पूर्वोक्तविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चय आग-
मभाषया किं भण्यते—स्वशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपेण भविष्यतीति
भण्यते, एवंभूतस्य भव्यत्वसंज्ञस्य पारिणामिकभावस्य संबन्धिनी व्यक्तिर्भण्यते ।
अध्यात्मभाषया पुनर्द्रव्यशक्तिरूपशुद्धपारिणामिकभावविषये भावना भण्यते,
पर्यायनामान्तरेण निर्विकल्पसमाधिर्वाशुद्धोपयोगादिकं वेति । यत एव भावना
मुक्तिकारणं तत एव शुद्धपारिणामिकभावो ध्येयरूपो भवति ध्यानभावना-
रूपो न भवति । कस्मादिति चेत्—ध्यानभावनापर्यायो विनश्वरः स च द्रव्य-
रूपत्वादविनश्वर इति । इदमत्र तात्पर्यं—मिथ्यात्वरगादिविकल्पजालरहितनिज-
शुद्धात्मभावनोत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखसंवित्तिरूपा च भावना मुक्तिकारणं
भवति । तां च कोऽपि जनः केनापि पर्यायनामान्तरेण भण्यतीति । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेणानेकान्तव्याख्यानेनास्त्रवबन्धपुण्यपापपदार्थाः जीवपुद्गलसंयोग-
परिणामरूपविभावपर्यायेणोत्पद्यन्ते । संवरनिर्जरा मोक्षपदार्थाः पुनर्जीवपुद्गल-
संयोगपरिणामविनाशोत्पन्नेन विवक्षितस्वभावपर्यायेणेति स्थितम् ॥

तद्यथा—

व्याख्या । “आसव” निरास्रवस्वसंवित्तिविलक्षणशुभाशुभपरिणामेन
शुभाशुभकर्मागमनमास्रवः । “बंधण” बन्धातीतशुद्धात्मोपलम्भभावनाच्युत-

जीवस्य कर्मप्रदेशैः सह संश्लेषो बन्धः । “संवर” कर्मास्त्रवनिरोधसमर्थस्व-
संवित्तिपरिणतजीवस्य शुभाशुभकर्मागमनसंवरणं संवरः । “शिञ्जर” शुद्धो-
पयोगभावनासामर्थ्येन नीरसीभूतकर्मपुद्गलानामेकदेशगलनं निर्जरा ।
“मोक्षलौ” जीवपुद्गलसंश्लेषरूपबन्धस्य विघटने समर्थः स्वशुद्धात्मोपलब्धि-
परिणामो मोक्ष इति । “सपुण्यपावा जे” पुण्यपापसहिता ये “ते वि समा-
सेण पभणामो” यथा जीवाजीवपदार्थौ व्याख्यातौ पूर्वं तथा तानप्यास्त्रवादि-
पदार्थान् समासेन संचेपेण प्रभणामो वयं, ते च कथंभूताः “जीवाजीव-
विसेसा” जीवाजीवविशेषाः । विशेषा इत्यस्य कोऽर्थः पर्यायाः । चैतन्या अशु-
द्धपरिणामा जीवस्य, अचेतनाः कर्मपुद्गलपर्याया अजीवस्येत्यर्थः । एवमधिकार-
सूत्रगाथा गता ॥२८॥

अथ गाथात्रयेणास्त्रवव्याख्यानं क्रियते, तत्रादौ भावास्त्रवद्रव्यास्त्रवस्वरूपं
सूचयति ।

व्याख्या । “आस्रवदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेमो भावा-
स्रवो” आस्रवति कर्म येन परिणामेनात्मनः स विज्ञेयो आस्रवः । कर्मास्त्रव-
निर्मूलनसमर्थशुद्धात्मभावनाप्रतिपक्षभूतेन येन परिणामेनास्रवति कर्म कस्या-
त्मनः स्वस्य स परिणामो भावास्रवो विज्ञेयः । स च कथंभूतः “जिणुत्तो”
जिनेन वीतरागसर्वज्ञेनोक्तः । “कम्मासवणं परो होदि” कर्मास्त्रवणं परो भवति
ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणामास्त्रवणमागमनं परः, पर इति कोऽर्थः—भावास्त्र-
वादन्त्यो भिन्नो भावास्रव निमित्तेन तैलमृच्चितानां धूलिसमागम इव द्रव्यास्त्रवो
भवतीति । ननु “आस्रवति येन कर्म” तेनैव पदेन द्रव्यास्त्रवो लब्धः, पुनरपि
कर्मास्त्रवणं परो भवतीति द्रव्यास्त्रवव्याख्यानं किमर्थमिति यदुक्तं त्वया तन्न ।
येन परिणामेन किं भवति आस्रवति कर्म तत्परिणामस्य सामर्थ्यं दर्शितं न च
द्रव्यास्त्रवव्याख्यानमिति भावार्थः ॥२९॥

अथ भावास्त्रवस्वरूपं विशेषेण कथयति ।

व्याख्या । “मिच्छताविरदिपमादजोगकोहादमो” मिथ्यात्वाविरतिप्रमा-
दयोगक्रोधादयः । अभ्यन्तरे वीतरागनिजात्मतत्त्वानुभूतिरुचिविषये विपरीता-
भिनिवेशजनकं बहिर्विषये तु, परकीयशुद्धात्मतत्त्वप्रभृतिसमस्तद्रव्येषु विपरीता-
भिनिवेशोत्पादकं च मिथ्यात्वं भण्यते । अभ्यन्तरे निजपरमात्मस्वरूपभाव-

नेत्यन्नपरमसुखामृततरतिविलक्षणा बहिर्विषये पुनरप्रतरूपाचेत्यविरतिः । अभ्यन्तरे निष्प्रमादशुद्धात्मानुभूतिचलनरूपः बहिर्विषये तु मूलोत्तरगुणमलजनकश्चेति प्रमादः । निश्चयेन निष्क्रियस्यापि परमत्मानो व्यवहारेण वीर्यान्तरायक्षयोपशमोत्पन्नो मनोवचनकायवर्गणावलम्बनः कर्मादानहेतुभूत आत्मप्रदेशपरिस्पन्दो योग इत्युच्यते । अभ्यन्तरे परमोपशममूर्त्तिकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वभावपरमात्मस्वरूपचोभकारकः बहिर्विषये तु परेषां संबन्धित्वेन क्रूरत्वाद्यावेशरूपाः क्रोधादयश्चेत्युक्तलक्षणाः पञ्चास्रवाः “अथ” अथो “विण्णोया” विज्ञेया ज्ञातव्याः । कतिभेदास्ते “पण पण पणदश तिय चदु कमसो भेदा दु” पञ्चपञ्चपञ्चदशत्रिचतुर्भेदाः क्रमशो भवन्ति पुनः । तथाहि “एयंत बुद्धदरसी विवरीओ बंभतावसो विण्णो । इंदो विय संसइदो मक्खडिओ चैव अण्णायी इति गाथाकथितलक्षणं पञ्चविधं मिथ्यात्वम् । हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाकाङ्क्षारूपेणाविरतिरपि पञ्चविधा । अथवा मनःसहितपञ्चेन्द्रियप्रवृत्तिपृथिव्यादिषट्कायविराधनाभेदेन द्वादशविधा । “विकहा तह्य कसाया इंदिय णिदाय तह्य पणयो य । चदु चदु पणमेगेगं हुंति प्रमादाहु पण्णरसा ।” इति गाथाकथितक्रमेण पञ्चदश प्रमादाः । मनोवचनकायव्यापारभेदेन त्रिविधो योगः, विस्तारेण पञ्चदशभेदो वा । क्रोधमानमायालोभभेदेन कषायोश्चत्वारः, कषायनोकषायभेदेन पञ्चविंशतिविधा वा । एते सर्वे भेदाः कस्य संबन्धिनः “पुव्वस्स” पूर्वसूत्रोदितभावास्त्वस्येत्यर्थः ॥३०॥

अथ द्रव्यास्रवस्वरूपमुद्योतयति ।

व्याख्या । “णाणावरणादीणि” सहजशुद्धकेवलज्ञानमभेदेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारभूतं ज्ञानशब्दवाच्यं परमात्मानं वा आवृणोतीति ज्ञानावरणं, तदादिर्येषां तानि ज्ञानावरणादीनि तेषां ज्ञानावरणादीनां “जोगं” योग्यं “जं पुगलं समासवदि” स्नेहाभ्यक्तशरीराणां धूलिरेणुसमागम इव निष्कषायशुद्धात्मसंविन्निच्युतजीवानां कर्मवर्गणारूपं यत्पुद्गलद्रव्यं समास्रवति “दव्वा-सवी स णेओ” द्रव्यास्रवः स विज्ञेयः । “अण्णोयभेओ” स च ज्ञानदर्शनावरणीयवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायसंज्ञानामष्टमूलप्रकृतीनां भेदेन, तथैव “पण णव दु अट्ठपीसा चउ तियणवदीय दोण्णि पंचेव । बावण्णट्ठीण वियस-यपयडिभिण्णोसेण हेंति ते सिद्धा ।” इति गाथाकथितक्रमेणाष्टचत्वारिंशद-

धिकशतसंख्याप्रमितोत्तरप्रकृतिभेदेन तथा चासंख्येयलोकप्रमितपृथिवीकाय-
नामकर्माद्युत्तरोत्तरप्रकृतिरूपेणानेकभेद इति “जिणक्खादो” जिनख्यातो
जिनप्रणीत इत्यर्थः ॥३१॥ एवमास्रवव्याख्यानगाथात्रयेण प्रथमस्थलं गतम् ।

अतःपरं सूत्रद्वयेन बन्धव्याख्यानं क्रियते । तत्रादौ गाथापूर्वार्धेन भाव-
बन्धमुत्तरार्धेन तु द्रव्यबन्धस्वरूपमावेदयति ।

व्याख्या । “बज्झदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबंधो सो” बध्यते
कर्म येन चेतनभावेन स भावबन्धो भवति । समस्तकर्मबन्धविध्वंसनसमर्था-
स्वण्डैकप्रत्यक्षप्रतिभासमयपरमचैतन्यविलासलक्षणज्ञानगुणस्य, अभेदनयेना-
नन्तज्ञानादिगुणाधारभूतपरमात्मनो वा संबन्धिनी या तु निर्मलानुभूतिस्तद्वि-
पक्षभूतेन मिथ्यात्वरगादिपरिणतिरूपेण वाऽशुद्धचेतनभावेन परिणामेन बध्यते
ज्ञानावरणादि कर्म येन भावेन स भावबन्धो भण्यते । “कम्मादपदेसाणं
अण्णोण्णपवेसणं इदरो” कर्मात्मप्रदेशानामन्योन्यप्रवेशनमितरः । तेनैव भाव-
बन्धनिमित्तेन कर्मप्रदेशानामात्मप्रदेशानां च चीरनीरवदन्योन्यं प्रवेशनं
संश्लेषो द्रव्यबन्ध इति ॥३२॥

अथ तस्यैव बन्धस्य गाथापूर्वार्धेन प्रकृतिबन्धादिभेदचतुष्टयं कथयति,
उत्तरार्धेन तु प्रकृतिबन्धादीनां कारणं चेति ।

व्याख्या । “पयडिट्ठिदिअणुभागप्पदेसभेदा दु चदुविधो बंधो” प्रकृति-
स्थित्यनुभागप्रदेशभेदाच्चतुर्विधो बन्धो भवति । तथाहि ज्ञानावरणीयस्य कर्मणः
का प्रकृतिः ? देवतामुखवस्त्रमिव ज्ञानप्रच्छादनता । दर्शनावरणीयस्य का
प्रकृतिः । राजदर्शनप्रतिषेधकप्रतीहारवद्दर्शनप्रच्छादनता । सातासातवेदनीयस्य का
प्रकृतिः ? मधुलिप्तस्वङ्गधारास्वादनवदल्पसुखबहुदुःखोत्पादकता । मोहनीयस्य
का प्रकृतिः ? मद्यपानवद्वेयोपादेयविचारविकलता । आयुःकर्मणः का प्रकृतिः ?
निगडवद्गत्यन्तरगमननिवारणता । नामकर्मणः का प्रकृतिः ? चित्रकारपुरुषव-
ज्ज्ञानारूपकरणता । गोत्रकर्मणः का प्रकृतिः ? गुरुलघुभाजनकारककुम्भकार-
वदुच्चनीचगोत्रकरणता । अन्तरायकर्मणः का प्रकृतिः ? भाण्डागारिकवहानादि-
विघ्नकरणतेति । तथाचोक्तं—“पडपडिहारसिमज्जाहडिचित्तकुलालमंडयारीणं ।
जह एदेसिं भावा तहविह कम्मा मुणैयव्वा ।” इति दृष्टान्ताष्टकेन प्रकृति-
बन्धो ज्ञातव्यः ॥ अजागोमहिष्यादिदुग्धानां प्रहरद्वयादिस्वकीयमधुररसावस्थान-

पर्यन्तं यथा स्थितिर्भण्यते तथा जीवप्रदेशेष्वपि यावत्कालं कर्मसम्बन्धेन स्थिति-
स्तावत्कालं स्थितिबन्धो ज्ञातव्यः । यथा च तेषामेव दुग्धानां तारतम्येन रसग-
तशक्तिविशेषोऽनुभागो भण्यते तथा जीवप्रदेशस्थितकर्मस्कन्धानामपि सुखदुःख-
दानसमर्थशक्तिविशेषोऽनुभागबन्धो विज्ञेयः । सा च घातिकर्मसम्बन्धिनी शक्ति-
र्लतादार्वस्थिपाषाणभेदेन चतुर्धा । तथैवाशुभाऽघातिकर्मसम्बन्धिनी निम्बका-
ज्जीरविषहालाहलरूपेण * । शुभाघातिकर्मसम्बन्धिनी पुनर्गुडखण्डशर्करामृत-
रूपेण चतुर्धा भवति । एकैकात्मप्रदेशे सिद्धान्तैकभागसंख्या अभव्यान-
न्तगुणप्रमिता अनन्तानन्तपरमाणवः प्रतिलक्षणबन्धमायान्तीति प्रदेशबन्धः ।
इदानीं बन्धकारणं कथ्यते । “जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो
होति ।” योगात्प्रकृतिप्रदेशौ स्थित्यनुभागौ कषायतो भवत इति । तथाहि
निश्चयेन निष्क्रियाणामपि शुद्धात्मप्रदेशानां व्यवहारेण परिस्पन्दनहेतुर्योगः,
तस्मात्प्रकृतिप्रदेशबन्धद्वयं भवति । निर्दोषपरमात्मभावनाप्रतिबन्धकक्रोधादिक-
षायोदयात् स्थित्यनुभागबन्धद्वयं भवतीति । आस्रवे बन्धे च मिथ्यात्वाविरत्यादिकार-
णानि समानानि को विशेष इति चेत् नैवं—प्रथमक्षणे कर्मस्कन्धानामागमनमा-
स्रवः, आगमनानन्तरं द्वितीयक्षणादौ जीवप्रदेशेष्ववस्थानं बन्ध इति भेदः ।
यत एव योगकषायाद्बन्धचतुष्टयं भवति तत एव बन्धविनाशार्थं योगकषाय-
त्यागेन निजशुद्धात्मनि भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥३३॥ एवं बन्धव्याख्या-
नेन सूत्रद्वयेन द्वितीयं स्थलं गतम् ।

अत ऊर्ध्वं गाथाद्वयेन संवरपदार्थः कथ्यते । तत्र प्रथमगाथायां भावसंवर-
द्रव्यसंवरस्वरूपं निरूपयति ।

व्याख्या । “चेदणपरिणामो जो कम्मस्सासवणिरोहणे हेऊ सो भावसंवर-
रो खलु” चेतनपरिणामो यः कथंभूतः कर्मास्रवनिरोधने हेतुः स भावसंवरो
भवति खलु निश्चयेन । “दव्वासवरोहणे अण्णो” द्रव्यकर्मास्रवनिरोधने
सत्यन्यो द्रव्यसंवर इति । तथा—निश्चयेन स्वतः सिद्धत्वात्परकारणनिरपेक्षः,
स चैवाविन्धरत्वाभित्यः परमोद्योतस्वभावत्वात्स्वपरप्रकाशनसमर्थः, अनाद्यन-
न्तत्वादादिमध्यान्तमुक्तः, दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षारूपनिदानबन्धादिसमस्त-
रागादिविभावमलरहितत्वादत्यन्तनिर्मलः, परमचैतन्यविलासलक्षणत्वादिदुष्छ-
न्ननिर्भरः, स्वाभाविकपरमानन्दैकलक्षणत्वात्परमसुखमूर्तिः, निरास्रवसहज-

स्वभावत्वात्सर्वकर्मसंवरहेतुरित्युक्तलक्षणः परमात्मा तत्स्वभावेनोत्पन्नो योऽसौ शुद्धचेतनपरिणामः स भावसंवरो भवति । यस्तु भावसंवरात्कारणभूतादुत्पन्नः कार्यभूतो नवतरद्रव्यकर्मागमनाभावः स द्रव्यसंवर इत्यर्थः ॥

अथ संवरविषयनयविभागः कथ्यते । तथा हि मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणकषायपर्यन्तमुपर्युपरि मन्दत्वात्तारतम्येन तावदशुद्धनिश्चयो वर्त्तते । तस्य मध्ये पुनर्गुणस्थानभेदेन शुभाशुभशुद्धानुष्ठानरूपयोगत्रयव्यापारस्तिष्ठति । तदुच्यते—मिथ्यादृष्टिसासादनमिश्रगुणस्थानेषूपर्युपरि मन्दत्वेनाशुभोपयोगो वर्त्तते, ततोऽप्यसंयतसम्यग्दृष्टिश्रावकप्रमत्तसंयतेषु पारम्पर्येण शुद्धोपयोगसाधक उपर्युपरि तारतम्येन शुभोपयोगो वर्त्तते, तदनन्तरमप्रमत्तादिक्षीणकषायपर्यन्तं जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदेन विवर्चितैकदेशशुद्धनयरूपशुद्धोपयोगो वर्त्तते, तत्रैवं मिथ्यादृष्टिगुणस्थाने संवरो नास्ति, सासादनादिगुणस्थानेषु “सोलसपणवीस-णभं दसचउल्लक्केकबंधवो छिन्ना । दुगतीसचदुरपुव्वे पणसोलहजोगिणो एक्को ॥” इति बन्धविच्छेदत्रिभङ्गीकथितक्रमेणोपर्युपरि प्रकर्षेण संवरो ज्ञातव्य इति । अशुद्धनिश्चयमध्ये मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानेषूपयोगत्रयं व्याख्यातं, तत्राशुद्धनिश्चये शुद्धोपयोगः कथं घटत इति चेत्तत्रोत्तरं—शुद्धोपयोगे शुद्धबुद्धैकस्वभावो निजात्मा ध्येयस्तिष्ठति तेन कारणेन शुद्धध्येयत्वाच्छुद्धावलम्बनत्वाच्छुद्धात्मस्वरूपसाधकत्वाच्च शुद्धोपयोगो घटते । स च संवरशब्दवाच्यः शुद्धोपयोगः संसारकारणभूतमिथ्यात्वरगाद्यशुद्धपर्यायवदशुद्धो न भवति तथैव फलभूतकेवलज्ञानलक्षणशुद्धपर्यायवत् शुद्धोऽपि न भवति किन्तु ताभ्यामशुद्धशुद्धपर्यायाभ्यां विलक्षणं शुद्धात्मानुभूतिरूपनिश्चयरत्नत्रयात्मकं मोक्षकारणमेकदेशव्यक्तिरूपमेकदेशनिरावरणं च तृतीयमवस्थान्तरं भण्यते ।

कश्चिदाह—केवलज्ञानं सकलनिरावरणं शुद्धं तस्य कारणेनापि सकलनिरावरणेन शुद्धेन भाव्यम्, उपादानकारणसदृशं कार्यं भवतीति वचनात् । तत्रोत्तरं दीयते—युक्तमुक्तं भवता परं किन्तूपादानकारणमपि षोडशवर्णिकासुवर्णकार्यस्याधस्तनवर्णिकोपादानकारणवत्, मृन्मयकलशकार्यस्य मृत्पिण्डस्थासकोशकुशलोपादानकारणवदिति च कार्यादेकदेशेन भिन्नं भवति । यदि पुनरेकान्तेनोपादानकारणस्य कार्येण सहाभेदो भेदो वा भवति तर्हि पूर्वोक्तसुवर्णमृत्पिण्डकादृष्टान्तद्वयवत्कार्यकारणभावो न घटते ततः किं सिद्धं—एकदेशेन निरावर-

णत्वेन चायोपशमिकज्ञानलक्षणमेकदेशव्यक्तिरूपं विवक्षितैकदेशे शुद्धनयेन संवरशब्दवाच्यं शुद्धोपयोगस्वरूपं मुक्तिकारणं भवति । यच्च लब्ध्यपर्याप्तसूक्ष्मनिगोदजीवे नित्योद्घाटं निरावरणं ज्ञानं श्रूयते तदपि सूक्ष्मनिगोदसर्वजघन्य-
चयोपशमापेक्षया निरावरणं न च सर्वथा । कस्मादिति चेत्—तदावरणे जीवा-
भावः प्राप्नोति । वस्तुतः उपरितनचायोपशमिकज्ञानापेक्षया केवलज्ञानापेक्षया च तदपि सावरणं संसारिणां चायिकज्ञानाभावाच्च चायोपशमिकमेव ।
यदि पुनर्लोचनपटलस्यैकदेशनिरावरणवत्केवलज्ञानांशरूपं भवति तर्हि तेनैकदे-
शेनापि लोकालोकप्रत्यक्षतां प्राप्नोति न च तथा दृश्यते । किन्तु प्रचुरमेवप्रच्छा-
दितादित्यबिम्बवन्निबिलोचनपटलवद्वा स्तोत्रं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अथ चयोपशमलक्षणं कथ्यते । सर्वप्रकारेणात्मगुणप्रच्छादिकाः कर्मशक्त्यः
सर्वधातिस्पर्द्धकानि भण्यन्ते, विवक्षितैकदेशेनात्मगुणप्रच्छादिकाः शक्त्यो देश-
धातिस्पर्द्धकानि भण्यन्ते, सर्वधातिस्पर्द्धकानामुदयाभाव एव चयस्तेषामेवास्तित्व-
मुपशम उच्यते सर्वधात्युदयाभावलक्षणचयेण सहित उपशमः तेषामेकदेशधा-
तिस्पर्द्धकानामुदयश्चेति समुदायेन चयोपशमो भण्यते । चयोपशमे भवः
चायोपशमिको भावः । अथवा देशधातिस्पर्द्धकोदये सति जीव एकदेशेन
ज्ञानादिगुणं लभते यत्र स चायोपशमिको भावः । तेन किं सिद्धं—पूर्वोक्त-
सूक्ष्मनिगोदजीवे ज्ञानावरणीयदेशधातिस्पर्द्धकोदये सत्येकदेशेन ज्ञानगुणं लभ्यते
तेन कारणेन तत् चायोपशमिकं ज्ञानं न च चायिकं कस्मादेकदेशोदयसद्भा-
वादिति । अयमत्रार्थः—यद्यपि पूर्वोक्तं शुद्धोपयोगलक्षणं चायोपशमिकं ज्ञानं
मुक्तिकारणं भवति तथापि ध्यातृपुरुषेण यदेव सकलनिरावरणमखण्डैकसकल-
विमलकेवलज्ञानलक्षणं परमात्मस्वरूपं तदेवाहं न च खण्डज्ञानरूप इति भावनी-
यम् । इति संवरतत्त्वव्याख्यानविषये नयविभागो ज्ञातव्य इति ॥ ३४ ॥

अथ संवरकारणभेदान् कथयतीत्येका पातनिका, द्वितीया तु कैः कृत्वा
संवरो भवतीति पृष्ठे प्रत्युत्तरं ददातीति, पातनिकाद्वयं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं
प्रतिपादयति भगवान् ।

व्याख्या । ‘वदसमिदीगुत्तीश्रो’ व्रतसमितिगुप्तयः “धम्माणुपिहा” धर्मस्त-
थैवानुप्रेक्षाः “परीसहजश्रो य” परीसहजयश्च “चारित्तं बहुमेयं” चारित्रं
बहुभेदयुक्तं “आयब्बा भावसंवरविसेसा” एते सर्वे मिलिता भावसंवरविशेषा

भेदा ज्ञातव्याः । अथ विस्तरः—निश्चयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मत-
त्त्वभावनोत्पन्नसुखसुधास्वादबलेन समस्तशुभाशुभरागादिविकल्पनिवृत्तिव्रतम्,
व्यवहारेण तत्साधकं हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहाच्च यावज्जीवनिवृत्तिलक्षणं पञ्च-
विधं व्रतम् । निश्चयेनानन्तज्ञानादिस्वभावे निजात्मनि सम् सम्यक् समस्त-
रागादिविभावपरित्यागेन तल्लीनतश्चिन्तनतन्मयत्वेन अयनं गमनं परिणमनं
समितिः, व्यवहारेण तद्वहिरङ्गसहकारिकारणभूताचारादिचरणप्रत्योक्ता ईर्या-
भाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गसंज्ञाः पञ्च संमितयः । निश्चयेन सहजशुद्धात्मभाव-
नालक्षणे गूढस्थाने संसारकारणरागादिभयात्स्वस्यात्मनो गोपनं प्रच्छादनं
भ्रमपनं प्रवेशनं रक्षणं गुप्तिः, व्यवहारेण बहिरङ्गसाधनार्थं मनोवचनकाय-
व्यापारनिरोधो गुप्तिः । निश्चयेन संसारे पतन्तमात्मानं धरतीति विशुद्धज्ञान-
दर्शनलक्षणनिजशुद्धात्मभावनात्मको धर्मः, व्यवहारेण तत्साधनार्थं देवेन्द्रनरे-
न्द्रादिवन्द्यपदे धरतीत्युत्तममत्तमामार्दवार्जवसत्यशौचसंयमतपस्यागाकिञ्चन्यब्रह्म-
चर्यलक्षणो दशप्रकारो धर्मः ।

द्वादशानुप्रेक्षाः कथ्यन्ते—अध्रुवाशरणसंसारैकत्वान्यत्वशुचित्वास्त्वसंवर-
निर्जराश्लोकबोधिदुर्लभधर्मानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः । ताश्च कथ्यन्ते । तद्यथा—द्रव्या-
र्थिकनयेन दृष्टोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वेनाविनश्वरस्वभावनिजपरमात्मद्रव्याद-
न्यद् भिन्नं यज्जीवसंबन्धे अशुद्धनिश्चयनयेन रागादिविभावरूपं भावकर्म, अनु-
पमचरितासद्रूपव्यवहारेण द्रव्यकर्मनोक्तकर्मरूपं च तथैव तत्स्वस्वामिभावसम्बन्धेन
गृहीतं यच्चेतनं वनितादिकम्, अचेतनं सुवर्णादिकं तदुभयमिश्रं चेतुक्तलक्षणं तत्स-
र्वमध्रुवमिति भावयितव्यम् । तद्भावनासहितपुरुषस्य तेषां वियोगेऽपि सत्युच्छि-
ष्टेष्विव ममत्वं न भवति तत्र ममत्वाभावादविनश्वरनिजपरमात्मानमेव भेदाभेदर-
त्नत्रयभावनया भावयति, यादृशमविनश्वरमात्मानं भावयति तादृशमेवाक्षयानन्त-
सुखस्वभावं मुक्तात्मानं प्राप्नोति । इत्यध्रुवानुप्रेक्षा गता ।

अथ निश्चयरत्नत्रयपरिणतं स्वशुद्धात्मद्रव्यं तद्वहिरङ्गसहकारिकारण-
भूतं पञ्चपरमेष्ठमाराधनञ्च शरणम्, तस्माद्वहिर्भूता ये देवेन्द्रचक्रवर्तिसुभट-
कोटिभटपुत्रादिचेतना गिरिदुर्गभूविवरमणिमन्त्राज्ञाप्रसादौषधादयः पुनरचेत-
नास्तदुभयात्मका मिश्राश्च मरणकालादौ महादव्या व्याघ्रगृहीतमृगबालस्यैव
महासमुद्रे पोतयुतपक्षिण इव शरणं न भवन्तीति विज्ञेयम् । तद्विज्ञाय भोगा-

कांक्षारूपनिदानबन्धादिनिरालम्बने स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसुखामृतसालम्बने स्वशु-
द्धात्मन्येवावलम्बनं कृत्वा भावनां करोति । यादृशं शरणभूतमात्मानं भावयति
तादृशमेव सर्वकालशरणभूतं शरणागतवज्रपञ्चरसदृशं निजशुद्धात्मानं प्राप्नोति ।
इत्यशरणानुप्रेक्षा व्याख्याता ॥

अथ शुद्धात्मद्रव्यादितराणि सपूर्वापूर्वमिश्रपुद्गलद्रव्याणि ज्ञानावरणादि-
द्रव्यकर्मरूपेण शरीरपोषणार्थाशनपानादिपञ्चेन्द्रियविषयरूपेण चानन्तवारान्
गृहीत्वा विमुक्तानीति द्रव्यसंसारः । स्वशुद्धात्मद्रव्यसंबन्धिसहजशुद्धलोका-
काशप्रमितासंख्येयप्रदेशेभ्यो भिन्ना ये लोकक्षेत्रप्रदेशास्तत्रैकैकं प्रदेशं व्याप्या-
नन्तवारान् यत्र न जातो न मृतोऽयं जीवः स कोऽपि प्रदेशो नास्तीति क्षेत्र-
संसारः । शुद्धात्मानुभूतिरूपनिर्विकल्पसमाधिकालं विहाय प्रत्येकं दशकोटा-
कोटिसागरेण प्रमितोत्सर्पिण्यवर्षिण्येकैकसमये नानापरावर्तनकालेनानन्तवारानयं
जीवो यत्र न जातो न मृतः स समयो नास्तीति कालसंसारः । अभेदरत्नत्रया-
त्मकसमाधिबलेन सिद्धगतौ स्वात्मोपलब्धिलक्षणसिद्धपर्यायरूपेण योऽसावुत्पादो
भवस्तं विहाय नारकतिर्यङ्मनुष्यभवेषु तथैव देवभवेषु च निश्चयरत्नत्रय-
भावनारहितभोगाकांक्षानिदानपूर्वकद्रव्यतपश्चरणरूपजिनदीक्षाबलेन नवग्रैवे-
यकपर्यन्तं “सक्को सक्कमहिस्सी दक्खिण्णइंदा य लोयवाला य । लोयंतिया य
देवा तच्छ चुदा णिव्वुदिं जंति ॥” इति गाथाकथितपदानि तथागमनि-
षिद्धान्यन्यपदानि च त्यक्त्वा भवविध्वंसकनिजशुद्धात्मभावनारहितो भवोत्पा-
दकमिथ्यात्वरगादिभावनासहितश्च सन्नयं जीवोऽनन्तवारान् जीवितो मृत-
श्चेति भवसंसारो ज्ञातव्यः ।

अथ भादसंसारः कथ्यते । तद्यथा—सर्वजघन्यप्रकृतिबन्धप्रदेशबन्ध-
निमित्तानि सर्वजघन्यमनोवचनकायपरिस्पन्दरूपाणि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमि-
तानि चतुःस्थानपतितानि सर्वजघन्ययोगस्थानानि भवन्ति । तथैव सर्वोत्कृष्ट-
प्रकृतिबन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टमनोवचनकायव्यापाररूपाणि तद्योग्य-
श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वोत्कृष्टयोगस्थानानि च
भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यस्थितिबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यकषायाध्यवसाय-
स्थानानि तद्योग्यासंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च भवन्ति ।

च सर्वोत्कृष्टकषायाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि

षट्स्थानपतितानि च भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यानुभागबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि भवन्ति । तथैव च सर्वोत्कृष्टानुभागबन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टानुभागाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च विज्ञेयानि । तेनैव प्रकारेण स्वकीयस्वकीयजघन्योत्कृष्टयोर्मध्ये तारतम्येन मध्यमानि च भवन्ति । तथैव जघन्यादुत्कृष्टपर्यन्तानि ज्ञानावरणादिमूलोत्तरप्रकृतीनां स्थितिबन्धस्थानानि च । तानि सर्वाणि परमागमकथितानुसारेणान्तवारान् भ्रमितान्यनेन जीवेन परं किन्तु पूर्वोक्तसमस्तप्रकृतिबन्धादीनां सद्भावविनाशकारणानि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनजपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाणि यानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि तान्येव न लब्धानि । इति भावसंसारः ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपं पञ्चप्रकारं संसारं भावयतोऽस्य जीवस्य संसारातीतस्वशुद्धात्मसंवित्तिनाशकेषु संसारवृद्धिकारणेषु मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगेषु परिणामो न जायते, किन्तु संसारातीतसुखास्वादे रतो भूत्वा स्वशुद्धात्मसंवित्तिबलेन संसारविनाशकनिजनिरञ्जनपरमात्मन्येव भावनां करोति । ततश्च यादृशमेव परमात्मानं भावयति तादृशमेव लब्ध्वा संसारविलक्षणे मोक्षेऽनन्तकालं तिष्ठतीति । अयं तु विशेषः—नित्यनिगोदजीवान् विहाय पञ्चप्रकारसंसारव्याख्यानं ज्ञातव्यम् । कस्मादिति चेत्—नित्यनिगोदजीवानां कालत्रयेऽपि त्रसत्वं नास्तीति । तथा चोक्तं—“संति अणंता जीवा जेहिं ण पत्तो तसाण परिणामो । भावकलङ्कसुपउरा णिगोदवासं ण मुंचंति ॥” अनुपममद्वितीयमनादिमिथ्यादृशोऽपि भरतपुत्रास्त्रयोविंशत्यधिकनवशतपरिमाणास्ते च नित्यनिगोदवासिनः क्षपितकर्माण इन्द्रगोपाः संजातास्तेषां च पुञ्जीभूतानामुपरि भरतहस्तिन्या पादो दत्तस्तस्ते मृत्वापि वर्द्धनकुमारादयो भरतपुत्रा जातास्ते च केनचिदपि सह न वदन्ति । ततो भरतेन समवसरणे भगवान् पृष्टो भगवता च प्राकृतनं वृत्तान्तं कथितम् । तच्छ्रुत्वा ते तपो गृहीत्वा क्षणस्तोककालेन मोक्षं गताः । आचाराराधनाटिप्पणे कथितमास्ते । इति संसारानुप्रेक्षा गता ॥

अथैकत्वानुप्रेक्षा कथ्यते । तद्यथा—निश्चयरत्नत्रयैकलक्ष्यैकत्वभावनापरि-

ज्ञातस्यास्य जीवस्य निश्चयनयेन सहजानन्दसुखाद्यनन्तगुणाधारभूतं केवलज्ञान-
मेवैकं सहजं शरीरम् । शरीरं कोऽर्थः स्वरूपं न च सप्तधातुमयौदारिकशरीरम् ।
तथैवात्तरीन्द्रदुर्ध्यानविलक्षणपरमसामायिकलक्षणैकत्वभावनापरिणतं निजात्मत-
त्त्वमेवैकं सदा शाश्वतं परमहितकारि न च पुत्रकलत्रगोत्रादिः । तेनैव प्रकारेण
परमोपेक्षासंयमलक्षणैकत्वभावनासहितः स्वशुद्धात्मपदार्थ एक एवाविनश्वर-
हितकारी परमोऽर्थः न च सुवर्णार्थः । तथैव निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्न-
निर्विकारपरमानन्दैकलक्षणानाकुलत्वस्वभावात्मसुखमेवैकं सुखं न चाकुलत्वो-
त्पादकेन्द्रियसुखमिति । कस्मादिदं देहबन्धुजनसुवर्णार्थेन्द्रियसुखादिकं
जीवस्य निश्चयेन निराकृतमिति चेत् यतो मरणकाले जीव एक एव गत्यन्तरं
गच्छति न च देहादीनि । तथैव रोगव्याप्तिकाले विषयकषायादिदुर्ध्यानरहितः
स्वशुद्धात्मैकसहायो भवति । तदपि कथमिति चेत् ? यदि चरमदेहो भवति
तर्हि केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपं मोक्षं नयति, अचरमदेहस्य तु संसारस्थितिं
स्तोकां कृत्वा देवेन्द्राद्यभ्युदयसुखं दत्त्वा च पश्चात् पारम्पर्येण मोक्षं प्रापयती-
त्यर्थः । तथा चेत्—“सगं तवेण सव्वो, वि पावए किंतु भाणजोयेण । जो
पावइ सो पावइ, परं भवे सासयं सोक्खं ॥” एवमेकत्वभावनाफलं
ज्ञात्वा निरन्तरं निजशुद्धात्मैकत्वभावना कर्तव्या । इत्येकत्वानुपेक्षा गता ॥

अथान्यत्वानुपेक्षां कथयति । तथा हि—पूर्वोक्तानि यानि देहबन्धुजन-
सुवर्णार्थेन्द्रियसुखादीनि कर्माधीनत्वे विनश्वराणि तथैव हेयभूतानि च, तानि
सर्वाणि दृष्टोत्कीर्णज्ञायकैकत्वभावत्वेन नित्यात्सर्वप्रकारोपादेयभूतानिर्विकार-
परमचैतन्यचिच्चमत्कारस्वभावान्निजपरमात्मपदार्थान्निश्चयनयेनान्यानि भिन्नानि ।
तेभ्यः पुनरात्माप्यन्यो भिन्न इति । अथमत्र भावः—एकत्वानुपेक्षायामेकोऽ-
हमित्यादिविधिरूपेण व्याख्यानं, अन्यत्वानुपेक्षायां तु देहादयो मत्सकाशा-
दन्ये मदीया न भवन्तीति निषेधरूपेण । इत्येकत्वान्यत्वानुपेक्षायां विधिनिषे-
धरूप एव विशेषस्तात्पर्यं तदेव । इत्यन्यत्वानुपेक्षा समाप्ता ॥

अतः परमशुचित्वानुपेक्षा कथ्यते । तद्यथा—सर्वाशुचिशुक्रशोणितकार-
णोत्पन्नत्वात्तथैव “वसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः” इत्युक्ताशुचिस-
प्तधातुमयत्वेन तथा नासिकादिनवरन्ध्रद्वारैरपि स्वरूपेणाशुचित्वात्तथैव मूत्रपुरी-
षाद्यशुचिमलानामुत्पत्तिस्थानत्वाच्चाशुचिरयं देहः । न केवलमशुचिकारणत्वे-

नाशुचिः स्वरूपेणाशुच्युत्पादकत्वेन चाशुचिः । शुचि सुगन्धमास्यवस्त्रादीना-
मशुचित्वोत्पादकत्वाद्वाशुचिः । इदानीं शुचित्वं कथ्यते—सहजशुद्धकेवल-
ज्ञानादिगुणानामाधारभूतत्वात्स्वरूपं निश्चयेन शुचिरूपत्वाच्च परमात्मैव शुचिः ।
“जीवो ब्रह्माजीवहि चेव चरिया हविज्ज जो जदिणो । तं जाण ब्रह्मचेरं विमु-
क्कपरदेहभत्तोए ।” इति गाथाकथितनिर्मलब्रह्मचर्यं तत्रैव निजपरमात्मनि
स्थितानामेव लभ्यते । तथैव “ब्रह्मचारी सदा शुचि” रितिवचनात्तथाविधब्रह्मचा-
रिणामेव शुचित्वं न च कामक्रोधादिरतानां जलस्नानादिशौचेऽपि । तथैव च—
“जन्मना जायते शूद्रः क्रियया द्विज उच्यते । श्रुतेन श्रोत्रियो ज्ञेयो ब्रह्मचर्येण
ब्राह्मणः ॥” इति वचनात् एव निश्चयशुद्धाः ब्राह्मणः । तथा चेत्तं नारायणेन
युधिष्ठिरं प्रति विशुद्धात्मनदीस्नानमेव परमशुचित्वकारणं न च लौकिकगङ्गा-
दितीर्थे स्नानादिकम् । “आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा सत्यावहा शीलतटा दयो-
र्मिः । तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र न वारिणा शुद्धयति चान्तरात्मा ॥”
इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा गता ॥

अत उर्ध्वमास्रवानुप्रेक्षा कथ्यते । समुद्रे सच्छिद्रपोतवदयं जीव इन्द्रि-
याद्यास्रवैः संसारसागरे पततीति वार्त्तिकम् । अतीन्द्रियस्वशुद्धात्मसंवित्तिविल-
क्षणानि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणीन्द्रियाणि भण्यन्ते । परमोपशममूर्त्ति-
परमात्मस्वभावस्य चोभोत्पादकाः क्रोधमानमायालोभकषाया अभिधीयन्ते ।
रागादिविकल्पनिवृत्तिरूपायाः शुद्धात्मानुभूतेः प्रतिकूलानि हिंसानृतस्तेयाब्र-
ह्मपरिमहप्रवृत्तिरूपाणि पञ्चाव्रतानि । निष्क्रियनिर्विकारात्मतत्त्वाद्विपरीता
मनोवचनकायव्यापाररूपाः परमागमोक्ताः सम्यक्त्वक्रिया मिथ्यात्वक्रियेत्या-
दिपञ्चविंशतिक्रियाः उच्यन्ते । इन्द्रियकषायव्रतक्रियारूपास्रवाणां स्वरूपमेत-
द्विज्ञेयम् । यथा समुद्रेऽनेकरत्नभाण्डपूर्णस्य सच्छिद्रपोतस्य जलप्रवेशे पातो
भवति न च वेलापत्तनं प्राप्नोति । तथा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणमूल्यरत्न-
भाण्डपूर्णजीवपोतस्य पूर्वोक्तास्रवद्वारैः कर्मजलप्रवेशे सति संसारसमुद्रे पातो
भवति न च केवलज्ञानाव्याबाधसुखाद्यनन्तगुणरत्नपूर्णमुक्तिवेलापत्तनं प्राप्नोतीति ।
एवमास्रवगतदोषानुचिन्तनमास्रवानुप्रेक्षा ज्ञातव्येति ॥

अथ संवरानुप्रेक्षा कथ्यते—यथा तदेव जलपात्रं छिद्रस्य भ्रम्पने सति
जलप्रवेशाभावे निर्विघ्नेन वेलापत्तनं प्राप्नोति; तथा जीवजलपात्रं निजशुद्धात्म-

संविम्बलेन इन्द्रियाद्यास्रवच्छिद्राणां भ्रम्यने सति कर्मजलप्रवेशाभावे निर्भि-
घ्नेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणरत्नपूर्णमुक्तिवैलापत्तनं प्राप्नोतीति । एवं संवरगत-
गुणानुचिन्तनं संवरानुप्रेक्षा ज्ञातव्या ॥ ८ ॥

अथ निर्जरानुप्रेक्षां प्रतिपादयति । यथा कोऽप्यजीर्णदोषेण मलसञ्चये जाते
सत्याहारं त्यक्त्वा किमपि हरीतक्यादिकं मलपाचकमग्निदीपकं चौषधं गृह्णाति ।
तेन च मलपाकेन मलानां पातने गलने निर्जरणे सति सुखी भवति । तथायं भव्य-
जीवोऽप्यजीर्णजनकाहारस्थानीयमिथ्यात्वरगाद्यज्ञानभावेन कर्ममलसञ्चये सति
मिथ्यात्वरगादिकं त्यक्त्वा परमौषधस्थानीयं जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखा-
दिसमभावनाप्रतिपादकं कर्ममलपाचकं शुद्धध्यानाग्निदीपकं च जिनवचनौषधं
सेवते । तेन च कर्ममलानां गलने निर्जरणे सति सुखी भवति । किञ्च यथा
कोऽपि धीमानजीर्णकाले यदुःखजातं तदजीर्णे गतेऽपि न विस्मरति ततश्चा-
जीर्णजनकाहारं परिहरति तेन च सर्वदैव सुखी भवति । तथा विवेकिजनोऽपि
“भार्ता नरा धर्मपरा भवन्ति” इति वचनादुःखोत्पत्तिकाले ये धर्मपरिणामा
जायन्ते तान् दुःखे गतेऽपि न विस्मरति । ततश्च निजपरमात्मानुभूतिबलेन
निर्जरार्थं दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षादिविभावपरिणामपरित्यागरूपैः संवेगवैरा-
ग्यपरिणामैर्वर्त्तत इति । संवेगवैराग्यलक्षणं कथ्यते—“धम्मे य धम्मफलं हि
दंसणे य हरिसो य हुंति संवेगो । संसारदेहभोगेसु विरत्तभावो य वैरगं ।”
इति निर्जरानुप्रेक्षा गता ॥ ८ ॥

अथ लोकानुप्रेक्षां प्रतिपादयति । तद्यथा—अनन्तानन्ताकाशबहुमध्यप्र-
देशे घनोदधिघनवाततनुवाताभिधानवायुत्रयवेष्टितानादिनिधनाकृत्रिमनिश्चलासं-
ख्यातप्रदेशो लोकोऽस्ति । तस्याकारः कथ्यते—अधोमुखार्द्धमुरजस्योपरि पूर्णे
मुरजे स्थापिते यादृशाकारो भवति तादृशाकारः परं किन्तु मुरजो वृत्तो लोक-
स्तु चतुष्कोण इति विशेषः । अथवा प्रसारितपादस्य कटितटन्यस्तहस्तस्य चोर्ध्व-
स्थितपुरुषस्य यादृशाकारो भवति तादृशः । इदानीं तस्यैवोत्सेधायामविस्ताराः
कथ्यन्ते—चतुर्दशरज्जुप्रमाणोत्सेधस्तथैव दक्षिणोत्तरेण सर्वत्र सप्तरज्जुप्रमाणा-
यामो भवति । पूर्वपश्चिमेन पुनरधोविभागे सप्तरज्जुविस्तारः । ततश्चाधोभागात्
क्रमहानिरूपेण हीयते यावन्मध्यलोक एकरज्जुप्रमाणविस्तारो भवति । ततो मध्य-
लोकादूर्ध्वं क्रमवृद्ध्या वर्द्धते यावद्ब्रह्मलोकान्ते रज्जुपञ्चकविस्तारो भवति ।

* ततश्चोर्ध्वं पुनरपि हीयते यावन्नोक्तान्ते रज्जुप्रमाणविस्तारो भवति । तस्यैव लोकस्य पुनरुद्वलस्य मध्याधोभागे छिद्रे कृते सति निक्षिप्तवंसनालिकेन चतुष्कोणा त्रसनाडी भवति । सा चैकरज्जुविष्कम्भा चतुर्दशरज्जुत्सेधा विज्ञेया । तस्यास्त्वधोभागे सप्तरज्जवोऽधोलोकसंबन्धिन्यः । ऊर्ध्वभागे मध्यलोकोत्सेधसंबन्धिलक्ष्योऽयं जनप्रमाणमेकत्सेधः सप्तरज्जव ऊर्ध्वलोकसंबन्धिन्यः ॥

अतः परमधोलोकः कथ्यते । अधोभागो मेरोराधारभूता रत्नप्रभाख्या प्रथमपृथिवी । तस्याधोऽधः प्रत्येकमेकैकरज्जुप्रमाणमाकाशं गत्वा यथाक्रमेण शर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमःसंज्ञा षड् भूमयो भवन्ति । तस्मादधोभागे रज्जुप्रमाणं क्षेत्रं भूमिरहितं निगोदादिपञ्चस्थावरभूतं च तिष्ठति । रत्नप्रभादिपृथिवीनां प्रत्येकं घनोदधिघनवाततनुवातत्रयमाधारभूतं भवतीति विज्ञेयम् । कस्यां पृथिव्यां कति नरकविलानि सन्तीति प्रभे यथाक्रमेण कथयति तासु त्रिंशत्पञ्चविंशतिपञ्चदशदशत्रिपञ्चनैकनरकशतसहस्राणि पञ्च चैव यथाक्रमम् ८४००००० । अथ रत्नप्रभादिपृथिवीनां क्रमेण पिण्डस्य प्रमाणं कथयति । पिण्डस्य कोऽर्थः मन्द्रत्वस्य बाहुल्यस्येति । अशीतिसहस्राधिकैकलक्षं तथैव द्वात्रिंशदष्टाविंशतिचतुर्विंशतिषोडशाष्टसहस्रप्रमितानि योजनानि ज्ञातव्यानि । तिर्यग्विस्तारस्तु चतुर्दिग्भागे यद्यपि त्रसनाड्यपेक्षयैकरज्जुप्रमाणस्तथापि त्रसरहितबहिर्भागे लोकान्तप्रमाणमिति । तथाचोक्तं “भुवामन्ते स्पृशन्तीनां लोकान्तं सर्वदिक्षु च” । अत्र विस्तारेण तिर्यग्विस्तारपर्यन्तमन्द्रत्वेन मन्दरावगाहयोजनसहस्रबाहुल्या मध्यमलोके या चित्रा पृथिवी तिष्ठति तस्या अधोभागे षोडशसहस्रबाहुल्यः खरभागस्तिष्ठति । तस्मादप्यधश्चतुरशीतियोजनसहस्रबाहुल्यः पङ्कभागस्तिष्ठति । ततोऽप्यधोभागे अशीतिसहस्रबाहुल्यो अम्बहुलभागस्तिष्ठत्येवं रत्नप्रभा पृथिवी त्रिभेदा ज्ञातव्या । तत्र खरभागेऽसुरकुलं विहाय नवप्रकारभवनवासिदेवानां तथैव राक्षसकुलं विहाय सप्तप्रकारव्यन्तरदेवानां आवासा ज्ञातव्या इति । पङ्कभागे पुनरसुराणां राक्षसानां चेति । अम्बहुलभागे नारकास्तिष्ठन्ति ।

तत्र बहुभूमिकप्रासादवदधोऽधः सर्वपृथिवीषु स्वकीयस्वकीयबाहुल्यात् सकाशादध उपरि चैकैकयोजनसहस्रं विहाय मध्यभागे भूमिक्रमेण पटलानि भवन्ति त्रयोदशैकादशनवसप्तपञ्चत्र्येकसंख्यानि, तान्येव सर्वसमुदायेन पुनरे-

कोनपञ्चाशत्प्रमितानि । पटलानि कोऽर्थः ? प्रस्तारा इन्द्रका अन्तर्भूभय इति । तत्र रत्नप्रभायां सीमन्तसंज्ञे प्रथमपटलविस्तारे नृलोकवत् यत्संख्येययोजनविस्तारवत् मध्यविलं तस्येन्द्रकसंज्ञा । तस्यैव चतुर्दिग्विभागे प्रतिदिशं पङ्क्तिरूपेणासंख्येययोजनविस्ताराण्येकोनपञ्चाशद्विल्लानि । तथैव विदिक्चतुष्टये प्रतिदिशं पङ्क्तिरूपेण यान्यष्टचत्वारिंशद्विल्लानि तान्यप्यसंख्यातयोजनविस्ताराणि । तेषामपि श्रेणीबद्धसंज्ञा । दिग्विदिगष्टकान्तरेषु पङ्क्तिरहितत्वेन पुष्पप्रकरवत्कानिचित्संख्येययोजनविस्ताराणि कानिचिदसंख्येययोजनविस्ताराणि यानि तिष्ठन्ति तेषां प्रकीर्णकसंज्ञा । इतीन्द्रकश्रेणीबद्धप्रकीर्णकरूपेण त्रिधा नरका भवन्ति । इत्यनेन क्रमेण प्रथम पटलव्याख्यानं विज्ञेयम् । तथैव पूर्वोक्तैकोनपञ्चाशत्पटलेष्वयमेव व्याख्यानक्रमः किन्त्वष्टश्रेणिष्वेकैकपटलं प्रत्येकैकं हीयते यावत्सप्तमपृथिव्यां चतुर्दिग्विभागेष्वेकं विलं तिष्ठति ॥

रत्नप्रभादिनरकदेहेतुत्सेधः कथ्यते प्रथमपटले हस्तत्रयम् ततः क्रमवृद्धिवशात्त्रयोदशपटले सप्तचापानि हस्तत्रयमङ्गुलपट्टकं चेति । ततो द्वितीयपृथिव्यादिषु चरमेन्द्रकेषु द्विगुणद्विगुणे क्रियमाणे सप्तमपृथिव्यां चापशतपञ्चकं भवति । उपरितने नरके य उत्कृष्टोत्सेधः सोऽधस्तने नरके विशेषाधिको जघन्यो भवति, तथैव पटलेषु च ज्ञातव्यः । आयुःप्रमाणं कथ्यते । प्रथमपृथिव्यां प्रथमे पटले जघन्येन दशवर्षसहस्राणि तत आगमोक्तक्रमवृद्धिवशादन्तपटले सर्वोत्कर्षेणैकसागरोपमम् । ततः परं द्वितीयपृथिव्यादिषु क्रमेण त्रिसप्तदशसप्तदशद्विविंशतित्रयस्त्रिंशत्सागरोपममुत्कृष्टजीवितम् । यच्च प्रथमपृथिव्यामुत्कृष्टं तद्द्वितीयायां समयाधिकं जघन्यं, तथैव पटलेषु च । एवं सप्तमपृथिवीपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । स्वयुद्धात्मसंवित्पितृचणनिश्चयरत्नत्रयविलक्षणैस्तोत्रमिथ्यात्वदर्शनज्ञानचरित्रैः परित्यक्तानामसंक्षिप्तचेन्द्रियसरठपक्षिसर्पसिंहक्रीणां क्रमेण रत्नप्रभादिषु षट्षु विष्विषु गमनशक्तिरस्ति सप्तम्यां तु कर्मभूमिजमनुष्याणां मत्स्यानामेव । किञ्च यदि कोऽपि निरन्तरं नरके गच्छति तदा पृथिवीक्रमेणाष्टसप्तषट्पञ्चचतुर्विद्विसंख्येयवारानेव । किन्तु सप्तमनरकादागताः पुनरप्येकवारं तत्रान्यत्र वा नरके गच्छन्तीति निबन्धः । नरकादागता जीवा कलदेववासुदेवप्रतिवासुदेवचक्रवर्तिसंज्ञाः शलाकापुरुषाः न भवन्ति । चतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमनरकेऽप्यसमागताः क्रमेण कीर्त्यकरचरमदेहभावसंयतश्रावका न भवन्ति । तर्हि किं

भवन्ति ? “शिरयादोः शिस्सीरिदोः शरतिरएकम्मसण्णिपज्जत्तो । गव्वभवे
उप्पज्जदि सत्तमशिरयादुतिरिएव ” ॥

इदानीं नारकदुःखानि कथ्यन्ते । तद्यथा—विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिज-
परमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानभावनोत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणसु-
खामृतसास्वादरहितैः पञ्चेन्द्रियविषयसुखास्वादलम्पटैर्मिथ्यादृष्टिजीवैर्यदु-
पार्जितं नरकायुर्नरकगत्यादिपापकर्म तदुदयेन नरके समुत्पद्य पृथिवीचतुष्टये
तीव्रोष्णादुःखं, पञ्चम्यां पुनरुपरितनत्रिभागे तीव्रोष्णादुःखमधोभागे तीव्रशीत-
दुःखं षष्ठीसप्तम्योरतिशीतोत्पन्नदुःखमनुभवन्ति । तथैव छेदनभेदनक्रकचविदा-
रणयन्त्रपीडनशूलारोहणादितीव्रदुःखं सहन्ते । तथा चोक्तं—“अच्छिणि-
मीलणमित्तं णत्थि सुहं दुःखमेव अणुबद्धं । शिरये शेरयियाणं अहोणिसं
पञ्चमाणणं । ” प्रथमपृथिवीत्रयपर्यन्तमसुरोदीरितं चेति । एवं ज्ञात्वा
नारकदुःखविनाशार्थं भेदाभेदरत्नत्रयभावना कर्तव्या । संचेपेणाधेलोक-
व्याख्यानं ज्ञातव्यम् ॥

अतः परं तिर्यग्लोकः कथ्यते—जम्बूद्वीपादिशुभनामानो द्वीपाः, लवणो-
दादिशुभनामानः समुद्राश्च द्विगुणद्विगुणविस्तारेण पूर्वं पूर्वं परिवेष्ट्य वृत्ताकाराः
स्वयम्भूरमण्यपर्यन्तास्तिर्यग्विस्तारेण विस्तीर्णास्तिष्ठन्ति यतस्तेन कारणेन तिर्य-
ग्लोको भण्यते, मध्यलोकश्च । तद्यथा—तेषु सार्द्धतृतीयोद्धारसागरोपमलोम-
च्छेदप्रमितेष्वसंख्यातद्वीपसमुद्रेषु मध्ये जम्बूद्वीपस्तिष्ठति । स च जम्बूद्वीपल-
क्षितो मध्यभागस्थितमेरुपर्वतसहितो वृत्ताकारलक्ष्यो जनप्रमाणस्तद्द्विगुण-
विष्कम्भेण योजनलक्षद्वयप्रमाणेन वृत्ताकारेण बहिर्भागे लवणसमुद्रेण वेष्टितः ।
सोऽपि लवणसमुद्रस्तद्द्विगुणविस्तारेण योजनलक्षचतुष्टयप्रमाणेन वृत्ताकारेण बहि-
र्भागे धातकीखण्डद्वीपेन वेष्टितः । सोऽपि धातकीखण्डद्वीपस्तद्द्विगुणविस्तारेण
योजनाष्टलक्षप्रमाणेन बहिर्भागे कालोदकसमुद्रेण वेष्टितः । सोऽपि कालोदकस-
मुद्रस्तद्द्विगुणविस्तारेण षोडशयोजनलक्षप्रमाणेन वृत्ताकारेण बहिर्भागे पुष्करद्वीपेन
वेष्टितः । इत्यादिद्विगुणद्विगुणविष्कम्भः स्वयम्भूरमण्यद्वीपस्वयम्भूरमण्यसमुद्रपर्यन्तो
ज्ञातव्यः । यथा जम्बूद्वीपलवणसमुद्रविष्कम्भद्वयसमुद्रयाद्योजनलक्षत्रयप्रमि-
तस्सकाशाद्धातकीखण्ड एकलक्षेणाधिकस्तथैवासंख्येयद्वीपसमुद्रविष्कम्भेभ्यः
स्वयम्भूरमण्यसमुद्रविष्कम्भ एकलक्षेणाधिको ज्ञातव्यः । एवमुक्तलक्षेणैव संख्ये-

यद्वीपसमुद्रेषु व्यन्तरदेवानां पर्वताद्युपरिगता आवासाः, अधोभूभागगतानि भवनानि, तथैव द्वीपसमुद्रादिगतानि पुराणि च, परमागमोक्तभिन्नलक्षणानि । तथैव खरभागपङ्कभागस्थितप्रतरासंख्येयप्रमाणासंख्येयव्यन्तरदेवावासाः, तथैव द्वासप्ततिलक्षाधिककोटिसप्तप्रमितभवनवासिदेवसंबन्धिभवनान्यकृत्रिमजिनचै-
त्यालयसहितानि भवन्ति । एवमतिसंक्षेपेण तिर्यग्लोको व्याख्यातः ॥

अथ तिर्यग्लोकमध्यस्थितो मनुष्यलोको व्याख्यायते—तन्मध्यस्थितजम्बू-
द्वीपे सप्तचेत्राणि भण्यन्ते । दक्षिणदिग्विभागादारभ्य भरतहैमवतहरिविदेह-
रम्यकहैरण्यवतैरावतसंज्ञानि सप्त चेत्राणि भवन्ति । चेत्राणि कोऽर्थः ? वर्षा
वंशा जनपदा इत्यर्थः । तेषां चेत्राणां विभागकारकाः षट् कुलपर्वताः कथ्यन्ते—
दक्षिणदिग्भागमादीकृत्य हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिसंज्ञा भर-
तादिसप्तचेत्राणामन्तरेषु पूर्वापरायताः षट् कुलपर्वता भवन्ति । पर्वता इति
कोऽर्थः । वर्षधरपर्वताः सीमापर्वता इत्यर्थः । तेषां पर्वतानामुपरि क्रमेण हृदाः
कथ्यन्ते । पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेशरिमहापुण्डरीकपुण्डरीकसंज्ञा अकृत्रिमा
षट् हृदा भवन्ति । हृदा इति कोऽर्थः ? सरोवराणीत्यर्थः । तेभ्यः पद्मादिषट्-
हृदेभ्यः सकाशादागमकथितक्रमेण निर्गता याश्चतुर्दश नद्यस्ताः कथ्यन्ते ।
तथाहि —हिमवत्पर्वतस्थपद्मनाममहाहृदार्धकोशावगाहक्रोशार्धाधिकषट् योज-
नप्रमाणविस्तारपूर्वतोरणद्वारेण निर्गत्य तत्पर्वतस्यैवोपरि पूर्वदिग्विभागेन योज-
नशतपञ्चकं गच्छति ततो गङ्गाकूटसमीपे दक्षिणेन व्यावृत्य भूमिस्थकुण्डे
पतति तस्माद् दक्षिणद्वारेण निर्गत्य भरतचेत्रमध्यमभागस्थितस्य दीर्घत्वेन
पूर्वापरसमुद्रस्पर्शिनो विजयार्द्धस्य गुहाद्वारेण निर्गत्य तत आर्यखण्डार्द्धभागे
पूर्वेण व्यावृत्य प्रथमावगाहापेक्षया दशगुणेन गव्यूतिपञ्चकावगाहेन तथैव
प्रथमविष्कम्भापेक्षया दशगुणेन योजनार्द्धसहितद्विषष्टियोजनप्रमाणविस्तारेण
च पूर्वसमुद्रे प्रविष्टा गङ्गा । तथा गङ्गावत्सिन्धुरपि तस्मादेव हिमवत्पर्वतस्थ-
पद्महृदात्पर्वतस्यैवोपरि पश्चिमद्वारेण निर्गत्य पश्चादक्षिणदिग्विभागेनागत्य
विजयार्द्धगुहाद्वारेण निर्गत्यार्यखण्डार्द्धभागे पश्चिमेन व्यावृत्य पश्चिमसमुद्रे
प्रविष्टेति । एवं दक्षिणदिग्विभागसमागतगङ्गासिन्धुभ्यां पूर्वापरायतेन विज-
यार्द्धपर्वतेन च षट्खण्डीकृतं भरतचेत्रम् ॥

अथ महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्महृदादक्षिणदिग्विभागेन हैमवत्तचेत्रमध्वे

समागत्य सप्तस्थनाभिगिरिपर्वतं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धे प्रदक्षिणं कृत्वा रोहित्पूर्वसमुद्रं गता । तथैव हिमवत्पर्वतस्थितपद्महृदादुत्तरणागत्य तमेव नाभिगिरिं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धे प्रदक्षिणं कृत्वा रोहितास्या पश्चिमसमुद्रं गता । इति रोहिद्रोहितास्यासंज्ञं नदीद्वन्द्वं हैमवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिचेत्रे ज्ञातव्यम् । अथ निषधपर्वतस्थिततिगिच्छनामहृदादक्षिणेनागत्य नाभिगिरिपर्वतं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धे प्रदक्षिणं कृत्वा हरित्पूर्वसमुद्रं गता । तथैव महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्मनामहृदादुत्तरदिग्विभागेनागत्य तमेव नाभिगिरिं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धे प्रदक्षिणं कृत्वा हरिकान्ता नाम नदी पश्चिमसमुद्रं गता । इति हरिद्वरिकान्तासंज्ञं नदीद्वयं हरिसंज्ञमध्यमभोगभूमिचेत्रे विज्ञेयम् । अथ नीलपर्वतस्थितकेसरिनामहृदादक्षिणेनागत्योत्तरकुरुसंज्ञोत्कृष्टभूमिचेत्रे मध्येन गत्वा मेरुसमीपे गजदन्तपर्वतं भित्त्वा च प्रदक्षिणं योजनार्धेन मेरुं विहाय पूर्वभद्रशालवनस्य मध्येन पूर्वविदेहस्य च मध्ये शीतानामनदी पूर्वसमुद्रं गता । तथैव निषधपर्वतस्थिततिगिच्छहृदादुत्तरदिग्विभागेनागत्य देवकुरुसंज्ञोत्तमभोगभूमिचेत्रमध्येन गत्वा मेरुसमीपे गजदन्तपर्वतं भित्त्वा च प्रदक्षिणेन योजनार्धेन मेरुं विहाय पश्चिमभद्रशालवनस्य मध्येन पश्चिमविदेहस्य च मध्येन शीतोदा पश्चिमसमुद्रं गता । एवं शीताशीतोदासंज्ञं नदीद्वयं विदेहाभिधाने कर्मभूमिचेत्रे ज्ञातव्यम् । यत्पूर्वं गङ्गासिन्धुनदीद्वयस्य विहारावगाहप्रमाणं भणितं तदेव चेत्रे चेत्रे नदीयुगलं प्रति विदेहपर्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं ज्ञातव्यम् । अथ गङ्गा चतुर्दशसहस्रपरिवारनदोमहिता, सिन्धुरपि तथा, तद्द्विगुणसंख्यानं रोहिद्रोहितास्याद्वयम्, ततोऽपि द्विगुणसंख्यानं हरिद्वरिकान्ताद्वयमिति । तथा षड्विंशत्यधिकयोजनशतपञ्चकमेकोनविंशतिभागीकृतैकयोजनस्य भागषट्कं च यदक्षिणोत्तरेण कर्मभूमिसंज्ञभरतचेत्रस्य विष्कम्भप्रमाणं तद्द्विगुणं हिमवत्पर्वते, तस्माद्द्विगुणं हैमवतचेत्रे, इत्यादि द्विगुणं द्विगुणं विदेहपर्यन्तं ज्ञातव्यम् । तथा पद्महृदा योजनसहस्रायामस्तद्विष्कम्भो दशयोजनावगाहो योजनैकप्रमाणपद्मविष्कम्भस्तस्मान्महापद्मे द्विगुणस्तस्मादपि तिगिच्छे द्विगुण इति ॥

अथ यथा भरते हिमवत्पर्वताभिर्गतं गङ्गासिन्धुद्वयं, तथोत्तरे कर्मभूमिसंज्ञैरावतचेत्रे शिखरिपर्वताभिर्गतं रत्नारकोदानदीद्वयम् । यथा च हैमवतसंज्ञे

जघन्यभोगभूमिचेत्रे महाहिमवद्विमवन्नामपर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं रोहिणरोहि-
तास्यानदीद्वयं, तथोत्तरे हैरण्यवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिचेत्रे शिखरिरुषिमसंज्ञ-
पर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं सुवर्णकूलारूप्यकूलानदीद्वयम् । तथैव यथा हरिसंज्ञ-
मध्यमभोगभूमिचेत्रे । निषधमहाहिमवन्नामपर्वतद्वयात्क्रमेण निर्गतं हरिद्वरि-
कान्तानदीद्वयं, तथोत्तरे रम्यकसंज्ञमध्यमभोगभूमिचेत्रे रुक्मनीलनामपर्वतद्व-
यात्क्रमेण निर्गतं नारीनरकान्तानदीद्वयमिति विज्ञेयम् । सुषमसुषमादिषट्काल-
संबन्धिपरमागमोक्तायुक्तुत्सेधादिसहिता दशसागरोपमकोटिकोटिप्रमितावसर्पिणी
तथोत्सर्पिणी च यथा भरते वर्तते तथैवैरावते च । अयन्तु विशेषः भरतश्ले-
च्छस्त्रण्डेषु विजयार्धनगेषु च चतुर्थकालसमयाद्यन्ततुल्यकालोऽस्ति नापरः ।
किं बहुना यथा खट्वाया एकभागे ज्ञाते द्वितीयभागस्तथैव ज्ञायते तथैव जम्बू-
द्वीपस्य चेत्रपर्वतनदीहृदादीनां यदेव दक्षिणविभागे व्याख्यानं तदुत्तरेऽपि
विज्ञेयम् ।

अथ देहममत्वमूलभूतमिथ्यात्वरगादिविभावरहिते केवलज्ञानदर्शनसुखा-
द्यनन्तगुणसहिते च निजपरमात्मद्रव्ये यथा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रभावनया
कृत्वा विगतदेहा देहरहिताः सन्तो मुनयः प्राचुर्येण यत्र मोक्षं गच्छन्ति स
विदेहो भण्यते । तस्य जम्बूद्वीपस्य मध्यमवर्तिनः किमपि विवरणं क्रियते ।
तद्यथा—नवनवतिसहस्रयोजनोत्सेध एकसहस्रावगाह आदौ भूमितले दशयो-
जनसहस्रप्रवृत्तविस्तार उपर्युपरि पुनरेकादशांशहानिक्रमेण ह्रीयमानत्वे सति
मस्तके योजनसहस्रविस्तार आगमोक्ताकृत्रिमचैत्यालयदेववनदेवावासाधागम-
कथितानेकाश्चर्यसहितो विदेहचेत्रमध्ये महामेरुर्नाम पर्वतोऽस्ति । स च गजो
जातस्तत्मान्मेरुगजात्सकाशादुत्तरमुखे दन्तद्वयाकारेण यमिर्गतं पर्वतद्वयं तस्य
गजदन्तद्वयसंज्ञेति, तथोत्तरे भागे नीलपर्वते लघ्नं तिष्ठति । तयोर्मध्ये यन्निर्को-
णाकारचेत्रमुत्तमभोगभूमिरूपं तस्योत्तरकुरुसंज्ञा । तस्य च मध्ये मेरोरीशान-
दिग्विभागे शीतानीलपर्वतयोर्मध्ये परमागमवर्णितानाद्यकृत्रिमपार्थिवो जम्बू-
वृक्षस्तिष्ठति । तस्या एव शीताया उभयतटे यमलगिरिसंज्ञं पर्वतद्वयं विज्ञेयम् ।
तस्मात्पर्वतद्वयादक्षिणभागे कियन्तमध्वानं गत्वा शीतानदीमध्ये अन्तरान्तरेण
पद्मादिहृदपञ्चकमस्ति । तेषां हृदानामुभयपार्श्वयोः प्रत्येकं सुवर्णरत्नमयजिन-
गृहं मण्डिता लोकानुयोगव्याख्यानेन दश दश सुवर्णपर्वता भवन्ति । तथैव

निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकोत्तमपात्रपरमभक्तिदत्ताहारदानफलेनोत्पन्नानां तिर्य-
ग्मनुष्याणां स्वशुद्धात्मभावनोत्पन्ननिर्विकारसदानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वाद-
विलक्षणस्य । चक्रवर्त्तिभोगसुखादप्यधिकस्य विविधपञ्चेन्द्रियभोगसुखस्य
प्रदायका ज्योतिर्गृहप्रदोपतुर्यभोजनवस्त्रमाल्यभाजनभूषणरागमदोत्पादकरसाङ्ग-
संज्ञा दशप्रकारकल्पवृक्षाः भोगभूमिचेत्रं व्याप्य तिष्ठन्तीत्यादिपरमागमोक्तप्रका-
रेणानेकाश्चर्याणि ज्ञातव्यानि । तस्मादेव मेरुगजादक्षिणदिग्विभागेन गजदन्त-
द्रव्यमध्ये देवकुरुसंज्ञमुत्तमभोगभूमिचेत्रमुत्तरकुरुवद्भिज्ञेयम् ॥

तस्मादेव मेरुपर्वतात्पूर्वस्यां दिशि पूर्वापरेण द्वाविंशतिसहस्रयोजनविष्कम्भं
सवेदिकं भद्रशालवनमस्ति । तस्मात्पूर्वदिग्भागे कर्मभूमिसंज्ञः पूर्वविदेहोऽस्ति ।
तत्र नीलकुलपर्वतादक्षिणभागे शीतानद्या उत्तरभागे मेरोः प्रदक्षिणेन यानि
चेत्राणि तिष्ठन्ति तेषां विभागः कथ्यते । तथाहि—मेरोः पूर्वदिशाभागे या
पूर्वभद्रशालवनवेदिका तिष्ठति तस्याः पूर्वदिग्भागे प्रथमं चेत्रं भवति, तदनन्तरं
दक्षिणोत्तरायतो वच्चारनामा पर्वतो भवति, तदनन्तरं चेत्रं तिष्ठति, ततोऽप्य-
नन्तरं विभङ्गा नदी भवति, ततोऽपि चेत्रं, तस्मादपि वच्चारपर्वतस्तिष्ठति, ततश्च
चेत्रं, ततोऽपि विभङ्गा नदी, तदनन्तरं चेत्रं, ततः परं वच्चारपर्वतोऽस्ति, तद-
नन्तरं चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च चेत्रं, ततो वच्चारपर्वतस्ततः चेत्रं,
तदनन्तरं पूर्वसमुद्रसमीपे यदेवारण्यं तस्य वेदिका चेति नवभित्तिभिरष्टचत्राणि
ज्ञातव्यानि । तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—कच्छा १ सुकच्छा २ महा-
कच्छा ३ कच्छावती ४ आवर्त्ता ५ लाङ्गलावर्त्ता ६ पुष्कला ७ पुष्कलावती
८ चेति । इदानीं चेत्रमध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते । चोमा १ चोमपुरी
२ रिष्टा ३ रिष्टपुरी ४ खङ्गा ५ मञ्जूषा ६ औषधी ७ पुण्डरीकिणी ८ चेति ॥

अत ऊर्ध्वं शीताया दक्षिणविभागे निषधपर्वतादुत्तरविभागे यान्यष्टचो-
त्राणि तानि कथ्यन्ते । तद्यथा—पूर्वोक्ता या देवारण्यवेदिका तस्याः पश्चिम-
भागे चेत्रमस्ति, तदनन्तरं वच्चारपर्वतस्ततः परं चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च
चेत्रं, तस्माद्वच्चारपर्वतस्ततश्च चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी ततः चेत्रं, ततो वच्चार-
पर्वतः, ततः चेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, तदनन्तरं चेत्रं, ततो वच्चारपर्वतस्ततः
चेत्रं, ततो मेरुदिग्भागे पूर्वभद्रशालवनवेदिका भवतीति नवभित्तिमध्येऽष्टौ
चेत्राणि ज्ञातव्यानि । इदानीं तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—कच्छा १,

सुवच्छा २, महावच्छा ३, वच्छावती ४, रम्या ५, रम्यका ६, रमणीया ७, मङ्गलावती ८ चेति । इदानीं तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते—
सुसीमा १, कुण्डला २, अपराजिता ३, प्रभाकरी ४, अङ्गा ५, पद्मा ६, शुभा ७, रत्नसंचया ८ चेति, इति पूर्वविदेहक्षेत्रविभागव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ मेरोः पश्चिमदिग्भागे पूर्वापरद्वाविंशतिसहस्रयोजनविष्कम्भो पश्चिमभद्रशालवनानन्तरं पश्चिमविदेहस्तिष्ठति । तत्र निषधपर्वतादुत्तरदिग्भागे शीतोदानया दक्षिणभागे यानि क्षेत्राणि तेषां विभाग उच्यते । तथाहि—मेरुदिग्भागे या पश्चिमभद्रशालवनवेदिका तिष्ठति तस्याः पश्चिमभागे क्षेत्रं भवति, ततो दक्षिणोत्तरायतो वच्चारपर्वतस्तिष्ठति, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च क्षेत्रं, ततो वच्चारपर्वतस्ततः परं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वच्चारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, तदनन्तरं पश्चिमसमुद्रसमीपे यदूतारण्यवनं तिष्ठति तस्य वेदिका चेति नवभित्तिषु मध्येऽष्टौ क्षेत्राणि भवन्ति । तेषां नामानि कथ्यन्ते । पद्मा १, सुपद्मा २, महापद्मा ३, पद्मकावती ४, शंखा ५, नलिना ६, कुमुदा ७, सलिला ८ चेति । तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ति—
अश्वपुरी १, सिंहपुरी २, महापुरी ३, विजयापुरी ४, अरजापुरी ५, विरजापुरी ६, अशोकापुरी ७, विशोकापुरी ८ चेति ॥

अत ऊर्ध्वं शीतोदाया उत्तरभागे नीलकुलपर्वतादक्षिणे भागे यानि क्षेत्राणि तिष्ठन्ति तेषां विभागभेदं कथयति । पूर्वभित्ति या भूतारण्यवनवेदिका तस्याः पूर्वभागे क्षेत्रं भवति । तदनन्तरं वच्चारपर्वतस्तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वच्चारपर्वतः, ततश्च क्षेत्रं, ततश्च विभङ्गा नदी, ततोऽपि क्षेत्रं, ततो वच्चारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततश्च वच्चारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततो मेरुदिशाभागे पश्चिमभद्रशालवनवेदिका चेति नवभित्तिषु मध्येऽष्टौ क्षेत्राणि भवन्ति । तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—वप्रा १, सुवप्रा २, महावप्रा ३, वप्रकावती ४, गन्धा ५, सुगन्धा ६, गन्धिला ७, गन्धमालिनी ८ चेति । तन्मध्यस्थितनगरीणां नामानि कथ्यन्ते । विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४, चक्रपुरी ५, खड्गपुरी ६, अयोध्या ७, अवध्या ८ चेति ॥

अथ भरतक्षेत्रे यथा गङ्गासिन्धुनदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च स्लेच्छ-

खण्डपञ्चकमार्यखण्डं चेति षट् खण्डानि जातानि । तथैव तेषु द्वात्रिंशत्क्षेत्रेषु गङ्गासिन्धुसमाननदीद्वयेन विजयार्धपर्वतेन च प्रत्येकं षट्खण्डानि ज्ञातव्यानि । अयं तु विशेषः । एतेषु सर्वदैव चतुर्थकालादिसमानकालः, उत्कर्षेण पूर्वकोटि-जीवितं, पञ्चाशद्यायोत्सेधश्चेति विज्ञेयम् । पूर्वप्रमाणं कथ्यते । “पुण्ड्रस्य तु परिमाणं सदरिं खलु सदसहस्रकोटीड । छप्पण्यं च सहस्रा बोधन्वा वास-मणनाड ॥” इति संचेपेण जम्बूद्वीपव्याख्यानं समाप्तम् ॥

तदनन्तरं यथा सर्वद्वीपेषु सर्वसमुद्रेषु च द्वीपसमुद्रमर्यादाकारिका योजना-ष्टकोत्सेधावश्रवेदिकास्ति तथा जम्बूद्वीपेऽप्यस्तीति विज्ञेयम् । तद्बहिर्भागे योजनलक्षद्वयवलयविष्कम्भभ्रागकमथितषोडशसहस्रयोजनजलोत्सेधाद्यनेका-श्चर्यसहितो लवणसमुद्रोऽस्ति । तस्मादपि बहिर्भागे योजनलक्षचतुष्टयवलय-विष्कम्भो धातकीखण्डद्वीपोऽस्ति । तत्र च दक्षिणभागे लवणोदधिकालोदधि-समुद्रद्वयवेदिकास्पर्शी दक्षिणोत्तरायामःसहस्रयोजनविष्कम्भः शतचतुष्टयोत्सेध इच्वाकारनामपर्वतोऽस्ति । तथोत्तरविभागेऽपि । तेन पर्वतद्वयेन खण्डीकृतं पूर्वापरधातकीखण्डद्वयं ज्ञातव्यम् । तत्र पूर्वधातकीखण्डद्वीपमध्ये चतुरशीति-सहस्रयोजनोत्सेधः सहस्रयोजनावगाहः क्षुल्लकमेरुरस्ति । तथा पश्चिमधातकी-खण्डेऽपि । यथा जम्बूद्वीपमहामेरौ भरतादिक्षेत्रहिमवदादिपर्वतगङ्गादिनदीपद्मा-दिहृदानां दक्षिणोत्तरेण व्याख्यानं कृतं तथात्र पूर्वधातकीखण्डमेरौ पश्चिम-धातकीखण्डमेरौ च ज्ञातव्यम् । अत एव जम्बूद्वीपापेक्षया संख्यां प्रति द्विगु-णानि भवन्ति भरतक्षेत्राणि, न च विस्तारायामापेक्षया । कुलपर्वताः पुनर्वि-स्तारापेक्षयैव द्विगुणा नत्वायामं प्रति । तत्र धातकीखण्डद्वीपे यथा चक्रस्था-रास्तथाकाराः कुलपर्वता भवन्ति । यथा चाराणां विवराणि छिद्राणि मध्या-न्यभ्यन्तरे सङ्कीर्णानि बहिर्भागे विस्तीर्णानि तथा क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि ॥

इत्थंभूतं धातकीखण्डद्वीपमष्टलक्षयोजनवलयविष्कम्भः कालोदकसमुद्रः परिवेष्ट्य तिष्ठति । तस्माद्बहिर्भागे योजनलक्षाष्टकं गत्वा पुष्करद्वीपस्य वल-याकारेण चतुर्दिशाभागे मानुषोत्तरनाभा पर्वतस्तिष्ठति । तत्र पुष्करार्धेऽपि धातकीखण्डद्वीपवदक्षिणोत्तरेणोच्चाकारनामपर्वतद्वयं पूर्वापरेण क्षुल्लकमेरुद्वयं च । तथैव भरतादिक्षेत्रविभागश्च बोद्धव्यः । परं किन्तु जम्बूद्वीपभरतादिसंख्या-पेक्षया भरतक्षेत्रादिद्विगुणत्वं न च धातकीखण्डापेक्षया । कुलपर्वतानां तु

धातकीखण्डकुलपर्वतापेक्षया द्विगुणो विष्कम्भ आयामश्च । उत्सेधप्रमाणं
पुनर्दक्षिणभागे विजयार्धपर्वते योजनानि पञ्चविंशतिः, हिमवति पर्वते शतं,
महाहिमवति द्विशतं, निषधे चतुःशतं, तथोत्तरभागे च । मेरुसमीपगजदन्तेषु
शतपञ्चकं, नदीसमीपे वचारेषु चान्त्यनिषधनीलसमीपे चतुःशतं च, शेष-
पर्वतानां च मेरुं त्यक्त्वा यदेव जम्बूद्वीपे भणितं तदेवार्धतृतीयद्वीपेषु च विज्ञे-
यम् । तथा नामानि च क्षेत्रपर्वतनदीदेशनगरादीनां तान्येव । तथैव क्रोशद्वयो-
त्सेधा पञ्चशतधनुर्विस्तारा पद्मरागरत्नमयो वनादीनां वेदिका सर्वत्र समा-
नेति । अत्रापि चक्राक्षरवत्पर्वता आरविबरसंस्थानानि क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि ।
मानुषोत्तरपर्वतादभ्यन्तरभाग एव मनुष्यास्तिष्ठन्ति न च बहिर्भागे । तेषां च
जघन्यजोवितमन्तमुद्धृतप्रमाणम्, उत्कर्षेण पत्यत्रयं, मध्ये मध्यमविकल्पा
बहवस्तथा तिरश्चां च । एवमसंख्येयद्वीपसमुद्रविस्तीर्णतिर्यग्लोकमध्येऽर्धतृतीय-
द्वीपप्रमाणः संक्षेपेण मनुष्यलोको व्याख्यातः ॥

अथ मानुषोत्तरपर्वतसकाशाद्बहिर्भागे स्वयम्भूरमणद्वीपार्धं परिक्षिप्य
योऽसौ नागेन्द्रनामा पर्वतस्तस्मात्पूर्वभागे ये संख्यातीता द्वीपसमुद्रास्तिष्ठन्ति
तेषु यद्यपि व्यन्तरा निरन्तरा इति वचनाद् व्यन्तस्देवावासास्तिष्ठन्ति तथापि
पत्यप्रमाणायुष्मां तिरश्चां संबन्धिनी जघन्यभोगभूमिरिति ज्ञेयम् । नागेन्द्र-
पर्वताद्बहिर्भागे स्वयम्भूरमणद्वीपार्धे समुद्रे च पुनर्विदेहवत्सर्वदेव कर्मभूमिश्च-
तुर्यकालश्च । परं किन्तु मनुष्या न सन्ति । एवमुक्तलक्षणतिर्यग्लोकस्य तद-
नन्तरं मध्यमभागवर्तिनो मनुष्यलोकस्य च प्रतिपादनेन संक्षेपेण मध्यमलोक-
व्याख्यानं समाप्तम् । अथ मनुष्यलोके द्विहीनशतचतुष्टयं तिर्यग्लोके तु नन्दी-
श्वरकुण्डलरुचकाभिधानद्वीपत्रयेषु क्रमेण द्विपञ्चाशच्चतुष्टयचतुष्टयसंख्याश्चा-
कृत्रिमाः स्वतन्त्रजिनगृहा ज्ञातव्याः ॥

अत ऊर्ध्वं ज्योतिर्लोकः कथ्यते । तद्यथा—चन्द्रादित्यमहन्नक्षत्राणि प्रकीर्ण-
तारकाश्चेति ज्योतिष्कदेवाः पञ्चविधा भवन्ति । तेषां मध्येऽस्मादूमितलादुपरि
नवत्यधिकसप्तशतयोजनान्याकाशे गत्वा तारकविमानाः सन्ति, ततोऽपि योजन-
दशकं गत्वा सूर्यविमानाः, ततः परमशीप्रितियोजनानि गत्वा चन्द्रविमानाः,
ततोऽपि त्रैलोक्यसारकथितक्रमेण योजनचतुष्टयं गते अश्विन्यादिनक्षत्रविमानाः,
ततः परं योजनचतुष्टयं गत्वा बुधविमानाः, ततः परं योजनत्रयं गत्वा शुक्रवि-

मानाः, ततो योजनत्रये गते बृहस्पतिविमानाः, ततो योजनत्रयानन्तरं मङ्गल-
विमानाः, ततोऽपि योजनत्रयानन्तरं शनैश्चरविमाना इति । तथा चोक्तं “शुद्ध-
दुत्तरसप्तसया दस सीदी चण्डतुंगं तु तिचण्डकं । तारारविससिरिक्खा बहुभगव-
रंगिरारसणी ।” ते च ज्योतिष्कदेवा अर्धतृतीयद्वीपेषु निरन्तरं मेरोः प्रद-
क्षिणेन परिभ्रमणगतिं कुर्वन्ति । तत्र घटिकाप्रहरदिवसादिरूपः स्थूलव्यवहार-
कालः समयनिमिषादिसूक्ष्मव्यवहारकालवत् यद्यप्यनादिनिधनेन समयघटिका-
दिविवक्षितविकल्परहितेन कालाणुद्रव्यरूपेण निश्चयकालेनोपादानभूतेन जन्यते
तथापि चन्द्रादित्यादिज्योतिष्कदेवविमानगमनागमनेन कुम्भकारेण निमित्तभूतेन
मृत्पिण्डोपादानजनितघट इव व्यज्यते प्रकटीक्रियते ज्ञायते तेन कारणेनोपचारेण
ज्योतिष्कदेवकृत इत्यभिधीयते । निश्चयकालस्तु तद्विमानगतिपरिणतेर्बहिरङ्गसह-
कारिकारणं भवति कुम्भकारचक्रभ्रमणस्याधस्तनशिलावदिति ॥

इदानीमर्धतृतीयद्वीपेषु चन्द्रादित्यसंख्या कथ्यते । तथाहि—जम्बूद्वीपे चन्द्र-
द्वयं सूर्यद्वयं च, लवणोदे चतुष्टयं, धातकीखण्डद्वीपे द्वादश चन्द्रादित्याश्च,
कालोदकसमुद्रे द्विचत्वारिंशच्चन्द्रादित्याश्च, पुष्करार्धे द्वीपे द्वासप्ततिचन्द्रादि-
त्याश्चेति । ततः परं भरतैरावतस्थितजम्बूद्वीपचन्द्रसूर्ययोः किमपि विवरणं
क्रियते । तद्यथा—जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे योजनानामशीतिशतं बहिर्भागे लवणस-
मुद्रसंबन्धे त्रिंशदधिकशतत्रयमिति समुदायेन दशोत्तरयोजनशतपञ्चकं चारक्षेत्रं
भण्यते तच्चन्द्रादित्ययोरेकमेव । तत्र भरतेन बहिर्भागे तस्मिंश्चारक्षेत्रे सूर्यस्य
चतुरशीतिशतसंख्या मार्गा भवन्ति, चन्द्रस्य पञ्चदशैव । तत्र जम्बूद्वीपाभ्यन्तरे
कर्कटसङ्क्रान्तिदिने दक्षिणायनप्रारम्भे निषधपर्वतस्योपरि प्रथममार्गे सूर्यः
प्रथमोदयं करोति । यत्र सूर्यविमानस्थं निर्दोषपरमात्मनो जिनेश्वरस्याकृत्रिमं
जिनविम्बं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा अयोध्यानगरीस्थितो निर्मलसम्यक्त्वानुरागेण भरतचक्री
पुष्पाञ्जलिमुत्क्षिप्यार्चं ददातीति । तन्मार्गस्थितभरतक्षेत्रादित्यस्यैरावतादित्येन
सह तथापि चन्द्रस्य चन्द्रेण सह यदन्तरं भवति तद्विशेषेणागमतो ज्ञातव्यम् ॥

अथ “सदमिस भरणी अहा सादी असलेस जेट्टमवरवरा । रोहिणिवि-
सहपुण्यवसु तिउत्तरा मञ्जिमा सेता ।” इति गाथाकथितक्रमेण यानि
जन्मन्योत्कृष्टमध्यनक्षत्राणि तेषु मध्ये कस्मिन्नक्षत्रे कियन्ति दिनान्वादित्यस्तिष्ठ-
वीप्ति । “इदु रवी दो रिक्खा सत्तट्टियपंचगयणसंडहिया । अहियहिदरिक्खा-

संज्ञा ईदुरविप्रत्यण्णमुहता । ” इत्यनेन गाथासूत्रेणागमकथितक्रमेण पुनश्च-
पृथगानीय मेलापके कृते सति षडधिकषष्टियुतत्रिशतसंख्यदिनानि भवन्ति ।
तस्य दिनसमूहार्थस्य यदा द्वीपाभ्यन्तरादक्षिणेन बहिर्भागेषु दिनकरो गच्छति
तदा दक्षिणायनसंज्ञा; यदा पुनः समुद्रात्सकाशादुत्तरेणाभ्यन्तरमार्गेषु समायाति
तदोत्तरायणसंज्ञेति । तत्र यदा द्वीपाभ्यन्तरे प्रथममार्गपरिधौ कर्कटसंक्रान्तिदिने
दक्षिणायनप्रारम्भे तिष्ठत्यादित्यस्तदा चतुर्णवतिसहस्रपञ्चविंशत्यधिकपञ्चयोजन-
शतप्रमाण उत्कर्षेणादित्यविमानस्य पूर्वापरेणातपविस्तारो ज्ञेयः । तत्र पुनरष्टाद-
शमुहूर्त्तैर्दिवसो भवति द्वादशमुहूर्त्तै रात्रिरिति । ततः क्रमेणातपहानी सत्यां
मुहूर्त्तद्वयस्यैकषष्टिभागीकृतस्यैको भागो दिवसमध्ये दिनं प्रति हीयते यावन्नवत्य-
समुद्रेऽवसानमार्गे माघमासे मकरसंक्रान्तावुत्तरायणदिवसे त्रिषष्टिसहस्राधिक-
षोडशयोजनप्रमाणो जघन्येनादित्यविमानस्य पूर्वापरेणातपविस्तारो भवति ।
तथैव द्वादशमुहूर्त्तैर्दिवसो भवत्यष्टादशमुहूर्त्तै रात्रिश्चेति । शेषं विशेष व्याख्यानं
लोकविभागादौ विज्ञेयम् ।

ये तु मनुष्यश्चेत्राद्विर्भागे ज्योतिष्कविमानास्तेषां चलनं नास्ति । ते च
मानुषोत्तरपर्वताद्विर्भागे पञ्चाशत्सहस्राणि योजनानां गत्वा बलयाकारं पङ्क्ति-
क्रमेण पूर्वक्षेत्रं परिवेष्ट्य तिष्ठन्ति । तत्र प्रथमबलये चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्र-
माणाश्चन्द्रास्तथादित्याश्चान्तरान्तरेण तिष्ठन्ति । ततः परं योजनलक्षे लक्षे
गते तेनैव क्रमेण बलयं भवति । अयन्तु विशेषः—बलये बलये चन्द्रचतुष्टयं
सूर्यचतुष्टयं च वर्धते यावत्पुष्करार्धबहिर्भागे बलयाटकमिति । ततः पुष्करसमु-
द्रप्रवेशे वेदिकायाः सकाशद्विपञ्चाशत्सहस्रप्रमितयोजनानि जलमध्ये प्रविश्य
यत्पूर्वं चत्वारिंशदधिकशतप्रमाणं प्रथमबलयं व्याख्यातं तस्माद्विगुणसंख्यानं
प्रथमबलयं भवति । तदनन्तरं पूर्ववद्योजनलक्षे लक्षे गते बलयं भवति चन्द्रच-
तुष्टयस्य सूर्यचतुष्टयस्य च वृद्धिरित्यनेनैव क्रमेण स्वयम्भूरमखसमुद्रबहिर्भागवेदि-
कापर्यन्तं ज्योतिष्कदेवानामवस्थानं बोद्धव्यम् । एते च प्रतरासंख्येयभागप्रमिता
असंख्येया ज्योतिष्कविमाना अकृत्रिमसुवर्णमयरत्नमयजिनचैत्यालयमण्डिता
ज्ञातव्याः । इति संक्षेपेण ज्योतिष्कलोकव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथानन्तरमूर्ध्वलोकः कथ्यते । तथाहि सौधमैशानसनत्कुमारमाहेन्द्रप्रज्ञ-
प्रज्ञोत्तरलान्तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारानतप्राणतारणच्युतसंज्ञाः श्री-

दश स्वर्गास्ततोऽपि नव प्रवेयकसंज्ञास्ततश्च नवानुदिशसंज्ञं नवविमानसंख्यमेक-
पटलं ततोऽपि पञ्चानुत्तरसंज्ञं पञ्चविमानसंख्यमेकपटलं चेत्युक्तक्रमेणोपर्युपरि
वैमानिकदेवास्तिष्ठन्तीति वार्त्तिकं सङ्ग्रहवाक्यं समुदायकथनमिति यावत् ।
आदिमध्यान्तेषु द्वादशाष्टचतुर्योजनवृत्तविष्कम्भा चत्वारिंशत्प्रमितयोजनोत्सेधा
या मेरुचूलिका तिष्ठति तस्योपरि कुरुभूमिजमर्त्यवालाप्रान्तरितः पुनर्द्ध्रुवि-
मानमस्ति । तदादिं कृत्वा चूलिकासहितलक्षयोजनप्रमाणं मेरुत्सेधमानमर्द्धाधि-
कैकरज्जुप्रमाणं यदाकाशचेत्रं तत्पर्यन्तं सौधमैशानसंज्ञं स्वर्गयुगलं तिष्ठति ।
ततः परमर्द्धाधिकैकरज्जुपर्यन्तं सनत्कुमारमाहेन्द्रसंज्ञं स्वर्गयुगलं भवति, तस्मा-
दूर्ध्वरज्जुप्रमाणाकाशपर्यन्तं ब्रह्मब्रह्मोत्तराभिधानं स्वर्गयुगलमस्ति, ततोऽप्यूर्ध्वरज्जु-
पर्यन्तं लान्तवकापिष्टनामस्वर्गयुगलमस्ति, ततश्चादूर्ध्वरज्जुपर्यन्तं शुक्रमहाशुक्राभि-
धानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यम्, तदनन्तरमूर्ध्वरज्जुपर्यन्तं शतारसहस्रारसंज्ञं स्वर्गयुगलं
भवति, ततोऽप्यूर्ध्वरज्जुपर्यन्तमानतप्राणतनामस्वर्गयुगलं, ततः परमूर्ध्वरज्जुपर्यन्त-
माकाशं यावदार्णव्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति । तत्र प्रथमयुगलद्वये
स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा विज्ञेयाः, मध्ययुगलचतुष्टये पुनः
स्वकीयस्वकीयप्रथमस्वर्गाभिधान एकैक एवेन्द्रो भवति, उपरितनयुगलद्वयेऽपि
स्वकीयस्वकीयस्वर्गनामानश्चत्वार इन्द्रा भवन्तीति समुदायेन षोडशस्वर्गेषु द्वाद-
शेन्द्रा ज्ञातव्याः । षोडशस्वर्गादूर्ध्वमेकरज्जुमध्ये नवप्रवेयकनवानुदिशपञ्चानुत्त-
रविमानवासिदेवास्तिष्ठन्ति । ततः परं तत्रैव द्वादशयोजनेषु गतेष्वष्टयोजनबा-
हुल्या मनुष्यलोकवत्पञ्चाधिकचत्वारिंशत्क्षयोजनविस्तारा मोक्षशिला भवति ।
तस्योपरि घनोदधिघनवाततनुवातत्रयमस्ति । तत्र तनुवातमध्ये लोकान्ते केवल-
ज्ञानाद्यनन्तगुणसहिताः सिद्धास्तिष्ठन्ति ॥

इदानीं स्वर्गपटलसंख्या कथ्यते—सौधमैशानयोरेकत्रिंशत्, सनत्कुमार-
माहेन्द्रयोः सप्त, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोश्चत्वारि, लान्तवकापिष्टयोर्द्वयम्, शुक्रमहा-
शुक्रयोः पटलमेकम्, शतारसहस्रारयोरेकम्, आनतप्राणतयोऽस्यम्, आर-
णव्युतयोऽस्यमिति । नवसु प्रवेयकेषु नवकं, नवानुदिशेषु पुनरेकं, पञ्चानुत्त-
रेषु चैकमिति समुदायेनोपर्युपरि त्रिषष्टिपटलानि ज्ञातव्यानि । तथा चोक्तं
“इगतीससत्तचत्तारिदोषिण्येकैकैकैकचदुकप्ये । तित्तियएकैकिंदययामा उडु
आदि तेवट्टी ॥”

अतः परं प्रथमपटलव्याख्यानं क्रियते । अञ्जु विमानं यदुक्तं पूर्वं मेरु-
चूलिकाया उपरि तस्य मनुष्यचेत्रप्रमाणविस्तारस्येन्द्रकसंज्ञा । तस्य चतुर्दिग्भागे-
ष्वसंख्येययोजनविस्ताराणि पङ्क्तिरूपेण सर्वद्वीपसमुद्रेषूपरि प्रतिदिशं यानि
त्रिषष्टिविमानानि तिष्ठन्ति तेषां श्रेणीष्वद्वसंज्ञा । यानि च पङ्क्तिरहितपुष्पप्रकर-
वद्विदिक्चतुष्टये तिष्ठन्ति तेषां संख्येयासंख्येययोजनविस्ताराणां प्रकीर्णक-
संज्ञेति समुदायेन प्रथमपटललक्षणं ज्ञातव्यम् । तत्र पूर्वापरदक्षिणश्रेणित्रय-
विमानानि । तन्मध्ये विदिग्द्वयविमानानि च सौधर्मसंबन्धीनि भवन्ति, शेष-
विदिग्द्वयविमानानि च पुनरीशानसंबन्धीनि । अस्मात्पटलादुपरि जिनदृष्टमानेन
संख्येयान्यसंख्येयानि योजनानि गत्वा तेनैव क्रमेण द्वितीयादिपटलानि
भवन्ति । अयं च विशेषः—श्रेणीचतुष्टये पटले पटले प्रतिदिशमेकैकविमानं
हीयते यावत्पञ्चानुत्तरपटले चतुर्दिक्चैकैकविमानं तिष्ठति । एते सौधर्मादिवि-
मानाश्चतुरशीतिलक्षसप्तनवतिसहस्रत्रयोविंशतिप्रमिता अकृत्रिमसुवर्णमयजिन-
गृहमण्डिता ज्ञातव्या इति ॥

अथ देवानामायुःप्रमाणं कथ्यते । भवनवासिषु जघन्येन दशवर्षसह-
स्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमम्, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे
सार्धद्वयं; द्वीपकुमारे द्वयं, शेषकुलषट्के सार्धपल्यमिति । व्यन्तरे जघन्येन
दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्यमधिकमिति । ज्योतिष्कदेवे जघन्येन पल्याष्टम-
विभागः, उत्कर्षेण चन्द्रे लक्षवर्षाधिकं पल्यं, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योति-
ष्कदेवानामागमानुसारेणेति । अथ सौधर्मेशानयोर्जघन्येन साधिकपल्यं,
उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सन्तकुमारमाहेन्द्रयोः साधिकसागरोपम-
सप्तकं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, लान्तबकापिष्ठयोः साधि-
कानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश साधिकानि, शतारसह-
स्रारयोरष्टादश साधिकानि, आनतप्राणतयोर्विंशतिरेव, आरणाच्युतयोर्द्वाविंश-
तिरिति । अतः परमच्युतादूर्ध्वं कल्पातीतनवप्रवैयकेषु द्वाविंशतिसागरोपम-
प्रमाणादूर्ध्वमेकैकसागरोपमे वर्धमाने सत्येकत्रिंशत्सागरोपमान्यवसाननवप्रै-
वेयके भवन्ति । नवानुदिशपटले द्वात्रिंशत्, पञ्चानुत्तरपटले त्रयस्त्रिंशत्,
चतुष्टयायुःप्रमाणं ज्ञातव्यम् । तदायुः सौधर्मादिषु स्वर्गेषु यदुत्कृष्टं तत्परस्मिन्

परस्मिन् स्वर्गे सर्वार्थसिद्धिं विहाय जघन्यं चेति । शेषं विशेषव्याख्यानं त्रिलो-
कसारादौ बोद्धव्यम् ॥

किञ्च आदिमध्यान्तमुक्ते शुद्धबुद्धैकस्वभावे परमात्मनि सकलविमलकेवल-
ज्ञानलोचनेनादर्शे विम्बानीव शुद्धात्मादिपदार्था लोक्यन्ते दृश्यन्ते ज्ञायन्ते परि-
च्छिद्यन्ते यतस्तेन कारणेन स एव निश्चयलोकस्तस्मिन्निश्चयलोकाख्ये स्वकीयशुद्ध-
परमात्मनि अवलोकनं वा स निश्चयलोकः । “सस्माद्यो य तिलोस्ता इदिय-
वसदा य अत्तदहासि । शाश्वं च दुप्पउत्तं मोहो पावप्पदो होदि । ” इति
गाथोदितविभावपरिणाममार्दिं कृत्वा समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्पत्यागेन निज-
शुद्धात्मभावनोत्पन्नपरमाह्लादैकसुखामृतरसास्वादानुभवनेन च या भावना सैव
निश्चयलोकानुप्रेक्षा । शेषा पुनर्व्यवहारेणेत्येवं संक्षेपेण लोकानुप्रेक्षाव्याख्यानं
समाप्तम् ॥

अथ दुर्लभानुप्रेक्षां कथयति । तथाहि एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियसंक्षिप्या-
प्तमनुष्यदेशकुलरूपेन्द्रियपदुत्वनिर्याध्यायुष्कवरबुद्धिसद्धर्मश्रवणग्रहणधारणश्रद्धा-
नसंयमविषयसुखव्यावर्त्तनक्रोधादिकषायनिवर्त्तनेषु परं परं दुर्लभेषु कथंचित्का-
कतालीयकन्यायेन लब्धेष्वपि तल्लब्धिरूपबोधे फलभूतस्वशुद्धात्मसंविस्थात्मक-
निर्मलधर्मध्यानशुक्लध्यानरूपः परमसमाधिदुर्लभः । कस्मादिति चेत्तत्प्रतिबन्ध-
कमिथ्यात्वविषयकषायनिदानबन्धादिविभावपरिणामानां प्रबलत्वादिति ।
तस्मात्स एव निरन्तरं भावनीयः । तद्भावनारहितानां पुनरपि संसारे पतन-
मिति । तथा चोक्तम्—“इत्यतिदुर्लभरूपां बोधिं लब्ध्वा यदिप्रमादी स्यात् ।
संसृतिभीमारण्ये भ्रमति वराको नरः सुचिरम् । ” पुनश्चोक्तं मनुष्यभवदुर्ल-
भत्वम्—“अशुभपरिणामबहुलता लोकस्य विपुलता महामहती । योनिविपु-
लता च कुर्वते सुदुर्लभां मानुषीं योनिम् । ” बोधिसमाधिलक्ष्यं कथ्यते—
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणामप्राप्तप्रापणं बोधिस्तेषामेव निर्विघ्नेन भवान्तरप्रापणं
समाधिरिति । एवं संक्षेपेण दुर्लभानुप्रेक्षा समाप्ता ।

अथ धर्मानुप्रेक्षां कथयति । तथा—संसारे पतन्तं जीवमुद्धृत्य नागेन्द्रनरे-
न्द्रदेवेन्द्रादिवन्द्ये अव्याबाधानन्तसुखाद्यनन्तगुणलक्षणे मोक्षपदे धरतीति धर्मः ।
तस्य च भेदाः कथ्यन्ते—अहिंसालक्ष्यः सागारानगारैल्लक्ष्यो वा उत्तमलक्ष-
मिलक्ष्यो वा निश्चयव्यवहाररत्नत्रयात्मको वा शुद्धात्मसंविस्थात्मकोहोम-

रहितात्मपरिग्रामो वा धर्मः । अस्य धर्मस्यालामेऽतीतानन्तकाले “विचेद्वरधाउ-
सप्तय तरुदस वियलेदियासु छम्बेव । सुरखिरयतिरियचउरो चउदस मण्णयेसु
सदसहस्ता । ” इति गाथाकथितचतुरशीतियोनिलक्षेषु मध्ये परमस्वास्थ्य-
भावज्ञोत्पन्ननिर्व्याकुलपारमार्थिकसुखविलक्षणानि पञ्चेन्द्रियसुखाभिलाषजनि-
संव्याकुलत्वोत्पादकानि दुःखानि सहमानः सन् भ्रमितोऽयं जीवो यदा पुनरेवं-
गुणविशिष्टस्य धर्मस्य स्नाभो भवति तदा राजाधिराजमहाराजाद्वर्द्धमाण्डलिक-
महामाण्डलिकबलदेववासुदेवकामदेवसकलचक्रवर्त्तिदेवेन्द्रगणधरदेवतीर्थकरपर-
मदेवप्रथमकल्याणत्रयपर्यन्तं विविधाभ्युदयसुखं प्राप्य पञ्चादभेदरत्नत्रयभावना-
बलेनाच्चयानन्तसुखादिगुणास्पदमर्हत्पदं सिद्धपदं च लभते । तेन कारणेन धर्म
एव परमरसरसायनं निधिनिधानं कल्पवृक्षः कामधेनुश्चिन्तामणिरिति । किं बहुना
ये जिनेश्वरप्रणीतं धर्मं प्राप्य दृढमतयो जातास्त एव धन्याः । तथाचोक्तम्—“धन्या
ये प्रतिबुद्धा धर्मे खलु जिनवरैः समुपदिष्टे । ये प्रतिपन्ना धर्मं स्वभावनोपस्थि-
तमनीषाः । ” इति संचेपेण धर्मानुपेक्षा समाप्ता ॥

इत्युक्तलक्षणं अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्वसंवरनिर्जरालो-
कत्रोधिदुर्लभधर्मवत्त्वानुचिन्तनसंज्ञा निरास्वस्वशुद्धात्मतत्त्वपरिणतिरूपस्य संव-
रस्य कारणभूता द्वादशानुपेक्षाः समाप्ताः ॥

अथ परीषहजयः कथ्यते—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाभ्यारतिस्त्रीष-
र्थाभिषेधशय्याक्रेशवधयाचनालामरोगवृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानदर्श-
नानीति द्वाविंशतिपरीषहा विज्ञेयाः । तेषां क्षुधादिवेदनानां तीव्रोदयेऽपि
सुखदुःखजीवितमरणलाभालाभनिन्दाप्रशंसादिसमतारूपपरमसामायिकेन नव-
तरशुभाशुभकर्मसंवरणचिरन्तनशुभाशुभकर्मनिर्जरणसमर्थेनायं निजपरमात्म-
भावनासंजातनिर्विकारनित्यानन्दलक्षणसुखामृतसंवित्तरेचलनं स परीषह-
जय इति ॥

अथ चारित्रं कथयति । शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयपरिणते स्वशुद्धात्म-
स्वरूपे चरणमवस्थानं चारित्रम् । तच्च तारतम्यभेदेन पञ्चविधम् । तथाहि—
सर्वे जीवाः केवलज्ञानमया इति भावनारूपेण समतालक्षणं सामायिकम् ;
अथवा परमस्वास्थ्यबलेन युगपत्समस्तशुभाशुभसङ्कल्पविकल्पत्यागरूपसमाधि-
लक्षणं वा, निर्विकारस्वसंवित्तिबलेन रागद्वेषपरिहाररूपं वा, स्वशुद्धात्मनुभू-

विबलेनार्तरीद्रपरित्यागरूपं वा, समस्तसुखदुःखादिमध्यस्वरूपं वेति । अथ छेदेऽपस्थापनं कथयति—यदा धुगपत्समस्तविकल्पित्यागरूपे परमसामाधिक्ये स्थातु-
मशक्तोऽयं जीवस्तदा समस्तद्विसानृतस्तेयाग्रद्रपरिग्रहेभ्यो, विरतिर्प्रतमित्यनेन
पञ्चप्रकारविकल्पभेदेन व्रतच्छेदेन रागादिविकल्परूपसावद्येभ्यो निवर्त्य निज-
शुद्धात्मन्यात्मानमुपस्थापयतीति छेदोपस्थापनम् । अथवा छेदे व्रतखण्डे सति
निर्विकारसंविन्नैरूपनिश्चयप्रायश्चित्तेन तत्साधकबहिरङ्गव्यवहारप्रायश्चित्तेन
वा स्वात्मन्युपस्थापनं छेदोपस्थापनमिति । अथ परिहारविशुद्धिं कथयति—
“तीसं वासा जन्मे वासपहुत्तं च तित्थयरमूले । पञ्चक्लाणं पठिदो संभूण-
दुग्गऊपविहारो । ” इति गाथाकथितक्रमेण मिथ्यात्वरगादिविकल्पमलानां
प्रत्याख्यानेन परिहारेण विशेषेण स्वात्मनः शुद्धिर्नैर्मल्यं परिहारविशुद्धिश्चा-
रित्रमिति । अथ सूक्ष्मसाम्परायचारित्रं कथयति । सूक्ष्मातीन्द्रियनिजशुद्धात्म-
संविन्निबलेन, सूक्ष्मलोभाभिधानसाम्परायस्य कषायस्य यत्र निरवशेषोपशमनं
क्षपणं वा तत्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रमिति । अथ यथाख्यातचारित्रं कथयति—
यथा सहजशुद्धस्वभावत्वेन निष्कम्पत्वेन निष्कषायमात्मस्वरूपं तथैवाख्यातं
कथितं यथाख्यातचारित्रमिति ॥

इदानीं सामायिकादिचारित्रपञ्चकस्य गुणस्थानस्वामित्वं कथयति । प्रम-
त्ताप्रमत्तापूर्वानिवृत्तिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये सामायिकचारित्रं भवति छेदोपस्था-
पनञ्च, परिहारविशुद्धिस्तु प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानद्वये, सूक्ष्मसांपरायचारित्रं
पुनरेकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायगुणस्थाने, यथाख्यातचारित्रमुपशान्तकषाय-
क्षीणकषायसयोगिजिनायोगिजिनाभिधानगुणस्थानचतुष्टये भवतीति । अथ
संयमप्रतिपक्षं कथयति संयमासंयमसंज्ञं दार्शनिकाद्यैकादशभेदभिन्नं देशचा-
रित्रमेकस्मिन्नेव पञ्चमगुणस्थाने ज्ञातव्यम् । असंयमस्तु मिथ्यादृष्टिसासा-
दनमिश्राविरतसम्यग्दृष्टिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये भवति । इति चारित्रव्याख्यानं
समाप्तम् ॥

एवं व्रतसमितिगुमिधर्मद्वादशानुप्रेक्षापरीषद्भजयचारित्राणां भावसंवर-
कारणभूतानां यद्व्याख्यानं कृतं, तत्र निश्चयरत्नत्रयसाधकव्यवहाररत्नत्रय-
रूपस्य शुभोपयोगस्य प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि तानि पापास्त्रयसंवर-
कारणानि ज्ञातव्यानि । यानि तु व्यवहाररत्नत्रयसाध्यस्य शुद्धोपयोगलक्षण-

विश्वचरकत्रयस्य प्रतिपादकानि तानि पुण्यपापद्वयसंवरकारणानि भवन्तीति ज्ञातव्यम् । अत्राह सोमनामराजश्रेष्ठो । भगवन्नेतेषु व्रतादिसंवरकारणेषु मध्ये संवरानुपेक्षैव साद्रभूता, सा चैव संवरं करिष्यति किं विशेषप्रपञ्चेनेति । भगवानाह—त्रिगुणिलक्षणनिर्विकल्पसमाधिस्थानं यतीनां तथैव पूर्वते तत्रा-समर्थानां पुनर्बहुप्रकारेण संवरप्रतिभूतो मोहो विजृम्भते तेन कारणेन व्रतादि-विस्तरं कथयन्त्याचार्याः ॥३५॥ “असिदिसदं किरियाणं अकिरियाणं तु होइ चुलसीदी” सत्तठ्ठी अण्णाणी वेणइया हुंति वत्तीसा । जोगा पयडिप-देसा ठिदिअण्णभागा कसायदो हुंति । अपरिणिदुच्छिन्नेसु यब्धठ्ठिदिकारणं नत्थि ।” एवं संवरतत्त्वव्याख्याने सूत्रद्वयेन तृतीयं स्थलं गतम् ॥

अथ सम्यग्दृष्टिजीवस्य संवरपूर्वकं निर्जरातत्त्वं कथयति ।

व्याख्या । ‘शेया’ इत्यादिव्याख्यानं क्रियेत—“शेया” ज्ञातव्या का “शिञ्जरा” भावनिर्जरा । सा का निर्विकारपरमचैतन्यचिबभक्तारानुभूतिसञ्जा-तसहजानन्दस्वभावसुखामृतरसास्वादरूपो भाव इत्यध्याहारः । “शेया भावेण” येन भावेन जीवपरिणामेन किं भवति “सडदि” विशीयेति गलति विनश्यति किं कर्तुं “कम्मपुगलं” कर्मारिविध्वंसकस्वकीयशुद्धात्मनो विल-क्षणं कर्मपुद्गलद्रव्यं कथंभूतं “भुत्तरसं” स्वोदयकालं प्राप्य सांसारिकसुख-दुःखरूपेण भुत्तरसं दत्तफलं केन कारणभूतेन गलति “जइ कालेण” स्वकाल-पच्यमानाम्रफलवत्सविपाकनिर्जरापेक्षया, अभ्यन्तरे निजशुद्धात्मसंवित्तिपरि-णामस्य बहिरङ्गसहकारिकारणभूतेन काललब्धिसंज्ञेन यथाकालेन न केवलं यथाकालेन “तवेण य” अकालपच्यमानानामाम्रादिफलवदविपाकनिर्जरापेक्षया अभ्यन्तरेण समस्तपरद्रव्येच्छानिरोधलक्षणेन बहिरङ्गेणान्तस्तत्त्वसंवित्तिसाधक-संभूतेनानशनादिद्वादशविधेन तपसा चेति “तस्सडणं” कर्मणो गलनं यच्च सा द्रव्यनिर्जरा । ननु पूर्वं यदुक्तं ‘सडदि’ तेनैव द्रव्यनिर्जरा लब्धा पुनरपि सडनं किमर्थं भणितम् ? तत्रोत्तरं—तेन सडदिशब्देन निर्मलात्मानुभूतिग्रहणभाव-निर्जराभिधानपरिणामस्य सामर्थ्यमुक्तं न च द्रव्यनिर्जरेति । “इदि” इति द्रव्यभावरूपेण निर्जरा द्विविधा भवति ॥

अत्राह शिष्यः—सविपाकनिर्जरा नरकादिगतिष्वज्ञानिनामपि दृश्यते अज्ञानिनामेवेति नियमो नास्ति । तत्रोत्तरं—अत्रैव मोक्षकारणं या संवर-

पूर्विका निर्जरा सैव प्राज्ञा । या पुनरज्ञानिनां निर्जरा सा गजस्नानवन्निष्फला ।
यतः स्तोत्रं कर्म निर्जरयति बहुतरं बध्नाति तेन कारणेन सा न प्राज्ञा । या तु
सरागसद्दृष्टोनां निर्जरा सा यद्यप्यशुभकर्मविनाशं करोति तथापि संसार-
स्थितिं स्तोकां कुरुते । तद्भवे तीर्थकरप्रकृत्यादिविशिष्टपुण्यबन्धकारणं भवति
पारम्पर्येण मुक्तिकारणं चेति । वीतरागसद्दृष्टीनां पुनः पुण्यपापद्वयविनाशे
तद्भवेऽपि मुक्तिकारणमिति । उक्तं च श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः “जं अण्णाणी
कम्मं खवेदि भवसदसहस्सकोडोहिं । तं णाणी तिहिं गुत्तो खवेदि उस्सास-
मित्तेण । ” कश्चिदाह- सद्दृष्टोनां वीतरागविशेषणं किमर्थं रागादयो
हेया मदीया न भवन्तीति भेदविज्ञाने जाते सति रागानुभवेऽपि ज्ञानमात्रेण
मोक्षो भवतीति । तत्र परिहारः । अन्धकारे पुरुषद्वयम् एकः प्रदीपहस्तस्ति-
ष्ठति । अन्यः पुनरेकः प्रदीपरहितस्तिष्ठति । स च कूपे पतनं सर्पादिकं वा न
जानाति तस्य विनाशे दोषो नास्ति । यस्तु प्रदीपहस्तस्तस्य कूपपतनादिविनाशे
प्रदीपफलं नास्ति । यस्तु कूपपतनादिकं त्यजति तस्य प्रदीपफलमस्ति । तथा
कोऽपि रागादयो हेया मदीया न भवन्तीति भेदविज्ञाने न जानाति स कर्मणा
बध्यते तावत्, अन्यः कोऽपि रागादिभेदविज्ञाने जातेऽपि यावतांशेन रागा-
दिकमनुभवति तावतांशेन सोऽपि बध्यत एव, तस्यापि रागादिभेदविज्ञानफलं
नास्ति । यस्तु रागादिभेदविज्ञाने जाते सति रागादिकं त्यजति तस्य भेदविज्ञान-
फलमस्तीति ज्ञातव्यम् । तथा चोक्तं—“चक्खुस्स दंसणस्स य सारो सप्पादि-
दोसपरिहारो । चक्खू होदि शिरत्थं दट्ठूणं विल्लेपडंतस्स” ॥ ३६ ॥ एवं
निर्जराव्याख्याने सूत्रेणैकेन चतुर्थस्थलं गतम् ॥

अथ मोक्षतत्त्वमावेदयति ।

व्याख्या । यद्यपि सामान्येन निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्याशरीरस्या-
त्मन आत्यन्तिकस्वाभाविकाचिन्त्याद्भुतानुपमसकलविमलकेवलज्ञानाद्यनन्तरगुणा-
स्पदमवस्थान्तरं मोक्षो भण्यते तथापि विशेषेण भावद्रव्यरूपेण द्विधा भवतीति
वार्तिकम् । तद्यथा—“खेप्पो स भावमोक्खो” खेयो ज्ञातव्यः स भावमोक्षः ।
स कः “अण्णो तु परिणामो” निश्चयरत्नत्रयात्मककारणसमयसाररूपो “तु”
स्फुटयात्मनः परिणामः । कथंभूतः “सव्वस्स कम्मणो जो खयहेदू” सर्वस्य
द्रव्यभावरूपमोहबीयादिघातिचतुष्टयकर्मणो यः खयहेतुरिति । द्रव्यमोक्षं

कथयति । “द्वविमोक्षो” अयोगिचरमसमये द्रव्यविमोक्षो भवति कोऽसौ “कम्मपुत्रभावो” दृष्टोत्कीर्णशुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मन आधुरादिशेषाघाति-
कर्मणामपि य आत्यन्तिकपृथग्भावो विश्लेषो विघटनमिति ॥

तस्य मुक्तात्मनः सुखं कथ्यते । “आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीत-
बाधं विशालं वृद्धिहासव्यपेतं विषयविरहितं निष्प्रतिद्वन्द्वभावम् । अन्यद्द्रव्या-
नपेक्षं निरुपमममितं शाश्वतं सर्वकालमुत्कृष्टानन्तसारं परमसुखमतस्तस्य सिद्धस्य
जातम् । ” कश्चिदाह—इन्द्रियसुखमेव सुखं मुक्तात्मनामिन्द्रियशरीराभावे
पूर्वोक्तमतीन्द्रियसुखं कथं घटत इति । तत्रोत्तरं दीयते—सांसारिकसुखं तावत्
क्षीसेवादिपञ्चेन्द्रियविषयप्रभवमेव, यत्पुनः पञ्चेन्द्रिय विषयव्यापाररहितानां
निर्व्याकुलचित्तानां पुरुषाणां सुखं तदतीन्द्रियसुखमत्रैव दृश्यते । पञ्चेन्द्रियम-
नोजनितविकल्पजालरहितानां निर्विकल्पसमाधिस्थानां परमयोगिनां रागादि-
रहितत्वेन स्वसंवेद्यमात्मसुखं तद्विशेषेणातीन्द्रियम् । यच्च भावकर्मद्रव्यकर्मरहि-
तानां सर्वप्रदेशाद्बुद्धैकपारमार्थिकपरमानन्दपरिणतानां मुक्तात्मनामतीन्द्रियसुखं
तदत्यन्तविशेषेण ज्ञातव्यम् । अत्राह शिष्यः—संसारिणां निरन्तरं कर्मबन्धो-
ऽस्ति, तथैवोदयोऽप्यस्ति, शुद्धात्मभावनाप्रस्तावो नास्ति, कथं मोक्षो भवतीति ?
तत्र प्रत्युत्तरं । यथा शत्रोः क्षीणावस्थां दृष्ट्वा कोऽपि धीमान् पर्यालोचयत्यर्ब-
मम हनने प्रस्तावस्ततः पौरुषं कृत्वा शत्रुं हन्ति तथा कर्मणामप्येकरूपावस्था
नास्ति ह्रीयमानस्थित्यनुभागतत्वेन कृत्वा यदा लघुत्वं क्षीणत्वं भवति तदा धीमान्
भव्य आगमभाषया “रवयउवसमियविसोही देसखया उगगकरणलद्धो य ।
चत्तारि वि सामण्णाकरणं सम्मत्तचारित्ते । ” इति गाथाकथितलब्धिपञ्च-
कसंज्ञेनाध्यात्मभाषया निजशुद्धात्माभिमुखपरिणामसंज्ञेन च निर्मलभावना-
विशेषखङ्गेन पौरुषं कृत्वा कर्मशत्रुं हन्तीति । यत्पुनरन्तः कोटाकोटीप्रमितकर्म-
स्थितिरूपेण तथैव लतादारुस्थानीयानुभागरूपेण च कर्मलघुत्वे जातेऽपि सत्यर्थं
जीव आगमभाषया अधःप्रवृत्तिकरणापूर्वकरणानिवृत्तिकरणसंज्ञामध्यात्मभाषया
स्वशुद्धात्माभिमुखपरिणतिरूपां कर्महननबुद्धिं कृत्वा कापि कालेन करिष्यतीति
तद्भव्यत्वगुणस्यैव लक्षणं ज्ञातव्यमिति । अन्यदपि दृष्टान्तनवकं मोक्षविषये
ज्ञातव्यम्—“रवणदीवदिशयरदहिउ, दुङ्गउ धाउपाहाणु । सुण्णुरुप्पफलिहउ
अगणि, यच्च दिट्ठता जाणि । ” नन्वनादिकाले मोक्षं गच्छन्त्या जीवास्तां

जगच्छून्यं भविष्यतीति ? तत्र परिहारः यथा—भाविकालसमयानां क्रमेण गच्छतां यद्यपि भाविकालसमयराशेः स्तोक्तत्वं भवति तथाप्यवसानं नास्ति । तथा मुक्तिं गच्छतां जीवानां यद्यपि जीवराशेः स्तोक्तत्वं भवति तथाप्यवसानं नास्ति । इति चेत्तर्हि पूर्वकाले बहवोऽपि जीवा मोक्षं गता इदानीं जगतः शून्यत्वं न दृश्यते । किञ्चाभव्यानामभव्यसमानभव्यानां । मोक्षो नास्ति कथं शून्यत्वं किं भविष्यतीति ॥ ३७ ॥ एवं संक्षेपेण मोक्षतत्त्वव्याख्यानेनैकसूत्रेण पञ्चमं स्थलं गतम् ।

अत ऊर्ध्वं षष्ठस्थले गाथापूर्वार्धेन पुण्यपापपदार्थद्वयस्वरूपमुत्तरार्धेन च पुण्यपापप्रकृतिसंख्यां कथयामीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्रमिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “पुण्यं पावं हवंति खलु जीवा” चिदानन्दैकसहजशुद्धस्वभावत्वेन पुण्यपापबन्धमोक्षादिपर्यायरूपविकल्परहिता अपि सन्तानागतानादिकर्मबन्धपर्यायेण पुण्यं पापं च भवन्ति खलु स्फुटं जीवाः । कथंभूताः सन्तः “सुहृद्भ्यः सुहृद्भावजुक्ता” “उद्धम मिथ्यात्वविषं भावय दृष्टिं च कुरु परां भक्तिम् । भाव नमस्काररतो ज्ञाने युक्तो भव सदापि । पञ्चमहाव्रतारक्षां कोपचतुष्कस्य निग्रहं परमम् । दुर्दान्तेन्द्रियविजयं तपःसिद्धिविधौ कुरुद्योगम् ।” इत्याद्याद्वयकथितलक्षण्येन शुभोपयोगभावेन परिणामेन तद्विलक्षण्येनाशुभोपयोगपरिणामेन च युक्ताः परिणताः । इदानीं पुण्यपापभेदान् कथयति “सादं सुहाड शामं गोदं पुण्यं” सद्देहशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं भवति “पराणि पावं च” तस्मादपराणि कर्माणि पापं चेति । तद्यथा—सद्देहमेकं, तिर्यग्मनुष्यदेवायुस्त्रयं, सुभगयशःकीर्त्तितीर्थकरत्वादिनामप्रकृतीनां सप्तत्रिंशत्, तथोच्चैर्गोत्रमिति समुदायेन द्विचत्वारिंशत्संख्याः पुण्यप्रकृतयो विज्ञेयाः । शेषा द्वयशीतिपापमिति । तत्र “दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकपरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य” इत्युक्तलक्षणषोडशभावनोत्पन्नतीर्थकरनामकमैवं विशिष्टं पुण्यम् । षोडशभावनासु मध्ये परमागमभाषया “मूढत्रयं मदाभ्याष्टौ स्थानायतनानि षट् । अष्टौ शङ्कादयश्चेति दृग्दोषाः पञ्चविंशतिः ।”

इति श्लोककथितपञ्चविंशतिमलरहिता तथाध्यात्मभाषया निजशुद्धात्मोपादे-
यरुचिरूपा सम्यक्त्वभावनैव मुख्येति विज्ञेयम् । सम्यग्दृष्टेर्जीवस्य पुण्यपाप-
द्वयमपि हेयम् । कथं पुण्यं करोतीति ? तत्र युक्तिमाह । यथा कोऽपि देशान्तर-
स्थमनोहरस्त्रीसमीपादागतपुरुषाणां तदर्थे दानसन्मानादिकं करोति तथा
सम्यग्दृष्टिरप्युपादेयरूपेण स्वशुद्धात्मानमेव भावयति चारित्रमोहोदयात्तत्रास-
मर्थः सन् निर्दोषपरमात्मस्वरूपाणामर्हत्सिद्धानां तदाराधकाचार्योपाध्यायसाधूनां
च परमात्मपदप्राप्त्यर्थं विषयकषायवञ्चनार्थं च दानपूजादिना गुणस्तवनादिना
वा परमभक्तिं करोति तेन भोगाकारूचादिनिदानरहितपरिणामेन कुटुम्बिनां
पलालमिव अनीहितवृत्त्या विशिष्टपुण्यमाप्नुवति तेन च स्वर्गे देवेन्द्रलोकान्ति-
कादिविभूतिं प्राप्य विमानपरीवारादिसंपदं जीर्णवृणमिव गणयन् पञ्चमूहा-
विदेहेषु गत्वा पश्यति । किं पश्यतीति चेत्—तदिदं समवसरणं, त एते वीत-
रागसर्वज्ञाः, त एते भेदाभेदरत्नत्रयाराधका गणधरदेवादयो ये पूर्वं श्रूयन्ते त
इदानीं प्रत्यक्षेण दृष्टा इति मत्वा विशेषेण दृढधर्ममतिभूत्वा चतुर्थगुणस्थान-
योग्यामात्मनो विरतावस्थामपरित्यजन् भोगानुभवेऽपि सति धर्मध्यानेन कालं
नीत्वा स्वर्गादागत्य तीर्थकरादिपदे प्राप्तेऽपि पूर्वभवभावितविशिष्टभेदज्ञानवासना-
बलेन मोहं न करोति ततो जिनदीक्षां गृहीत्वा पुण्यपापरहितनिजपरमात्म-
ध्यानेन मोक्षं गच्छतीति । मिथ्यादृष्टिस्तु तीव्रनिदानबन्धपुण्येन भोगं प्राप्य
पञ्चादूर्ध्वचक्रवर्त्तिरावणादिवभरकं गच्छतीति । एवमुक्तलक्षणपुण्यपापपदार्थ-
द्वयेन सह पूर्वोक्तानि सप्ततत्त्वान्येव नव पदार्था भवन्तीति ज्ञातव्यम् ।

इति श्रीनेमिचन्द्रसैद्धान्तिकदेवविरचिते द्रव्यसङ्ग्रहग्रन्थे “प्रासवबन्धन”

इत्याद्येका सूत्रगाथा तदनन्तरं गाथादशकेन स्थलषट्कंचेति समु-

दायनैकादशसूत्रैः सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा

द्वितीयाधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं विंशतिगाथापर्यन्तं मोक्षमार्गं कथयति । तत्रादौ “सम्भवंसख”
इत्याद्यष्टगाथाभिर्निश्चयमोक्षमार्गव्यवहारमोक्षमार्गं प्रतिपादकमुख्यत्वेन प्रथमो-
ऽन्तराधिकारस्ततः परम् “दुबिहं पि मोक्षस्वहेडं” इति प्रभृतिद्वादशसूत्रैर्ध्यातृध्येय-
ध्यानफलकथनमुख्यत्वेन द्वितीयोन्तराधिकारः ! तृतीयाधिकारे समुदायेन
पातनिका ।

अथ प्रथमतः सूत्रपूर्वार्धेन व्यवहारमोक्षमार्गमुत्तरार्धेन च निश्चयमोक्ष-
मार्गं निरूपयति ।

व्याख्या । “सम्मईसखणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे ववहारा”
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यत्रयं मोक्षस्य कारणं हे शिष्य जानीहि व्यवहारनयात् ।
“शिष्यदो तत्तियमइमो शिषो अप्पा” निश्चयतस्तत्रितयमयो निजात्मेति ।
तथा हि—वीतरागसर्वज्ञप्रणीतषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थसम्यक्-
श्रद्धानज्ञानव्रताद्यनुष्ठानविकल्परूपो व्यवहारमोक्षमार्गः । निजनिश्चयनशुद्धात्म-
स्वरसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणैकाग्र्यपरिणतिरूपो निश्चयमोक्षमार्गः । अथवा
धातुपाषाणेऽग्निवत्साधको व्यवहारमोक्षमार्गः, सुवर्णस्थानीयनिर्विकारस्वोपल-
ब्धिसाध्यरूपो निश्चयमोक्षमार्गः । एवं संक्षेपेण व्यवहारनिश्चयमोक्षमार्गलक्षणं
ज्ञातव्यमिति । ३६ ।

अथाभेदेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि स्वशुद्धात्मैव तेन कारणेन निश्चये-
नात्मैव निश्चयमोक्षमार्ग इत्याख्याति । अथवा पूर्वोक्तमेव निश्चयमोक्षमार्गं
प्रकारान्तरेण दृढयति ।

व्याख्या । “रयणत्तयं ण वट्ठ अप्पाणं मुयतु अप्णदवियमहि” रत्नत्रयं न
वर्तते स्वकीयशुद्धात्मानं मुक्ता अन्याचेतने द्रव्ये । “तमहा तत्तियमइमो होदि हु
मोक्खस्स कारणं आदा” तस्मात्तत्रितयमयमात्मैव निश्चयेन मोक्षस्य कारणं
भवतीति जानीहि । अथ विस्तारः—रागादिविकल्पोपाधिरहितचिच्चमत्कार-
भावनोत्पन्नमधुररसास्वादसुखोऽहमिति । निश्चयरूपं सम्यग्दर्शनं तस्यैव सुखस्य
समस्तविभावेभ्यः स्वसंवेदनज्ञानेन पृथक् परिच्छेदेन सम्यग्ज्ञानं, तथैव दृष्ट-
श्रुतानुभूतभोगाकाङ्क्षाप्रभृतिसमस्तापध्यानरूपमनोरञ्जनितसंकल्पविकल्पजा-
लत्यागेन तत्रैव सुखे तस्य सन्तुष्ट्य तृप्त्येकाकारपरमसमरसीभावेन द्रवीभूत-
चित्तस्य पुनः पुनः स्थिरीकरणं सम्यक्च रित्रकम् । इत्युक्तलक्षणं निश्चयरत्न-
त्रयं शुद्धात्मानं विहायान्यत्रघटपटादिबहिर्द्रव्ये न वर्तते यतस्ततः कारणाद-
भेदेन येनानेकद्रव्यः एकैकप्रपानकवत्तदेव सम्यग्दर्शनं, तदेव सम्यग्ज्ञानं, तदेव
चारित्रं तदेव स्वात्मतत्त्वमित्युक्तलक्षणं निजशुद्धात्मानमेव मुक्तिकारणं
जानीहि ॥ ४० ॥

एवं प्रथमस्थले सूत्रद्वयेन निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गस्वरूपं संक्षेपेण

व्याख्याय तदनन्तरं द्वितीयस्थले गाथाषट्कपर्यन्तं सम्यक्तादित्रयं क्रमेण विवृ-
णोति । तत्रादौ सम्यक्त्वमाह ।

व्याख्या । “जीवादीसहस्रं सम्मत्” वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धजीवादितत्त्व-
विषये चलमलिनावगाढरहितत्वेन श्रद्धानं रुचिर्निश्चय इदमेवेत्यमेवेति निश्चय-
ः सम्यग्दर्शनम् । “रूपमप्पणो तं तु” तच्चाभेदनयेन रूपं स्वरूपं तु पुनः
कस्यात्मन आत्मपरिणाम इत्यर्थः । तस्य सामर्थ्यमाहात्म्यं दर्शयति । “दुर-
भिण्वेसविमुक्तं णाणं सम्मं खु होदि सदि जम्हि” यस्मिन् सम्यक्त्वे सति
ज्ञानं सम्यग् भवति स्फुटं कथम्भूतं सम्यग्भवति “दुरभिण्वेसविमुक्तं” चलि-
तप्रतिपत्तिगच्छत्तृणस्पर्शशुक्तिकाशकलरजतविज्ञानसदृशं संशयविभ्रमविमोहै-
र्युक्तं रहितमित्यर्थः ।

इतो विस्तारः—सम्यक्त्वे सति ज्ञानं सम्यग्भवतीति यदुक्तं तस्य विवरणं
क्रियते । तथाहि—गौतमाग्निभूतिवायुभूतिनामानो विप्राः पञ्चपञ्चशतब्राह्मणोपा-
ध्याया वेदचतुष्टयं, ज्योतिष्कन्याकरणादिषडङ्गानि, मनुस्मृत्याद्यष्टादशस्मृतिशा-
स्त्राणि तथा भारताद्यष्टादशपुराणानि मीमांसान्यायविस्तर इत्यादिलौकिकसर्व-
शास्त्राणि यद्यपि जानन्ति तथापि तेषां हि ज्ञानं सम्यक्त्वं विना मिथ्याज्ञानमे-
व । यदा पुनः प्रसिद्धकथान्यायेन श्रीवीरवर्द्धमानस्वामितीर्थकरपरमदेवसम-
प्रसरणे मानस्तम्भावलोकनमात्रादेवागमभाषया दर्शनचारित्रमोहनीयोपशम-
यसंज्ञेनाध्यात्मभाषया स्वशुद्धात्माभिमुखपरिणामसंज्ञेन च कालादिलब्धिविशेषेण
मिथ्यात्वं विलयं गतं तदा तदेव मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानं जातम् । ततश्च “जयति
भगवान्” इत्यादि नमस्कारं कृत्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा कचलोचान्तरमेव
चतुर्ज्ञानसप्तर्द्धिसम्प्राप्तयोऽपि गणधरदेवाः संजाताः । गौतमस्वामी भव्योप-
कारार्थं द्वादशाङ्गभुतरचनां कृतवान् । पश्चाभिश्चयरत्नप्रथभावनाबलेन त्रयोऽपि
मोक्षं गताः । शेषाः पञ्चदशशतप्रमितब्राह्मणा जिनदीक्षां गृहीत्वा यथासम्भवं
स्वर्गं मोक्षं च गताः । अभव्यसेनः पुनरेकादशाङ्गधारकोऽपि सम्यक्त्वं विना
मिथ्याज्ञानी सञ्जात इति । एवं सम्यक्त्वमाहात्म्येन ज्ञानतपश्चरणप्रतोपशम-
ध्यानदिकं मिथ्यारूपमपि सम्यग्भवति । तदभावे विषयुक्तदुग्धमिव सर्वं दूयेति
ज्ञातव्यम् ।

तच्च सम्यक्त्वं पञ्चविंशतिमलरहितं भवति । तद्यथा—देवतामूढलोकमूढ-
समयमूढभेदेन मूढत्रयं भवति । तत्र क्षुधाद्यष्टादशदोषरहितमनन्तज्ञानाद्यनन्त-
गुणसहितं वीतरागसर्वज्ञदेवतास्वरूपमजानन् ख्यातिपूजास्त्राभरूपलावण्यसौभा-
ग्यपुत्रकलत्रराज्यादिविभूतिनिमित्तं रागद्वेषोपहतार्त्तरीद्रपरिणतचेत्रपालचण्डि-
कादिमिथ्यादेवानां यदाराधनं करोति जीवस्तदेवतामूढत्वं भण्यते । न च ते
देवाः किमपि फलं प्रयच्छन्ति । कथमिति चेत् ? रावणेन रामस्वामिलक्ष्मी-
धरविनाशार्थं बहुरूपिणी विद्या साधिता, कौरवैस्तु पाण्डवनिर्मूलनार्थं कात्यायनी
विद्या साधिता, कंसेन च नारायणविनाशार्थं बह्व्योऽपि विद्याः समाराधिता-
स्तामिः कृतं न किमपि रामस्वामिपाण्डवनारायणानाम् । तैस्तु यद्यपि मिथ्या-
देवता नानुकूलितास्तथापि निर्मलसम्यक्त्वोपार्जितेन पूर्वकृतपुण्येन सर्वं निर्विघ्नं
जातमिति । अथ लोकमूढत्वं कथयति । गङ्गादिनदीतीर्थस्नानसमुद्रस्नानप्रातः-
स्नानजलप्रवेशमरणाग्निप्रवेशमरणगोम्रहणादिमरणभूम्यग्निवटवृक्षपूजादीनि पुण्य-
कारणानि भवन्तीति यद्वदन्ति तल्लोकमूढत्वं विज्ञेयम् । अथ समयमूढत्वमाह ।
अज्ञानिजनचित्तचमत्कारोत्पादकं ज्योतिष्कमन्त्रवादादिकं दृष्ट्वा वीतरागसर्वज्ञप्र-
णीतसमयं विहाय कुर्देवागमलिङ्गिनां भयाशास्नेहलोभैर्धर्मार्थं प्रणामविनयपूजा-
पुरस्कारादिकरणं समयमूढत्वमिति । एवमुक्तलक्षणं मूढत्रयं सरागसम्यग्दृष्ट्य-
वस्थायां परिहरणीयमिति । त्रिगुप्तावस्थालक्षणवीतरागसम्यक्त्वप्रस्तावे पुनर्नि-
जनिरञ्जननिर्दोषपरमात्मैव देव इति निश्चयबुद्धिर्देवतामूढरहितत्वं विज्ञेयम् ।
तथैव मिथ्यात्वरगादिरूपमूढभावत्यागेन स्वशुद्धात्मन्येवावस्थानं लोकमूढर-
हितत्वं विज्ञेयम् । तथैव च समस्तशुभाशुभसङ्कल्पविकल्परूपपरभावत्यागेन निर्वि-
कारतात्त्विकपरमानन्दैकलक्षणपरमसमरसीभावेन तस्मिन्नेव सम्यग्रूपेणायनं
गमनं परिणमनं समयमूढरहितत्वं बोद्धव्यम् । इति मूढत्रयं व्याख्यातम् ।

अथ मदाष्टस्वरूपं कथ्यते । विज्ञानैश्वर्यज्ञानतपःकुलजातिरूपसंज्ञं मदाष्टकं
सरागसम्यग्दृष्टिमिस्त्याज्यमिति । वीतरागसम्यग्दृष्टीनां पुनर्मानकषायादुत्पन्न-
मदमात्सर्यादिसमस्तविकल्पजालपरिहारेण ममकाराहङ्काररहिते शुद्धात्मनि
भावनैव मदाष्टकत्याग इति । ममकाराहङ्कारलक्षणं कथयति । कर्मजनितदेहपु-
त्रकलत्रादौ ममेदमिति ममकारस्तत्रैवाभेदेन गौरस्थूलादिदेहोऽहं राजाहमित्य-
हङ्कारलक्षणमिति ।

अज्ञानायतनषट्कं कथयति । मिथ्यादेवो, मिथ्यादेवाराधका, मिथ्यातपो, मिथ्यातपस्वी, मिथ्यागमो, मिथ्यागमधरा पुरुषाश्चेत्युक्तलक्षणमनायतनषट्कं सरागसम्यग्दृष्टीनां त्याज्यं भवतीति । वीतरागसम्यग्दृष्टीनां पुनः समस्तदोषायतनभूतानां मिथ्यात्वविषयकषायरूपायतनानां परिहारेण केवलज्ञानाद्यनन्तगुणायतनभूते स्वशुद्धात्मनि निवास एवानायतनसेवापरिहार इति । अनायतनशब्दस्यार्थः कथ्यते । सम्यक्त्वादिगुणानामायतनं गृहमावास आश्रय आधारकरणं निमित्तमायतनं भण्यते तद्विषयभूतमनायतनमिति ।

अतः परं शङ्काद्यष्टमलत्यागं कथयति । निःशङ्काद्यष्टगुणप्रतिपालनमेव शङ्काद्यष्टमलत्यागो भण्यते । तद्यथा—रागादिदोषा अज्ञानं वाऽसत्यवचनकारणं तदुभयमपि वीतरागसर्वज्ञानां नास्ति ततः कारणात्तत्प्रणीते हेयोपादेयत्वमेव मोक्षे मोक्षमार्गे च भव्यैः संशयः सन्देहो न कर्तव्यः । तत्र शङ्कादिदोषपरिहारविषये पुनरखनचौरकथा प्रसिद्धा । तत्रैव विभीषणकथा । तथाहि—सीताहरणप्रघटके रावणस्य रामलक्ष्मणाभ्यां सह सङ्ग्रामप्रस्तावे विभीषणेन विचारितं रामस्तावदष्टमवलदेवो लक्ष्मणश्चाष्टमो वासुदेवो रावणश्चाष्टमः प्रा इति । तस्य च प्रतिवासुदेवस्य वासुदेवहस्तेन मरणमिति जैनागमे पठितमास्ते तन्मिथ्या न भवतीति निःशङ्को भूत्वा त्रैलोक्यकण्टकं रावणं स्वकीयज्येष्ठभ्रातरं त्यक्त्वा त्रिंशदक्षौहिणीप्रमितचतुरङ्गबलेन सह स रामस्वामिपार्श्वे गत इति । तथैव देवकीवासुदेवद्वयं निःशङ्कं ज्ञातव्यम् । तथाहि—यदा देवकीबालकस्य मारणनिमित्तं कंसेन प्रार्थना कृता तदा ताभ्यां पर्यालोचितं मदीयः पुत्रो नवमो वासुदेवो भविष्यति तस्य हस्तेन जरासिन्धुनाम्रो नवमप्रतिवासुदेवस्य कंसस्यापि मरणं भविष्यतीति जैनागमे भणितं तिष्ठतीति, तथैवातिमुक्तभट्टारकैरपि कथितमिति निश्चित्य कंसाय स्वकीयं बालकं दत्तम् । तथा शेषमव्यैरपि जिनागमे शङ्का न कर्तव्येति । इदं व्यवहारेण सम्यक्त्वस्य व्याख्यानम् । निश्चयेन पुनरपि व्यवहारनिःशङ्कागुणस्य सहकारित्वेनेहलोकाप्राणागुप्तिमरणव्याधिबेदनाकस्मिकाभिधानभयसप्तकं मुक्त्वा घोरपसर्गपरीषहप्रस्तावेऽपि शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नप्रयभावनैव निःशङ्कगुणो ज्ञातव्य इति ।

अथ निष्कारुक्षितागुणं कथयति । इहलोकपरलोकाशारूपभोगाकारुक्षानिदानत्यागेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिरूपमोक्षार्थं ज्ञानपूजातपश्चरणाद्यनुष्ठान-

कस्य... विष्काङ्क्षागुणो भण्यते । तस्मानन्तमतीकन्याकथा प्रसिद्धा । द्वितीया च स्त्रीरामहादेवीकथा । सा कथ्यते । सीता यदा लोकापवादपरिहारार्थं दिव्ये शुद्धा जाता तदा रामस्वामिना दत्तं पट्टमहादेवीविभूतिपदं त्यक्त्वा सकलभूषणानगरकेत्रलिपादमूले कृतान्तवक्रादिराजमिस्तथा बहुराक्षीमिश्च सह जिनदीक्षां गृहीत्वा शशिप्रभाधार्मिकासमुदायेन सह प्रामपुरखेटकादिविहारेण भेदाभेदरत्नत्रयभावनया द्विषष्टिवर्षाणि जिनसमयप्रभावनां कृत्वा पञ्चादवसाने त्रयस्त्रिंशद्विषसपर्यन्तं निर्विकारपरमात्मभावनासहितं संन्यासं कृत्वाऽप्युताभिधानषोडशस्वर्गे प्रतीन्द्रतां याता ततश्च निर्मलसम्यक्त्वफलं दृष्ट्वा धर्मानुरागेण नरके रावणलक्ष्मणयोः संबोधनं कृत्वेदानीं स्वर्गे तिष्ठति । अग्रे स्वर्गादागत्य सकलचक्रवर्ती भविष्यति । तौ च रावणलक्ष्मीधरौ तस्य पुत्रौ भविष्यतः । ततश्च तीर्थंकरपादमूले पूर्वभवान्तरं दृष्ट्वा पुत्रद्वयेन सह परिवारेण च सह जिनदीक्षां गृहीत्वा भेदाभेदरत्नत्रयभावनया पञ्चानुत्तरविमाने त्रयोऽप्यहमिन्द्रा भविष्यन्ति । तस्मादागत्य रावणस्तीर्थकरो भविष्यति, सीता च गणधर इति, लक्ष्मीधरो धातकीखण्डद्वीपे तीर्थकरो भविष्यति । इति व्यवहारनिष्काङ्क्षितागुणो विज्ञातव्यः । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारनिष्काङ्क्षागुणस्य सहकारित्वेन दृष्टश्रुतानुभूतपञ्चेन्द्रियभोगत्यागेन निश्चयरत्नत्रयभावनोत्पन्नपारमार्थिकस्वात्मोत्थसुखामृतरसे चित्तसन्तोषः स एव निष्काङ्क्षागुण इति ।

अथ निर्विचिकित्सागुणं कथयति । भेदाभेदरत्नत्रयाराधकभव्यजीवानां दुर्गन्धघ्नीभत्सादिकं दृष्ट्वा धर्मबुद्ध्या कारुण्यभावेन वा यथायोग्यं विचिकित्सापरिहरणं द्रव्यनिर्विचिकित्सागुणो भण्यते । यत्पुनर्जैनसमये सर्वं समीचीनं परं किन्तु वस्त्रप्रावरणं जलस्नानादिकं च न कुर्वन्ति तदेव दूषणमित्यादिक्रुतिसवभावस्य विशिष्टविवेकबलेन परिहरणं सा निर्विचिकित्सा भण्यते । अस्य व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य विषय उद्दयनमहाराजकथा रुक्मिणीमहादेवीकथा चागमप्रसिद्धा ज्ञातव्येति । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य बलेन समस्तद्वेषादिविकल्परूपकञ्चोलमालात्यागेन निर्मलात्मानुभूतिलक्षणे निजशुद्धात्मनि व्यवस्थानं निर्विचिकित्सागुण इति ।

इतः परममूढदृष्टिगुणकथां कथयति । वीतरागसर्वज्ञप्रणीतागमार्थाद्विहिभूतैः दृष्टदृष्टिभिर्यत्प्रणीतं धातुवादस्वप्नवादहरमेखलचक्रविद्याव्यन्तरविकुर्वणादिकमज्ञा-

निजज्ञचित्तचमत्कारोत्पादकं दृष्ट्वा भुत्वा च योऽसौ मूढभावेन धर्मबुद्ध्या तत्र
रुचिं भक्तिं न कुरुते स एव व्यवहारेऽमूढदृष्टिरुच्यते । तत्र चोत्तरमथुरार्था
बहुबलिभट्टारकरेवतीश्राविकाचन्द्रप्रभनामविद्याधरब्रह्मचारिसम्बन्धिनी कथा
प्रसिद्धेति । निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारमूढदृष्टिगुणस्य प्रसादेनान्तस्तत्त्वबहिस्त-
त्त्वनिश्चये जाते सति समस्तमिथ्यात्वरागादिशुभाशुभसङ्कल्पविकल्पेष्टात्मबुद्धि-
मुपादेयबुद्धिं हितबुद्धिं ममत्वभावं त्यक्त्वा त्रिगुमिरूपेण विशुद्धज्ञानदर्शनस्व-
भावे निजात्मनि यन्निश्चलावस्थानं तदेवामूढदृष्टित्वमिति । सङ्कल्पविकल्पलक्षणं
कथ्यते । पुत्रकलत्रादौ बहिर्द्रव्ये ममेदमितिकल्पना सङ्कल्पः, अभ्यन्तरे सुख्यहं
दुःख्यहमिति हर्षविषादकारणं विकल्प इति । अथवा वस्तुवृत्त्या सङ्कल्प इति
कोऽर्थो विकल्प इति तस्यैव पर्यायः ॥

अथोपगूहनगुणं कथयति । भेदाभेदरत्नत्रयभावनारूपो मोक्षमार्गः स्वभावेन
शुद्ध एव तावत्, तत्राज्ञानिजननिमित्तेन तथैवाशक्तजननिमित्तेन च धर्मस्य
पैशून्यं दूषणमपवादो दुष्प्रभावना यदा भवति तदागमाविरोधेन यथाशक्त्यर्थेन
धर्मोपदेशेन वा यद्धर्मार्थं दोषस्य भ्रम्पनं निवारणं क्रियते तद्व्यवहारनयेनोप-
गूहनं भण्यते । तत्र मायाब्रह्मचारिणा पार्श्वभट्टारकप्रतिमालभरत्नहरणे कृते
सत्युपगूहनविषये जिनदत्तश्रेष्ठिकथा प्रसिद्धेति । अथवा रुद्रजनन्या ज्येष्ठा-
संज्ञाया लोकापवादे जाते सति यदोषभ्रम्पनं कृतं तत्र चेलिनीमहादेवीकथेति ।
तथैव निश्चयेन पुनस्तस्यैव व्यवहारोपगूहनगुणस्य सहकारित्वेन निजनिरञ्जन-
निर्दोषपरमात्मनः प्रच्छादका ये मिथ्यात्वरागादिदोषास्तेषां तस्मिन्नेव परमात्मनि
सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपं यद्ध्यानं तेन प्रच्छादनं विनाशनं गोपनं भ्रम्पनं
तदेवोपगूहनमिति ॥

अथ स्थितीकरणं कथयति । भेदाभेदरत्नत्रयधारकस्य चातुर्वर्ण्यसङ्घस्य मध्ये
यदा कोऽपि दर्शनचारित्र्यमोहोदयेन दर्शनं ज्ञानं चारित्र्यं वा परित्यक्तुं वाञ्छति
तदागमाविरोधेन यथाशक्त्या धर्मश्रवणेन वा अर्थेन वा सामर्थ्येन वा केनाप्यु-
पायेन यद्धर्मे स्थिरत्वं क्रियते तद्व्यवहारेण स्थितीकरणमिति । तत्र च पुष्पढाल-
तपोधनस्य स्थिरीकरणप्रस्तावे वारिषेणकुमारकथागमप्रसिद्धेति । निश्चयेन पुनस्ते-
नैव व्यवहारेण स्थितीकरणगुणेन धर्मदृढत्वे जाते सति दर्शनचारित्र्यमोहोदय-
जनिममस्तमिथ्यात्वरागादिविकल्पजालत्यागेन निजपरमात्मस्वभावभावनेत्य-

अपरमानन्दैकलक्षणसुखामृततरसास्वादेन तद्व्यतन्मयपरमसमरसीभावेन चिन्त-
स्थितीकरणमेव स्थितीकरणमिति ।

अथ वात्सल्याभिधानं सप्तमाङ्गं प्रतिपादयति । बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयाधारे
चतुर्विधसङ्गे वत्से धेनुवत्पञ्चेन्द्रियविषयनिमित्तं पुत्रकलत्रसुवर्णादिस्नेहवद्वा
यदकृत्रिमस्नेहकरणं तद्व्यवहारेण वात्सल्यं भण्यते । तत्र च हस्तिनागपुराधिप-
तिपद्मराजसंबन्धिना बलिनामदुष्टमन्त्रिणा निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकाकम्प-
नाचार्यप्रभृतिसप्तशतयतीनामुपसर्गे क्रियमाणे सति विष्णुकुमारनाम्ना निश्चय-
व्यवहारमोक्षमार्गाराधकपरमयतिना विकुर्वणार्द्धिप्रभावेण वामनरूपं कृत्वा बलि-
मन्त्रिपार्ष्वे पादत्रयप्रमाणभूमिप्रार्थनं कृत्वा पश्चादेकः पादो मेरुमस्तके दत्तो
द्वितीयो मानुषोत्तरपर्वते तृतीयपादस्यावकाशो नास्तीति वचनच्छलेन मुनिवा-
त्सल्यनिमित्तं बलिमन्त्री बद्ध इत्येका तावदागमप्रसिद्धा कथा । द्वितीया च
दशपुरनगराधिपतेर्वज्रकर्णनाम्नः । उज्जयिनीनगराधिपतिना सिंहोदरमहाराजेन
जैनोऽयं मम नमस्कारं न करोतीति मत्वा दशपुरनगरं परिवेष्ट्य घोरोपसर्गे
क्रियमाणे भेदाभेदरत्नत्रयभावनाप्रियेण रामस्वामिना वज्रकर्णवात्सल्यनिमित्तं
सिंहोदरो बद्ध इति रामायणमध्ये प्रसिद्धेयं वात्सल्यकथेति । निश्चयवात्सल्यं
पुनस्तस्यैव व्यवहारवात्सल्यगुणस्य सहकारित्वेन धर्मे दृढत्वे जाते सति मिथ्या-
त्वरगादिसमस्तशुभाशुभबहिर्भावेषु प्रीतिं त्यक्त्वा रागादिविकल्पोपाधिरहित-
परमस्वास्थ्यसंवित्सिञ्जातसदानन्दैकलक्षणसुखामृततरसास्वादं प्रति प्रीतिकरण-
मेवेति सप्तमाङ्गं व्याख्यातम् ॥

अथाष्टमाङ्गं नाम प्रभावनागुणं कथयति । श्रावकेन दानपूजादिना तपोधनेन
च तपःश्रुतादिना जैनशासनप्रभावना कर्तव्येति व्यवहारेण प्रभावनागुणो
ज्ञातव्यः । तत्र पुनरुत्तरमथुरायां जिनसमयप्रभावनाशीलाया उगविल्लामहा-
देव्याः प्रभावनानिमित्तमुपसर्गे जाते सति वज्रकुमारनाम्ना विद्याधरश्रमणेनाकाशे
जैनरथभ्रमणेन प्रभावना कृतेत्येका आगमप्रसिद्धा कथा । द्वितीया तु जिनस-
मयप्रभावनाशीलवप्रामहादेवीनामस्वकीयजनन्या निमित्तं स्वस्य धर्मानुरागेण
च हरिवेणनामदशमचक्रवर्तिना तद्भवमोक्षगामिना जिनसमयप्रभावनार्थमुत्तुङ्ग-
सेरज्जिनचैत्यालयमण्डितं सर्वभूमितलं कृतमिति रामायणे प्रसिद्धेयं कथा ।
निश्चयेव पुनस्तस्यैव व्यवहारप्रभावनागुणस्य बलेन मिथ्यात्वविषयकपापप्रभृति-

समस्तविभावपरिग्रामरूपपरसमयानां प्रभावं हत्वा शुद्धोपयोगलक्षणस्वसंवेदन-
ज्ञानेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिशुद्धात्मनः प्रकाशमनुभवममेव प्रभा-
वनेति ॥

एवमुक्तप्रकारेण मूढत्रयमदाष्टकषड्नायतनशङ्काद्यष्टमलरहितं शुद्धजीवा-
दितत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सरागसम्यक्त्वाभिधानं व्यवहारसम्यक्त्वं विज्ञेयम् ।
तथैव तेनैव व्यवहारसम्यक्त्वेन पारम्पर्येण साध्यं शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्न-
त्रयभावोत्पन्नपरमाह्लादैकरूपसुखामृतरसास्वादनमेवोपादेयमिन्द्रियसुखादिकं च
हेयमिति रुचिरूपं वीतरागचारित्राविनाभूतं वीतरागसम्यक्त्वाभिधानं निश्चय-
सम्यक्त्वं च ज्ञातव्यमिति । अत्र व्यवहारसम्यक्त्वमध्ये निश्चयसम्यक्त्वं
किमर्थं व्याख्यातमिति चेद् व्यवहारसम्यक्त्वेन निश्चयसम्यक्त्वं साध्यत इति
साध्यसाधकभावज्ञापनार्थमिति ॥

इदानीं येषां जीवानां सम्यग्दर्शनप्रहणात्पूर्वमायुर्बन्धो नास्ति तेषां व्रताभा-
वेऽपि नरनारकादिकुत्सितस्थानेषु जन्म न भवतीति कथयति । “सम्यग्दर्श-
नशुद्धा नारकतिर्यङ्मनुसकस्त्रीत्वानि । दुष्कृतविकृताल्पायुर्दरिद्रतां च व्रजन्ति
नात्रतिकाः । १ ।” इतः परं मनुष्यगतिसमुत्पन्नसम्यग्दृष्टेः प्रभावं कथयति ।
“ओजस्तेजोविद्यावीर्ययशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः । उत्तमकुला महार्था मान-
वतिलका भवन्ति दर्शनपूताः ॥” अथ देवगती पुनः प्रकीर्णकदेववाहनदेव-
किल्बिषदेवनीचदेवत्रयं विहायान्येषु महर्द्धिकदेवेषूपपद्यते सम्यग्दृष्टिः । इदानीं
सम्यक्त्वप्रहणात्पूर्वदेवायुष्कं विहाय ये बद्धायुष्कास्तान् प्रति सम्यक्त्वमाहात्म्यं
कथयति । “हेट्टिमल्लप्पुढवीणं जोइसवणभवणसव्वइत्थीणं । पुण्णिदरे णहि
सम्भो ण सासणो णारयापुण्ये ॥” तमेवार्थं प्रकारान्तरेण कथयति “ज्यो-
तिर्भावनमौमेषु षट्स्वधः श्वभ्रभूमिषु । तिर्यङ्मु नृसुरस्त्रीषु सहस्रिर्नैव
जायते ॥” अथौपशमिकवेदकत्तायिकाभिधानसम्यक्त्वत्रयमध्ये कस्यां गतौ
कस्य सम्यक्त्वस्य सम्भवोऽस्तीति कथयति “सौधर्मादिष्वसंख्याव्दायुष्कतिर्यङ्मु
नृष्वपि । रत्नप्रभावनी च स्यात्सम्यक्त्वत्रयमङ्गिनाम् ॥” कर्मभूमिजपुरुषे च
त्रयं सम्भवति बद्धायुष्के लब्धायुष्केऽपि । किन्त्वौपशमिकमपर्याप्तावस्थायां
महर्द्धिकदेवेष्वेव । “शेषेषु देवतिर्यङ्मु षट्स्वधः श्वभ्रभूमिषु । द्वौ नेदुओपश-

अकौ स्यातां पर्याप्तदेहिनाम् । ११ ।” इति निश्चयव्यवहाररत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गा-
वयविनः प्रथमावयवभूतस्य सम्यक्त्वस्य व्याख्यानेन गाथा गता ॥ ४१ ॥

अथ रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गद्वितीयावयवरूपस्य सम्यग्ज्ञानस्य स्वरूपं प्रति-
पादयति ।

व्याख्या । “संसयविमोहविबभमविवर्जितं” संशयः शुद्धात्मतत्त्वादि
प्रतिपादकमागमज्ञानं किं वीतरागसर्वज्ञप्रणीतं भविष्यति ? परसमयप्रणीतं वेति
संशयः । तत्र दृष्टान्तः—स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । विमोहः परस्परसापेक्षनयद्वयेन
द्रव्यगुणपर्यायादिपरिज्ञानाभावो विमोहः । तत्र दृष्टान्तः—गच्छत्तृणस्पर्शव-
द्दिग्मोहवद्वा । विभ्रमोऽनेकान्तात्मकवस्तुनो नित्यक्षिप्तकैकान्तादिरूपेण ग्रहणं
विभ्रमः । तत्र दृष्टान्तः—शुक्लिकायां रजतविज्ञानवत् । इत्युक्तक्षिप्तसंशय-
विमोहविभ्रमैर्वर्जितं “अप्पपरसरूवस्स गहणं” सहजशुद्धकेवलज्ञानदर्शनस्व-
भावस्वात्मरूपस्य ग्रहणं परिच्छेदनं परिच्छित्तिस्तथा परद्रव्यस्य च भावकर्म-
द्रव्यकर्मनोर्कर्मरूपस्य जीवसम्बन्धिनस्तथैव पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपस्य परकीय-
जीवरूपस्य च परिच्छेदनं यत्तत् “सम्मंणाणं” सम्यग्ज्ञानं भवति । तच्च कथं-
भूतं “सायारं” घटोऽयं पटोयऽमित्यादिग्रहणव्यापाररूपेण साकारं सविकल्पं
व्यवसायात्मकं निश्चयात्मकमित्यर्थः । पुनश्च किंविशिष्टं “अणोयमेयं च”
अनेकभेदं च पुनरिति ॥

तस्य भेदाः कथ्यन्ते । मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानभेदेन पञ्चधा ।
अथवा श्रुतज्ञानाऽपेक्षया द्वादशाङ्गमङ्गमङ्गबाह्यं चेति द्विभेदम् । द्वादशाङ्गानां
नामानि कथ्यन्ते । आचारं, सूत्रकृतं, स्थानं, समवायनामधेयं, व्याख्याप्रज्ञप्तिः,
ज्ञातृकथा, उपासकाध्ययनं, अन्तकृतदशं, अनुत्तरोपपादिकदशं, प्रश्नव्याकरणं,
विपाकसूत्रं, दृष्टिवादश्चेति । दृष्टिवादस्य च परिकर्मसूत्रप्रथमानुयोगपूर्वगत-
चूलाकाभेदेन पञ्च भेदाः कथ्यन्ते । तत्र चन्द्रसूर्यजम्बूद्वीपसागरव्याख्याप्रज्ञप्ति-
भेदेन परिकर्म पञ्चविधं भवति । सूत्रमेकभेदमेव । प्रथमानुयोगोऽप्येकभेदः ।
पूर्वगतं पुनरुत्पादपूर्वं, अप्रायणीयं, वीर्यानुप्रवादं, अस्तिनास्तिप्रवादं, ज्ञानप्रवादं,
सत्यप्रवादं, आत्मप्रवादं, कर्मप्रवादं, प्रत्याख्यानं, विद्यानुवादं, कल्याणनामधेयं,
आद्यानुवादं, क्रियाविशालं, लोकसंज्ञं, पूर्वं, चेति चतुर्दशभेदम् । जलगतस्थल-

गताकाशगतहरमेखलादिभाषास्वरूपराकिन्यादिरूपपरावर्त्तनभेदेन पञ्चविधा चेति संचोपेण द्वादशाङ्गव्याख्यानम् । अङ्गबाह्यं पुनः सामायिकं, चतुर्विंशतिस्तवं, वन्दना, प्रतिक्रमणं, वैयर्थिकं, कृतिकर्म, दशवैकालिकम् उत्तराध्ययनं, कल्पव्यवहारः, कल्पाकल्पं, महाकल्पं, पुण्डरीकं, महापुण्डरीकं, अशीतिकं चेति चतुर्दशप्रकीर्णकसंज्ञं बोद्धव्यमिति ।

अथवा वृषभादिचतुर्विंशतितीर्थङ्करभरतादिद्वादशचक्रवर्त्तिविजयादिनवबलदेवत्रिषष्टिादिनववासुदेवसुग्रीवादिनवप्रतिवासुदेवसम्बन्धिषष्टिपुरुषपुराणभेदभिन्नः प्रथमानुयोगो भण्यते । उपासकाध्ययनादौ श्रावकधर्मम्, आचाराधनादौ यतिधर्मं च यत्र मुख्यत्वेन कथयति स चरणानुयोगो भण्यते । त्रिलोकसारजिनान्तरलोकविभागादिग्रन्थव्याख्यानं करणानुयोगो विज्ञेयः । प्राश्रुततत्त्वार्थसिद्धान्तादौ यत्र शुद्धाशुद्धजीवादिषड्द्रव्यादीनां मुख्यवृत्त्या व्याख्यानं क्रियते स द्रव्यानुयोगो भण्यते । इत्युक्तलक्षणानुयोगचतुष्टयरूपेण चतुर्विधं श्रुतज्ञानं ज्ञातव्यम् । अनुयोगोऽधिकारः परिच्छेदः प्रकरणमित्याद्येकोऽर्थः । अथवा षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु मध्ये निश्चयनयेन स्वकीयशुद्धात्मद्रव्यं, स्वशुद्धजीवास्तिकायो, निजशुद्धात्मतत्त्वं, निजशुद्धात्मपदार्थ उपादेयः । शेषं च हेयमिति संचोपेण हेयोपादेयभेदेन द्विधा व्यवहारज्ञानमिति ॥

इदानीं तेनैव विकल्परूपव्यवहारज्ञानेन साध्यं निश्चयज्ञानं कथ्यते । तथाहि—रागात् परकलत्रादिवाञ्छारूपं, द्वेषात् परवधबन्धच्छेदादिवाञ्छारूपं च मदीयापथ्यानं कोऽपि न जानातीति मत्वा स्वशुद्धात्मभावनासमुत्पन्नसदानन्दैकलक्षणसुखामृतरसनिर्मलजलेन चित्तशुद्धिमकुर्वाणः सन्नयं जीवो बहिरङ्गवक्त्रेण यक्षोकरञ्जनां करोति तन्मायाशक्त्यं भण्यते । निजनिरञ्जननिर्दोषपरमात्मैवोपादेय इति रुचिरूपसम्यक्त्वाद्विलक्षणं मिथ्याशक्त्यं भण्यते ।

निर्विकारपरमचैतन्यभावनात्मनपरमाकाशकल्पसुखामृतरसास्वादमलमनानां जीवो दृष्टश्रुतानुभूतभोगेषु यन्नियतं निरन्तरं चित्तं ददाति तन्निदानशक्त्यमभिधीयते । इत्युक्तलक्षणशक्त्यत्रयविभावपरिणामप्रभृतिसमस्तशुभाशुभसङ्कल्पविकल्परहितेन परमस्वास्थ्यसंवित्सिसमुत्पन्नतात्त्विकपरमानन्दैकलक्षणसुखामृत-

एप्तेन स्वेनात्मना स्वस्य सम्यग्निर्विकल्परूपेण वेदनं परिज्ञानमनुभवनमिति निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानमेव निश्चयज्ञानं भण्यते ॥

अत्राह शिष्यः । इत्युक्तप्रकारेण प्राश्रुतग्रन्थे यन्निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानं भण्यते, तन्न घटते । कस्मादिति चेत् तदुच्यते । सत्तावलोकनं चक्षुरादिदर्शनं यथा जैनमते निर्विकल्पं कथ्यते, तथा बौद्धमते ज्ञानं निर्विकल्पकं भण्यते । परं किन्तु तन्निर्विकल्पमपि विकल्पजनकं भवति । जैनमते तु विकल्पस्योत्पादकं भवत्येव न । किन्तु स्वरूपेणैव सविकल्पमिति । तथैव स्वपरप्रकाशकं चेति । तत्र परिहारः । कथंचित् सविकल्पकं निर्विकल्पकं च । तथाहि—यथा विषयानन्दरूपं स्वसंवेदनं रागसंवित्तिविकल्परूपेण सविकल्पमपि शेषानीहितसूक्ष्मविकल्पानां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते । तथा स्वशुद्धात्मसंवित्तिरूपं वीतरागस्वसंवेदनज्ञानमपि स्वसंविच्याकारैकविकल्पेन सविकल्पमपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मविकल्पानां सद्भावेऽपि सति तेषां मुख्यत्वं नास्ति तेन कारणेन निर्विकल्पमपि भण्यते । यत एवेहापूर्वस्वसंविच्याकारान्तर्मुखप्रतिभासेऽपि बहिर्विषयानीहितसूक्ष्मविकल्पा अपि सन्ति तत एव कारणात् स्वपरप्रकाशकं च सिद्धम् । इदं तु सविकल्पकनिर्विकल्पकस्य तथैव स्वपरप्रकाशकस्य ज्ञानस्य च व्याख्यानं यथागमाध्यात्मतर्कशास्त्रानुसारेण विशेषेण व्याख्यायते तदा महान् विस्तारो भवति । स चाध्यात्मशास्त्रत्वान्न कृत इति ।

एवं रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गावयविनो द्वितीयावयवभूतस्य ज्ञानस्य व्याख्यानेन गाथा गता ॥ ४२ ॥

अथ निर्विकल्पसत्ताप्राहकं दर्शनं कथयति ॥

व्याख्या । “जं सामण्यं गृह्यं भावाणं” यत् सामान्येन सत्तावलोकनेन प्रगृह्यं परिच्छेदनं भावानां पदार्थानां; किं कृत्वा “शेव कटुमाया” नैव कृत्वा कं आकारं विकल्पं; तदपि किं कृत्वा ? “अविसेसिदूषणं चट्टे” अविशेष्याविभेद्यार्थान्; केन रूपेण ? शुद्धोऽयं, कृष्णोऽयं, दीर्घोऽयं, ह्रस्वोऽयं, घटोऽयं, पटोऽयमित्यादि “दंसणमिदि भण्णये समये” तत्सत्तावलोकं दर्शनमिति भण्यते समये परमागमे । नेदमेव तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणां सम्यग्दर्शनं तत्कथ्यम् । कस्मा-

दिति चेत्—तत्र अद्यानं विकल्परूपमिदं तु निर्विकल्पं यतः । अथमत्र माचः
यदा कोऽपि किमप्यवलोकयति पश्यति; तदा यावत् विकल्पं न करोति तावत्
सत्तामात्रग्रहणं दर्शनं भण्यते । पश्चाच्छ्रुत्यादिविकल्पे जाते ज्ञानमिति ॥ ४३ ॥

अथ छद्मस्थानां ज्ञानं सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं भवति, मुक्तात्मानं युगप-
दिति प्रतिपादयति ॥

व्याख्या । “दंसणपुव्वं णाणं छदुमत्थाणं” सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं
भवति छद्मस्थानां संसारिणाम् । कस्मात् “ण दुण्णिण उवन्नो ग जुगवं जम्हा”
ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपन्न भवति यस्मात्, “केवलिणाहे जुगवं तु ते देवि”
केवलिनाथे तु युगपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवत इति ।

अथ विस्तारः । चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वकीयस्वकीयक्षयोपशमानुसारेण तद्योग्य-
देशस्थितस्वरूपादिविषयाणां ग्रहणमेव सन्निपातः सम्बन्धः सन्निकर्षो भण्यते ।
न च नैयायिकमतवच्चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वरूपादिस्वकीयस्वकीयविषयपार्श्वे
गमन इति सन्निकर्षो वक्तव्यः । स एव सम्बन्धो लक्षणं यस्य तल्लक्षणं यन्नि-
र्विकल्पं सत्तावलोकनदर्शनं तत्पूर्वं शुक्लमिदमित्याद्यवग्रहादिविकल्परूपमिन्द्रिया-
निन्द्रियजनितं मतिज्ञानं भवति । इत्युक्तलक्षणमतिज्ञानपूर्वकं तु धूमादभिविज्ञान-
वदर्थार्थान्तरग्रहणरूपं लिङ्गजं, तथैव घटादिशब्दश्रवणरूपं शब्दजं चेति
द्विविधं श्रुतज्ञानं भवति । अथावधिज्ञानं पुनरवधिदर्शनपूर्वकमिति । ईहामति-
ज्ञानपूर्वकं तु मनःपर्ययज्ञानं भवति ।

अत्र श्रुतज्ञानमनःपर्ययज्ञानजनकं यदवग्रहेहादिरूपं मतिज्ञानं भणितम्,
तदपि दर्शनपूर्वकत्वादुपचारेण दर्शनं भण्यते, यतस्तेन कारणेन श्रुतज्ञानमनः-
पर्ययज्ञानद्वयमपि दर्शनपूर्वकं ज्ञातव्यमिति । एवं छद्मस्थानां सावरणक्षयाप-
शमिकज्ञानसहितत्वात् दर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति । केवलिनां तु भगवतां निर्वि-
कारस्वसंवेदनसमुत्पन्नरावरणक्षयायिकज्ञानसहितत्वाभिर्मेधादित्ये युगपदातप-
प्रकाशवद्दर्शनं ज्ञानं च युगपदेवेति विज्ञेयम् । छद्मस्था इति कोऽर्थः ? छद्मश-
ब्देन ज्ञानदर्शनावरणद्वयं भण्यते, तत्र तिष्ठन्तीति छद्मस्थाः । एवं तर्काभिप्रा-
येण सत्तावलोकनदर्शनं व्याख्यातम् ।

अत ऊर्ध्वं सिद्धान्ताभिप्रायेण कथ्यते । तथाहि उत्तरज्ञानोत्पत्तिनिमित्तं

यत् प्रयत्नं तद्रूपं यत् स्वस्यात्मनः परिच्छेदनमवलोकनं तद्दर्शनं भण्यते । तदनन्तरं यद्विहिर्विषये विकल्परूपेण पदार्थग्रहणं तज्ज्ञानमिति वार्तिकम् । यथा कोऽपि पुरुषो घटविषयविकल्पं कुर्वन्नास्ते, पश्चात् पटपरिज्ञानार्थं चित्ते जाते सति घटविकल्पादव्यावर्त्यं यत् स्वरूपे प्रयत्नमवलोकनं परिच्छेदनं करोति तद्दर्शनमिति । तदनन्तरं पटोऽयमिति निश्चयं यद्विहिर्विषयरूपेण पदार्थग्रहणविकल्पं करोति तद् ज्ञानं भण्यते ।

अत्राह शिष्यः—यद्यात्मग्राहकं दर्शनं, परग्राहकं ज्ञानं भण्यते; तर्हि यथा नैयायिकमते ज्ञानमात्मानं न जानाति; तथा जैनमतेऽपि ज्ञानमात्मानं न जानातीति दूषणं प्राप्नोति । अत्र परिहारः । नैयायिकमते ज्ञानं पृथग्दर्शनं पृथगिति गुणद्वयं नास्ति; तेन कारणेन तेषामात्मपरिज्ञानाभावदूषणं प्राप्नोति । जैनमते पुनर्ज्ञानगुणेन परद्रव्यं जानाति, दर्शनगुणेनात्मानं च जानातीत्यात्मपरिज्ञानाभावदूषणं न प्राप्नोति । कस्मादिति चेत् यथैकोऽप्यभिर्देहतीति दाहकः, पचतीति पाचको, विषयभेदेन द्विधा भिद्यते । तथैवाभेदनयेनैकमपि चैतन्यं भेदनयविवक्षायां यदात्मग्राहकत्वेन प्रवृत्तं तदा तस्य दर्शनमिति संज्ञा, पश्चात् यच्च परद्रव्यग्राहकत्वेन प्रवृत्तं तस्य ज्ञानसंज्ञेति विषयभेदेन द्विधा भिद्यते । किं च यदि सामान्यग्राहकं दर्शनं विशेषग्राहकं ज्ञानं भण्यते, तदा ज्ञानस्य प्रमाणत्वं न प्राप्नोति । कस्मादिति चेत् वस्तुग्राहकं प्रमाणं; वस्तु च सामान्यविशेषात्मकं; ज्ञानेन पुनर्वस्त्वेकदेशो विशेष एव गृहीतो; न च वस्तु । सिद्धान्तेन पुनर्निश्चयेन गुणगुणिनोरभिन्नत्वात् संशयविमोहविभ्रमरहितवस्तु-ज्ञानस्वरूपात्मैव प्रमाणम् । स च प्रदीपवत् स्वपरगतं सामान्यं विशेषं च जानाति । तेन कारणेनाभेदेनैव तस्यैव प्रमाणत्वमिति ।

अथ मतं—यदि दर्शनं बहिर्विषये न प्रवर्तते तदान्धवत् सर्वजनानामन्धत्वं प्राप्नोतीति । नैवं वक्तव्यम् । बहिर्विषये दर्शनाभावेऽपि ज्ञानेन विशेषेण सर्वं परिच्छिन्नतीति । अयं तु विशेषः दर्शनेनात्मनि गृहीते सत्यात्माविनाभूतं ज्ञानमपि गृहीतं भवति; ज्ञाने च गृहीते सति ज्ञानविषयभूतं बहिर्वस्त्वपि गृहीतं भवतीति । यथोक्तं भवता यद्यात्मग्राहकं दर्शनं भण्यते, तर्हि “जं सामान्यं गृह्यं आचार्यं तद्वसणमिति” गाथार्थः कथं घटते । तत्रोत्तरं सामान्यग्रहणमात्मग्रहणं ज्ञानम् । कस्मादिति चेत्—आत्मा वस्तुपरिच्छिन्तं कुर्वन्निर्देहं जानामीदं न

जानामीति विशेषपक्षपातं न करोति; किन्तु सामान्येन वस्तु परिच्छिनत्ति । तेन कारणेन सामान्यशब्देनात्मा भण्यत इति गार्थार्थः ।

किं बहुना यदि कोऽपि तर्कार्थं सिद्धान्तार्थं च ज्ञात्वैकान्तदुराग्रहत्यागेन नयविभागेन मध्यस्थवृत्त्या व्याख्यानं करोति, तदा द्वयमपि घटत इति । कथमिति चेत्—तर्के मुख्यवृत्त्या परसमयव्याख्यानं, तत्र यदा कोऽपि परसमयी पृच्छति जैनागमे दर्शनं ज्ञानं चेति गुणद्वयं जीवस्य कथ्यते तत्कथं घटत इति । तदा तेषामात्मग्राहकं दर्शनमिति कथिते सति ते न जानन्ति । पश्चादाचार्यैस्तेषां प्रतीत्यर्थं स्थूलव्याख्यानेन बहिर्विषये यत् सामान्यपरिच्छेदनं तस्य सत्तावलोकनदर्शनसंज्ञा स्थापिता, यच्च शुद्धमिदमित्यादिविशेषपरिच्छेदनं तस्य ज्ञानसंज्ञा स्थापितेति दोषो नास्ति । सिद्धान्ते पुनः स्वसमयव्याख्यानं मुख्यवृत्त्या । तत्र सूक्ष्मव्याख्याने क्रियमाणे सत्याचार्यैरात्मग्राहकं दर्शनं व्याख्यातमित्यत्रापि दोषो नास्ति ।

● अत्राह शिष्यः—सत्तावलोकनदर्शनस्य ज्ञानेन सह भेदो ज्ञातस्तावद्विदोर्नीयत्तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं सम्यग्दर्शनं वस्तुविचाररूपं सम्यग्ज्ञानं तयोर्विशेषे न ज्ञायते । कस्मादिति चेत् सम्यग्दर्शने पदार्थनिश्चयोऽस्ति, तथैव सम्यग्ज्ञाने च को विशेष इति । अत्र परिहारः । अर्थग्रहणपरिच्छित्तिरूपः क्षयोपशमविशेषो ज्ञानं भण्यते, तत्रैव भेदनयेन वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धात्मादितत्त्वेष्विदमेवेत्यभेदेति निश्चयसम्यक्त्वमिति । अविकल्परूपेणाभेदनयेन पुनर्यदेव सम्यग्ज्ञानं तदेव सम्यक्त्वमिति । कस्मादिति चेत्—अतत्त्वे तत्त्वबुद्धिरदेवे देवबुद्धिरधर्मे धर्मबुद्धिरित्यादिविपरीताभिनिवेशरहितस्य ज्ञानस्यैव सन्न्यग्विशेषणवाच्योऽवस्थाविशेषः सम्यक्त्वं भण्यते यतः कारणात् ।

यदि भेदो नास्ति तर्हि कथमावरणद्वयमिति चेत्—तत्रोत्तरम् । येन कर्मकार्यपरिच्छित्तिरूपः क्षयोपशमः प्रच्छाद्यते तस्य ज्ञानावरणसंज्ञा, तस्यैव क्षयोपशमविशेषस्य यत् कर्म पूर्वोक्तलक्षणं विपरीताभिनिवेशमुत्पादयति तस्य निश्चयसंज्ञेति भेदनयेनावरणभेदः । निश्चयनयेन पुनरभेदविवक्षायां कर्मत्वं प्रत्यावृत्त्यद्वयमप्येकमेव विज्ञातव्यम् । एवं दर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवतीति व्याख्यानरूपेण गाथा गता ॥ ४४ ॥

अथ सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वकं रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गवृत्तीयावयवभूतं स्वशुद्धा-
त्मानुभूतिरूपशुद्धोपयोगलक्षणवीतरागचारित्रस्य पारम्पर्येण साधकं सरागचा-
रित्रं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । अस्यैव सरागचारित्रस्यैकदेशावयवभूतं देशचारित्रं तावत्कथ्यते ।
तद्यथा—मिथ्यात्वादिसप्तप्रकृत्युपशमक्षयोपशमक्षये सति, अध्यात्मभाषया निज-
शुद्धात्माभिमुखपरिणामे वा सति शुद्धात्मभावनोत्पन्ननिर्विकारवास्तवसुखामृतमु-
पादेयं कृत्वा संसारशरीरभोगेषु योऽसौ हेयबुद्धिः सम्यग्दर्शनशुद्धः स चतुर्थ-
गुणस्थानवर्त्ती व्रतरहितो दर्शनिको भण्यते । यश्च प्रत्याख्यानावरणसंज्ञिद्वितीय-
कषायक्षयोपशमे जाते सति पृथिव्यादिपञ्चस्थावरवधे प्रवृत्तोऽपि यथाशक्त्या
त्रसवधे निवृत्तः स पञ्चमगुणस्थानवर्त्ती श्रावको भण्यते ।

तस्यैकादशभेदाः कथ्यन्ते । तथाहि—सम्यक्त्वपूर्वकत्वेन मद्यमांसमधु-
त्यागोदुम्बरपञ्चकपरिहाररूपाष्टमूलगुणसहितः सन् संभ्रामादिवृत्तोऽपि पापाद्धर्मा-
दिभिर्निष्प्रयोजनजीवघातादौ निवृत्तः प्रथमो दर्शनिकश्रावको भण्यते । स एव
सर्वथा त्रसवधे निवृत्तः सन् पञ्चाणुव्रतगुणव्रतत्रयशिचाव्रतचतुष्टयसहितो
द्वितीयव्रतिक्रसंज्ञो भवति । स एव त्रिकालसामायिके प्रवृत्तः तृतीयः, प्रोषधोप-
वासे प्रवृत्तश्चतुर्थः, सचित्तपरिहारेण पञ्चमः, दिवा-ब्रह्मचर्येण षष्ठः, सर्वथा
ब्रह्मचर्येण सप्तमः, आरम्भादिसमस्तव्यापारनिवृत्तोऽष्टमः, वस्त्रप्रावरणं विहाया-
न्यसर्वपरिग्रहनिवृत्तो नवमः, ग्रहव्यापारादिसर्वसावधानुमतनिवृत्तो दशमः,
उद्दिष्टाहारनिवृत्त एकादशम इति । एतेष्वेकादशश्रावकेषु मध्ये प्रथमषट्कं
तारतम्येन जघन्यम्, ततश्च त्रयं मध्यमम्, ततो द्वयमुत्तममिति सङ्क्षेपेण
दर्शनिकश्रावकाद्येकादशभेदाः ज्ञातव्याः ॥

अथैकदेशचारित्रव्याख्यानानन्तरं सकलचारित्रमुपदिशति । “असुहादो
विशिषिती सुहे पविती य जाण चारित्तं” अष्टुमाभिवृत्तिः शुभे प्रवृत्तिश्चापि
जानीहि चारित्रम् । तच्च कथम्भूतं—“वदसमिदिगुप्तिरुवं ववहारणया दु जिण-
भणियं” व्रतसमितिगुप्तिरूपं व्यवहारनयाजिनैरुक्तमिति । तथाहि—प्रत्याख्या-
नावरणसंज्ञवृत्तीयकषायक्षयोपशमे सति “विसयकसामोगाढोदुस्सुदिदुचित्त-
दुद्धठोदुद्धठोदो । वग्गो उमग्गपरो उवग्गो जस्स सो असुहे ॥” इति

गाथाकथितलक्षणदशुभोपयोगाभिवृत्तिस्तद्विलक्षणं शुभोपयोगे प्रवृत्तिश्च हे शिष्य चारित्रं जानीहि । तच्चाचाराराधनादिचरणशास्त्रोक्तप्रकारेण पञ्चमहाव्रत-पञ्चसमितित्रिगुप्तिरूपमप्यपहृतसंयमाख्यं शुभोपयोगलक्षणं सरागचारित्राभिधानं भवति । तत्र योऽसौ बहिर्विषये पञ्चेन्द्रियविषयादिपरित्यागः स उपचरितासद्रूपव्यवहारेण, यच्चाभ्यन्तरे रागादिपरिहारः स पुनरशुद्धनिश्चयेनेति नयविभागो ज्ञातव्यः । एवं निश्चयचारित्रसाधकं व्यवहारचारित्रं व्याख्यातमिति ॥ ४५ ॥

अथ तेनैव व्यवहारचारित्रेण साध्यं निश्चयचारित्रं निरूपयति ।

व्याख्या । “तं” तत् “परमं” परमोपेक्षालक्षणं निर्विकारस्वसंविस्त्यात्मक-शुद्धोपयोगाविनाभूतं परमं “सम्मचारित्तं” सम्यक्चारित्रं ज्ञातव्यम् । तत्किं—“बहिरब्धंतरकिरियारोहो” निष्क्रियनित्यनिरञ्जनविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावस्य निजात्मनः प्रतिपक्षभूतस्य बहिर्विषये शुभाशुभवचनकायव्यापाररूपस्य तथैवाभ्यन्तरे शुभाशुभमनोविकल्परूपस्य च क्रियाव्यापारस्य योऽसौ निरोधस्त्यागः स च किमर्थं “भवकारणप्पणासद्धं” पञ्चप्रकारभवातीतनिर्दोषपरमात्मनो विलक्षणस्य भवस्य संसारस्य व्यापारकारणभूतो योऽसौ शुभाशुभकर्मास्त्रयस्तस्य प्रणाशार्थं विनाशार्थमिति । इत्युभयक्रियानिरोधलक्षणचारित्रं कस्य भवति ? “णायिस्स” निश्चयरत्नत्रयात्मकाभेदज्ञानिनः । पुनरपि किं विशिष्टं “जं जिणुत्तं” यज्जिनेन वीतरागसर्वज्ञेनोक्तमिति ॥ ४६ ॥

एवं वीतरागसम्यक्त्वज्ञानाविनाभूतं निश्चयरत्नत्रयात्मकनिश्चयमोक्षमार्गं तृतीयावयवरूपं वीतरागचारित्रं व्याख्यातम् ॥ इति द्वितीयस्थले गाथाषट्कं गतम् ।

एवं मोक्षमार्गप्रतिपादकतृतीयाधिकारमध्ये निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गसंक्षेपकथनेन सूत्रद्वयम्, तदनन्तरं तस्यैव मोक्षमार्गस्यावयवभूतानां सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणां विशेषविवरणरूपेण सूत्रषट्कं चेति स्थलद्वयसमुदायेनाष्टगाथाभिः प्रथमोऽन्तरोधिकारः समाप्तः ॥

अतः परं ध्यानध्यातृध्येयध्यानफलकथनमुख्यत्वेन प्रथमस्थले गाथात्रयम्, ततः परं पञ्चपरमेष्विव्याख्यानरूपेण द्वितीयस्थले गाथापञ्चकम्, ततश्च तस्यैव

ध्यानस्योपसंहाररूपविशेषव्याख्यानेन तृतीयस्थले सूत्रचतुष्टयमिति स्थलत्रय-
समुदायेन द्वादशसूत्रेषु द्वितीयान्तराधिकारे समुदायपातनिका । तथा हि—नि-
श्चयव्यहारमोक्षमार्गसाधकध्यानाभ्यासं कुरुत यूयमित्युपदिशति ।

व्याख्या । “दुविहं पि मोक्षस्वेदं भाग्ये पाऊणदि जं मुणी णियमा”
द्विविधमपि मोक्षहेतुं ध्यानेन प्राप्नोति यस्मात् मुनिर्नियमात् । तद्यथा—निश्च-
यरत्नत्रयात्मकं निश्चयमोक्षहेतुं निश्चयमोक्षमार्गं, तथैव व्यवहाररत्नत्रयात्मकं
व्यवहारमोक्षहेतुं व्यवहारमोक्षमार्गं च यं साध्यसाधकभावेन कथितवान् पूर्वं
तद्द्विविधमपि निर्विकारस्वसंवित्यात्मकपरमध्यानेन मुनिः प्राप्नोति यस्मात्का-
रणात् “तन्हा पयत्तचित्ता जूयं भाणं समब्भसन्ह” तस्मात् प्रयत्नचित्ताः सन्तो
हे भव्या यूयं ध्यानं सम्यगभ्यसत । तथा हि तस्मात्कारणाद्दृष्टश्रुतानुभूतना-
नामनोरथरूपसमस्तशुभाशुभरागादिविकल्पजालं त्यक्त्वा परमस्वास्थ्यसमुत्पन्न-
सहजानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादानुभवे स्थित्वा च ध्यानाभ्यासं कुरुत
यूयमिति ॥ ४७ ॥

अथ ध्यातृपुरुषलक्षणं कथयति ।

व्याख्या । “मा मुज्झह मा रज्जह मा दुस्सह” समस्तमोहरागद्वेषजनि-
तविकल्पजालरहितनिजपरमात्मतत्त्वभावनासमुत्पन्नपरमानन्दैकलक्षणसुखामृतर-
सात्सकाशादुद्गता संजाता तत्रैव परमात्मसुखास्वादे लीना तन्मया या तु
परमकला परमसंवित्तिस्तत्र स्थित्वा हे भव्या मोहरागद्वेषान्मा कुरुत; केषु
विषयेषु “इट्ठणिट्ठमत्थेसु” स्रग्वनिताचन्दनताम्बूलादय इष्टेन्द्रियार्थाः, अहि-
विषकण्टकशत्रुव्याधिप्रभृतयः पुनरनिष्टेन्द्रियार्थास्तेषु यदि किं “थिरमिच्छह
जइ चित्तं” तत्रैव परमात्मानुभवे स्थिरं निश्चलं चित्तं यदीच्छत यूयं किमर्थं
“विचित्तभाणप्पसिद्धीए” विचित्रं नानाप्रकारं यद्वयानं तत्प्रसिद्ध्यै निमित्तं
अथवा विगतं चित्तं चित्तोद्भवशुभाशुभविकल्पजालं यत्र तद्विचित्तं ध्यानं
तदर्थमिति ।

इदानीं तस्यैव ध्यानस्य तावदागमभाषया विचित्रभेदाः कथ्यन्ते । तथा
हि—इष्टवियोगानिष्टसंयोगव्याधिप्रतीकारभोगनिदानेषु बाह्यकारु चतुर्विध-
मार्त्तध्यानम् । तच्च तारतम्येन मिथ्यादृष्ट्यादिषट्गुणस्थानवर्त्तिजीवसम्भवम् ।
अथपि मिथ्यादृष्टीनां तिर्यग्गतिकारणं भवति तथापि बद्धायुष्कं विहाय सम्य-

गृहीतां न भवति । कस्मादिति चेत्—स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति विशिष्टभावना-
बलेन तत्कारणभूतसंक्षेपाभावादिति ।

अथ रौद्रध्यानं कथ्यते । हिंसानन्दमृषानन्दस्तेयानन्दविषयसंरक्षणानन्द-
प्रभवं रौद्रं चतुर्विधम् । तारतम्येन मिथ्यादृष्ट्यादिपञ्चमगुणस्थानवर्त्तिजीव-
सम्भवम् । तच्च मिथ्यादृष्टीनां नरकगतिकारणमपि बद्धायुष्कं विहाय सम्यग्दृ-
ष्टीनां तत्कारणं न भवति । तदपि कस्मादिति चेत्—निजशुद्धात्मतत्त्वमेवोपादेयं
विशिष्टभेदज्ञानबलेन तत्कारणभूततीव्रसंक्षेपाभावादिति ॥

अतः परमात्तैरौद्रपरित्यागलक्षणमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयसंज्ञचतुर्भेद-
भिन्नं, तारतम्यवृद्धिक्रमेणासंयतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमत्तसंयताप्रमत्ताभिधानचतु-
र्गुणस्थानवर्त्तिजीवसम्भवं, मुख्यवृत्त्या पुण्यबन्धकारणमपि परम्परया मुक्तिका-
रणं चेति धर्मध्यानं कथ्यते । तथाहि—स्वयं मन्दबुद्धित्वेऽपि विशिष्टोपाध्याया-
भावेऽपि शुद्धजीवादिपदार्थानां सूक्ष्मत्वेऽपि सति “सूक्ष्मं जिनोदितं वाक्यं
हेतुभिर्यज्ञ हन्यते । आज्ञासिद्धं तु तद्माद्यं नान्यथावादिनो जिनाः ॥”
इति श्लोककथितक्रमेण पदार्थनिश्चयकरणमाज्ञाविचयध्यानं भण्यते । तथैव
भेदाभेदरत्नत्रयभावनाबलेनास्माकं परेषां वा कदा कर्मणामपायो विनाशो
भविष्यतीति चिन्तनमपायविचयं ज्ञातव्यम् । शुद्धनिश्चयेन शुभाशुभकर्मविपा-
करहितोऽप्ययं जीवः पश्चादनादिकर्मबन्धवशेन पापस्योदयेन नारकादिदुःख-
विपाकफलमनुभवति, पुण्योदयेन देवादिमुखविपाकमनुभवतीति विचारणं
विपाकविचयं विज्ञेयम् । पूर्वोक्तलोकानुप्रेक्षाचिन्तनं संस्थानविचयम् । इति
चतुर्विधं धर्मध्यानं भवति ॥

अथ पृथक्त्ववितर्कवीचारं, एकत्ववितर्कवीचारं सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिसंज्ञं
व्युपपन्नक्रियानिवृत्तिसंज्ञं चेति भेदेन चतुर्विधं शुद्धध्यानं कथयति । तद्यथा—
पृथक्त्ववितर्कवीचारं तावत्कथ्यते । द्रव्यगुणपर्यायाणां भिन्नत्वं पृथक्त्वं भण्यते,
स्वशुद्धात्मानुभूतिलक्षणं भावश्रुतं तद्वाचकमन्तर्जल्पवचनं वा वितर्को भण्यते,
अनीहितवृत्त्यर्थान्तरपरिणमनं वचनाद्वचनान्तरपरिणमनं मनोवचनकाययोगेषु
योगाद्योगान्तरपरिणमनं वीचारो भण्यते । अयमत्रार्थः—यद्यपि ध्याता पुरुषः
स्वशुद्धात्मसंवेदनं विहाय बहिःश्रित्तां न करोति तथापि यावतांशेन स्वरूपे

स्थिरत्वं नास्ति तावतांशेनानीहितवृत्त्या विकल्पाः स्फुरन्ति, तेन कारणेन पृथक्त्ववितर्कवीचारं ध्यानं भण्यते । तच्चोपशमश्रेणिविवक्षायां पूर्वोपशमकानि-
त्युपशमकसूक्ष्मसाम्परायकोपशमकोपशान्तकषायपर्यन्तगुणस्थानचतुष्टये भवति ।
क्षपकश्रेण्यां पुनरपूर्वकरणक्षपकानिवृत्तिकरणक्षपकसूक्ष्मसाम्परायक्षपकाभिधान-
नगुणस्थानत्रये चेति प्रथमं शुद्धध्यानं व्याख्यातम् ।

निजशुद्धात्मद्रव्ये वा निर्विकारात्मसुखसंवित्तिपर्याये वा निरुपाधिस्वसंवे-
दनगुणे वा यत्रैकस्मिन् प्रवृत्तं तत्रैव वितर्कसंज्ञेन स्वसंवित्तिलक्षणाभावश्रुतबलेन
स्थिरीभूय वीचारं गुणद्रव्यपर्यायपरावर्त्तनं करोति यत्तदेकत्ववितर्कवीचारसंज्ञं
क्षीणकषायगुणस्थानसम्भवं द्वितीयं शुद्धध्यानं भण्यते । तेनैव केवलज्ञानोत्पत्ति-
रिति । अथ सूक्ष्मकायक्रियाव्यापाररूपं च तदप्रतिपाति च सूक्ष्मक्रियाप्रति-
पातिसंज्ञं तृतीयं शुद्धध्यानम् । तच्चोपचारेण सयोगिकेवलजिने भवतीति ।
विशेषेणोपरता निवृत्ता क्रिया यत्र तद्व्युपरतक्रियं च तदनिवृत्तिं चानिवर्त्तकं
च तद्व्युपरतक्रियानिवृत्तिसंज्ञं चतुर्थं शुद्धध्यानं व्याख्यातम् । अध्यात्मभाषया
पुनः सहजशुद्धपरमचैतन्यशालिनि निर्भरानन्दमालिनि भगवति निजात्मन्यु-
पादेयबुद्धिं कृत्वा पश्चादनन्तज्ञानोऽहमनन्तसुखोऽहमित्यादिभावनारूपमभ्यन्त-
रधर्मध्यानमुच्यते । पश्चपरमेष्ठिभक्त्यादितदनुकूलशुभानुष्ठानं पुनर्बहिरङ्गधर्म-
ध्यानं भवति । तथैव स्वशुद्धात्मनि निर्विकल्पसमाधिलक्षणं शुद्धध्यानमिति ।
अथवा “पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम् । रूपस्थं सर्वचिद्रूपं
रूपातीतं निरञ्जनम् ॥१॥” इति श्लोककथितक्रमेण विचित्रध्यानं ज्ञातव्यमिति ॥

अथ ध्यानप्रतिबन्धकानां मोहरागद्वेषाणां स्वरूपं कथ्यते । शुद्धात्मादि-
तत्त्वेषु विपरीताभिनिवेशजनको मोहो दर्शनमोहो मिथ्यात्वमिति यावत् ।
निर्विकारस्वसंवित्तिलक्षणावीतरागचारित्रप्रच्छादकचारित्रमोहो रागद्वेषौ भण्यते ।
चारित्रमोहो रागद्वेषौ कथं भण्यते ? इति चेत्—कषायमध्ये क्रोधमानद्वयं
द्वेषाङ्गं, मायालोभद्वयं रागाङ्गं, नेकषायमध्ये तु क्षीणुनपुंसकवेदत्रयं हास्यरति-
द्वयं च रागाङ्गं, अरतिशोकद्वयं भयजुगुप्साद्वयं च द्वेषाङ्गमिति ज्ञातव्यम् ।
अत्राह शिष्यः—रागद्वेषादयः किं कर्मजनिताः किं जीवजनिता इति । तत्रो-
त्तरं—क्षीपुरुषसंयोगोत्पन्नपुत्र इव सुधाहरिद्रासंयोगोत्पन्नवर्णविशेष इवोभय-
संयोगजनिता इति । पश्चाद्भयविवक्षावशेन विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयेन कर्म-

जनिता भण्यन्ते । तथैवाशुद्धनिश्चयेन जीवजनिता इति । स चाशुद्धनिश्चयः शुद्धनिश्चयापेक्षया व्यवहार एव । अथ मतं—साक्षाच्छुद्धनिश्चयनयेन कस्यैत इति पृच्छामो वयम् । तत्रोत्तरं—साक्षाच्छुद्धनिश्चयेन स्त्रीपुरुषसंयोगरहित-पुत्रस्येव, सुधाहरिद्रासंयोगरहितरङ्गविशेषस्येव तेषामुत्पत्तिरेव नास्ति कथमुत्तरं प्रयच्छाम इति ॥४८॥ एवं ध्यातृव्याख्यानमुख्यत्वेन तद्व्याख्यानं विचित्रध्यान-कथनेन च सूत्रं गतम् ॥

अत ऊर्ध्वं पदस्थं ध्यानं मन्त्रवाक्यस्थं यदुक्तं तस्य विवरणं कथयति ।

व्याख्या ।—“पण्तीस” “अमो अरिहंताणं, अमो सिद्धाणं, अमो आय-रियाणं, अमो उवज्झायाणं, अमो लोए सव्वसाहूणं” एतानि पञ्चत्रिंशदक्ष-राणि सर्वपादानि भण्यन्ते । “सोल” “अरिहंत सिद्ध आचार्य उवज्झाय साहु” एतानि षोडशाक्षराणि नामपदानि भण्यन्ते । “छ” “अरिहन्तसिद्ध एतानि षडक्षराणि अर्हत्सिद्धयोर्नामपदे द्वे भण्येते । “पण” “अ सि आ उ सा” एतानि पञ्चाक्षराणि आदिपदानि भण्यन्ते । “चटु” “अरिहंत” इदमक्षर-चतुष्टयमर्हतो नामपदम् । “दुगं” सिद्ध इत्यक्षरद्वयं सिद्धस्य नामपदम् । “एगं च” “अ” इत्येकाक्षरर्हमत आदिपदम् । अथवा ‘ओ’ एकाक्षरं पञ्चपरमेष्ठि-नामादिपदम् । तत्कथमिति चेत् “अरिहंता असरीरा आयरिया तह उवज्झया मुणिणो । पढमक्खरनिप्पण्णो उंकारो पंच परमेट्ठी । इति गाथाकथित-प्रथमाक्षराणां ‘समानः सवर्णे दीर्घीभवति’ ‘परंश्च लोपम्’ ‘उवर्णे ऊ’ इति स्वरसन्धिविधानेन ओं—शब्दो निष्पद्यते । कस्मादिति—“जवह ज्जाएह” एतेषां पदानां सर्वमन्त्रवादपदेषु मध्ये सारभूतानां इहलोकपरलोकेष्टफलप्रदान-समर्थं ज्ञात्वा पश्चादनन्तज्ञानादिगुणस्मरणरूपेण वचनोच्चारणेन च जापं कुरुत । तथैव शुभोपयोगरूपत्रिगुणावस्थायां मौनेन ध्यायत । पुनरपि कथम्भूताम् “परमेट्ठिवाचयाणं” “अरिहंत” इति पदवाचकमनन्तज्ञानादिगुणयुक्तोऽर्हद्वाच्योऽ-भिधेय इत्यादिरूपेण पञ्चपरमेट्ठिवाचकानां । “अण्णं च गुरुवएसेण” अन्यदपि द्वादशसहस्रप्रमितपञ्चनमस्कारग्रन्थकथितक्रमेण लघुसिद्धचक्रं, बृहत्सिद्धचक्र-मित्यादिदेवार्चनविधानं भेदाभेदरत्नत्रयाराधकगुरुप्रसादेन ज्ञात्वा ध्यातव्यम् । इति पदस्थध्यानस्वरूपं व्याख्यातम् ॥४९॥

एवमनेन प्रकारेण “गुप्तेन्द्रियमनो ध्यात ध्येयं वस्तु यथास्थितम् ।

एकाग्रचिन्तनं ध्यानं फलं संवरनिर्जरौ ॥” इति श्लोककथितलक्षणानां ध्यातृ-
ध्येयध्यानफलानां संक्षेपव्याख्यानरूपेण गाथात्रयेण द्वितीयान्तराधिकारे प्रथमं
स्थलं गतम् ।

अतः परं रागादिविकल्पोपाधिरहितनिजपरमात्मपदार्थभावनोत्पन्नसदा-
नन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादवृप्तिरूपस्य निश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतं
यच्छ्रुभोपयोगलक्षणं व्यवहारध्यानं तद्ध्येयभूतानां पञ्चपरमेष्ठीनां मध्ये तावदर्ह-
त्स्वरूपं कथयामीत्येका पातनिका । द्वितीया तु पूर्वसूत्रोदितसर्वपदनामपदादि-
पदानां वाचकभूतानां वाच्या ये पञ्चपरमेष्ठिनस्तद्व्याख्याने क्रियमाणे प्रथम-
तस्तावज्जिनस्वरूपं निरूपयामि । अथवा तृतीया पातनिका पदस्थपिण्डस्थरूपस्थ-
ध्यानत्रयस्य ध्येयभूतमूर्द्धत्सर्वज्ञस्वरूपं दर्शयामीति पातनिकात्रयं मनसि धृत्वा
भगवान् सूत्रमिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । “शुद्धचतुष्पादकम्बो” निश्चयरत्नत्रयात्मकशुद्धोपयोगध्यानेन पूर्व
घातिकर्ममुख्यभूतमोहनीयस्य विनाशनात्तदनन्तरं ज्ञानदर्शनावरणान्तराय-
संज्ञयुगपद्घातित्रयविनाशकत्वाच्च प्रणष्टचतुर्घातिकर्मा । “दंसणसुहृणाणवीरिय-
मईओ” तेनैव घातिकर्माभावेन लब्धानन्तचतुष्टयत्वात् सहजशुद्धाविनश्वर-
दर्शनज्ञानसुखवीर्यमयः । “सुहृदेहृत्यो” निश्चयेनाशरीरोऽपि व्यवहारेण सप्त-
धातुरहितदिवाकरसहस्रभासुस्परमौदारिकशरीरत्वात् शुभदेहस्थः । “सुद्धो”
“क्षुधा वृषा भयं द्वेषो रागो मोहश्च चिन्तनम् । जरा रुजा च मृत्युश्च खेदः
स्वेदो मदोऽरतिः । १। विस्मयो जननं निद्रा विषादोऽष्टादश स्मृताः । एतैर्देवै-
र्विनिर्मुक्तः सोऽयमाप्तो निरञ्जनः ॥२॥” इति श्लोकद्वयकथिताष्टादशदोष-
रहितत्वात् शुद्धः । “अप्पा” एवं गुणविशिष्ट आत्मा । “अरिहो” अरिशब्द-
वाच्यमोहनीयस्य, रजःशब्दवाच्यज्ञानदर्शनावरणद्वयस्य, रहस्यशब्दवाच्यान्तरा-
यस्य च हननाद्विनाशात्सकाशात् इन्द्रादिविनिर्मितां गर्भावतरणजन्माभिषेकनिः-
क्रमणकेवलज्ञानोत्पत्तिनिर्वाणाभिधानपञ्चमहाकल्याणरूपां पूजामर्हति योग्यो
भवति तेन कारणेन अर्हन् भण्यन्ते । “विचिंतज्जो” इत्युक्तविशेषणैर्विशिष्ट-
माप्तागमप्रभृतिग्रन्थकथितवीतरागसर्वज्ञाद्यष्टोत्तरसहस्रनामानमर्हतं जिनभट्टारकं
पदस्थपिण्डस्थरूपस्थध्याने स्थित्वा विशेषेण चिन्तयत ध्यायत हे भव्या यूयमिति ।

अत्रावसरे भट्टचार्वकमतं गृहीत्वा शिष्यः पूर्वपक्षं करोति । नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धेः । खरविषाणवत् । तत्र प्रत्युत्तरं—किमत्र देशोऽत्र कालो अनुपलब्धिः, सर्वदेशे काले वा । यद्यत्र देशोऽत्र कालो नास्ति तदा सम्मत एव । अथ सर्वदेशकाले नास्तीति भण्यते तज्जगत्रयं कालत्रयं सर्वज्ञरहितं कथं ज्ञातं भवता । ज्ञातं चेत्तर्हि भवानेव सर्वज्ञः । अथ न ज्ञातं तर्हि निषेधः कथं क्रियते । तत्र दृष्टान्तः—यथा कोऽपि निषेधको घटस्याधारभूतं घटरहितं भूतलं चक्षुषा दृष्ट्वा पश्चाद्ब्रूयत्यत्र भूतले घटो नास्तीति युक्तम् । यस्तु चक्षूरहितस्तस्य पुनरिदं वचनमयुक्तम् । तथैव यस्तु जगत्रयं कालत्रयं सर्वज्ञरहितं जानाति तस्य जगत्रये कालत्रयेऽपि सर्वज्ञो नास्तीति वक्तुं युक्तं भवति, यस्तु जगत्रयं कालत्रयं न जानाति स सर्वस्वज्ञनिषेधं कथमपि न करोति । कस्मादिति चेत्—जगत्रयकालत्रयपरिज्ञानेन स्वयमेव सर्वज्ञत्वादिति ।

अथोक्तमनुपलब्धेरिति हेतुवचनं तदप्ययुक्तम् । कस्मादिति चेत्—किं भवतामनुपलब्धिः, किं जगत्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणां वा ? यदि भवतामनुपलब्धिस्तावता सर्वज्ञाभावो न सिध्यति, भवद्भिरनुपलभ्यमानानां परकीयचित्तवृत्तिपरमाण्वादिसूक्ष्मपदार्थानामिव । अथवा जगत्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणां मनुलब्धिस्तत्कथं ज्ञातं भवद्भिः । ज्ञातं चेत्तर्हि भवन्त एव सर्वज्ञा इति पूर्वमेव भणितं तिष्ठति । इत्यादि हेतुदूषणं ज्ञातव्यम् । अथोक्तं खरविषाणवदिति दृष्टान्तवचनं तदप्यनुचितम् । खरे विषाणं नास्ति गवादैः तिष्ठतीत्यन्ताभावो नास्ति यथा तथा सर्वज्ञस्यापि नियमदेशकालादिष्वभावेऽपि सर्वथा नास्तित्वं न भवति इति दृष्टान्तदूषणं गतम् ।

अथ मतम्—सर्वज्ञविषये बाधकप्रमाणं निराकृतं भद्विस्तर्हि सर्वज्ञसद्भावसाधकं प्रमाणं किम् ? इति पृष्ठे प्रत्युत्तरमाह—कश्चित् पुरुषो धर्मी, सर्वज्ञो भवतीति साध्यते धर्मः, एवं मर्मिधर्मसमुदायेन पक्षवचनम् । कस्मादिति चेत् पूर्वोक्तप्रकारेण बाधकप्रमाणाभावादिति हेतुवचनम् । किंवत् स्वयमानुभूयमानसुखदुःखादिवदिति दृष्टान्तवचनम् । एवं सर्वज्ञसद्भावे पक्षहेतुदृष्टान्तरूपेण त्र्यङ्गमनुमानं विज्ञेयम् । अथवा द्वितीयमनुमानं कथ्यते—रामरावणादयः कलान्तरिता, मेवादयो देशान्तरिता, भूतादयः स्वभावान्तरिता, परचेतोवृत्तयः परमाण्वादयश्च सूक्ष्मपदार्था, धर्मिणः कस्यापि पुरुषविशेषस्य प्रत्यक्षा

भवन्तीति साध्यो धर्म इति धर्मिधर्मसमुदायेन पञ्चवचनम् । कस्मादिति चेत्—
अनुमानविषयत्वादिति हेतुवचनम् । किंवत् यद्यदनुमानविषयं तत्तत् कस्यापि
प्रत्यक्षं भवति, यथाग्न्यादि, इत्यन्वयदृष्टान्तवचनम् । अनुमानेन विषयाश्चेति,
इत्युपनयवचनम् । तस्मात् कस्यापि प्रत्यक्षा भवन्तीति निगमनवचनम् ।

इदानीं व्यतिरेकदृष्टान्तः कथ्यते—यन्न कस्यापि प्रत्यक्षं तदनुमानविषय-
मपि न भवति यथा खपुष्पादि, इति व्यतिरेकदृष्टान्तवचनम् । अनुमानविषया-
श्चेति पुनरप्युपनयवचनम् । तस्मात् प्रत्यक्षा भवन्तीति पुनरपि निगमनवचन-
मिति । किन्त्वनुमानविषयत्वादित्यर्थं हेतुः सर्वज्ञस्वरूपे साध्ये सर्वप्रकारेण
सम्भवति यतस्ततः कारणात्स्वरूपासिद्धभावासिद्धविशेषणाद्यसिद्धो न भवति ।
तथैव सर्वज्ञस्वरूपं स्वपक्षं विहाय सर्वज्ञाऽभावं विपक्षं न साधयति तेन
कारणेन विरुद्धो न भवति । तथैव च यथा सर्वज्ञसद्भावे स्वपक्षे वर्तते तथा
सर्वज्ञाभावेऽपि विपक्षेऽपि न वर्तते तेन कारणेनानैकान्तिको न भवति ।
अनैकान्तिकः कोऽर्थो व्यभिचारीति । तथैव प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितो न
भवति । तथैव च प्रतिवादिनां प्रत्यसिद्धं सर्वज्ञसद्भावं साधयति तेन कारणेना-
किञ्चित्करोऽपि न भवति । एवमसिद्धविरुद्धानैकान्तिकाकिञ्चित्करहेतुदोष-
रहितत्वात्सर्वज्ञसद्भावं साधयत्येव । इत्युक्तप्रकारेण सर्वज्ञसद्भावे पक्षहेतुदृष्टान्तो-
पनयनिगमनरूपेण पञ्चाङ्गमनुमानं ज्ञातव्यमिति ।

किं च यथा लोचनहीनपुरुषस्यादर्शो विद्यमानेऽपि प्रतिबिम्बानां परिज्ञानं
न भवति, तथा लोचनस्थानीयसर्वज्ञतागुणरहितपुरुषस्यादर्शस्थानीयवेदशास्त्रे
कथितानां प्रतिबिम्बस्थानीयपरमाण्वाद्यनन्तसूक्ष्मपदार्थानां क्वापि काले परि-
ज्ञानं न भवति । तथाचोक्तं “यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥” इति संचेपेण सर्वज्ञसिद्धि-
रत्र बोद्धव्या । एवं पदस्थपिण्डस्थरूपस्थध्याने ध्येयभूतस्य सकलात्मनो जिन-
भट्टारकस्य व्याख्यानरूपेण गाथा गता ।

अथ सिद्धसदृशनिजपरमात्मतत्त्वपरमसमरसीभावलक्षणस्य रूपातीत-
निश्चयध्यानस्य पारम्पर्येण कारणभूतं मुक्तिगतसिद्धभक्तिरूपं ‘गमोसिद्धाणं’
इति पदोच्चारणलक्षणं यत्पदस्थं ध्यानं तस्य ध्येयभूतं सिद्धपरमेष्ठिस्वरूपं
कथयति ।

न्याख्या । ‘शुद्धद्रुक्स्मदेहो’ शुभाशुभमनोवचनकायक्रियारूपस्य द्वैतशब्दा-
भिधेयकर्मकाण्डस्य निर्मूलनसमर्थेन स्वशुद्धात्मतत्त्वभावनोत्पन्नागादिविकल्पो-
पाधिरहितपरमाल्हादैकलक्षणसुन्दरमनोहरानन्दस्यंदिनिःक्रियाद्वैतशब्दवाच्येन
परमज्ञानकाण्डेन विनाशितज्ञानावरणाद्यष्टकमौदारिकादिपञ्चदेहत्वात् नष्टाष्ट-
कर्मदेहः । ‘लोयालोयस्स जाणमो दट्ठा’ पूर्वोक्तज्ञानकाण्डभावनाफलभूतेन
सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनद्वयेन लोकालोकगतत्रिकालवर्तिसमस्तवस्तुसंबन्धि-
विशेषसामान्यस्वभावनामेकसमयज्ञायकदर्शकत्वात् लोकालोकस्य ज्ञाता दृष्टा
भवति । ‘पुरिसायारो’ निश्चयनयेनातीन्द्रियामूर्तपरमचिदुच्छलननिर्भर-
शुद्धस्वभावेन निराकारोऽपि व्यवहारेण भूतपूर्वनयेन किञ्चिदूनचरमशरीरा-
कारेण गतसिक्थमूषागर्भाकारवच्छायाप्रतिमावद्वा पुरुषाकारः । ‘अप्पा’ इत्यु-
क्तलक्षण आत्मा किं भण्यते ‘सिद्धो’ अञ्जनसिद्धपादुकासिद्धगुटिकासिद्धखड्ग-
सिद्धमायासिद्धादिलौकिकसिद्धविलक्षणः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिलक्षणः
सिद्धो भण्यते । ‘ज्झाएह लोयसिहरत्थो’ तमित्थंभूतं सिद्धपरमेष्ठिनं लोक-
शिखरस्थं दृष्टश्रुतानुभूतपञ्चेन्द्रियभोगप्रभृतिसमस्तमनोरथरूपनामाविकल्प-
जालत्यागेन त्रिगुणिलक्षणरूपातीतध्याने स्थित्वा ध्यायत हे भव्या यूय-
मिति ॥५१॥ एवं निष्कलसिद्धपरमेष्ठिव्याख्यानेन गाथा गता ॥

अथ निरुपाधिशुद्धात्मभावनानुभूत्यविनाभूतनिश्चयपञ्चाचारलक्षणस्य निश्चय-
ध्यानस्य परम्परया कारणभूतं निश्चयव्यवहारपञ्चाचारपरिणताचार्यभक्तिरूपं
‘णमो आयरियाणं’ इति पदोच्चारणलक्षणं यत्पदस्थध्यानं तस्य ध्येयभूतमाचार्य-
परमेष्ठिनं कथयति ।

‘दंसणणाणपहाणे वीरियचारित्तवरतवायारे’ सम्यग्दर्शनज्ञानप्रधाने वीर्य-
चारित्रवरतपञ्चरणाचारेऽधिकरणभूते ‘अप्पं परं च जुंजइ’ आत्मानं परं शिष्य-
जनं च योऽसौ योजयति संबन्धं करोति ‘सो आयरिमो मुणी भग्गो’ स
उक्तलक्षण आचार्यो मुनिस्तपोधनो ध्येयो भवति । तथा हि—भूतार्थनयत्रिषय-
भूतः शुद्धसमयसारशब्दवाच्यो भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मादिसमस्तपरद्रव्येभ्यो
भिन्नः परमचैतन्यविलासलक्षणः स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिररूपसंम्यग्दर्शनं,
तत्राचरणं परिणमनं निश्चयदर्शनाचारः ॥ तस्यैव शुद्धात्मनो निरुपाधित्वसंबे-
दनलक्षणभेदज्ञानेन मिथ्यात्वागादिपरभावेभ्यः पृथक्परिच्छेदनं सम्यग्ज्ञानं,

तत्राचरणं परिणमनं निश्चयज्ञानाचारः । नत्रैव रागादिविकल्पोपाधिरहित-
स्वाभाविकसुखास्वादेन निश्चलचित्तं वीतरागचारित्रं, तत्राचरणं परिणमनं
निश्चयचारित्राचारः । समस्तपरद्रव्येच्छानिरोधेन तथैवानशनादिद्वादशतपश्चर-
णबहिरङ्गसहकारिकारणेन च स्वस्वरूपे प्रतपनं विजयनं निश्चयतपश्चरणं, तत्रा-
चरणं परिणमनं निश्चयतपश्चरणाचारः । तस्यैव निश्चयचतुर्विधाचारस्य
रक्षणार्थं स्वशक्त्यनवगूहनं निश्चयवीर्याचारः । इत्युक्तलक्षणनिश्चयपञ्चाचारे
तथैव “छत्तीसगुणसमग्रे पञ्चविहाचारकरणसन्दरिसे । सिस्मागुगहकुसले
धम्मायरिए सदा वंदे ॥” इति गाथाकथितक्रमेणाचाराराधनादिचरणशास्त्र-
विस्तीर्णबहिरङ्गसहकारिकारणभूते व्यवहारपञ्चाचारे च स्वं परं च योजयत्य-
नुष्ठानेन सम्बन्धं करोति स आचार्यो भवति । स च पदस्थध्याने ध्यातव्यः ।
इत्याचार्यपरमेष्ठिव्याख्यानेन सूत्रं गतम् ॥५२॥

अथ स्वशुद्धात्मनि शोभनमध्यायोऽभ्यासो निश्चयस्वाध्यायस्तल्लक्षणनिश्चय-
ध्यानस्य पारम्पर्येण कारणभूतं भेदाभेदरत्नत्रयादितत्त्वोपदेशकं परमोपाध्यायभक्ति-
रूपं ‘णमो उवञ्भायाणं’ इति पदोच्चारणलक्षणं यत् पदस्थध्यानं, तस्य ध्येयभूत-
मुपाध्यायमुनीश्वरं कथयति ।

व्याख्या ।—‘जो रयणत्तयजुत्तो’ योऽसौ बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयानुष्ठानेन
युक्तः परिणतः । ‘णिञ्चं धम्मोवएसणे णिरदो’ षट्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनव-
पदार्थेषु मध्ये स्वशुद्धात्मद्रव्यं स्वशुद्धजीवास्तिकायं स्वशुद्धात्मतत्त्वं स्वशुद्धात्म-
पदार्थमेवोपादेयं शेषं च हेयं, तथैवोत्तमक्षमादिधर्मं च नित्यमुपदिशति योऽसौ
स नित्यं धर्मोपदेशने निरतो भण्यते । ‘सो उवञ्भाओ अण्पा’ स चेत्यभूतो
आत्मा उपाध्याय इति । पुनरपि किं विशिष्टः ?—‘जदिवरवसहो’ पञ्चेन्द्रिय-
विषयजयेन निजशुद्धात्मनि यत्नपराणां यतिवराणां मध्ये वृषभः प्रधानो यति-
वरवृषभः । ‘णमो तस्स’ तस्मै द्रव्यभावरूपो नमो नमस्कारोऽस्तु । इत्युपा-
ध्यायपरमेष्ठिव्याख्यानरूपेण गाथा गता ॥ ५३ ॥

अथ निश्चयरत्नत्रयात्मकनिश्चयध्यानस्य परम्परया कारणभूतं बाह्याभ्यन्तर-
मोक्षमार्गसाधकं परमसाधुभक्तिरूपं ‘णमो लोप सव्वसाहूणं’ इति पदोच्चारण-
जपध्यानलक्षणं यत् पदस्थध्यानं तस्य ध्येयभूतं साधुपरमेष्ठिस्वरूपं कथयति । *

व्याख्या ।—‘साहू स मुणी’ स मुनिः साधुर्भवति । यः किं करोति—

‘ओ हु साधयति’ यः कर्ता हु स्फुटं साधयति । किं ‘चारित्’ चारित्रं कथ-
म्भूतं ‘बंसखयायसमगा’ वीतरागसम्यग्दर्शनज्ञानाभ्यां समग्रं परिपूर्वम् ।
पुनरपि कथम्भूतं ‘मग’ मोक्षस्वत्स’ मार्गभूतं कस्य मोक्षस्य । पुनश्च किं रूपं
‘शिबसुद्धं’ नित्यं सर्वकालं शुद्धं रागादिरहितम् । ‘शमो तस्स’ एवं गुणविशिष्टो
यस्तस्मै साधवे नमो नमस्कारोऽस्त्विति । तथाहि—“उद्योतनमुद्योगो निर्वहणं
साधनं च निस्तरणम् । दृगवगभञ्जयतप्तामाख्याताराधना सद्भिः ॥”
इत्यार्याकथितबहिरङ्गचतुर्विधाराधनाक्षलेन, तथैव “सम्भक्तं सपण्याणं सचारितं
हि सत्तवो चैव । चञ्जरो चिद्वहि आदे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥” इति
गाथाकथिताभ्यन्तरनिश्चयचतुर्विधाराधनाक्षलेन च बाह्याभ्यन्तरमोक्षमार्ग-
द्वितीयनामाभिधेयेन कृत्वा यः कर्ता वीतरागचारित्राविनाभूत्वं स्वशुद्धात्मानं
साधयति भावयति स साधुर्भवति । तस्यैव सहजशुद्धसदानन्दैकानुभूतिस्वच्छयो
भावनमस्कारस्तथा ‘शमो लोए सञ्जसाहूणं’ द्रव्यनमस्कारश्च भवत्विति ॥५४॥

एवमुक्तप्रकारेण गाथापञ्चकेन मध्यमप्रतिपत्त्या पञ्चपरमेष्ठिस्वरूपं ज्ञात-
व्यम् । अथवा निश्चयेन “अरिहासिद्धायरियाउवज्जक्यासानुपंचपरमेद्वोः
ते वि हु चिद्वहि आदे तम्हा आदा हु मे सरणं ॥” इति गाथाकथित-
क्रमेण संचोपेन, तथैव विस्तरेण पञ्चपरमेष्ठिप्रत्ययकथितक्रमेण, प्रतिविस्तारेण तु
सिद्धचक्रादिदेवार्चनाविधिरूपमन्त्रवादसंबन्धिपञ्चनमस्कारप्रत्यये चेति । एवं-
गाथापञ्चकेन द्वितीयस्थलं गतम् ।

अथ तदेव ध्यानं विकल्पितनिश्चयेनाविकल्पितनिश्चयेन प्रकारान्तरेणोप-
संहाररूपेण पुनरप्याह । तत्र प्रथमपादे ध्येयलक्षणं, द्वितीयपादे ध्यातृलक्षणं,
तृतीयपादे ध्यानलक्षणं, चतुर्थपादेन नयविभागं कथयामीत्यभिप्रायं मनसि
धृत्वा भगवान् सूत्रमिदं प्रतिपादयति ।

व्याख्या । ‘तदा’ तस्मिन् काले आहुर्भुवन्ति ‘तं तस्स शिबयं मायां’
तत्तस्य निश्चयध्यानमिति । यदा किं ‘शिरीहक्ती हवे ज्जदा साहु’ निरीहवृत्ति-
निर्निहवृत्तिर्यदा साधुर्भवति । किं कुर्वन् ‘जं किंचिवि चिंततो’ यत् किमपि
ध्येयवस्तुरूपेण वस्तु चिन्तयमिति । किं कृत्वा पूर्वं ‘लक्ष्णाय एयत्तं’ तस्मिन्
ध्येये लक्ष्णा किं ? एकत्वं एकाग्रचिन्तानिरोधनमिति । अथ विस्तारः * यत्
किंचिद् ध्येयमित्यनेन किमुक्तं भवति ? प्राबलिकपेक्षया सविकल्पावस्थायां

विषयकषायवन्धनार्थं चित्तस्थिरीकरणार्थं पञ्चपरमेष्ठ्यादिपरद्रव्यमपि ध्येयं भवति । पञ्चादभ्यासवशेन स्थिरीभूते चित्ते सति शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मस्वरूपमेव ध्येयमित्युक्तं भवति । निस्पृहवचनेन पुनर्मिथ्यात्वं वेदत्रयं हास्यादिषट्कक्रोधादिचतुष्टयरूपचतुर्दशाऽभ्यन्तरपरिग्रहेण तथैव क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यमाण्डाऽभिधानदशविधबहिरङ्गपरिग्रहेण च रहितं ध्यातृस्वरूपमुक्तं भवति । एकाम्रचिन्तानिरोधेन च पूर्वोक्तविविधध्येयवस्तुनि स्थिरत्वं निश्चलत्वं ध्यानलक्षणं गणितमिति । निश्चयशब्देन तु प्राथमिकापेक्षया व्यवहाररत्नत्रयानुकूलनिश्चयो ग्राह्यः । निष्पन्नयोगपुरुषापेक्षया तु शुद्धोपयोगलक्षणविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयो ग्राह्यः । विशेषनिश्चयः पुनरपेक्ष्यमाणस्तिष्ठतीति सूत्रार्थः ॥ ५५ ॥

अथ शुभाशुभमनोवचनकायनिरोधे कृते सत्यात्मनि स्थिरो भवति तदेव परमध्यानमित्युपदिशति ।

व्याख्या । ‘मा चिद्ब्रह्मा मा जंपह मा चिंतह किंवि’ नित्यनिरञ्जननिष्क्रियनिजशुद्धात्मानुभूतिप्रतिबन्धकं शुभाशुभचेष्टारूपं कायव्यापारं, तथैव शुभाशुभान्तर्बहिर्जल्परूपं वचनव्यापारं, तथैव शुभाशुभविकल्पजालरूपं चित्तव्यापारं किमपि मा कुरुत हे विवेकिजनाः ! ‘जेण होइ थिरो’ येन योगत्रयनिरोधेन स्थिरो भवति । स कः ‘अप्पा’ आत्मा । कथम्भूतः स्थिरो भवति ‘अप्पन्मि रप्पो’ सहजशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मतत्त्वसम्यक्प्रज्ञानज्ञानानुचररूपामेदं रत्नत्रयात्मकपरमसमाधिसमुद्भूतसर्वप्रदेशाल्हादजनकसुखास्वादिपरिणतिसहिते निजात्मनि रतः परिणतस्तल्लोभमानस्तच्चित्तस्तन्मयो भवति । ‘इणमेव परं हवे ज्झायां’ इदमेवात्मसुखरूपे तन्मयत्वं निश्चयेन परमुत्कृष्टं ध्यानं भवति ।

तस्मिन् ध्याने स्थितानां यद्वीतरागपरमानन्दसुखं प्रतिभाति, तदेव निश्चयमोक्षमार्गस्वरूपम् । तच्च पर्यायानामान्तरेण किं किं भण्यते तदभिधीयते । तदेव शुद्धात्मस्वरूपं, तदेव परमात्मस्वरूपं, तदेवैकदेशव्यक्तिरूपविवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयेन स्वशुद्धात्मसंविचित्समुत्पन्नसुखामृतजलसरोवरे रागादिमलरहितत्वेन परमहंसस्वरूपम् । इदमेकदेशव्यक्तिरूपं शुद्धनयव्याख्यानमत्र परमात्मध्यानभावनानाममालायाम् यथासम्भवं सर्वत्र योजनीयमिति ।

तदेव परमात्मस्वरूपं, तदेव परमविष्णुस्वरूपं, तदेव परमशिवस्वरूपं, तदेव

परमबुद्धस्वरूपं, तदेव परमनिजस्वरूपं, तदेव परमस्वात्मोपलब्धिस्वरूपं सिद्धस्वरूपं, तदेव निरञ्जनस्वरूपं, तदेव निर्मलस्वरूपं, तदेव स्वसंवेदनज्ञानं, तदेव परमतत्त्वज्ञानं, तदेव शुद्धात्मदर्शनं, तदेव परमावस्थास्वरूपं, तदेव परमात्मनः दर्शनं, तदेव परमतत्त्वज्ञानं, तदेव शुद्धात्मदर्शनं, तदेव ध्येयभूतशुद्धपारिष्कामिकभावरूपं, तदेव ध्यानभाषणास्वरूपं, तदेव शुद्धचारित्रं, तदेवान्तस्तात्वं, तदेव परमतत्त्वं, तदेव शुद्धात्मद्रव्यं, तदेव परमज्योतिः, सैव शुद्धात्मानुभूतिः, सैवात्मप्रतीतिः, सैवात्मसंवित्तिः, सैव स्वरूपोपलब्धिः, स एव नित्योपलब्धिः, स एव परमसमाधिः, स एव परमानन्दः, स एव नित्यानन्दः, स एव सहजानन्दः, स एव सदानन्दः, स एव शुद्धात्मपदार्थाध्ययनरूपः, स एव परमस्वाध्यायः, स एव निश्चयमोक्षोपायः, स एव चैकाग्रचिन्तानिरोधः, स एव परमबोधः, स एव शुद्धोपयोगः, स एव परमयोगः, स एव भूतार्थः, स एव परमार्थः, स एव निश्चयपञ्चाचारः, स एव समयसारः, स एवाध्यात्मसारः, तदेव समतादिनिश्चयषडवश्यकस्वरूपं, तदेवाभेदरत्नत्रयस्वरूपं, तदेव वीतरागसामायिकं, तदेव परमशरणोत्तममङ्गलं, तदेव केवलज्ञानोत्पत्तिकारणं, तदेव सकलकर्मक्षयकारणं, सैव निश्चयचतुर्विधाराधना, सैव परमात्मभावना, सैव शुद्धात्मभावनोत्पन्नसुखानुभूतिरूपपरमकला, सैव दिव्यकला, तदेव परमाद्वैतं, तदेव परमावृतपरमधर्मध्यानं, तदेव शुक्लध्यानं, तदेव रागादिविकल्पशून्यध्यानं, तदेव निष्कलध्यानं, तदेव परमस्वास्थ्यं, तदेव परमवीतरागत्वं, तदेव परमसामर्थ्यं, तदेव परमैकत्वं, तदेव परमभेदज्ञानं, स एव परमसमरसीभावः, इत्यादिसमस्त-रागादिविकल्पोपाधिरहितपरमाल्हादैकसुखलक्षणध्यानरूपस्य निश्चयमोक्षमार्गस्य वाचकान्यन्यान्यपि पर्यायनामानि विज्ञेयानि भवन्ति परमात्मतत्त्व-विद्विरिति ॥ ५६ ॥

अतः परं यद्यपि पूर्वं बहुधा भणितं ध्यातृपुरुषलक्षणं ध्यानसामग्री च तथापि चूलिकोपसंहाररूपेण पुनरप्याख्याति ।

‘ध्याख्या । ‘तवसुदवदं चेदा ज्माणरहधुरंधरो हवे जम्हा’ तपश्रुतव्रतवा-नात्मा चेतयिता ध्यानरत्नस्य धुरन्धरो समर्थो भवति ‘जम्हा’ यस्मात् ‘तम्हा तप्तियथिरदा तद्धृदोप सदा होह’ तस्मात् कारणात् तपश्रुतव्रतानां संबन्धेन यत्रित्वं तत् त्रितये रता सर्वकाले भवत हे भव्याः ! किमर्थं ? तस्य ध्यानस्य

कृच्छ्रस्तद्विषयस्तदर्थमिति । तथाहि—अंशानावमौर्दयवृत्तिपरिसंख्याभरस-
परित्यागविविक्तप्रयत्नसंनकायछेदभेदेन बाह्यं षड्विधं, तथैव प्रायश्चित्तविनय-
वैय्यावृत्तस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानभेदेनाभ्यन्तरमपि षड्विधं चेति द्वादशविधं
तपः । तेनैव साध्यं शुद्धात्मस्वरूपे प्रवृत्तपन्नं विजयनं निश्चयतपश्च । तथैवाचा-
राराधनादिद्रव्यश्रुतं, तदाधारेद्योत्पन्नं निर्विकारस्वर्सेवेदज्ञानरूपं भावश्रुतं च ।
तथैव च हिंसानृत्तस्तेयाग्रहपरिमहाणं द्रव्यभावरूपाणां परिहरणं व्रतपञ्चकं
चेति । एवमुक्तलक्षणतपःश्रुतव्रतसहितो ध्याता पुरुषो भवति । इयमेव ध्यान-
सामग्री चेति । तथाचोक्तं—“वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थं समचित्तता ।
परीषहजयश्चेति पठ्यते ध्यानहेतवः ॥”

भगवन्, ध्यानं तावन्मोक्षमार्गभूतम् । मोक्षार्थिना पुरुषेण पुण्यबन्धका-
रणत्वाद्ब्रूतानि त्याज्यानि भवन्ति, भवद्भिः पुनर्ध्यानसामग्रीकारणानि तपःश्रु-
तव्रतानि व्याख्यातानि, तत्कथं घटत इति । तत्रोत्तरं दीयते—व्रतान्येव केवला-
नि त्याज्यान्येव न किन्तु पापबन्धकारणानि हिंसादिविकल्परूपाणि यान्यव्र-
तानि तान्यपि त्याज्यानि । तथाचोक्तं पूज्यपादस्वामिभिः—“अपुण्यमव्रतैः
पुण्यं व्रतैर्मोक्षस्तयोर्व्ययः । अव्रतानीव मोक्षार्थी व्रतान्यपि ततस्त्यजेत् ॥”
किंत्वव्रतानि पूर्वं परित्यज्य ततश्च व्रतेषु तन्निष्ठो भूत्वा निर्विकल्पसमाधिरूपं
परमात्मपदं प्राप्य पश्चादेकदेशव्रतान्यपि त्यजति । तदप्युक्तं तैरेव—“अव्रतानि
परित्यज्य व्रतेषु परिनिष्ठितः । त्यजेत्तान्यपि संप्राप्य परमं पदमात्मनः ॥”

अयं तु विशेषः—व्यवहाररूपाणि यानि प्रसिद्धान्येकदेशव्रतानि तानि
त्यक्तानि । यानि पुनः सर्वशुभाशुभनिवृत्तिरूपाणि निश्चयव्रतानि तानि त्रिगुप्ति-
लक्षणस्वशुद्धात्मसंवित्तिरूपनिर्विकल्पध्याने स्वीकृतान्येव न च त्यक्तानि ।
प्रसिद्धमहाव्रतानि कथमेकदेशरूपाणि जातानि । इति चेत्तदुच्यते—जीवघा-
तानिवृत्तौ सत्यामपि जीवरक्षणे प्रवृत्तिरस्ति । तथैवासत्यवचनपरिहारेऽपि सत्य-
वचनप्रवृत्तिरस्ति । तथैव चादत्तादानपरिहारेऽपि दत्तादाने प्रवृत्तिरस्तीत्याद्येक-
देशप्रवृत्त्यपेक्षया देशव्रतानि । तेषामेकदेशव्रतानां त्रिगुप्तिरूपनिर्विकल्पसमा-
धिकालो त्यागः । न च समस्तशुभाशुभनिवृत्तिरूपनिर्विकल्पसमा-
धिकालो त्यागः । यथैव हिंसादिरूपाव्रतेषु निवृत्तिस्तथैकदेशव्रतेष्वपि । कस्मादिति
चेत्—त्रिगुप्तावस्थायां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविकल्पस्य स्वयमेवावकाशो नास्ति ।

अथवा वस्तुतस्तदेव निश्चयव्रतम् । कस्मात्—सर्वनिष्कृतितादिति । षोऽपि चटिकाद्वयेन मोक्षं गतो भरतश्चक्री सोऽपि जिनदीक्षां गृहीत्वा त्रिषयकपाय-
निष्ठितिरूपं कणमात्रं व्रतपरिणामं कृत्वा पञ्चाच्छुद्धोपयोगत्वरूपरक्षणयात्मके
निश्चयव्रताभिधाने वीतरागसामायिकसंज्ञे निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा केवलज्ञानं
लब्धवानिति । परं किन्तु तस्य स्लोककालत्वाद्धोकाव्रतपरिणामं न जानन्तीति ।
तदेव भरतस्य दीक्षाविधानं कथ्यते । हे भगवन् जिनदीक्षादानानन्तरं भरतश्चक्रि-
यः कियति काले केवलज्ञानं जातमिति श्रीवीरवर्द्धमानस्वामितीर्थकरपरमदेव-
समवसरणमध्ये श्रेणिकमहाराजेन पृष्टे सति गौतमस्वामी आह । “पञ्चमुष्टिमि-
कृत्पाद्य त्रोट्यन् बन्धस्थितीन् कचान् । ज्ञोचानन्तरमेवापद्राजत् श्रेणिक
केवलम् ॥”

अत्राह शिष्यः । अथ काले ध्यानं नास्ति । मादिति चेत्—उत्तमसंह-
ननाभावाददशचतुर्दशपूर्वगतश्रुतज्ञानाभावात् । अत्र परिहारः । शुद्धध्यानं नास्ति
धर्मध्यानमस्तीति । तथाचोक्तं मोक्षप्राप्तये श्रोतुन्दकुन्दाचार्यदेवैः “भरहे
दुस्समकाले धम्मज्झाणं हवेइ शाणिस्स । तं अप्पसहावठि एणहुमण्णइ सो
दु अप्पणाणी ॥ अज्जवि तिरयणसुद्धा अप्पा उभाऊण लहइ इदत्तं । लोयं-
तियदेवत्तं तच्छुचुदा शिव्वुदिं जंति ॥” तथैव तत्त्वानुशासनमन्ये चोक्तं
“अत्रेदानीं निषेधन्ति शुद्धध्यानं जिनोत्तमाः । धर्मध्यानं पुनः प्राहुः श्रेणीभ्यां
प्राग्विवर्तिनाम् ॥” यथोक्तमुत्तमसंहननाभावात्तदुत्सर्गवचनम् । अपवाद-
व्याख्यानेन पुनरुपशमकपकश्रेण्योः शुद्धध्यानं भवति, तच्चोत्तमसंहननेनैव ।
अपूर्वगुणस्थानादधस्तनेषु गुणस्थानेषु धर्मध्यानं, तच्चादिमत्रिकोत्तमसंहननाभा-
वेऽप्यन्तिमत्रिकसंहननेनापि भवति । तदप्युक्तं तत्रैव तत्त्वानुशासने “यत्पुनर्व-
ज्जकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः । श्रेण्योर्ध्यानं प्रतीत्योक्तं तन्नोऽभस्तानिषेध-
कम् ॥” यथोक्तं दशचतुर्दशपूर्वगतश्रुतज्ञानेन ध्यानं भवति तदप्युत्सर्गव-
चनम् । अपवादव्याख्यानेन पुनः पञ्चसमितित्रिगुमिप्रतिपादकसारभूतश्रुतेनापि
ध्यानं भवति केवलज्ञानम् । यद्येवमपवादव्याख्यानं नास्ति तर्हि “तुसमासं
घोसण्ठी सिवभूदी केवली जादे” इत्यादिगन्धर्वाराधनादिभिरितं व्याख्यानं
कथं षट्ते ।

अथ अतः—पञ्चसमितित्रिगुमिप्रतिपादकं ब्रह्मश्रुतिमिति जानाति । इदं

भावश्रुतं पुनःसर्वमस्ति । नैवं वक्तव्यम् । यदि पञ्चसमितित्रिगुमितिप्रतिपादकं
द्रव्यश्रुतं जानाति तर्हि 'मा रूसह मा तूसह' इत्येकं पदं किं न जानाति ।
तत एव ज्ञायतेऽष्टप्रबचनमातृप्रमाणमेव भावश्रुतं, द्रव्यश्रुतं पुनः किमपि नास्ति ।
इदन्तु व्याख्यानमस्माभिर्न कल्पितमेव । तत्पारित्रसारादिग्रन्थेष्वपि भवितमा-
हते । तथाहि—ग्रन्तर्मुहूर्त्तादूर्ध्वं ये केवलज्ञानमुत्पादयन्ति ते क्षीणकषायगुण-
स्थानवर्तिनो निर्ग्रन्थसंज्ञा ऋषयो भण्यन्ते । तेषां चोत्कर्षेण चतुर्दशपूर्वादिश्रुतं
भवति, जघन्येन पुनः पञ्चसमितित्रिगुमिमात्रमेवेति ।

अथ मतं—मोक्षार्थं ध्यानं क्रियते न चाद्य काले मोक्षोऽस्ति, ध्यानेन किं
प्रयोजनम् । नैवं—अद्य कालेऽपि परम्परया मोक्षोऽस्ति । कथमिति चेत् स्वशु-
द्धात्मभावनावलेन संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा देवलोकं गच्छति, तस्मादागत्य
मनुष्यभवे रत्नत्रयभावनं लब्ध्वा शीघ्रं मोक्षं गच्छतीति । येऽपि भरतसगरराम-
पाण्डवादयो मोक्षं गतास्तेऽपि पूर्वभवेऽभेदरत्नत्रयभावनया संसारस्थितिं स्तोकां
कृत्वा पञ्चान्मोक्षं गताः । तद्वदे सर्वेषां मोक्षो भवतीति नियमो नास्ति । एव-
मुक्तप्रकारेण अल्पश्रुतेनापि ध्यानं भवतीति ज्ञात्वा किं कर्तव्यम्—“वधबन्ध-
च्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः । आध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने
विशदाः ॥ संकल्पकल्पतरुसंश्रयणात्त्वदीयं चेतो निमज्जति मनोरथसागरे
ऽस्मिन् । तत्रार्थतस्तव चकास्ति न किं च नापि वच्चे परं भवति कल्मषसंश्र-
यस्य ॥ दैर्घ्यिध्यदग्धमनसोऽन्तरूपात्तमुक्तेश्चित्तं यथोच्छसात् ते स्फुरितोत्तर-
ङ्गम् । धाम्नि स्फुरेद्यति तथा परमात्मसंज्ञे कौतस्कुती तव भवेद्विफला प्रसूतिः ॥
कं खिद कलुसिदभूतो कामभोगे हि मुच्छिद्यो जीवो । य य भुंजते भोगे
बन्धदि भावेण कम्माणि ॥” इत्याद्यपध्यानं त्यक्त्वा—“ममत्तिं परिव-
ज्जामि विममत्तिमुवठ्ठिदो । आलंबणं च मे आदा अवसेसाइ वोसरे ॥
आदा क्खु मज्झ गाणे आदा मे दंसणे चरीत्ते य । आदा पञ्चवखाणे आदा
मे संवरे जोगे ॥ एगो मे सस्सदो अप्पा गाणदसंणलक्खणो । सेसा मे
वाहिरा भावा सव्वे संजोयलक्खणा ॥” इत्यादिसारपदानि गृहीत्वा च
ध्यानं कर्तव्यमिति ।

अथ मोक्षविषये पुनरपि नयविचारः कथ्यते । तथाहि मोक्षस्तावत्
बन्धपूर्वकः ॥ तस्माच्चोक्तं “मुक्तश्चेत् प्राक्भवेद्बन्धो नो बन्धो मोक्षेन कथम् ।

अन्धे मोक्षं नैव मुञ्चयेत्तर्ह्यो निरर्थकः ॥” बन्धश्च शुद्धनिश्चयनयन
नास्ति । तथा बन्धपूर्वको मोक्षोऽपि । यदि पुनः शुद्धनिश्चयेन बन्धो भवति
तदा सर्वदैव बन्ध एव मोक्षो नास्ति । किञ्च—यथा शृङ्गलाबद्धपुरुषस्य बन्ध-
च्छेदकारणभूतभावमोक्षस्थानीयं बन्धच्छेदकारणभूतं पौरुषं पुरुषस्वरूपं न भवति,
तथैव शृङ्गलापुरुषयोर्यद्द्रव्यमोक्षस्थानीयं पृथक्करणं तदपि पुरुषस्वरूपं न भवति ।
किन्तु ताभ्यां भिन्नं यद्दृष्टं हस्तपादादिरूपं तदेव पुरुषस्वरूपम् । तथैव शुद्धोप-
योगलक्षणं भावमोक्षस्वरूपं शुद्धनिश्चयेन जीवस्वरूपं न भवति, तथैव तेन
साध्यं यज्जीवकर्मप्रदेशयोः पृथक्करणं द्रव्यमोक्षरूपं तदपि जीवस्वभावो न
भवति । किन्तु ताभ्यां भिन्नं यदनन्तज्ञानादिगुणस्वभावं फलभूतं तदेव शुद्ध-
जीवस्वरूपमिति । अयमत्रार्थः—यथा विवक्षितैकदेशशुद्धनिश्चयेन पूर्वं मोक्ष-
मार्गो व्याख्यातस्तथा पर्यायमोक्षरूपो मोक्षोऽपि । न च शुद्धनिश्चयनयनेनेति ।
यस्तु शुद्धद्रव्यशक्तिरूपः शुद्धपारिणामिकपरमभावलक्षणपरमनिश्चयमोक्षः स
च पूर्वमेव जीवे तिष्ठतीदानीं भविष्यतीत्येवं न । स एव रागादिविकल्परहिते
मोक्षकारणभूते ध्यानभावनापर्याये ध्येयो भवति । न च ध्यानभावनापर्यायरूपः ।
यदि पुनरेकान्तेन द्रव्यार्थिकनयेनापि स एव मोक्षकारणभूतो ध्यानभावना-
पर्यायो भण्यते तर्हि द्रव्यपर्यायरूपधर्मद्वयाधारभूतस्य जीवधर्मिणो मोक्षपर्याये
जाते सति यथा ध्यानभावनापर्यायरूपेण विनाशो भवति, तथा ध्येयभूतस्य
जीवस्य शुद्धपारिणामिकलक्षणभावद्रव्यरूपेणापि विनाशः प्राप्नोति । न च
द्रव्यरूपेण विनाशोऽस्ति । ततः स्थितं शुद्धपारिणामिकभावेन बन्धमोक्षौ न
भवत इति ।

अथात्मशब्दार्थः कथ्यते । अतथातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । गमनशब्देनात्र
ज्ञानं भण्यते ‘सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था, इति वचनात् । तेन कारणेन यथासंभवं
ज्ञानसुखादिगुणेषु आ समन्तात् अतति वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा
शुभाशुभमनोवचनकायव्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आ समन्तादति-
वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययध्रौव्यैरासमन्तादतति वर्तते यः स
आत्मा । किञ्च—यथैकोऽपि चन्द्रमा नानाजलघटेषु दृश्यते तथैकोऽपि जीवो
नानाशरीरेषु तिष्ठतीति वदन्ति तप्तु न घटते । कस्मादिति चेत्—चन्द्रकिरणो-
पाधिवशेन घटस्थजलपुद्गला एव नानाचन्द्राकारेण परिणता, न चैकचन्द्रः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—यथा देवदत्तमुखोपाधिवशेन नानादर्पणस्थपुद्गला एव नाना-
मुखाकारेण परिणता, न चैकं देवदत्तमुखं नानारूपेण परिणतम् । परिणमतीति
चेत्—तर्हि दर्पणस्थप्रतिबिम्बं चैतन्यं प्राप्नोतीति । न च तथा । किन्तु यद्येक
एव जीवो भवति, तदैकजीवस्य सुखदुःखजीवितमरणादिके प्राप्ते तस्मिन्नेव चक्षु-
सर्वेषां जीवितमरणादिकं प्राप्नोति न च तथा दृश्यते ।

अथवा ये वदन्ति यथैकोऽपि समुद्रः कापि क्षारजलः कापि मिष्टजलस्त-
थैकोऽपि जीवः सर्वदेहेषु तिष्ठतीति । तदपि न घटते । कथमिति चेत्—जलरा-
श्यपेक्षया तत्रैकत्वं, न च जलपुद्गलापेक्षया तत्रैकत्वम् । यदि जलपुद्गलापेक्षया
भवत्येकत्वं तर्हि स्तोकजले गृहीते शेषजलं सहैव किन्नायाति । ततः स्थितं
षोडशवर्णिकासुवर्णराशिवदनन्तज्ञानादिलक्षणं प्रत्येकं जीवराशिं प्रति न चैक-
जीवापेक्षयेति । अध्यात्मशब्दस्यार्थः कथ्यते । मिथ्यात्वरागादिसमस्तविकल्प-
जालरूपपरिहारेण स्वशुद्धात्मन्यधि यदनुष्ठानन्तदध्यात्ममिति । एवं ध्यानसा-
मग्रीव्याख्यानोपसंहाररूपेण गाथा गता ॥ ५७ ॥

अथौद्धत्यपरिहारं कथयति ।

व्याख्या । “सोधयन्तु” शुद्धं कुर्वन्तु । के कर्तारः ? “मुणिणाहा” मुनि-
नाथा मुनिप्रधानाः । किंविशिष्टाः ? “दोषसंचयचुदा” निर्दोषपरमात्मनो
विलक्षणा ये रागादिदोषास्तथैव च निर्दोषपरमात्मादितत्त्वपरिज्ञानविषये संशय-
विमोहविभ्रमास्तैश्च्युता रहिता दोषसंचयच्युताः । पुनरपि कथम्भूताः ? “सुद-
पुण्या” वर्तमानपरमागमाभिधानद्रव्यश्रुतेन तथैव तदाधारोत्पन्ननिर्विकारस्व-
संवेदनज्ञानरूपभावश्रुतेन च पूर्णाः समप्राः श्रुतपूर्णाः । कं शोधयन्तु ? “द्व-
संगहमिणं” शुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मादिद्रव्याणां सङ्ग्रहो द्रव्यसङ्ग्रहत्वं
द्रव्यसङ्ग्रहाभिधानं ग्रन्थमिमं प्रत्यक्षीभूतम् । किं विशिष्टं ? “मणिर्यं जं”
मणित्वः प्रतिपादितो यो ग्रन्थः । केन कर्तुंभूतेन ? “शेमिचंदमुणिणा” श्रीने-
मिचन्द्र-सिद्धान्तिदेवाभिधानेन मुनिना सम्यग्दर्शनादिनिश्चयव्यवहाररूप-
रूपाचारोपेताचार्येण । कथम्भूतेन “तणुसुतधरेण” तनुश्रुतधरेण तनुश्रुतं स्तीकं
श्रुतं तद्वरतीति तनुश्रुतधरस्तेन । इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एवं ध्यानोपसंहा-
रगाथात्रयेण, औद्धत्यपरिहारार्थं प्राकृतवृत्तेन च द्वितीयान्तराधिकारे एतीर्थ-
स्थलं गतम् ॥ ५८ ॥

इत्यन्तराधिकारद्वयेन विंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः समाप्तः ।

अत्र ग्रन्थे ‘विवक्षितस्य सन्धिर्भवति’ इति वचनात्पदानां सन्धिनियमो नास्ति । चाक्यानि च श्लोकश्लोकानि कृतानि सुखबोधनार्थम् । तथैव लिङ्गवचनक्रियाकारकसम्बन्धसमासविशेषणवाक्यसमाप्त्यादिदूषणं तथा च शुद्धात्मादितत्त्वप्रतिपादनविषये विस्पृतिदूषणं च विद्वद्भिर्न ग्राह्यमिति ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण “जीवमजीवं दब्धं” इत्यादिसप्तविंशतिगाथाभिः षट्द्रव्यपञ्चास्तिकायप्रतिपादकनामा प्रथमोऽधिकारः । तदनन्तरं “आसवबन्धश्च” इत्येकादशगाथाभिः सप्ततत्त्वनवपदार्थप्रतिपादकनामा द्वितीयोऽधिकारः । ततः परं “सम्महंसण” इत्यादिविंशतिगाथाभिर्मोक्षमार्गप्रतिपादकनामा तृतीयोऽधिकारः ।

इत्यधिकारत्रयेनाष्टाधिकपञ्चाशत्सूत्रैः श्रीनेमिचन्द्रसिद्धान्तदेवैर्विर-

चितस्य द्रव्यसंग्रहाभिधानग्रन्थस्य सम्बन्धिनी

श्रीब्रह्मदेवकृतवृत्तिः समाप्ता ॥

APPENDIX

OF

IMPORTANT REFERENCES.

Verse I. Page 2.

A. *The Jinas and the Jineśvaras.*

The epithet "Gaṇadhara" or the leader of the assembly was first applied to Gautama of Brahmapura who became a disciple of the twenty-fourth Tīrthaṅkara Mahāvīra. There were other Gaṇadharas after Gautama. Gaṇadharas are also called Jinas, or the victors and the Jineśvaras or Lords of Jinas are the Tīrthaṅkaras themselves.

Gautama was called a Gaṇadhara when he became a disciple of Mahāvīra after the latter had attained omniscience. The attainment of omniscience (Kevala Jñāna) is preceded by complete eradication of the four Ghātiya Karmas, viz., Jñānāvaraṇīya, Darśanāvaraṇīya, Mohanīya and Antarāya. There is no Āsrava or influx of Karmas. Consequently there is no voluntary physical motion and therefore no speech which is the result of the motion of tongue, lips, etc. The voice of silence, the letterless speech, the Divya-vāṇī which proceeds from the Arhat is due to the good and strong Karmic energy of the audience. Therefore there must be an individual among the audience so learned as to be capable of interpreting this voice of silence. There was no such person present in the court (Samavasaraṇa) of Mahāvīra when he attained omniscience. The Arch-angel of the first Empyrian then thought of the learned Brahmin Gautama of Brahmapura. He went to Gautama in the assumed form of a poor old Brahmin and asked him to explain to him the meaning of a Śloka. Gautama was quite perplexed when he heard the Śloka and being unable to understand its purport, proposed to go and discuss the meaning of it with Mahāvīra himself, the preceptor of that poor old Brahmin. With this object, he approached the court of Mahāvīra and at the sight of the Manastambha, the pillar at the entrance, his pride disappeared and he entered the court full of reverence and humility. It was then that the voice of silence was revealed to him and he discoursed upon it to the assembled audience and was called Gaṇadhara, the leader of the assembly. Such is the Digambar tradition about Gautama,

CHART NO. VI.

The Tirthaṅkaras are twenty-four in number and their names with some details about each will be found in the following table.

No.	NAME OF TIRTHAṅKARA.	FATHER.	MOTHER.	COMPLEXION.	EMBLEM.	BIRTH-PLACE.	PLACE OF NĪRVANA.
1	Risabhadeva or Ādinātha.	Nābhi-rāja.	Maru-devi	Yellow or golden.	A bull.	Vinita-nagara or Ayodhyā.	Mount Aśṭāpāda or Kailāsa.
2	Ajita-nātha ..	Jita-satru.	Vijayā-devi.	Do.	An elephant.	Ayodhyā.	Mount Pārśvanātha or Sameta-sikhara.
3	Sambhava-nātha	Jitāri.	Senā.	Do.	A horse.	Śrāvastī.	" "
4	Abhinandana- nātha.	Samvara.	Siddhārthā.	Do.	An ape.	Ayodhyā.	" "
5	Sumati-nātha ...	Megha-prabha.	Sumaṅgalā or Maṅgalā (Svetāmbara).	Do.	A red goose or curlew (हंस)	"	" "
6	Padma-prabha ...	Dharaṇa or Śrīdhara (Svetāmbara)	Susimā.	Red.	A red lotus.	Kauśāmbī.	" "
7	Supārśva-nātha.	Supratīṣṭha or Pratīṣṭha (Svetāmbara).	Prithivī.	Yellow or golden or green.	The Svastika Symbol (卐)	Bārāṇasi.	" "
8	Chandra-prabha	Mañā-sena.	Lakṣmaṇā.	White.	Crescent.	Chandra-purī.	" "
9	Puṣpa-danta or Suvidhi-nātha.	Sugriva.	Rāmā.	Do	Crab or Dolphin or crocodile (ककट)	Kākaṇḍi-nagara	" "
10	Śītala-nātha ...	Dṛiḍha-ratha	Sunandā or Nandā (Sve- tāmbara).	Yellow or golden	Ficus Religiosa or wish- ing tree or the Sri- vatsa figure (Svetām- bara).	Bhadrikā purī or Bhadrikā-purī (Svetāmbara).	" "
11	Śreyāṃsa-nātha	Viṣṇu.	Viṣṇudrī or Viṣṇā (Sve- tāmbara).	Do.	A rhinoceros or Garu- ḍa (Svetāmbara).	Siṃha-purī.	" "

APPENDIX.

iii

12	Vasu pūjya ...	Vasu pūjya.	Vijaya or Jayā (Svetāmbara).	Red.	A buffalo.	Champā-purī	Champā-purī
13	Vimala-nātha ...	Kṛita-varman.	Suramya or Syāmā (Svetāmbara).	Yellow or golden.	A boar.	Kāmpilya-pura.	Mount Pārśvanātha or Sameta-sikhara.
14	Ananta-nātha ...	Siṃha-sena.	Sarva-yasā, or Suyasā (Svetāmbara).	Do.	A bear or hawk (Svetāmbara).	Ayodhyā.	"
15	Dharma-nātha ...	Bhānu.	Suvratā.	Do.	A club or thunderbolt (सुवरे)	Ratna-purī.	"
16	Sānti-nātha ...	Viśva-sena.	Achirā.	Do.	A deer.	Hastinā-pura.	"
17	Kunthu-nātha ...	Sārya or Śūra (Svetāmbara).	Śrī-devī.	Do.	A he-goat.	"	"
18	Ara-nātha ...	Sudarśana.	Mitrā or Devī (Svetāmbara).	Do.	A fish or Nandya-varṭa diagram (Svetāmbara).	"	"
19	Mallī-nātha (accord to the Svetāmbara sect a woman).	Kumbha.	Rakṣitā or Prabhavatī (Svetāmbara).	Yellow or golden or blue (Svetāmbara).	A water-pot.	Mithilā-purī or Mathurā (Svetāmbara).	"
20	Muni-suvrata ...	Sumitra.	Padmāvatī.	Black.	A tortoise.	Kuśāgrānagara or Rājapriha.	"
21	Nami-nātha ...	Vijaya.	Vapra or Viprā (Svetāmbara).	Yellow or golden.	A blue lotus or Asoka tree.	Mithilā-purī or Mathurā (Svetāmbara).	"
22	Nemi-nātha ...	Samudra-vijaya.	Śivā-devī.	Black or black with inner tinge of red.	A conch-shell.	Sauripura or Dvārakā.	Mount Girnār
23	Pārśva-nātha ...	Asva-sena.	Vāmā.	Blue.	A serpent.	Bārāṇasī.	Mount Pārśvanātha or Sameta Sikhara.
24	Mahāvira or Var-dhamāna.	Siddhārtha.	Priya-kāriṇī or Trisalā (Svetāmbara).	Yellow or golden.	A lion.	Kuṇḍapura or Kuṇḍagrāma.	Pavā-purī.

*Vide. The Heart of Jainism by Mrs. Sinclair Stevenson (Oxford University Press, 1915). Appendix II. Bühler—Indian Sect of the Jinas. Appendix by Burgess, page 66. J. L. Jaini—Outlines of Jainism (Cambridge University Press, 1916), page 6. D.P. Jaini's Tirthankara Chart (Central Jaina Publishing House, Arrah). Kalpa Sūtra and Nava Tatva by J. Stevenson, D. D. Also Proceedings of the A. S. Bengal No. X Dec. 1879 pp. 277-8.

B. The Jaina Devas.

The Devas or gods according to the Jains are of four kinds Bhavana-bâsi (*i.e.*, those who live in Bhavana, the Lower World), Vyantara (*i.e.*, those who live in mountains, forests, etc.), Jyotiṣa (*i.e.*, those moving in the heavens) and Vaimânika (*i.e.*, those who live in the Vimâna, the Upper World.)¹ The Bhavanabâsi gods are divided into ten, the Vyantara gods into eight and the Jyotiṣa into five classes. Vaimânika gods are of two kinds Kalpopapanna and Kalpâtita. Kalpopapanna are of twelve kinds.* The names of these sub-classes of gods will appear from the following table :—

¹ Vide:—

“देवाश्चतुर्णिकायाः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ । १ ।]

“भावनव्यन्तरज्योतिर्वैमानिकविभेदतः ।

देवाश्चतुर्णिकायाः स्युर्नामकर्मविशेषतः ॥”

[तत्त्वार्थसारः । ११३]

“दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ।”

“भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपदिक्कुमाराः”

“व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ।”

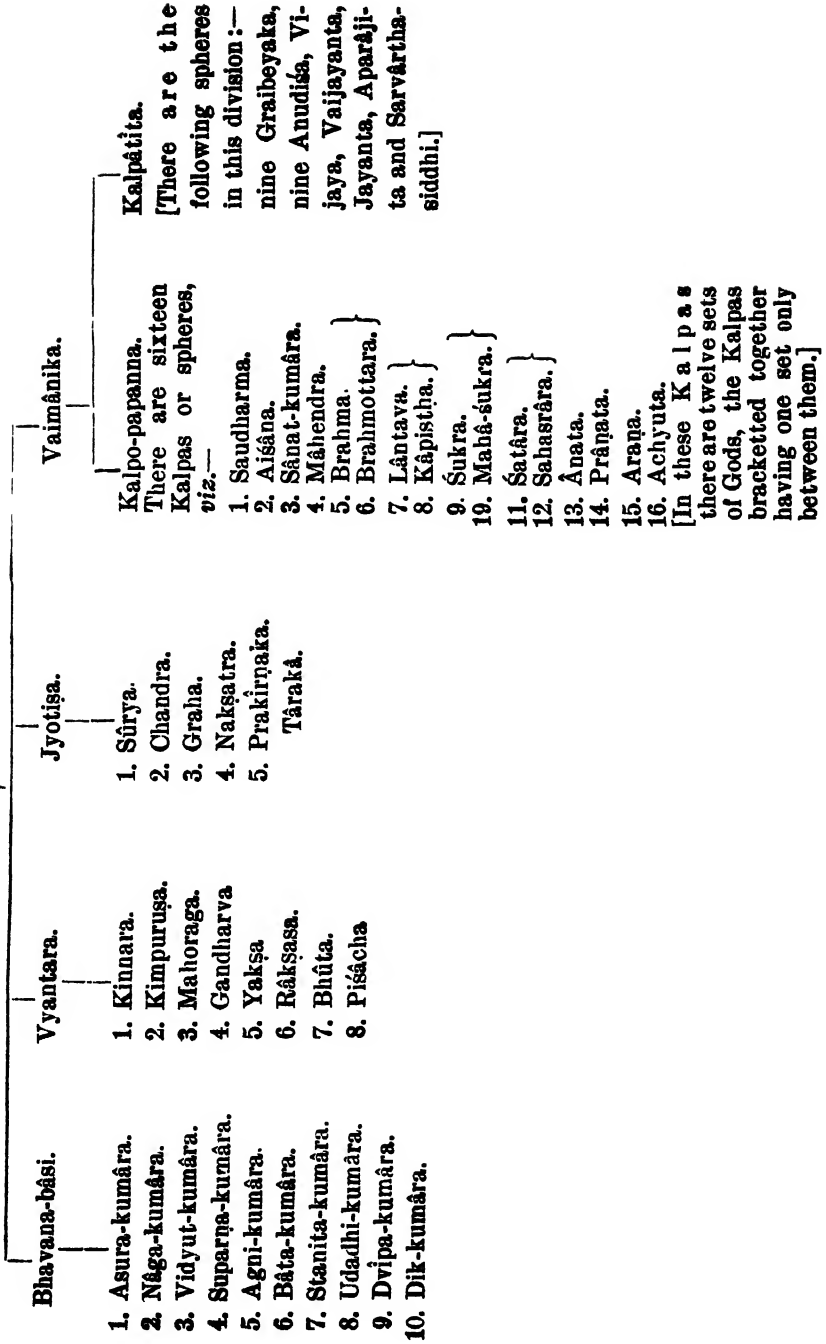
“ज्योतिष्काः सूर्याचन्द्रमसौ ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णकतारकाश्च ।”

“वैमानिकाः कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ।”

“सौधर्मेशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तरर्लातवकापिष्ठशुक्रमहाशुकशतारस-
हस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयंतजयंतापराजितेषु
सर्वार्थसिद्धौ च ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ ॥ ३, १०, ११, १२, १६, १७, १९]

CHART No. VII. DEVA.

All these gods are of various grades.* The highest among them are Indras who are possessed of superior powers and may be likened to kings in this world.¹ The next in order are Sāmānika gods who are to Indras as the preceptors are to kings.² The third grade consists of Trāyastrīṇṣa gods who act for Indras as ministers and priests act for the benefit of kings.³ Pāriṣada gods are next in order and are to Indras like friends and courtiers to kings.⁴ Though the gods are not subject to injuries of any kind, yet to enhance their grandeur there is the fifth kind of gods known as Ātma-rakṣas who surround Indras like body-guards of kings.⁵ The Lokapāla gods the sixth in order, are officers of Indras and control the different Lokas.⁶ The Anika gods are like soldiers of Indras.⁷ The Prakīrṇaka gods are like the subjects⁸ and Ābhiyogya gods the servants of Indras.⁹ The Kilviṣaka gods being the tenth in grade cannot command the respect due to other gods belonging to the higher grades and these stand outside the circle of those of higher grades, like feudatories outside the kingdom of kings.¹⁰

Among the Vyantara and Jyotiṣa gods the classes known as Trāyastrīṇṣa and Loka-pāla are absent.¹¹

There are a class of gods known as Laukāntika who reside in

* “इंद्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषदात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकामियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ४ । ४ ।]

1 “वरमैश्वर्यादिद्वयपदेशः ।”

2 “तत्स्थानार्हत्वात् सामानिकाः ।”

3 “मन्त्रिपुरोहितस्थानीयास्त्रायस्त्रिंशः ।”

4 “वयस्यपीठमर्दसहशाः पारिषदाः ।”

5 “आत्मरक्षाः शिरोरक्षोपमाः ।”

6 “आरक्षकार्थवरसमा लोकपालाः ।”

7 “दंडस्थानीयान्यनीकानि ।”

8 “प्रकीर्णकाः पौरजनपदकल्पाः ।”

9 “आमियोग्याः दाससमानाः ।”

10 “क्षेत्यवासिस्थानीयाः किल्बिषकाः ।”

[तत्त्वार्थराजवार्त्तिकम् । ४ । ४ । १—१० ।]

“त्रायस्त्रिंशल्लोकपालवर्ज्या अन्तरज्योतिष्काः ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ४ । ५ ।]

Brahma-loka (a sphere included in the Kalpas mentioned in the above table). These gods are of eight classes, viz., Sârasvat, Âditya, Banhi, Aruṇa, Gardatoya, Tuṣita, Avyâvâdha, and Ariṣṭa.¹

Verse 10. Page 30.

C. The Story of Dvîpâyana or Dvaipâyana.

We have quoted an extract from Yaśastilaka-champû (the reading of which however appears to be incorrect) in the footnote on page 30, a translation of which is as follows :

"During the wanderings of Lord Aristanemi he was asked by Narâyana Gaṇadharadeva on Urjayana Hill 'Lord! will this prosperous city of Dvârikâ be destroyed from any cause?' The Gaṇadhara said 'What is the necessity of such a thought?' But in spite of having spoken thus, he being pressed by Hari said 'After twelve years, the city will be burnt by Kumâra Dvaipâyana.' Hearing this, Dvaipâyana intending to make this prophecy false, took a vow and passing twelve years in the eastern country without noticing (that the period had not expired on account of) an additional month approached the city of Dvârikâ and sat at the gates with the intention of giving up his life. At that time being struck on the head by Mâtaṅga who was drunk became Agni-kumâra through rage and burnt the city."

The story of Dvîpâyana is thus narrated in Jaina Harivaṃśa Purâṇa by Jinasena. The Tirthaṅkar Neminâtha was on Girnar Hill, when Vasudeva, Baladeva, Kṛṣṇa, etc, went to him and asked about the future state of the city of Dvârikâ. Neminâtha replied that after twelve years Dvârikâ will be burnt by Dvîpâyana who will get angry on account of the assault by drunken young men of the city. Dvîpâyana was the uncle of Baladeva. When he heard that it has been foretold that he himself will be instrumental in the destroyal of the city with the people in it he became an ascetic belonging to the Digambara sect of the Jainas and going away to the eastern country, began to practise penances. After the lapse of twelve years according to his calculation (though really the period was not over) he returned to the city of Dvârikâ and remained absorbed in meditation on a hill outside the city. In the meantime the young

¹ "ब्रह्मलोकादयः षोडशान्तिकाः ।"

"सप्तदशतारिखसहस्रवर्गस्तोयमुत्पिताभ्यावाधारिहास्य ।"

[सत्वार्योक्तिगमसूत्रम् । ४ । २४-२५]

scions of Jadu race headed by Śāmba became drunk with wine and seeing Dvīpāyana in that posture said "This is that wretched Dvīpāyana who will destroy Dvārikā. Let us kill him." Saying this they began to throw stones at Dvīpāyana. Then Dvīpāyana became enraged and destroyed the city of Dvārikā by fire. [See Canto 61, Harivaṃśa Purāṇa by Jināsena.]

The reader will notice the similarity of this story with that in the Mahābhārata and Harivaṃśa of the Hindus where it is said that Dvārikā was depopulated by the curse of the angry sage Durbāsā who was ridiculed by the young Jadus headed by Śāmba. The members of the Jadu race drank wine and killed one another in a quarrel, arising from a trifling cause while they were under the influence of wine.

Verse 16. Page 48.

D. Sound.

Dr. Brajendranath Seal writes in his "Positive Sciences of the Ancient Hindus:" Sounds may be classed as "loud or faint, bass (thick) or treble (hollow), clang or articulate speech." In a letter to us Dr. Seal has written "This differs widely from the traditional explanations of Ghana as sound of metallic instruments and Suṣira (Sausira) as the sound of wind-instruments, etc." In page 48 we have followed the classification adopted by Akalaṅka Deva in Tattvārtha-rāja-vārttika, Chapter V, Sūtra 24, Vārttikas 2—6 Dr. Seal is of opinion that Akalaṅka Deva has not interpreted the Sūtra of Umāsvāmi according to the earlier tradition. Dr. Seal writes "My interpretations are more primary than the traditional ones and are nearer to Umāsvāmi's meaning in this passage. The Amarkoṣa and the Rājavārttika (on Umāsvāmi) represent a later tradition."

Verse 17-18 Pages 52-56.

E. Dharma and Adharma Astikāyas.

In "Positive Sciences of the Ancient Hindus" by Dr. Brajendranath Seal, M.A., Ph.D, we find on page 93 the words "merit and demerit" used as equivalents for Dharma and Adharma. In a letter to us Dr. Seal writes that he had put down the words "Dharma and Adharma," but possibly his proof-reader thinking his retention of the Sanskrit terms to be a mere slip, put down what he thought to be their equivalents. This change escaped the notice of Dr. Seal when he hurried through the final proof.

Nothing could be farther from the idea conveyed by 'Dharma and Adharma' than 'merit and demerit.' In the aforesaid letter Dr. Seal writes "There is no English equivalent for the Jaina Dharmāstikāya or the Jaina Adharmāstikāya. (Merit and demerit are equivalents for Puṇya and Pāpa). Dharmāstikāya may be rendered as the cosmic principle which upholds (or simply conditions) the order of simultaneous (or consentaneous) movements in the world ("Sakrid-gati yugapad-vhāvi-gati"—Prabhāchandra) answering somewhat to Leibnitz's Pre-established harmony.....Dharmāstikāya is not simply the accompanying cause of movements—it is something more—it is the cause (or condition) of the system of movements the fact of an order in the movements of Jīva and Puḍgala. This is my correction of the error."

Verse 48 Page 110.

F. Dhyāna.

The commentator Brahmadeva, in his explanation of this verse, has added a detailed account of Dhyāna, as recognised in Jainism. We give here an exposition of Dhyāna with quotations from a work named Jñānārṇava by Śubha-Chandra Āchārya in which this subject has been treated in an exhaustive manner.

Dhyāna (contemplation or meditation) is of four kinds, Ārta, Raudra, Dharma and Śukla. The first two give rise to pain while the last ones lead to the destruction of Karmas. Each of these four kinds of Dhyāna are again sub-divided into four classes.¹

Ārta-dhyāna arises from the desire springing from Avidyā (delusion) and is like the illusory belief of a person who has lost his way (and thinks the wrong way to be the right one).²

¹ "आर्त्तरीद्विविक्ल्पेन दुर्भ्यां देहिनां द्विधा ।

द्विधा प्रज्ञास्तमप्युक्तं धर्मशुद्धिविहृततः ॥

स्यातां तत्रार्त्तरीद्वे द्वे दुर्भ्यामेत्यस्तदुःखदे ।

धर्मशुद्धे ततोऽन्ये द्वे कर्मनिर्मुक्तनक्षमे ॥

प्रत्येकं च अतुर्जैर्देहचतुष्टयमिदं मतम् ।

। यतः ॥"

[ज्ञानार्थकः । २५ ॥ २०—२२]

² "क्रते भवमथार्त्तं स्यादसत्पुण्याने शरीरिणाम् ।

दिक्मेवाहानमसतातुल्यमविद्याबासनाचक्षुः ॥

[ज्ञानार्थकः । २५ ॥ २३]

Ārta-dhyāna is of four kinds : (1) that arising from the loss of what is desirable, (2) that arising from avoidance of what is harmful, (3) that arising from sickness and (4) that arising from a desire to possess objects of enjoyment.¹

Raudra-dhyāna is that which has reference to the external or internal activity of a being whose intention is cruel. Raudra-dhyāna is of four kinds : (1) that which arises from a delight in harming others, (2) that which arises from a delight in speaking a falsehood, (3) that which arises from a delight in theft and (4) that which arises from a delight in hoarding up and preserving things.²

Dharma-dhyāna arises when one controls his mind and desists from the enjoyment of worldly objects.

A person who being possessed of knowledge and indifferent to worldly objects is desirous of obtaining liberation, and being active to attain that end fixes his attention with an unruffled mind (is successful in having Dharma-dhyāna and) is praised by all.³

Dharma-dhyāna is of four kinds : Ājñā-vichaya, Apāya-vichaya, Vipāka-vichaya and Samsthāna-vichaya.

Ājñā-vichaya is the contemplation of the categories as laid down in the Jain scriptures according to the instruction of the

- ¹ “ अनिष्टयोगजन्माद्यं तथेष्टार्थात्ययात् परं ।
रुक्मकोपात्तृतीयं स्यान्निदानात् दूर्यमङ्गिनाम् ॥”

[ज्ञानार्णवः । २५ ॥ २४]

- ² “ रुद्राशयमर्चं भीममपि रौद्रं चतुर्विधम् ।
कीर्त्यमानं विद्वान्त्वार्याः सर्वसत्त्वामयप्रदाः ॥
रुद्रः क्रूराशयः प्राणी प्रणीतस्तत्त्वदर्शिभिः ।
रुद्रस्य कर्मभावो वा रौद्रमित्यभिधीयते ॥
हिंसानन्दान् मृषानन्दाच्चौर्यात् संरक्षणास्तथा ।
प्रभवत्यङ्गिनां शश्वदपि राद्रं चतुर्विधम् ॥

[ज्ञानार्णवः । २६ ॥ १—३]

- ³ “ अथ प्रशममालम्ब्य विधाय स्ववशं मनः ।
विरम्य कामभोगेषु धर्मध्यानं निरूपय ॥
ज्ञानधैरान्यसम्पन्नः संवृतात्मा स्थिराशयः ।
मुमुक्षुरयमीदृशान्तो धाता धीरः प्रशस्यते ॥”

[ज्ञानार्णवः । २७ ॥ १—३]

omniscient Jinas.¹ These should be believed and accepted on the authority of the words of the Jinas as they never speak what is false.²

Apāya-vichaya is the contemplation of means by which the Karmas are destroyed. It should be contemplated that persons are lost if they do not attain the three jewels, *viz.*, perfect faith, perfect knowledge and perfect conduct,³ as laid down by the omniscient.

Vipāka-vichaya is the contemplation that creatures enjoy pleasure and pain as fruits of their Karmas,⁴ and Samsthāna-vichaya is the contemplation of the arrangement of the universe.⁵

Śukla Dhyāna arises in a soul when it is void of action, beyond the influence of the senses and being meditative of itself is not conscious that it does so.⁶

1 “आज्ञापायविपाकानां क्रमशः सेस्थितेस्तथा ।

विचये यः पृथक् तद्धि धर्मध्यानं चतुर्विधम् ॥

वस्तुतत्त्वं स्वसिद्धान्तं प्रसिद्धं यत्र चिन्तयेत् ।

सर्वज्ञाज्ञाभियोगेन तदाज्ञाविचये मतः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३३ ॥ ५—६]

2 सूक्ष्मं जिनेन्द्रवचनं हेतुभिर्यज्ञ इत्यते ।

आज्ञासिद्धं च तद् ग्राह्यं नान्यथावादिना जिनाः ॥

[Verse quoted in Brahmadeva's commentary.]

3 “अपायविचयं ध्यानं तद्वदन्ति मनीषिणः ।

अपायः कर्मणां यत्र सोपायः स्मर्यते बुधैः ॥

भीमत्सर्वज्ञनिर्दिष्टं मार्गं रत्नत्रयात्मकम् ।

अनासाद्य भवारण्ये चिरं नष्टाः शरीरिणः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३४ ॥ १—२]

4 “स विपाक इति ज्ञेयो यः स्वकर्मफलोदयः ।

प्रतिक्षणसमुद्भूतद्वित्ररूपाः शरीरिणाम् ॥

कर्मजातं फलं दत्ते विचित्रमिह देहिनाम् ।

आसाद्य नियतं नाम द्रव्यादिकचतुष्टयम् ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३५ ॥ १—२]

“समस्तोऽयमहो लोकः केवलज्ञानगोचरः ।

तं व्यस्तं वा समस्तं वा स्वशक्त्या चिन्तयेद्यतिः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३५ ॥ १८४]

“निष्क्रियं करणातीतं ध्यानधारणवर्जितम् ।

अन्तर्मूर्खं तु यच्चित्तं तच्छुद्धमिति पठ्यते ॥”

[ज्ञानार्णवः । ४२ ॥ ४]

Śukla Dhyāna is of four kinds: Prithaktva-vitarka-vichāra, Ekatva-vitarka-vichāra, Sūkṣmakriyā-pratīpāti and Vyuparata-kriyā-nivṛtti. In the first there is a transition of contemplation while in the second the contemplation is in the same state. In the third there is action of the body in a very subtle state while in the fourth the same is absent altogether.¹

In Tattvārthādhigama Śūtra we have a similar description of Dhyāna.²

The commentator Brahmadeva says that Dhyāna can also be divided in another manner into four classes, viz., (1) Piṇḍastha, (2) Padastha, (3) Rūpastha and (4) Rūpātita.³

- 1 “सवितर्कं सधीचारं सपृथक्त्वं च कीर्तितम् ।
शुक्लमाद्यं द्वितीयं तु विपर्यस्तमतोऽ परम् ॥
सवितर्कमधीचारमेकत्वपदलाञ्छितम् ।
कीर्तितं मुनिभिः शुक्लं द्वितीयमतिनिर्मलम् ॥
सूक्ष्मक्रियाप्रतीपाति तृतीयं सार्थनामकम् ।
समुच्छिन्नक्रियं ध्यानं तुर्यमार्यैर्निवेदितम् ॥”

[ज्ञानार्णवः । ४२ ॥ ९-११]

- 2 *vide* “आर्त्तैरौघधर्म्यशुक्लानि ।”
“पदे मोक्षहेतु ।”
“आर्त्तमनोहस्य सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ।”
“विपरीतं मनोहस्य ।”
“वेदनायाश्च ।”
“निदानं च ।”
“हिंसानृतास्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौघमधिरतदेशविरतयोः ।”
“आज्ञापायविपाकसंस्थानविषयाय धर्म्यम् ।”
“पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतीपातिव्युपरतक्रियानिवर्त्तिनि ।”

[तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् । ९ । २८-३३, ३५, ३६, ३९]

- 3 “पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम् ।
रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम् ॥”

[Verse quoted in Brahmadeva's commentary.]

Compare also—

“पिण्डस्थं च पदस्थं च रूपस्थं रूपवर्जितम् ।
अदुर्द्धा ध्यानमाज्ञातं भव्यराजीवभास्करैः ॥”

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ १]

Piṇḍastha Dhyāna is the contemplation of oneself and has "five Dhāraṇās, i.e., fixing the mind on five things. They are (1) Pârthivî, (2) Âgneyî, (3) Mârutî ; (4) Vâruṇî and (5) Rûpavatî. The Yogin should imagine or place before his mind a vast ocean of milk, lushed and tranquil and without waves. He should then imagine a lotus with a thousand petals, as big as Jambudvîpa and shining like gold, to be situated in the midst of it, and the lotus to have a celestial pericarp like a mountain of gold. He should conceive a lofty throne resembling the autumnal moon to be placed in that pericarp and should imagine himself as sitting at ease on that throne, serene, without desire, or hatred and prepared to conquer his enemy the Karman. Thus ends the first Dhâraṇâ.¹

The Yogin should then imagine a shining and beautiful lotus with sixteen petals jutting out, as existing in the hollow of his navel. He should contemplate the fourteen vowels (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ) and अं अः as marked on the sixteen petals and the great Mantra Arham with the dot over the line as shining on the pericarp. Then he should imagine a volume of smoke arising from the curvilinear *r* or *repha* of the Mantra, then

1 "पिण्डस्थं पञ्च विज्ञेया धारणा वीरवर्जिताः ।

संयमी यास्वसंमूढो जन्मपाशाच्छिक्तन्ति ॥

पार्थिवी स्यात्तथाग्नेयी श्वसनावाय वादणी ।

तत्स्वरूपवती चेति विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥

तिर्यग्ग्लोकसमं येगी स्मरति क्षीरसागरम् ।

निःशब्दं शान्तकल्लोलं हारनीहारसंनिभम् ॥

तस्य मध्ये सुनिर्माणं सहस्रदलमम्बुजम् ।

स्मरत्यमितभादीप्तं द्रुतहेमसमप्रभम् ॥

अब्जरागसमुद्भूतं केसरालिविराजितम् ।

जम्बूद्वीपप्रमाणं च चित्तभ्रमररञ्जकम् ॥

स्वर्णाचलमयीं दिव्यां तत्र स्मरति कर्षिकाम्

स्फुरत्पिङ्गप्रभाजालपिशङ्कितदिगन्तराम् ॥

शरच्चन्द्रनिभं तस्यामुजतं हरिविष्टरम् ।

तत्रात्मानं सुखासीनं प्रशान्तमिति चिन्तयेत् ॥

रागद्वेषादिनिःशेषकलङ्कक्षपयक्षमम् ।

उद्युक्तं च भवेत्तद्भूतकर्मसन्तानशासने ॥"

a succession of sparks, and then a continuous flame. The flame increasing in intensity burns the lotus which exists in the heart, upside downwards and which is the product of eight Karmas and has eight petals. He should then imagine fire in a triangular shape with the Svastika on its apex away from his body blown by the wind and burning brightly with a golden flame. The fire from the Mantra burns the body in the inside, and this fire from outside, and being in flames the body is reduced to ashes and also the lotus in the navel. Thus far we have the Âgneyi Dhâraṇâ.¹

Then the man should imagine wind blowing with the violence of a tempest and scattering away the ashes, after which he should think of it as becoming still. This is the Mârutî Dhâraṇâ.*

¹ “ततोऽ सौ निश्चलाभ्यासात् कमलं नाभिमण्डले ।

स्मरत्यतिमनोहारि षोडशोन्नतपत्रकम् ॥

प्रतिपत्रसमासीनस्वरमालाविराजितम् ।

कर्णिकायां महामन्त्रं विस्फुरन्तं विचिन्तयेत् ॥

रेफरुद्धं कलाविन्दुलाञ्छितं शून्यमक्षरम् ।

लसदिन्दुच्छटाकोटिकान्तिव्याप्तहरिण्मुखम् ॥

तस्य रेफाद्विनिर्यान्तीं शनैर्धूमशिखां स्मरेत् ।

स्फुलिङ्गसन्ततिं पदचाञ्जालालो तदनन्तरम् ॥

तेन ज्वालाकलापेन घर्ष्यमानेन सन्ततम् ।

दहत्यविरतं धीरः पुण्डरीकं हृदि-स्थितम् ॥

तदष्टकर्मनिर्माणमष्टपत्रमधोमुखम् ।

दहत्येव महामन्त्राद्यानोत्थप्रबलोऽ नलः ॥

ततो बहिः शरीरस्य त्रिकोणं वह्निमण्डलम् ।

स्मरेज्ज्वालाकलापेन ज्वलन्तमिव वाडवम् ॥

वह्निबीजसमाक्रान्तं पर्यन्ते स्वस्तिकाङ्कितम् ।

ऊर्ध्ववायुपुरोवभूतं निर्धूमं कार्श्चनप्रभम् ॥

अन्तर्दहति मन्त्रार्चिर्बहिर्वह्निपुरं पुरम् ।

धगद्धगिति विस्फूर्जज्ज्वालाप्रचयभासुरम् ॥

मस्ममावमसौ गीत्वा शरीरं तच्च पङ्कजम् ।

दाहयामावात् स्वयं शान्तिं याति बहिः शनैः शनैः ॥”

[आनार्यवः । ३६ ॥ १०—१९]

² “विमानपर्यमापूर्य संचरन्तं समीरयम् ।

कालस्यविरतं वेगीः स्याद्वेगं महाबलम् ॥

Then he should contemplate a number of clouds pouring down rain in torrents accompanied by thunder and lightning. After that he should imagine a stream of water bearing the standard of Varuna, beautiful like the crescent of the moon and overflowing the sky. With this water, he should wash off, in imagination, all the ashes of his body. This is Vâruṇi Dhâraṇâ.¹

Then he should contemplate himself to be in qualities like an all-knowing being free from the seven elements, sitting on the throne, adored by the gods possessing celestial excellences and shining like the full moon."²

Padastha Dhyâna is the contemplation by using certain words or letters. The efficacy of prayer, examples of which are given in

चालयन्तं सुरानीकं ध्वनन्तं त्रिदशालयम् ।
दारयन्तं घनघ्रातं क्षोभयन्तं महार्णवम् ॥
व्रजन्तं भुवनाभोगे संचरन्तं हरिन्मुखे ।
विसर्पन्तं जगत्क्रीडे निविशन्तं धरातले ॥
उद्धूय तद्रजः शीघ्रं तेन प्रबलवायुना ।
ततः स्थिरीकृताभ्यासः समीरं शान्तिमानयेत् ॥"

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २०-२३ ।]

“वारुण्यां स हि पुण्यात्मा घनजालचितं नभः ।
इन्द्रायुधतडिद्वर्जश्चमत्काराकुलं स्मरेत् ॥
सुधाम्बुप्रभवैः सान्द्रैर्बिन्दुभिर्मौक्तिकोज्ज्वलैः ।
वर्षन्तं तं स्मरेद्वीरः स्थूलस्थूलैर्निरन्तरम् ॥
ततोऽर्द्धेन्दुसमं कान्तं पुरं वरुणलाञ्छितम् ।
ध्यायेत् सुधापयःपूरैः प्लावयन्तं नभस्तलम् ॥
तेनाचिन्त्यप्रभावेण दिव्यध्यानोत्थिताम्बुना ।
प्रक्षालयति निःशेषं तद्रजः कायसंभवम् ॥"

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २४-२७]

“सप्तधातुविलिप्तं पूर्णचन्द्रामलत्विषम् ।
सर्वज्ञकल्पमात्मानं ततः स्मरति संयमी ॥
मृगेन्द्रविष्टराहं दिव्यातिशयसंयुतम् ।
कल्याणमहिमोपेतं देवदैत्योरगार्धितम् ॥
विलीनाशेषकर्मणं स्फुरन्तमतिनिर्मलम् ।
एवं ततः पुरुषाकारं स्वाङ्गमर्भगतं स्मरेत् ॥"

[ज्ञानार्णवः । ३६ ॥ २८-३०]

verse 49, Dravya-saṃgraha is laid down in connection with this kind of contemplation.¹

“Rûpastha Dhyâna is contemplating the Lord Jina, sitting on a throne of jewel in the assembly of men who are desirous of salvation, surrounded by the twelve Gaṇadharas and the eight door-keepers, possessing infinite greatness, a store of infinite, virtues, of a celestial body, shining more brilliantly than a Koti of suns, fanned by excellent *chowries*, attended on by the gods, free from the eighteen blemishes, endowed with all the excellences and expounding the Dharma.

Rûpâtîta Dhyâna consists in contemplating the highest form of one's own soul, as immaterial, a store of virtues, and resembling the Siddhas between whom and himself there is no specific difference.”

¹ “ पदान्यालम्बपुण्यानि योगिमिर्यद्विधीयते ।
तत्पदस्थं मतं ध्यानं विचित्रनयपारगैः ॥”

[ज्ञानार्थवः । ३८ ॥ १]

CHART—No. VIII.
TABLE I.

Dhyāna.			
Ārta.	Raudra.	Dharma.	Śukla.
Iṣṭavi- yoga.	Aniṣṭa- samyoga.	Vyādhi- pratikāra.	Bhoga- nidāna.
Himsā- nanda.	Mriśā- nanda.	Steyā- nanda.	Viṣaya-sam- rakṣaṇānanda.
Ājñā- vichaya.	Apāya- vichaya.	Vipāka- vichaya.	Samsthāna- vichaya.
			Prithaktva- vitarka- vichāra.
			Ekātva- vitarka- vichāra.
			Sūkṣma- kriyā- prati- pāti.
			Vyuparātā- kriyā- nivṛtti.

TABLE II.

Dhyāna.			
Piṇḍastha.	Padastha.	Rûpastha.	Rûpātita.
Parthivi Dhāraṇā.	Agneyi Dhāraṇā.	Māruci Dhāraṇā.	Vāruṇi Dhāraṇā.
			Rāpavati Dhāraṇā.

ALPHABETICAL INDEX OF THE PRĀKRIT GĀTHĀS.

[Figures within brackets indicate the number of verses].

	PAGE.
A.	
Ajjivo puṇa peyo (15) ...	44
Apugurudehapamaṇo (10) ...	28
Āsavabandhanasamvara (28) ...	70
Āsavadi jeṇa Kammaṃ (29) ...	71
Asuhādo vipivitti (45) ...	107
Aṭṭachadunāṇadamsaṇa (6) ...	20
Avagāsadāṇajoggam (19) ...	56
B.	
Bahirabbhantara (46) ...	108
Bajjhadi Kammaṃ jeṇa (32) ...	80
C.	
Chedanaparīṇāmo jo (84) ...	84
D.	
Damsaṇaṇāṇapahāṇe (52) ...	116
Damsaṇaṇāṇasamaggam (54) ...	118
Damsaṇa-puvvaṃ nāṇam (44) ...	106
Davvaparivaṭṭarūvo (21) ...	59
Davvasaṃgahamiṇam (58) ...	122
Dhammādhammā kālo (20) ...	58
Duviham pi mokkhaheum (47) ...	109
E.	
Evam chhavbheyamidaṃ (23) ...	63
Eyapadeso vi aṇṇ (26) ...	68
G.	
Gayiparināyāṇa dhammo (17) ...	52
H.	
Honti asaṃkhā jīve (25) ...	66
J.	
Jahakāleṇa taveṇa (36) ...	98
Jaṃ kiñchivi chintanto (55) ...	119
Jaṃ sāmāṇam gahaṇam (48) ...	105
Jāvadiyaṃ āyāsam (27) ...	69
Jivādisaddahaṇam (41) ...	102
Jivamañjivam (1) ...	1
Jīvo uvaogamao (2) ...	4
Jo rayaṇattayaḷutto (53) ...	117

L.					Page.
Loyāyapadese ikkekke (22)	...	...	...	...	62
M.					
Mā chhiṭṭaha mā jappaha (56)	...	...	...	...	121
Magganagunatthāṇehi (13)	...	...	...	...	36
Mā mujjhaha mā rajjaha (48)	...	...	...	...	110
Michchhattāviradi (30)	...	...	...	...	74
N.					
Nāṇam aṭṭaviyappaṃ (5)	...	...	...	...	10
Nāṇāvaraṇādīṇaṃ (31)	...	...	...	...	79
Naṭṭhachadughālikamma (50)	...	...	...	...	113
Naṭṭhatṭhakammadeho (51)	...	...	...	...	115
Ñikkammā aṭṭagunā (14)	...	...	...	...	42
P.					
Paṇatīsa sola chhappaṇa (49)	...	...	...	...	111
Payadīṭṭhidiaṇubhāgappadesabheda (33)	...	...	...	...	81
Pudhavi-jala-ten (11)	...	...	...	...	31
Puggala-kammādiṇaṃ (8)	...	...	...	...	24
R.					
Rayaṇattayaṃ ṇa vatṭai (40)	...	...	...	...	101
S.					
Saddo bandho suhamo (16)	...	...	...	...	47
Samaṇā amañā (12)	...	...	...	...	33
Sammaddaṃsaṇa ṇāṇaṃ (39)	...	...	...	...	100
Samsayavimoha (42)	...	...	...	...	103
Santi jado teṇede (24)	...	...	...	...	64
Savvassa kammaṇo (37)	...	...	...	...	96
Suha-asuha-bhāvajuttā (38)	...	...	...	...	98
T.					
Tavasudavadavaṃ (57)	...	...	...	...	121
Tikkāle chadupāṇā (3)	...	...	...	...	7
Thāṇajudāṇa adhammo (18)	...	...	...	...	54
U.					
Uvaogo duviyappo (4)	...	...	...	...	3
V.					
Vadasamidiguttio (35)	...	...	...	...	85
Vaṇṇa rasa pañcha (7)	...	...	...	...	22
Vavahārā suhadukkhaṃ (9)	...	...	...	...	27

ALPHABETICAL INDEX OF THE SANSKRIT CHHÂYÂS.

[Figures within brackets indicate the number of verses.]

	Page.
A.	
Ajivah punah (15)	44
Anugurudehapramāṇah (10)	28
Asravabandhanasamvara (28)	70
Āsravati yena karma (29)	71
Aṣṭachaturjñānadarsāno (6)	20
Aśubhāt vinivṛtīḥ (45)	107
Avakāśādānayaogyam (19)	56
B.	
Badhyate karma yena (32)	80
Bahirabhyantara (46)	108
Bhavanti asamkhyāḥ (25)	66
C.	
Chetanaparīṇāmāḥ (34)	84
D.	
Darśana-jñānapradhāne (52)	116
Darśana-jñānasamagṛaṃ (54)	118
Darśana-pūrvam (44)	106
Dharmādharmau kālāḥ (20)	58
Dravya-parivarttanarūpāḥ (21)	59
Dravya-saṅgrahamidaṃ (58)	122
Dvividhamapi (47)	109
E.	
Ekapradeśaḥ api (26)	68
Evam śadbhedam (28)	63
G.	
Gatiparīṇatānām (17)	52
J.	
Jñānam aṣṭavikalpam (5)	10
Jñānāvaraṇādīnām (31)	79
Jivādīśaraddhānam (41)	102
Jivah upayogamayāḥ (3)	4
Jivamajivam dravyam (1)	1
L.	
Lokākāśapradeśe (23)	62

					Page.
M.					
Mā cheṣṭata mā (56)	...	...	...	...	121
Mā muhyata (48)	...	...	...	...	110
Mārgaṇā-guṇa-sthānaiḥ (13)	...	...	...	...	36
Mithyātvāvirati (30)	...	...	...	...	74
N.					
Naṣṭachaturghātikarmā (50)	...	...	...	...	113
Naṣṭaṣṭakarmadehaḥ (51)	...	...	...	...	115
Niṣkarmāṇaḥ aṣṭaguṇāḥ (14)	...	...	...	...	42
P.					
Pañchattriṃśat (49)	...	...	...	...	111
Prakritisthityanubhāga (83)	...	...	...	...	81
Prithivījalatojo (11)	...	...	...	...	31
Pudgala-karmmadīnām (8)	...	...	...	...	24
R.					
Ratnatrayaṃ na varttato (40)	...	...	...	...	101
S.					
Śabdāḥ bandhaḥ (16)	...	...	...	...	47
Samanskāḥ amanaskāḥ (12)	...	...	...	...	33
Saṃśayavimoha (42)	...	...	...	...	103
Samyagdarsānaṃ (39)	...	...	...	...	100
Santi yataḥ tena (24)	...	...	...	...	64
Sarvasya karmaṇaḥ (37)	...	...	...	...	96
Sthānāyutānām (18)	...	...	...	...	54
Śubhāśubhabhāvayuktāḥ (38)	...	...	...	...	98
T.					
Tapahśruta-vrata (57)	...	...	...	...	121
Trikālo chatuḥ prāṇāḥ (3)	...	...	...	...	7
U.					
Upayogaḥ dvivikalpaḥ (4)	...	...	...	...	8
V.					
Varṇāḥ rasāḥ pañcika (7)	...	...	...	...	22
Vrata-samiti-guptayaḥ (35)	...	...	...	...	85
Vyavahārāt sukhaduḥkhaṃ (9)	...	...	...	...	27
Y.					
Yah ratnatrayayuktaḥ (53)	...	...	...	...	117
Yat kiñchidapi chintayan (55)	...	...	...	...	119
Yathākālēna tapasā (36)	...	...	...	...	93
Yataśmānyaṃ grahaṇaṃ (48)	...	...	...	...	105
Yāvanmātraṃ ākāśaṃ (27)	...	...	...	...	69

Alphabetical Index to the Introduction.

A

Abhayachandra Traividya-chakravartti,
xxiv, xxxix, xl, xli.
Abhayadeva, xli.
Abhayanandi, xlv.
Abhavya, xlii.
Āchāryas, xlii, xlvii.
Adharma, xlv.
Ādi-purāṇa, xxxi.
Ādijina Rīsabhanātha, xxviii.
Ajitasena, xx, xxiii, xxxi, xxxiii, xxxviii.
Ajiva, xlv.
Ākāśa, xlv.
Amritas, xxxv.
Annabhāga, xl.
Arhats, xlv.
Arrah, xxiv, xl, xli, xlii.
Asahāya-parākrāma, xxiv.
Āsrama, xlvii.
Āsrava, xlv.
Astikāyas, xlv.

B

Badhyamāna, xl.
Bāgalūr, xxiii.
Bandha, xl, xlii.
Bandhana, xlv.
Bandha-bheda, xl.
Bandha-hetu, xl.
Bandhasvāmi, xl.
Bandhodayasatva, xl.
Bānkāpur, xx.
Belgola, xxv.
Belgula, xxxvi.
Beliya Gola, xxxv.
Bolligola, xxxii.
Bhadrabāhu xxv, (Svāmi), xxxi.
Bhaṇḍārī Basti, xxiv.
Bhandarkar (Dr), xlv.
Bharata, xxviii, xxix, xxv, xxxiv.
Bhata, xxiii.
Bhata-māri, xxiii.
Bhaṭṭāraka, xxxiii.
Bhavachōlikā, xl.
Bhavya, xlii.
Bhoja, xlvii.
Bhubana-kīrti, xlv.
Bhujavali, xxvi, xxix, xxviii, (Charitra)
xxxii.
Bhujā-Vikrama, xxiii.
Brahmadeva, xx, xlv, xlvii, xlviii.
Brāhmī, xxviii.
Brahma-Kṣatra, xx, xxi, xxli.

C

Canara, xxvi.
Canarese, xxv, xxvii, xli
Chāmupdarāja, or Chāmupdarāya, xx, xxii,
xxiii, xxiv, xxv, xxvi, xxvii, xxviii, xxx,
xxxii, xxxiii, xxxiv, xxxv, xxxvi,
xxxviii, xxxix.
Chāmupda Bhūpa, xxiv.
Chāmupda Rāya Purāṇa, xxii, xxxvi.
Chakra, xxix.

Chaitra, xxxvi, xxxvii, xl, xli, xliii
Chaityālaya, xxvii
Chaladaṅka-gaṅga, xxi, xxiii.
Champāpuri, xxxii
Chandragiri (Hill), xix, xx, xxiii, xxv.
Chandragupta, xxv
Chandra Prabha Charitam, xlv
Channarayapaṭṇa, xxv
Chattram, xxxii
Cheras, xx
Cholas, xx

D

Dakṣina Kukkuṭa Jina, xxxiv
Dakṣina Madura, xxxiii
Dauva-Saṃgaha, xxxvii
Delhi, xxxii
Deśa, xxx
Deśanā, xlii
Desiṣya-Gaṇa, xxx, xxxviii
Deva-chandra, xxxi, xxxiii
Deva Kumar, xlii
Deviramma, xxxiii
Dhārā, xlvii,
Dharma, xlv
Dharma-Mahārājādhirāja Satyavākya, xx,
xxiii, xxiv
Dhavaḷa-sarasa, xxv
Dhavaḷa-sarovara, xxv
Dhyāna, xlvii
Digambara, xlv
Drāvida, xxv
Dravyas, xlv
Dravya-saṃgraha, xxxvii, xxxviii, xxxix,
xl, xlii, xliii, xlv, xlvii, xlviii.
Dvārapālaka, xxiv.

G

Gaṃgarāja, xxvii.
Gāṇḍīvi, xxiii.
Gaṅga, xix, xx, xxiii, xxiv, xxviii.
Gaṅga—Kula—Chōḍāmaṇi—Jagadekavira
Nolambakulāntakadeva, xxii.
Gomateśa, xxxvi.
Gommata, xxviii, xxx, xxxiv (Sāra), xxiv,
xxxiii, xxxiv, xxxix, xl, xli, xlii, xliii,
xlv.
Gomateśvara, xxiii, xxvi, xxvii, xxviii,
xxix, xxxii, xxxiii, xxxv, xxxvi, xxxvii,
xxxviii, xxxix.
Gomat īśvara Svāmi, xxxi, xxxii.
Gommat Rāya, xxvii, xl.
Gommat Svāmi, xxvi, xxxiii.
Gonḍr, xx, xxiii.
Govinda, xxiii.
Grantha, xxvii.
Guṇanandi, xlv.
Guṇa-ratna-bhāṣaṇa, xxiv.
Guṇasthāna, xl
Guṇavaṃ Kāva, xxiii.
Guru, xxxii, xlv.

H

Hale Belgola, xxv.
Harivamśa purāṇa, xxix.

Haraprasad Sāstrī, xlv.
Hassan, xxv.
Heggade Kanna, xxii.
Hindī, xli.
Hoysala, xxviii.
Hulla, xxviii.

I

Indrā, xxi.
Indranandi, xliii, xlv.

J

Jagadekavīra, xxi, xxii.
Jayanagara, xxxii.
Jinasena, xxix.
Jinendras, xlii.
Jīva, xl, xlv.
Jīvākāṇḍa, xl, xli, xlii.
Jñānabhūṣaṇa,
Jñānārṇava, xlvii.

K

Kailāsa, xxix.
Kāla, xlv.
Kaliyuga, xxiii.
Kālikā, xxxi.
Kālikā Devī, xxx.
Kāma, xxiii.
Kalki, xxxvi, xxxvii.
Kanakādri, xxxii.
Kanaknandi, xlv.
Kapnāda, xxxi.
Kavī āna-Sekhara, xxiii.
Karkala, xxvi, xxx.
Karma, xl.
Karma-kāṇḍa, xxxiv, xxxix, xl, xli, xlii,
xliii, xlv.
Karma-sthiti-rachanā, xl.
Karaṇa, xlii.
Karnāṭaka, xxxlii, (vṛitti), xli.
Kaśaya, xlii.
Kathākōśā, xxix.
Keśāva-varṇiya vṛitti, xli.
Kevalis, xxix.
Khedaga, xxiii.
Kodi Belgola, xxv.
Koṅṇuṇivarma—Parmāṇaḥ Mārasimha, xx
Kriṣṇa, xxi,
Kṛita Yuga, xxiii.
Kṣapaṇa, xlii.
Kṣapaṇasāra, xxxix, xlii.
Kṣatri Pāṇḍu, xxxiii.
Kṣayopasamika, xlii.
Kṣatriya, xxxlii.
Kūge Brahmadeva Khambha, xx.
Kukkuta, xxxiv, (sarpa), xxix.
Kukkutesvara, xxix, xxxiv.
Kumbha Lagna, xxxvi.
Kuṣmāṇḍī, xxxi.

Labdhi, xli, xlii (Sāra), xxxix, xli, xlii.
Laghū-dravyasaṅgraha, xlvii.
Laṅkā, xxi.
Leśyā, xlii.
Leumann (E), xlv.

M

Madura, xxx, xxxiii.
Mādhavachandra Traividya, xlii, xliii.
Magh, xi.
Madhurā, xxx.
Mahāmātya, xxiv.
Mahāvīra, xxxvii.
Maleyōr, xxxlii.
Mālwa, xlvii.
Mandaprabodhikā, xli.
Mandodari, xxxi.
Maṅgalācharaṇa, xlv.
Manu, xxviii.
Mārgaṇās, xl.
Mārasimha II, xx, xxxiii, xxxv, xxxvi.
Marāṭhī, xxvii.
Maṭh, xxxii.
Maurya, xxv.
Melāḡāni, xx.
Mrigaśīrā Nakṣatra, xxxvi.
Mokṣa, xxxii, xlv.
Muni Nemichandra, xxxviii.
Mudu Rāchayya, xlii.
Muni Subrata, xlvii.

N

Nāgari, xxvii.
Nagar Talug, xxxviii.
Nāga-varmma, xxiii.
Nakṣatra, xxxvi.
Nandā, xxviii.
Nandigapa, xix.
Nandi-saṅgha, xxx.
Nemichandra, xxxi, xxxiii, xxxiv, xxxviii,
xxxix, xl, xlii, xliii, xlv, xlv, xlvii,
xlviii.
Nemichandra Siddhānta Chakravartti,
xxxvii.
Neminātha, xxiii, xxv, xxxi.
Nirjarā, xlv.
Nirvāṇa, xxxvii.
Nolambas, xxi, xxiii.
Nolambādi, xx.
Nolambakulāntaka-deva, xxii.
Nṛsimha-deva, xxviii.

P.

Padārthas, xlv
Padmanandi, xlv
Padmāvatī Devī, xxxi, xxxv, xxxvii
Padanapura, xxxii
Pallavas, xx.
Pañchaladeva, xxiii
Pañchami Tithi, xxxvi, xxxvii,
Pañchāmṛita Snāna, xxxv
Pañcha-Saṅgraha, xl
Pāṇḍava-Purāṇa, xlv, xlvii
Pāṇḍits, xli
Pāṇḍyas, xx
Parmeṣṭhis, xlv,
Pāpa, xlv
Pāpāpuri, xxxii
Paryāpti, xl
Pārśvanātha (Bastī), xix, xxv
Pātāla-malla, xxi
Pātaliputra, xxv
Pattāvali, xxxiii
Paudanapuri, xxx, xxxi, xxxiv, xxxviii.

Pradeśa, xl
Prakṛiti, xl
Pralyaya, xl
Prakṛitisamutkīrtana, xl
Prāṇa, xl
Pratīpakṣa-rāṅgasa, xxiii,
Pratisthāpātha, xliii,
Pudgala, xlv
Puṇya, xlv
Puru-Deva, xxix

R.

Rāchamalla, xxiv, xxviii, xxxv
Rāja, xxiii, xxiv
Rājamalla II, xxiv, xxx, xxxi, xxxv,
xxxvii,
Rājāvalikathe, xxxi, xxxii, xxxiii, xxxiv,
Rajendralal Mitra, xli, xlii
Rākṣasas, xxi, xxxi
Rāma, xxiii, xxxi
Raṇa-raṅga-malla, xxiv
Raṇa-raṅga-siṅha, xxi, xxiii,
Rapa-simha, xxi
Rāvana, xxi, xxxi
Rāya, xxiv, xxviii, xxvi
Rāya Chandra, xli
Riṣabhadeva, xxviii
Riṣabhanātha, xxviii

S.

Sādhua, xlii, xlv,
Saidhāntika Sārvabhauma, xxxviii
Saka, xxii, xxxvi, xxxvii
Sakalakīrti, xlv
Sākabāta-Pura, xlv
Samara-Dhurandhara, xxiii
Samara-parasurāma, xxiii
Sammida-giri, xxxii
Samvara, xlv
Samvat, xxxvii,
Samyaktva-ratnākara, xxiii,
Samyaktva-ratna-nīlaya, xxiv.
Saṅga, xl
Saṃmukha, xxiii
Sauchābharāṇa, xxiii
Sattvasthānabhaṅga, xl
Satyavākya, xx
Satya-yudhīṣṭhira, xxxiii
Sena-gaṇa, xxxiii
Shimoga, xxxviii
Shubha Chandra, xlv, xlvii.
Siddhas, xlii, xlv
Siddhāntas, xxxviii
Siddhānta Bhāskara, xxxiii, xlv
Siddhānta Chakravartī, xxxviii, xxxix
Siddhāntachārya, xxxii
Sīlā-sāsanas, xxxiii,
Simhanandī, xix, xxiv, xxx, xxxi
Soma, xlvii
Sramāṇas, xxv
Śravaṇa, xxv
Śravaṇa Belgola, xix, xx, xxii, xxiii, xxiv.
Sthala-purāṇa, xxxii, xxxiii
Śrīpāla, xlvii
Sthānasamutkīrtana, xl

Sthiti, xl
Subhata-chōdamani, xxiii
Sudhāpura, xxxii
Sukla Pakṣa, xxxvi, xxxvii
Sukla Pañchami, xxxvii
Sumaṅgalā, xxviii
Sundari, xxviii
Sunandā, xxviii
Svāmi-kārtikeyānuprekṣā, xlv, xlvii
Sveta-sarovara, xxv
Svītpura, xxxii

T.

Takṣa-Śilā, xxviii, xxix.
Tallanga, xxxiii.
Taluq, xxv.
Tamil, xxvii.
Tattvas, xlv.
Taxila, xxviii.
Timmarāja, xxvi.
Tīrthanakaras, xxii, xxv, xxviii, xxxi, xlvii.
Todaramalla, xli.
Tretāyuga, xxiii.
Tribhuvana Vīra, xxiii.
Trichōlikā, xl.
Trikarṇa-chōlikā, xl.
Trikūta, xxi.
Triloka-Sāra, xxxvii, xxxviii, xxxix, xlii
xliii.
Tyāgada Brahma Deva-khambha, xxii.

U.

Uchchaṅgi, xx, xxiii.
Ujjayanta-giri, xxxii.
Upādhyāyas, xlii, xlv.
Upayoga, xl.

V.

Vāhuvallī, xxvi, xxviii, xxix, xxx, xxxi,
xxxiii, xxxiv.
Vāhuvallī Oharitra, xix, xxiv, xxx, xxxii,
xxxvi, xxxvii, xxxviii, xxxix.
Vatīkula Kāladāṇḍa, xxiii.
Vajjala-deva, xx, xxi, xxiii.
Vamśa, xxii.
Vaṭṭeluttu, xxvii.
Vibhava, xxxvi, xxxvii.
Vijaya kīrti, xlv.
Vikrama, xlv, xlvii.
Vindhyagiri, xxiii, xxv, xxvi, xxxi,
xxxviii.
Vīra, xxiii, xxxvii.
Vīra-mārtaṇḍa, xxiii, xli.
Vīranandi, xlv.
Vīrnirvāna, xxxvii.
Vīra-Pāṇḍya, xxvi.
Viṣṇu, xxviii.
Viṣṇuvardhana, xxviii.
Viśuddhi, xlii.
Vṛthad-dravya-Saṃgraha, xlv, xlv, xlvii,
xlv.
Vṛttī, xli.

Y.

Yakṣiṇī, xxxi.
Yenur, xxvi, xxx,

General Index.

A

Abhaṣa-lakṣaṇa, 47.
 Abhaṣātmaka, 51.
 Abhavyatva Guṇa, 41.
 Abhayadeva,
 71, 72, 73, 85, (Āchārya), 91.
 Abhinandana nāthā, lii.
 Ābhiṣodbodhika, 11.
 Ābhiyogya, lvi.
 Ābhyanantara, 92, 122.
 Abrahma, 75, 78.
 Achakṣu, 9, 10, 40.
 Āchāras, 110, 117.
 Āchāryas, 112, 116, 117.
 Achaurya, 80, 92.
 Achirā, liii.
 Achyuta, lv.
 Adāna nīkṣepa, 87, 92.
 Adarsana, 92.
 Adarsanaparīṣaha-Jaya, 89.
 Ādhāra, 34.
 Adharma, 29, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 64, 65, 66, 67, 70, lviii.
 Adharmāstikāya, lix.
 Adho Loka, 59.
 Ādimat, 49, 59.
 Ādinātha, lii.
 Āditya, lvii.
 Āgama, 15, 16, 19.
 Agbhātiya, 97, (Karmas), 100.
 Agneyī, lxiii, (Dhāraṇa), lxiv., lxvii.
 Agni-Kumāra, lv, lvii.
 Agurulaghu, 48.
 Āhāra, 29, 34, 39, 41, (Samudghātā), 30.
 Āhāraka, 78.
 Āhārakamisra, 78.
 Ahimsā, 86, 92.
 Aisāna, lv.
 Ajīva, 1, 2, 4, 26, 44, 45, 47, 63, 64, 71, 103.
 Ajīva-viśaya, 51.
 Ajita-nātha, lii.
 Ajñānā, 11, 18, 19, 74.
 Ajñāna Mithyātva, 75, 78.
 Ajñāna-parīṣahajaya, 89.
 Ajñā-vichaya, lx., lxvii.
 Akalanka Bhāttā, 67.
 Akalanka Deva, lviii., 2, 57, 58.
 Akāma, 94.
 Ākāśa, 29, 44, 45, 46, 47, 49, 56, 57, 58, 64,
 65, 66, 67, 68, 70.
 Akāya, 45.
 Akrodha, 92.
 Ākrośa-parīṣahajaya, 89.
 Akṣari-kṛita, 51.
 Alābha, 92.
 Alābha-parīṣaha-Jaya, 89.
 Ālepana, 49, 51.
 Aloka, 115.

Alokākāśa, 29, 56, 57, 58, 59, 115.
 Amana, 35.
 Amarakoṣa, 2, 49, lviii.
 Amla, 23.
 Amritā-chandra Sūri, 53, 73, 91.
 Ānāddha, 48.
 Anadhyavasāya, 104, 105.
 Anādi, 49.
 Anādimat, 51.
 Ananta-nājha, liii.
 Anantānūvāndhi, 78.
 Āṇa-prāṇa, 7, 8, 34.
 Anāsana, 92.
 Ānata, lv.
 Arigas, 3, 4, 61, 75.
 Anika, lvi.
 Anindriya-nivandhana, 13, 19.
 Anīṣṭa samyoga, lxvii.
 Anitya, 92.
 Anityā nuprekṣā, 88.
 Anivṛitta, 87.
 Anrita, 75, 78.
 Antaranga, 83.
 Antarāya, 39, 42, 49, 79, 82, 96, 100, 113, li.
 (Karma) 97, 114.
 Anubhāga, 82, 83.
 Anubhayamanoyoga, 78.
 Anubhaya vachanayoga, 78.
 Anudīśa, lv.
 Anumāna, 15, 16, 19.
 Anuprekṣā, 57, 86, 88, 92.
 Anyatvānuprekṣā, 88.
 Aparājita, lv.
 Aparatva, 60.
 Aparigraha, 86, 92.
 Apāya-vichaya, lx, lxi, lxvii.
 Aparyāptā, 33, 34, 35.
 Apramatta, 37.
 Apratyākhyāna, 38.
 Apratyākhyānāvaraṇa, 78.
 Apūrvā, 37.
 Araṇa, lv.
 Ara-nātha, liii.
 Aratī, 77, 92.
 Aratiparīṣahajaya, 89.
 Arham, xliii.
 Arhat, li, 112, 113, 114.
 Arhat Darśan, 6.
 Arihanta Siddha, 112.
 Ariṣṭanemi, lvii.
 Ārta, lix., lxvii., (dhyāna), lix, lx.
 Arti, 65.
 Aruṇa, lvii.
 Āśarīra, 112.
 Āśāavedanīya, 100.
 Āśatya manoyoga, 78.
 Āsatya Vachanayoga, 79.
 Āsana, 72.
 Asiatic Researches, 3.

Asīṣṭa, lvii.
 Āsava, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 84, 85,
 93, 97, 100, 103, li.
 Āsrīśānuprekṣā, 88.
 Aṣṭāpada, lii.
 Astēya, 86, 92.
 Astikāyas, 45, 46, 63, 64, 65, 66, lviii.
 Āśubha, 108, (Samudghāta), 29, 30, (Gotra),
 100, (Āyu), 100, (Nāma), 100.
 Āśuchitśānuprekṣā, 88.
 Asurabhi, 23.
 Asura-kumāra, lv.
 Āśva-sena, liii.
 Ātapa, 50.
 Ātmā, 26, 27.
 Ātma-rakṣas, lvi.
 Audārika, 78, 114.
 Audārika mīśra, 78.
 Avadhī, 9, 10, 11, 14, 16, 18, 19, 40.
 Avadhī Jñāna, 11, 12.
 Avadodārya, 92.
 Avagāha, 57.
 Avagāhana, 43.
 Avagraha, 12, 14, 15, 17, 19.
 Avamodārya, 87.
 Avāya, 12, 14, 15, 17, 19.
 Avidyā, lix.
 Avipāka, 94.
 Avirata-samyaktva, 37.
 Avirati, 74, 75, 76, 77, 78.
 Avratas, 76, 91.
 Avyaya, 65.
 Āvyantara Tapa, 87.
 Avyāvādha, 43, lvii.
 Ayodhyā, lii, liii.
 Ayogi, 37, 97.
 Āyu, 42, 49, 78, 99, 82, 97, 98, 100.

B.

Bādara, 33, 34, 35.
 Badha-pariśahajaya, 89.
 Bala, 7, 8.
 Baladeva, lvii.
 Bandha, 48, 51, 71, 80, 82, 83, 100, 103.
 Banhi, lvii.
 Bārānasi, lii, lii.
 Bāta-kumāra, lv.
 Baudha, 5.
 Benaniya, 49.
 Bhadrīkā-purī, lii
 Bhānu, liii.
 Bhāṣā, 34, 87, 92, (lakṣaṇa), 47.
 Bhāṣātmaka, 51.
 Bhāṣya, 7.
 Bhaṭṭa, 5.
 Bhāṭṭāraka Sakalakīrti, 45.
 Bhāvas, 26, 27, 73, 74, 77, 93, 99.
 Bhavabandha, 80, 81.
 Bhāva-mokṣa, 96, 97.
 Bhāva-karmas, 25, 26, 97.
 Bhāva-Leśyā, 41.
 Bhavana, 23, liv.
 Bhavana-bāsi, liv, lv.
 Bhāva-Nirjara, 93, 94.
 Bhāvasamvara, 84, 85, 86, 91, 92.
 Bhāvasrava, 71, 73, 74, 77, 78, 79.
 Bhaya, 77.

Bhavya, 39, (mārgaṇa) 41.
 Bhavyatva Guṇa, 41.
 Bheda, 50.
 Bhogaśāna, lvii.
 Bhoja, 7.
 Bhojana-katha, 76, 78.
 Bhūta, lv.
 Bodhi durlabdhānuprekṣā, 88.
 Brahma, 26, lv, (loka), lvii.
 Brahmacharya, 92.
 Brahmadeva, 5, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 96,
 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 117,
 110, 120, lix., lxi, lxii.
 Brahmapura, li.
 Brahmin, li.
 Brahmottara, lv.
 Brihat siddha chakra, 113.
 Buddha, 2.
 Buddhism, 3, 72.
 Buddhists, 86.
 Buhler, liii.
 Burgess, liii.

C.

Champā-purī, liii.
 Chakṣu, 9, 10, 40, 78.
 Chandra, lv.
 Chandra-prabha, lii.
 Chandraprabha-Charitra Kāvya, 46, 55.
 Chandra-purī, lii.
 Chāritra, 86, 90, 91, 92, 108, 109, 116.
 Chāritrāchāra, 116.
 Chārvāka, 5, 6, 24, 26.
 Charyā, 92.
 Charyāpariśahajayā, 89.
 Chaurya, 71, 78.
 Chārnika, 50.
 Chhāya, 50.
 Chhedopasthāpanā, 90, 92.
 Chevriles, lxvi.
 Christianity, 86.
 Chūrṇa, 50.
 Cowell, 6.

D.

Damāmasaka, 92, (Pariśahajaya), 89.
 Dandas, 40.
 Darśana, 5, 6, 9, 10, 32, 39, 40, 42, 43, 82,
 90, 97, 100, 106, 107, 108.
 Darśanāchāra, 116.
 Darśanāvarpiya Karmas, 16, 39, 42, 49, 79,
 82, 113, 114, li.
 Davārikā, lviii.
 Deśavirata, 37.
 Devas, lv.
 Devi, liii.
 Dhārapā, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, lii., lxiii.
 Dharma, 29, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 56,
 57, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 70, 86, 87, 92,
 lxvi., lxvii., lviii., lix.
 Dharmachārya, 117.
 Dharma-nātha, liii.
 Dharmānuprekṣā, 88, 91.
 Dharmasarmāmbhūdaya Kāvya, 46, 55, 59.
 Dharmastikāya, lix.

Dhyāna, 88, 92, 110, 121, lix., lxii., lxvii.
 Digambaras, 8, 4, li., lvii.
 Dik-kumāra, lv.
 Divya-vāpi, li.
 Dravyas, 1, 2, 4, 44, 46, 63, 64.
 Dravyasrava, 78, 74, 78, 79, 80, 84.
 Dravyabandha, 80, 81.
 Dravyakarmas, 26.
 Dravya-Leśya, 41.
 Dravya-mokṣa, 96, 97.
 Dravya Nirjara, 93, 94.
 Dravyānuvogatarkana, 7, 46.
 Dravya-Saṃvara, 84, 85, 91, 92.
 Durbhāsa, lviii.
 Dvārakā, liii., lvii.
 Dvāpāyana, lvii.
 Dveṣa, 2.
 Dvīpa-Kumāra, lv.
 Dvīpāyana, lvii., lviii.
 Dwārikā, 29.

E.

Ekānta, 74.
 Ekānta Mithyātva, 75, 78.
 Ekātvanupreksā, 88
 Ekātvaivartaka vichāra, lxii., lxvii.
 Eṣāṇā, 87, 92.

G.

Gaṇadhara, li., lvii., lxvii., 2, 3, 12.
 Gaṇadharadeva, lvii.
 Gandharva, lv.
 Gandhi (V. R.), 9.
 Gardatoya, lvii.
 Garuda, lii.
 Gati, 39.
 Gautama, li.
 Ghana, 48, 51, lviii.
 Ghātiya Dravya, 97.
 Ghātiya Karmas, li., 96, 100, 113, 114. ●
 Gīrnār, liii., lvii.
 Gommatasāra, 83, 84, 87, 88, 39, 40, 41, 43,
 77, 80.
 Gotra, 42, 49, 79, 82, 97, 98, 100.
 Graha, lv.
 Graiveyaka, lv.
 Guṇasthāna, 86, 87, 41.
 Gupti, 86, 87, 91, 92, 108.
 Guru, 24.

H.

Hari, lvii.
 Harichandra, 83.
 Harivamśa, lviii.
 Harivamśa-Purāṇa, lvii., lviii.
 Hastinā-pura, liii.
 Hāsya, 77.
 Herbert Warren, 9, 22.
 Himsā, 75, 78.
 Himsānanda, lxvii.

I.

I'ha, 13, 14, 15, 17, 19.
 Indras, 1, 2, 8, 114, lvii.

Indriya, 7, 8, 84, 39, 40, 76, 77, 78.
 Indriyanivandhana, 19.
 Iryā, 87, 92.
 Iryāpathā, 76.
 Iṣṭavi yoga, lxvii.
 Itara, 37.

J.

Jacobi (H), 72.
 Jadu, lviii.
 Jaina Gazette, 14.
 Jaina Nyāya, 104.
 Jambu Svāmi, 4.
 Jambudvīpa, lxiii.
 Jaya, liii.
 Jayanta, lv.
 Jitāri, lii.
 Jita-Sātru, lii.
 Jinas, 1, 2, 66, 67, 79, 87, 108, 109, li., lxi.,
 lxvi.
 Jinasena, lvii., lviii.
 Jinendras, 2.
 Jinesvaras, 2, li.
 Jiva, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 21, 22, 23,
 24, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 39, 40, 41, 43,
 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65,
 71, 74, 76, 79, 81, 85, 99, 103, lix.
 Jivājīva Viśaya, 48, 51, (Bandha), 48.
 Jiva-Kānda, 83, 84, 87, 38, 39, 40, 41, 48.
 Jiva-Samāsa, 33.
 Jñāna, 5, 6, 9, 10, 11, 20, 21, 32, 39, 40, 42,
 43, 82, 103, 106, 107, 109.
 Jñānāchāra, 116.
 Jñānārṇava, lix.
 Jñānavarāṇi, 49, 79, 82, 96, 97, 100, 107,
 113, li. (Karmas), 16, 39, 42, 114.
 Jūgupsā, 77.
 Jyotiṣa, 2, 3, liv., lv.

K.

Kailāsa, lii.
 Kāla, 29, 44, 45, 46, 47, 57, 58, 59, 60, 61,
 64, 66, 68, 69, 70.
 Kalpa, 2, lv., lvii.
 Kalpa-Sūtra, liii.
 Kalpātīta, 2, liv., lv.
 Kāmpilya-pura, liii.
 Kākāṇḍi-nagara, lii.
 Kalpo-papanna, lv.
 Kāpiśṭha, lv.
 Kapopapanna, liv.
 Kārāṇa, 61.
 Karma, 2, 5, 6, 7, 10, 16, 22, 24, 30, 40, 42, 43,
 49, 39, 71, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
 85, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 107, 109,
 113, 114, 115, li., lxi., lxiv.
 Karma-bandha, 51.
 Karma-kānda, 77, 80.
 Karman, 78, lxiii.
 Karnāta, 15.
 Kaśāya, 23, 29, 30, 40, 76, 77, 78, 81, 82, 83.
 Kaṭhina, 24.
 Kaṭu, 23.

Kauśāmbī, lii.
 Kāvya, 45, 58, 77.
 Kāvyaśāpāra, 78.
 Kāya, 30, 45, 64, 65, 66, 68, 69.
 Kāya gupti, 87, 92.
 Kāyakleśa, 87, 92.
 Kevala, 9, 10, 11, 14, 16, 40, 47, 107.
 Kevali, 29, 30, (Samudghāta), 30.
 Kevala Jñāna, 11, 12, 14, 18, 19, 97, li.
 Khanda, 50.
 Kilviśaka, lvi.
 Kleśa, 72.
 Koti, lxvi.
 Kṛiṣṇa, 28, lvii.
 Kṛita-varman, liii.
 Kriyā, 60, 76.
 Krodha, 38, 76, 78.
 Kṣaya, 107.
 Kṣudhāpariśahajaya, 89.
 Kumāra Dvaipāyana, lvii.
 Kumārila Bhaṭṭa, 5, 24.
 Kumati, 11, 18, 19, 40.
 Kumbha, liii.
 Kumpuruga, lv.
 Kuṇḍagrāma, liii.
 Kuṇḍa-kundāchārya, 6, 11.
 Kuṇḍapura, liii.
 Kunthu-nātha, liii.
 Kuśāgrānagara, liii.
 Kuśruta, 11, 18, 19, 40.

L.

Laghu, 24.
 Laghu Siddha Chakra, 113.
 Lakṣmanā, lii.
 Lāntava, lv.
 Lāta, 15.
 Laukāntika, lvi.
 Leibnitz's, lix.
 Leśyā, 39, 41.
 Lobha, 38, 76, 78.
 Lahita, 28.
 Loka, 7, 42, 43, 58, 59, 115, lvi.
 Lokākāśa, 29, 30, 31, 54, 55, 56, 58, 59, 62, 63, 67, 68, 115.
 Lokānuprekṣā, 88.
 Lokapāla, lvi.

M.

Mādhavāchārya, 6.
 Madhura, 23.
 Madhya Loka, 59.
 Mahābhārata, lviii.
 Mahā-sukra, lv.
 Mahāvira, 2, 3, 4, 45, li, liii.
 Mahoraga, lv.
 Mala, 92.
 Mala-pariśahajaya, 89.
 Malli-nātha, liii.
 Māna, 38, 76.
 Manaḥ-paryaya, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 40.
 Manas, 18, 84, 77, 78.
 Manastambha, li.
 Mangalācharan, 2.

Manogupti, 87, 92.
 Manovyaśāpāra, 78.
 Mantrā, 111, 112, 113, lxiii, lxiv.
 Māra, 2.
 Maranāntika, 29.
 Mārgaśāś, 36, 39, 41.
 Māruti, lxiii.
 Māruti Dhārana, lxiv., lxvii.
 Mātanga, lvii.
 Mati Jñāna, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 40.
 Mathurā, liii.
 Māyā, 58, 76, 78.
 Megha-prabha, lii.
 Mimāṃsa, 5, 6, 16.
 Mithilā-purī, liii.
 Mithyātva, 37, 38, 74, 76, 77, 78.
 Mithyātva Gunasthāna, 37.
 Mitṛā, liii.
 Moha-karma, 73.
 Mohaniyā, 30, 42, 49, 79, 82, 96, 100, 113, li.
 Mohoniya Karmas, 97, 114.
 Mokṣa, 71, 97, 100, 102, 103.
 Mṛidu, 23.
 Mṛiśānanda, lxvii.
 Mukta, 20, 21, 31, 32, 35.
 Muni, 112.
 Muni-suvrata, liii.
 Mūrttaḥ, 46.
 Mūrtti, 46.

N.

Nābhi-rāja, lii.
 Nāga-kumāra, lv.
 Nāgānanda, 2.
 Nagnatā, 92.
 Nāgnyaparīśahajaya, 89.
 Nāma, 40, 79, 97, 98, 82, 100.
 Nakṣatra, lv.
 Nandā, lii.
 Nandya-vartta, liii.
 Napumsaka-veda, 77.
 Nārāyaṇa, lvii.
 Nāsika, 78.
 Nemichandra, Siddhantu Chakravarti, 4, 123.
 Nemi-nātha, liii., lvii.
 Nidrā, 10, 76, 77, 78.
 Nidrā-nidra, 16.
 Nigoda, 36.
 Nīla, 28.
 Nimitta, 24, 25.
 Nirjarā, 71, 93, 98, 100, 103.
 Nirjarānuprekṣa, 88.
 Nirvāṇa, 3, 4, 114, lii.
 Niśadyā, 92.
 Niśadyāparīśahajaya, 89.
 Niśchaya, 110.
 Niśchaya Kāla, 61.
 Niśchaya Naya, 7, 9, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31.
 Nityatva, 44.
 No-indriya, 13.
 No-karma, 49.
 No-karma-bandha, 51.
 No-kasyas, 77.
 Nyāya, 2, 5, 6, 13, (philosophy) 16, 17, 21

P.

Padastha, lxii., lxvii., (Dhyāna) lxv.
 Padma-prabha, lii.
 Padmāvatī, liii.
 Pali, 72.
 Pañcha-mahākalyāṇa, 114.
 Pañcha-namaṣkāra, 113.
 Pañcha Paramēṣṭhis, 112.
 Pañcha Śīlas, 86.
 Pañchāstikāyas, 45.
 Pañchāstikāyasamayāsāra, 6, 8, 9, 21, 26, 32, 46, 48, 52, 57, 59, 83, 98.
 Pāpa, 71, 99, 100, lix.
 Pāramārthika, 13, 19, 60, (Pratyakṣa), 11.
 Paramēṣṭhis, 111, 119, 120.
 Parārtha, 16, 19,
 Paratya, 60.
 Parigrahākāṅkhā, 75, 78.
 Parihāra-visuddhi, 90, 92.
 Parīkṣāmukha Sūtra, 2, 13, 16.
 Parīṇāma, 60.
 Pārīṣada, lvi.
 Pariṣahajaya, 86, 88, 89, 91, 92.
 Parokṣa, 11, 13, 15, 17, 18, 19.
 Pārśvanātha, lii., liii.
 Pārthivī, lxiii., (Dhāraṇā), lxvii.
 Paryāpta, 33, 34, 35.
 Pāvā-purī, liii.
 Pindastha, lxvii., (Dhyāna), lxiii.
 Pipāsā, 92.
 Pipāsā-parīṣaha-jaya, 89.
 Piśācha, lv.
 Pita, 23.
 Prachalā-prachalā, 10.
 Prabhācandra, lix.
 Prabhāvatī, liii.
 Pradeśas, 28, 29, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 82, 83.
 Prajñā, 92.
 Prajñā-parīṣaha-jaya, 89.
 Pramāṇa Mīmāṃsā, 13, 11, 15, 16.
 Pramāṇa-Naya-tattvālokaṅkāra, 13, 14, 15, 16.
 Pramatta, 37.
 Prameyakanalamārtanda, 6.
 Prakīrṇaka, lvi, (Tārakā), lv.
 Prakṛitī, 82, 83.
 Pramāda, 74, 76, 77, 78.
 Pramāpa, 11, 13, 19.
 Prāṇas, 7, 8.
 Prāṇata, lv.
 Prāṇavyākaraṇa, 4, 72, 75, 84, 86.
 Pratara, 50.
 Pratyabhijñāna, 15, 19.
 Pratyākhyāna, 38.
 Pratyākhyāna-varaṇa, 78.
 Pratyakṣa, 6, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 19.
 Prāyaścitta, 87.
 Prāyogika, 48, 51.
 Prithaktva vitarka vichāra, lxii., lxvii.
 Prithivī, lii.
 Priya-kāriṇī, liii.
 Prāyaścitta, 92.
 Pudgala, 23, 25, 26, 29, (Karmas), 24, 25, 29, 26, 27, 44, 45, 46, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 64, 65, 66, 68, 70, lix.
 Pūṣya, 71, 99, 100, lii.
 Purāṇas, 12, 45.

Puruṣa, 6, 26, (Veda), 77.
 Puṣpa-danta, lii.

R.

Rāga, 2, 78, 76, 77, 78.
 Rājagriha, liii.
 Rāja-kathā, 76, 78.
 Itā avārttika, lviii.
 Rākṣasa, lv.
 Rakṣita, liii.
 Rāmā, lii.
 Rasaparitāyāga, 87, 92.
 Rasanā, 78.
 Rāstra-kathā, 76, 78.
 Rati, 77.
 Ratnākarāvatārikā, 6, 15.
 Ratnapurī, liii.
 Raudra, lix, lxvii.
 Raudra-dhyāna, lx.
 Ropha, lxiii.
 Rīṣabhadeṇa, lii.
 Roga, 92.
 Roga-parīṣahajaya, 89.
 Rākṣa, 21.
 Rūpa, 44.
 Rūpastha, lxii., lxvii.
 Rūpastha Dhyāna, lvi.
 Rūpātīta, lxvii, lxii.
 Rūpātīta Dhyāna, lxvi.
 Rūpavatī, lxiii.
 Rūpavatī Dhāraṇā, lxvii.

S.

Sābda, 47, 51.
 Sadāsiva, 5.
 Sādhu, 112, 118, 120.
 Sahasrāra, lv.
 Sakala, 14, 19.
 Sakalakīrti, 47, 57.
 Sakāma, 94.
 Sakatāyana, 112.
 Samana, 85.
 Sāmānika, lvi.
 Sāmānya, 20.
 Samāropa, 104.
 Samavasāraṇa, li.
 Samaya, 60, 61.
 Sāmāyika, 92.
 Sāmāyika charitra, 90, 108, 109.
 Sambhava-nātha, lii.
 Sameta sikhara lii, liii.
 Samitī, 40, 86, 87, 91, 92, 108.
 Samjūl, 39, (Jivas), 41.
 Samjōi Mārgaṇā, 41.
 Samjvalana, 38, 78.
 Sāṃsāra, 5, 109.
 Samsleṣa, 40, 51.
 Samsārānupreṣā, 88.
 Samsāri, 20, 31, 34, 35, (Jivas) 86, 43, 107.
 Samsāya, 74, 104.
 Samsāya Mithyātva, 75, 78.
 Samssthāna-vichaya, lx., lxi, lxvii.
 Samudghāta, 28, 29.
 Sāmparāyika, 76.

- Sāmparāyika Āsava, 76.
 Samsthāna, 49.
 Samudra-vijaya, liv.
 Sāmyara, 71, 75, 84, 85, 86, 88, 91., 92, 93,
 97, 98, 100, 103, lii.
 Samvarānuprekṣā, 88.
 Sāmyak Darśana, 106.
 Sāmyak Jñāna, 103, 104.
 Sāmyaktva, 37, 38, 39, 41, 43, 103.
 Sāpyama, 39, 40.
 Sāpat-Kumāra, lv.
 Sāṅgā, 33, 34.
 Sāñji, 34.
 Sāṅkarācharya, 30.
 Sāṅkhya, 5, 6, 16, 26.
 Santi-nātha, liii.
 Sāṅvyavahārika, 13, 14, (Pratyakṣa) 17, 19
 Sārasvat, lviii.
 Sārira, 34, 49, 51.
 Sariri, 49, 51.
 Sarvadarśanaṅgraha, 6.
 Sarvajña, 12, 114.
 Sarvārtha siddhi, lv.
 Sarva-Yasā, liii.
 Śāsādāna, 37.
 Śāstras, 46, 122, 123.
 Sat, 44.
 Sātāra, lv.
 Sātāvedāniya, 99, 100.
 Sātkāra-puraskāra, 92 (Pariṣahajaya), 89.
 Satya, 86, 92.
 Satyamano yoga, 78.
 Satyavachanayoga, 78.
 Savipāka, 94.
 Saudharma, lv.
 Sāukṣmya, 49.
 Sauripura, liii.
 Sausira, 48, 51, lviii.
 Sayyā, 92.
 Sayogi-Kovali-Jina, 37.
 Sayyā-pariṣahajaya, 89.
 Siddha, 5, 42, 112, 115, lxvi.
 Siddhārtha, liii.
 Siddha-śila, 115.
 Simha-puri, lii.
 Simha-sena, liii.
 Sinclair Stevenson (Mrs.), liii.
 Sijta, 24, 92.
 Sītala-nātha, lii.
 Sīta-pariṣahajaya, 89.
 Sīvā-devī, liii.
 Skandhas, 48, 68, 69.
 Sloka, 77, li.
 Smarana, 15, 19.
 Snigdha, 24.
 Somadeva Śūtri, 30.
 S.parsā, 78.
 Śrāvastī, lii.
 Śreyāmsa-nātha, lii.
 Sri-devī, liii.
 Sridhara, lii.
 Sriharsa, 2.
 Śrivatsa, lii.
 Śrotra, 78.
 Śruta, 40.
 Śruta Jñāna, 11, 12, 16, 17, 18, 19.
 Śrutasaṅgāra Śūtri, 30.
 Stanita-Kumāra, lv.
 Stevenson (J.), liii.
 Steyananda, lxvii.
 Sthāndiga, 71, 84, 85, 91.
 Sthaulya, 49.
 Sthāvara, 31, 34, 35, 39.
 Sthiti, 82, 83.
 Stri, 92.
 Strikathā, 76, 78.
 Stripariṣahajaya, 89.
 Striveda, 77.
 Subha, 29, 108.
 Subha Ayu, 99, 100.
 Subha-Chandra-Achārya, lix.
 Subha Gotra, 99, 100.
 Subha Nāma, 99, 100.
 Subha Samudghāta, 30.
 Sudarsana, liii.
 Suddha, 114.
 Suddha Bhāvas, 24.
 Suddha Naya, 20, 24, 25.
 Sudharmā Svāmi, 3, 4.
 Sukla, 23, lix., lxvii.
 Sukla Dhyāna, lxi., lxii.
 Sukra, lv.
 Sūkṣma, 33, 34, 35, 37, 43.
 Sūkṣmakriyāpratipāti, lxii, lxvii.
 Sūkṣma-Sāmparāya, 90, 92, 99.
 Sumati Nātha, lii.
 Sunanda, lii.
 Snparpa-kumāra, lv.
 Supārśva-nātha, lii.
 Sūra, liii.
 Surabhi, 23.
 Suramya, liii.
 Sūrya liii., lv.
 Sumitra, liii.
 Susimā, lii.
 Sūsira, lviii.
 Sūtra, 45, lviii.
 Suvidhinātha, lii.
 Suvratā, liii.
 Suryasā, liii.
 Svādhyāya, 87, 92.
 Svāmi, 57.
 Svāmi Kārtikeya, 73, 76, 91.
 Svārtha, 16, 19.
 Svastika, lii., lxiv.
 Svetāmbaras, 3, lii., liii.
 Syādaividamanjari, 6.
 Syāmā, liii.

T.

- Tamah, 50.
 Tapa, 116, 122.
 Tapāchāra, 116.
 Tarka, 15, 10.
 Tark-sāstra, 17.
 Tata, 48, 51.
 Tattva, 53, 71, 100, 103.
 Tattvārthadhigama Sūtra, 11, 12, 16, 17,
 18, 3, 10, 19, 23, 32, 34, 43, 44, 45, 46, 47,
 57, 99, 106, lxii.
 Tattvārtha-rāja-vārttika, 2, 23, 24, 34, 44,
 46, 48, 49, 56, 57, 58, lviii.
 Tattvārthandara, 53, 55, 63, 73.

Teja, 29.
 Tikta, 23.
 Tirthapāra, 2, 3, 12, 90, li., lii., liii., lvii.
 Tiryaks, 8.
 Trasa, 31, 32, 35, (Jinas), 32, 39.
 Trāyastriṅsa, lvi.
 Trikaladarsī, 12.
 Tripa-sparśa, 92.
 Tripa-sparśa-parisāhaya, 89.
 Trisālā, liii.
 Tuṣita, lvii.

U.

Ubhaya Manoyoga, 78.
 Ubhayavachanayoga, 79.
 Uchchhāsa, 8.
 Udāsina, 26.
 Udādhī-Kumāra, lv.
 Uha, 15.
 Umā, 57.
 Umuśvāmi, 3, 10, 11, 16, 17, 19, 72, 76, 83,
 86, 91, 97, 106, lviii.
 Upādāna, 24, 26, 61.
 Upādhyāyas, 112, 118.
 Upamāna Pramāṇa, 15.
 Upasama, 107.
 Upasānta-kṣānamoha, 37.
 Upayoga, 5, 9, 21, 107.
 Ūrdha Loka, 58.
 Urjayana Hill, lvii.
 Uṣṇa, 24, 92.
 Uṣṇaparīṣahajaya, 89.
 Uttara, 50.
 Utpāda, 42, 43, 44.
 Utsarga, 87, 92.
 Uttama Ākīñchanya, 87, 92.
 Uttama Ārjava, 87, 92.
 Uttama Brahmacharya, 87, 92.
 Uttama Mārdava, 87, 92.
 Uttama Kṣamā, 87, 92.
 Uttama Saṃyama, 87, 92.
 Uttama Satya, 87, 92.
 Uttama Saucha, 87, 92.
 Uttama Tapa, 87, 92.
 Uttama, Tyāga, 87, 92.

V.

Vachanavyāpāra, 78.
 Vadha, 92.
 Vāggupti, 87, 92.
 Vahirang, 83.
 Vāhya, 87, 92, 122.
 Vāhya Tapa, 87.
 Vaimānika, 2, liv., lv.
 Vaiśvritya, 87.
 Vaijayanta, lv.
 Vaikriyaka, 78.
 Vaikriyaka misra, 78.
 Vaiśvritya, 92.
 Vaisrasika, 48, 51.
 Vaisrasika Bandha, 49.
 Vāmā, liii.
 Vaprā, liii.
 Vardhamāna, liii.
 Vardhamān Purāṇa, 45, 46, 53, 55, 57, 59,
 63, 73, 80, 81, 83, 85, 97.

Vartanā, 61, 62.
 Vārttikas, 47, lviii.
 Varuṇa, lxx.
 Vāruṇi, lxiii.
 Vāruṇi Dhārāṇā, lxx., lxviii.
 Vāsūpūjya, liii.
 Vasudeva, lvii.
 Veda, 39, 40.
 Vedanā, (samudghāta), 29.
 Vedaniya, 42, 79, 82, 98, 100.
 Vedaniya Karmas, 97.
 Vedānta, 16, 26, 30, Sūtras 5, 36.

Vibhaṅgāvadhi, 11, 18, 19, 40.
 Vibhrama, 104, 105.
 Vidyut-Kumāra, lv.
 Vijayā, liii, lv.
 Vikala, 14, 19.
 Vikathā, 76, 78.
 Vikriyā, 29.
 Vimalanātha, liii.
 Vimāna, liv.
 Vimoha, 104.
 Vinaya, 74, 87, 92.
 Vinaya Mithyātva, 75, 78.
 Vinīta-nagara, lii.
 Vipāka Sutrāṅga, 3.
 Vipāka-Vichaya, lx., lxi., lxvii.
 Viparita, 74.
 Viparita Mithyātva, 75, 78.
 Viparyaya, 104.
 Viprā, liii.
 Viranandi, 83.
 Virata, 37.
 Vīrya, 43, 116.
 Vīryāchāra, 116, 117.
 Viśaya-samrakṣaṇānanda, lxvii.
 Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya, 7.
 Viśṇu, lii.
 Viśṇudri, lii.
 Viśva-sena, liii.
 Vitata, 48, 51.
 Vitrāgā, 114.
 Viviktā-nayyāsana, 87, 92.
 Vratas, 40, 86, 91, 92, 108, 122.
 Vrittīparisaṅkhyāna, 87, 92.
 Vyādhipratikāra, lxvii.
 Vyāntara, 2, 3, liv., lv.
 Vyāpti-Jñāna, 16.
 Vyavahāra, 110.
 Vyavahāra Kāla, 60, 61.
 Vyavahāra Naya, 7, 8, 20, 21, 22, 24, 25, 26,
 27, 28, 31, 108.
 Vyavahārika Kāla, 62.
 Vyaya, 42, 43, 44.
 Vyuparatakriyānivritti, lxii., lxvii.
 Vyutsarga, 87, 92.

Y.

Yāchā, 92.
 Yāchanaparīṣaha-Jaya, 89.
 Yakya, lv.
 Yāsastilaka Champu, 30, lvii.
 Yathākhyāta, 90, 92.
 Yoga, 39, 40, 41, 74, 76, 77, 78, 82.
 Yogin, lxiii.
 Yogis, 12, 85.
 Yojanas, 29.

This index is the work of Srihanta Kumari Devi, wife of Kumar Devendra Prasad.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

Page	Line	For	Bibliography	Read	Bibliography
xvi	1				
xix	15	"	पातिपत्ता	"	पातिपत्ता
	if top page	"	ii	"	lii
	lxii top page	"	lxii	"	lxiii
xlv	23	"	Punya and Pāpa	"	Jīva and Ajīva.
xlv	24	"	Jīva and Ajīva	"	Punya and Pāpa.
2	7	"	Mangalācharan	"	Maṅgalācharaṇa
2	9 and 18	"	Tīrthap̥kara	"	Tīrthap̥kara
2	25	"	Akalanka	"	Akalanka
3	35	"	नेपासिर्दग्	"	नेपासिर्दग्
3	36	"	Umasvāmi	"	Umāsvāmi
3	38	"	Gñātri—	"	Jñātri—
10	27	"	-varanīya	"	-varapīya
15	4	"	Karṇāta	"	Karṇāta
15	30	"	Uha	"	Ūha
29	19	"	expension	"	expansion
29	31	"	Dwaipāyana	"	Dvipāyana
29	31	"	Dwārikā	"	Dvārikā
30	26	"	fills	"	fills
30	35	"	गृहीतवचः	"	गृहीतवचः
30	36	"	पाणि	"	पाणि
33	2	"	या	"	य
57	22	"	Adharama	"	Adharma
66	13	"	तिवद्	"	तिविद्
67	7	"	Ākāśa	"	Ākāśa
71	Headline	"	26	"	29
71	8	After	Nirjarā	Insert	Mokṣa.
71	8	For	These seven	Read	The first five together with Jīva and Ajīva.
71	9	For	Jīva and Ajīva	Read	Punya and Pāpa.
71	10	"	Tattvas	"	Padārthas
80	12	"	वचमदि	"	वचमदि
80	14	"	काणकोण	"	काणकोण
89	21	"	Dissatisfaction	"	Disappointment.
112	32	"	representing	"	representing.
113	22	"	Jñānāvaranīya	"	Jñānāvarapīya
115	16	"	siddha	"	Siddha
118	4	"	Uvajhāya	"	Uvajhāyo
14c	10	After	हृद्विपत्ति ॥३३॥	Insert	एवं काणकोण— व्याख्यानुसृत्या पञ्चमसूत्रे सुषुप्तं कथम् । इत्यु- पाख्यानपूर्वादेन पञ्चमिः सूत्रम्— इतिवद्ब्रह्मव्याख्यानेन द्वितीयान्त- र्ध्वकारः समाप्तः ।

Bibliotheca Jainica

Works Already Published.

	Rs.	a.	p.
✓ 1. Dravya-Samgraha, edited by Sarat Chandra Ghoshal, M.A., B.L. ...	5	8	0
2. The Key of Knowledge by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law ...	0	0	0
3. The Practical Path, by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law, ...	2	0	0
4. The Science of Thought, by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law ...	0	8	0
5. The Parmatma Prakasa, edited by R. D. Jain, Esq., B.A. ...	2	0	0
6. The Jaina Law, by Justice J. L. Jaini Esq., M.A., ...	1	4	0
7. Outlines of Jainism (Oxford), by Justice J. L., Jaini, Esq. M.A., ...	3	0	0
8. Nayakarnika, by M.D. Desai Esq., B.A., LL.B. ...	0	8	0
9. Nyayavatara, by Dr. S. C. Vidyabhusana, M. A., Ph. D. ...	0	8	0
10. Husn-i-avval (حسن اول), by Jineshwar Dass Jain ...	1	8	0
11. The Jaina Gem Dictionary, by Justice J.L. Jaini ...	1	0	0
12. Dictionary of Jaina Biography, Part I--A by U. S. Tank, Esq., B.A., LL.B. ...	1	0	0
13. Ratna-Karanda Sravakachara, edited by C. R. Jain, Esq., Bar-at-Law ...	0	12	0
14. An Insight into Jainism, by R. D. Jain, Esq., B.A....	0	4	0
15. Warren's Jainism (New Edition) ...	1	0	0
16. Jainism not Atheism, and the Six Dravyas of Jaina Philosophy, by Warren ...	0	2	0
17. Pure Thoughts, by Ajit Prasada, Esq., M.A.,... LL.B.	0	2	0

WORKS IN THE PRESS.

1. Tattvarthadhigama Sutra of Sri Umasvami Acharya, edited by Justice J. L. Jaini, M. A.
2. Atmanusasana of Sri Gunabhadra Svami, edited by Justice J. L. Jaini, M.A.
3. Purushartha Siddhupaya, edited by Ajit Prasada, Esq., M.A. LL.B.
4. The Jaina Chronology, by U. S. Tank, Esq., B.A., LL.B.

 Besides these, many other important works have been undertaken.

PUBLISHER.

KUMAR DEVENDRA PRASAD

THE CENTRAL JAINA PUBLISHING HOUSE, ARRAN(India.)

